

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

(667 sayılı KHK ile kapatılan Fatih Üniversitesi Mezuniyet Tezi)

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE DUYGU FİİLLERİ

HAZIRLAYAN
2520160005
MUHAMMED ALİ İSMAİL FAKİRULLAHOĞLU

TEZ DANIŞMANI
Yrd. Doç. Dr. KALMAMAT KULAMSHAEV

İstanbul – 2016

ONAYLAMA SAYFASI

Öğrenci : Muhammed Ali İsmail FAKİRULLAHOĞLU
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Tez Konusu : Kırgız Türkçesinde Duygu Fiilleri
Tez Tarihi : Haziran, 2016

Bu tezin şekil ve içerik açısından Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Yazım Kılavuzunda belirtilen kurallara uygun formatta yazıldığını onaylıyorum.

Prof. Dr. Cevdet NERGİZ

Anabilim Dalı Başkanı V.

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı 611613002 numaralı öğrencisi Muhammed Ali İsmail FAKİRULLAHOĞLU tarafından hazırlanan bu tezin Doktora Tezinde bulunması gereken yeterliliğe, kapsama ve niteliğe sahip olduğunu onaylıyorum.

Yrd. Doç. Dr. Kalmamat KULAMSHAEV

Tez Danışmanı

Tez Sınav Jüri Üyeleri

Yrd. Doç. Dr. Kalmamat KULAMSHAEV

Prof. Dr. Mahmut KAPLAN

Doç. Dr. Nodirkhon KHASANOV

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali EROĞLU

Yrd. Doç. Dr. Kerami ÜNAL

Bu tezin Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Yazım Kılavuzunda belirtilen uygun formatta yazıldığını onaylıyorum.

Prof. Dr. Mehmet KARAKUYU

Müdür

*Tezimi;
Doktora eğitimim süresince, desteklerini benden esirgemeyen;
Fakirullahoğlu ailesine
ithaf ediyorum...*

ÖZET

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE DUYGU FİİLLERİ

Muhammed Ali İsmail FAKİRULLAHOĞLU

Duygular, insan hayatını doğrudan etkileyen ve uyumsal fonksiyonlara bağlı olarak bir uyarının yol açtığı genel bir uyarılma hâlinin, mental süreçler tarafından değerlendirilmiş şekli olarak zihinde anlamlandırılır ve dilin yardımıyla ifade edilir. Geçmişten günümüze hemen hemen her dilin söz varlığında duygusal deneyimi tanımlayan sayısız duygu fiili vardır. Dilbilimi açısından duygu fiillerini en iyi tanımanın yollarından biri belli bir bakış açısına göre onları gruplandırma ve sınıflamaktır. Duygunun öznel niteliği, nedeni, hedefi, gerek temel gerekse benzer anlamlar ifade etmesi gibi birçok faktör, duygu fiillerinin sınıflandırılmasını güçleştirmektedir. Bu çalışmamızda, Kırgız Türkçesindeki duygu fiillerinin semantik yönüyle sınıflandırılması ve bu fiillerin sözcüksel anlambilim, durum grameri ve köken bilgisi bakımından incelenmesi ele alınmıştır. Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin kuramsal çerçevesinin oluşturulması, sözcüksel anlambilim ve durum grameri temelinde belirlediğimiz ölçütlere uygun şekilde biçimsel, anlamsal analizlerinin yapılmasıyla bu fiillerin kökeninin art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırmalı yöntemle incelenmesi, duygu fiillerinin özelliklerinin ortaya konulması, tarihi süreç içerisinde anlamsal gelişim ve değişimlerinin belirlenmesi değerlendirmeye alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, duygu fiilleri, semantik sınıflama, sözcüksel anlambilim, durum grameri.

ABSTRACT

EMOTIONAL VERBS IN KYRGYZ LANGUAGE

Muhammed Ali İsmail FAKİRULLAHOĞLU

Emotions, caused by a stimulus depending on adaptive functions, are visualised in mind as an image utilised by mental process. From past to present, there have been numerous emotional verbs defining emotional experience in vocabulary of almost every language. In terms of linguistics, one of the best ways of identifying emotional verbs is grouping and classifying them in a particular way. Many factors such as subjective quality, causes, objectives of emotions, and presenting basic and similar meanings make the classification of verbs of emotions difficult. In this study, emotional verbs in Kyrgyz Turkish are classified and studied in terms of lexical semantics, case grammar and etymology. Forming an institutional frame for emotional verbs in Kyrgyz Turkish is taken under review in conformity with the criteria determined on the basis of lexical semantics and case grammar by analysing the verbs morphologically and semantically with diachronic and concurrent comparative methods, stating features of emotional verbs and inside the historical process studying semantic development and changes.

Key Words: Kyrgyz Turkish, emotional verbs, semantic classification, lexical semantics, case grammar

ÖNSÖZ

İnsanoğlu, doğumundan itibaren hayatı boyunca çevreden gelen uyarıcıların etkisiyle çeşitli duygu durumlarını yaşar. Kişinin yaşadığı olaylar ve karşılaştığı durumlarda ortaya çıkan çeşitli duygu durumlarını ifade etmesine olanak sağlayan en önemli iletişimsel araçlardan biri dildir. Her dilin kelime dağarcığı içerisinde duygu durumlarını ifade eden fiiller bulunmaktadır. Dilbilimi açısından duygu fiillerini en iyi tanımanın ve anlamlandırmaya çalışmanın yollarından biri belli bir bakış açısına göre onları gruplandırma ve sınıflandırmaktır. Duygu fiilleriyle ilgili yapılan tematik veya anlamsal fiil sınıflandırılması çalışmalarını incelediğimizde, duygu fiillerinin genellikle mental fiillerin alt grubunda yer aldığını ve mental fiillerin bir türü olarak ele alındığını görmekteyiz. Dilbilimi alanında, duygu fiillerinin anlambilimi ve sözcüksel anlambilim açısından sınıflandırılması üzerine yapılmış sınırlı sayıdaki inceleme ve araştırmalara baktığımızda bu konunun kapsamlı bir şekilde incelenmediği görülmektedir.

Bu bağlamda tez çalışmamızda kökleri tarihin derinliklerine inen Kırgız Türkçesinin modern dilbilim yöntemi çerçevesi içinde, sözvarlığındaki duygu ile ilgili fiillerin tespit edilerek tasnif edilmesini, duygu fiillerinin kuramsal çerçevesinin oluşturulmasını, sözcüksel anlambilim ve durum grameri temelinde belirlediğimiz ölçütlere uygun şekilde biçimsel, anlamsal analizlerinin yapılarak bu fiillerin kökeninin art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırmalı yöntemle incelenmesini, duygu fiillerinin özelliklerinin ortaya konulmasını, modern Kırgız dilbiliminin sözcüksel anlambilim çalışmalarına katkıda bulunmasını amaçladık. Fiillerin, sözdizimi içinde semantik açıdan sözcüksel görünüşlerini ortaya koymak, deneyimleyen ve uyarıcı üyeleri arasındaki ilişkiyi belirlemek, duygu fiillerini belirlediğimiz farklı anlamsal ölçütlerle değerlendirmek amacıyla taradığımız farklı eserlerden alıntıladığımız örnek cümlelerle fiillerin sözcüksel anlamları çözümlemeye çalıştık.

Kelime dağarcığı içerisinde fiillerin anlamsal veya tematik yönden birbirine yakınlık derecesi gözetilerek sınıflara ayrılması, bu tür tasnif çalışmalarını yapan

dilbilimcilerin birtakım zorluklarla karşılaşılmasına neden olabilmektedir. Araştırmamızın ilgili bölümlerinde de görüleceği üzere Türkoloji çalışmalarında fiillerle ilgili birbirinden farklılık özellikler gösteren sınıflama önerilerinin ortaya konulduğu, bu sınıflama önerilerinin her araştırmacının bireysel dünya görüşüne, fiilleri algılama ve yorumlama yeteğine bağlı olarak farklı şekillerde ortaya konulduğu görülmektedir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde Kırgız araştırmacıların dilbilimi alanında ortaya koyduğu çalışmalarında fiilleri daha çok şekil bilgisi ve cümle bilgisi düzeyinde incelediklerini görmekteyiz. Bu bağlamda sözcüksel anlambilim açısından araştırmamıza temel kaynak olabilecek Kırgız diliyle yapılmış çalışmaların bulunmaması araştırmamızda karşılaştığımız zorlukların başında gelmektedir.

Ayrıca, hangi fiilin duygu alanı içerisinde ele alınması gerekliliği, dilbilimciler tarafından fiillerin farklı şekillerde tasnif edilmiş olmasından kaynaklı üzerinde uzlaşılan ortak bir sınıflama önerisinin ortaya konulmamış olması tezimizi hazırlarken karşılaştığımız bir diğer zorluklardandır. Biz bu çalışmamızda, Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin semantik yönden tasnifini yaparken daha önce bu alanla ilgili yapılmış sınırlı sayıdaki sınıflama çalışmalarını inceleyip duygu fiilleriyle ilgili yeni bir sınıflama önerisi ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamız giriş, temel konu ve kavramlar, duygu fiilleri: duygu fiillerinin anlamsal yönden sınıflandırılması, inceleme, sonuç, kaynakça ve ekler bölümlerinden oluşmaktadır.

Birinci bölüm, giriş başlığını taşımaktadır. Bu bölümde araştırmanın konusu, amacı ve önemi, konuyla ilgili diğer çalışmalar, araştırmada uygulanan yöntemler, esas alınan eserler ve araştırmanın sınırlandırmasıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir.

İkinci bölümde duygu kavramının ne olduğu, duygularla ilgili ortaya konulan kuramların ve kuramcılarının duyguları nasıl ele aldıkları, anlambilim ve anlambilimin ilgili alanları, sözcüksel anlambiliminde eylem kavramı, durum dilbilgisi kuramı gibi bazı önemli temel konu ve kavramlar ele ele alınmış tezin kuramsal çerçevesi çizilmiştir.

Üçüncü bölümde duygu fiillerinin ne olduğu, hangi eylem durumlarını betimlediği, gibi sorulara yanıt verilmeye çalışılmış, duygu fiillerinin anlamsal yönden sınıflandırılmasıyla ilgili yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

Çalışmamızın dördüncü bölümünü, Kırgız Türkçesi söz varlığında tespit ettiğimiz fiillerin incelemesi oluşturmaktadır. K. K. Yudahin'in *Kirgizsko-Ruskiy Slovar* adlı sözlüğünün 1999'da yapılan 4. baskısından tespit edilen fiiller, modern dilbilim araştırması çerçevesi içinde, sözcüksel anlambilim ve duygu grameri temelinde belirlediğimiz ölçütlere uygun şekilde biçimsel, anlamsal analizleri yapılmış, bu fiillerin kökeninin art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırmalı yöntemle incelenmiştir.

Sonuç bölümünde araştırma kapsamında elde edilen çıkarım ve tespitlerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Çalışmamızın kaynakça bölümünde konuyla ilgili taradığımız ve yararlandığımız eser ve makalelerin künyeleri verilmiştir.

Tezimizin ekler bölümünde, belirlediğimiz çeşitli anlamsal özellikler ve durum grameri ölçütleri bağlamında tahlil ettiğimiz duygu fiillerinden elde ettiğimiz veriler tablolar halinde kaydedilmiştir.

Çalışmamı hazırlarken benden desteklerini esirgemeyen kardeşim Abdulkadir FAKİRULLAHOĞLU'na, anneme, kardeşlerime, varlığıyla her zaman bana güç kaynağı olan babam Misbahülmünir FAKİRULLAHOĞLU'na teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca, çalışma konumun seçilmesinden neticelenmesine kadar her safhada benden yardımlarını esirgemeyen, fikirleri ve yorumlarıyla çalışmayı zenginleştirmekle birlikte, verilerin doğru değerlendirilmesini sağlayan ve yol gösteren çok değerli Hocam Yrd. Doç. Dr. Kalmamat KULAMSHAEV'e sonsuz minnet ve şükran duygularımı sunarım.

İstanbul 2016

Muhammed Ali İsmail FAKİRULLAHOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	xvii
İŞARETLER.....	xviii
KISALTMALAR	xix
BÖLÜM I GİRİŞ	1
1.1 Tezin Konusu, Amacı, Önemi, Varsayımları ve Yöntemi.....	1
1.1.1 Konu	1
1.1.2 Amaç.....	1
1.1.3 Önem	2
1.1.4 Kapsam ve sınırlılıklar.....	4
1.1.5 Yöntem	4
BÖLÜM II TEMEL KONU VE KAVRAMLAR	12
2.1 Duygular	12
2.1.1 Duyguların sınıflandırılması	16
2.2 Anlambilim ve Anlambilimin İlgili Alanları	28
2.3 Sözcüksel Anlambiliminde Eylem Kavramı.....	37
2.3.1 Durum dil bilgisi (durum grameri) ve durum dil bilgisinde istemin anlamı ve rolleri.....	38
2.3.2 Sözcüksel anlambiliminde eylemlerin görünüşleri ve sınıflamaları	46
BÖLÜM III DUYGU FİİLLERİ.....	56
3.1 Duygu Fillerinin Anlamsal Yönden Sınıflandırılması.....	62
BÖLÜM IV İNCELEME.....	77
4.1 Deneyimci Öznenin Olumsuz Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller	77
4.1.1 argasızdan-	77
4.1.2 azaptan-	78
4.1.3 batkansı-	79
4.1.4 buuruk-/ buuluk-	80

4.1.5 cabırka-	81
4.1.6 calgızsıra-	82
4.1.7 çaşooru-.....	83
4.1.8 cetimsire-.....	84
4.1.9 dartta-.....	85
4.1.10 dumuk-	86
4.1.11 erik-.....	87
4.1.12 kamsık-.....	88
4.1.13 kapalan-.....	89
4.1.14 kaygılan-	90
4.1.15 kaygır-	91
4.1.16 kemsin-.....	93
4.1.17 keyi-	94
4.1.18 kırtıy-	95
4.1.19 kıynal-	96
4.1.20 kızgan-	97
4.1.21 kordol-.....	98
4.1.22 korsun-	99
4.1.23 kusalan-	100
4.1.24 küyün-	100
4.1.25 maşakattan-	101
4.1.26 muñay-	102
4.1.27 muñda-	103
4.1.28 sabırka-.....	104
4.1.29 sagın-.....	105
4.1.30 sana- III	106
4.1.31 sanaalan-	108
4.1.32 suktan-.....	108
4.1.33 taasirlen-.....	110
4.1.34 takıl-.....	111
4.1.35 tarı-.....	111
4.1.36 tarık-.....	112

4.1.37 ubayımda-.....	113
4.1.38 tuldan-	114
4.1.39 zabırka-	115
4.1.40 zarlan-	116
4.1.41 zarık-	117
4.1.42 zarıl-	117
4.2 Deneyimcinin Özerklik, Coşku, Kendine Güven, Kibir, Kararlılık Durumunu İfade Eden Fiiller.....	118
4.2.1 adamsın-.....	118
4.2.2 adırañda-	119
4.2.3 baalan-.....	120
4.2.4 baatırsı-	120
4.2.5 bat-.....	122
4.2.6 batın-	123
4.2.7 biyikte-	123
4.2.8 candan-.....	124
4.2.9 cigitsin-	125
4.2.10 coonsu-.....	126
4.2.11 çırtıy-.....	127
4.2.12 çoñsun-.....	127
4.2.13 erdemsı-.....	128
4.2.14 erkinden-	129
4.2.15 erlen-	130
4.2.16 ersi-	131
4.2.17 kayrattan-	132
4.2.18 kekey-.....	133
4.2.19 keñırsı-	134
4.2.20 kerbezden-.....	135
4.2.21 kersey-.....	136
4.2.22 kesirlen-.....	137
4.2.23 kıyımsı-	138
4.2.24 korozdon-	139

4.2.25 köpsün-.....	140
4.2.26 kötörül-.....	141
4.2.27 kudaysı-.....	142
4.2.28 mıktısın-	143
4.2.29 söölöttön-	144
4.2.30 sıymıktan-.....	145
4.2.31 şerden-.....	146
4.2.32 şıktan-	147
4.2.33 teñirsi-	148
4.2.34 tıñ- II	149
4.2.35 törösü-/törösün-	150
4.2.36 uluksun-.....	151
4.3 Deneyimci Öznenin Olumlu Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller	152
4.3.1 acardan-.....	152
4.3.2 alımsın-	152
4.3.3 badırañda-	154
4.3.4 barbalakta-/barbañda-	155
4.3.5 cadıra-	156
4.3.6 cak-	156
4.3.7 cara- II.....	157
4.3.8 carat-	159
4.3.9 carı-	160
4.3.10 cırğa-	161
4.3.11 degde-.....	162
4.3.12 eñse-	163
4.3.13 erkinde-	164
4.3.14 işen-	164
4.3.15 kanaattan-	166
4.3.16 kımıy-.....	167
4.3.17 kökölö-	168
4.3.18 köñüldön-	169

4.3.19 kuban-	170
4.3.20 kumardan-	171
4.3.21 kuuna-	172
4.3.22 mamıra-/memire-	173
4.3.23 oştan-	174
4.3.24 oynu-	175
4.3.25 sama-	177
4.3.26 sayranda-	178
4.3.27 süy-	179
4.3.28 süyün-	180
4.3.29 şattan-	182
4.3.30 umsun-	183
4.3.31 ümtöt-/ümütöt-	184
4.3.32 una-	185
4.4 Deneyimci Öznenin Endişe, Korku, Öfke, Hoşnutsuzluk Durumunu Anlatan Fiiller	187
4.4.1 açuulan-	187
4.4.2 bultulda-	188
4.4.3 burkulda-	189
4.4.4 cada-	190
4.4.5 calk-	191
4.4.6 catırka-	192
4.4.7 cayıldan-	193
4.4.8 cindilen-	194
4.4.9 ciyirken-	195
4.4.10 cüröksü-/cüröksün-	196
4.4.11 çakçarıl-	197
4.4.12 çıçala- II	198
4.4.13 çıdamsızdan-	199
4.4.14 çımırkan-	200
4.4.15 çoçu-	201
4.4.16 delöörü-	202

4.4.17 ısı-	203
4.4.18 ızırın-	205
4.4.19 kaardan-	206
4.4.20 kabar-	207
4.4.21 kamık-	208
4.4.22 kansar-	208
4.4.23 kasapta- II	209
4.4.24 katuulan-	210
4.4.25 kekte-	210
4.4.26 kızañda-/kızırñda-	211
4.4.27 kızırkan-	213
4.4.28 koopton-	213
4.4.29 kork-	214
4.4.30 küykölöktö-	215
4.4.31 öçöş- II	216
4.4.32 öçük-	217
4.4.33 öyü-	218
4.4.34 sabırsızdan-	219
4.4.35 sestən-/sezten-	220
4.4.36 sesken-/sezgen-	221
4.4.37 sirkilde-/zirkilde-	222
4.4.38 siygelekte-	222
4.4.39 taarın-	223
4.4.40 taca-	224
4.4.41 tırala-	225
4.4.42 tırçı-	226
4.4.43 tişten-	226
4.4.44 tutalan-	228
4.4.45 tuuralan- II	229
4.4.46 tüksüy-/tüksöy-	229
4.4.47 ürpöñdö-	231
4.4.48 zaarkan-	232

4.5 Deneyimci Öznenin Özerkliğe Karşı Kuşku, Utanç, Çekinme, Heyecan, Özgüven Eksikliği Durumunu İfade Eden Duygu Fiilleri.....	233
4.5.1 ardan-	233
4.5.2 ardık- II	234
4.5.3 arsarsı-.....	235
4.5.4 aybık-	236
4.5.5 caltayla-.....	237
4.5.6 çooçurka-.....	238
4.5.7 iymen-	239
4.5.8 kopulda-	240
4.5.9 namıstan-.....	241
4.5.10 öröpkü-.....	242
4.5.11 sürdö-	243
4.5.12 şeksi-	244
4.5.13 şekten-.....	245
4.5.14 tayman-	246
4.5.15 uyal-	247
4.5.16 uyalgansı-	248
4.6 Deneyimci Öznenin Genel Uyarılmışlık Durumundan Normal Uyarılmışlık Durumuna Geçişini Anlatan Duygu Fiilleri	249
4.6.1 bolukşu-	249
4.6.2 boşo-	250
4.6.3 caylan-.....	252
4.6.4 cooşu-.....	253
4.6.5 cuban-	254
4.6.6 cumşa- I.....	255
4.6.7 ıksıra-	257
4.6.8 ımşıy-	258
4.6.9 irakattan-	258
4.6.10 köölgü-	259
4.6.11 köşü-	260
4.6.12 ökün-	260

4.6.13 özdöş-	262
4.6.14 sooluk- III.	263
4.6.15 sooron-	264
4.6.16 suu- III.	265
4.6.17 şilkıy-	266
4.6.18 tınçı-	267
4.6.19 tınık-	268
4.7 Beklenmedik Uyarıcının Deneyimci Öznede Bıraktığı Etkiyi Anlatan Duygu Durumu Fiilleri	269
4.7.1 acapsın-	269
4.7.2 aldıra-	270
4.7.3 apkaarı-	270
4.7.4 arbay- II.	271
4.7.5 böcöy-	272
4.7.6 caltan-	273
4.7.7 celik- II.	274
4.7.8 çebelen-	275
4.7.9 dalday-/deldey-	276
4.7.10 dırgı-	278
4.7.11 dürbö-/dürbü-	279
4.7.12 dürdük-	280
4.7.13 düülük-	281
4.7.14 entele-	282
4.7.15 içirken-	283
4.7.16 itirke-/itirken-	284
4.7.17 kañgıra-	285
4.7.18 kızıulan-	286
4.7.19 seldey-/seley-	287
4.7.20 sestey-/sezdey-	288
4.7.21 sonurka-	288
4.7.22 şaş-	289
4.7.23 tañdan-	291

4.7.24 tañırka-	292
4.7.25 topoloñdo-	293
4.7.26 ukmuştan-	295
4.7.27 ürk-	296
4.7.28 ürpöy-/ürpüy-	297
BÖLÜM V SONUÇ.....	299
KAYNAKÇA.....	304
EKLER.....	313

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Duygu Fiillerinin Anlamsal Durumları, Sözcüksel Görünüşleri ve Alt Türleri.....	10
Tablo 2.2. Temel Duyguların Sınıflandırılması.....	22
Tablo. 2.3. Eylem Takımlarının Zamansal/Görünüşsel Sınıflaması.....	57

İŞARETLER

→	: devam işareti, gönderme işareti
<	: ileri doğru gelişme işareti
>	: geriye doğru gelişme işareti
~	: denklik işareti
*	: kelimenin, şeklin fonemin tahmini ilk veya daha eski şekli
+	: bu anlama sahip anlamında
-	: bu anlama sahip değildir anlamında
±	: bu anlam açısından değişkendir
(~)	: ünlüler üzerinde nazallık işareti

KISALTMALAR

Genel kısaltmalar

a.g.e.	: adı geçen eser
a.m.	: aynı manada
ağ.	: ağız
bkz.	: bakınız
D	: deneyimci
DB	: dışsal başlatılmış
hık.	: hık
İB	: içsel başlatılmış
krş.	: karşılaştırınız
mec.	: mecaz anlamında
vb.	: ve benzeri, ve başkası, ve başkaları
vd.	: ve diğerleri
vs.	: ve saire
U	: uyarıcı

Tezde kullanılan kaynakların kısaltmaları

AK: Akmatov, Kazat : *Arhat*, Devlet Dil ve Ansiklopedi Merkezi Yayınları, Bişkek 2007.

ASK: İsabaeva, Cıpar : *Ahkuldu Süygön Kız*, Bişkek 2011.

CO: Osmonkulov, Caparali : *Toolor Çakırığı*, Bişkek 2013.

DL: Lessing, Ferdinand, D. : *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (çev: Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

DLT: Atalay, Besim : *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I, II, III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

DTS: Drevnetyurkskiy Slovar, SSCB Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü, Izdatelstvo 'Nauka', Leningrad 1969.

ES: Akmataliyev, Abdılcan : *Er Soltonoy*, Şam Basması, Bişkek 2002.

EUTS: Caferoğlu, Ahmet : *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968.

- FD:** Develioğlu, Ferit : *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.
- GKS:** Akmataliyev, Abdılcan : *Gülgaakı Kız Saykal*, Bişkek 2003.
- KA:** Abdişev, Kazakbay : *Kum Döbölör*, Bişkek: Universitet, 2012.
- KAA:** Aşımbaev, Kalkanbay : *Akılmandıın Kauhar Taş*, Bişkek 2008.
- KAK:** Aşımbaev, Kalkanbay : *Küyümdüü Curök*, Bişkek: Uçkun 2007.
- Kİ:** İmanaliev, Kanıbek : *Tagay biy (Muxammed Kırgız)*, Bişkek 2010.
- KSA:** Sıdıkova, Kalen : *Asıldar*, Biyiktik, Bişkek 2002.
- KSE:** Sıdıkova, Kalen : *Er izdöö*, Biyiktik, Bişkek 2002.
- KSK:** Sıdıkova, Kalen : *Küç Küyöö*, Biyiktik, Bişkek 2003.
- KRS:** YUDAHİN, K. K., : *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1965.
- KTS:** Abduldayev, E., İsayev, D., : *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sөzdügü*, Frunze, 1984.
- MB:** Bayciev, Mar : *Añgemeler Cana Povestter*, Bişkek 2005.
- MK:** Kanar, Mehmet : *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2010.
- OK:** Toktonaliev, Caparkul : *Xan Orman*, Bişkek 2005.
- ÖK:** Ermatov, Saydakmat : *Ömür Kızık*, Kırgız Memlekettik Basması, Frunze 1960.
- TAS:** Tarama Sözlüğü : *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla*, Vols. I-VIII, TDK Yayınları, Ankara 1996.
- TKSK:** Kasımbekov, Tölögön : *Sıngan Kılıç*, Kayradan İşteliip, 5-bas. Kırgızstan-Bişkek 1998.
- VEWT:** Räsänen, Martti : *Versuch eines etimologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1 Tezin Konusu, Amacı, Önemi, Varsayımları ve Yöntemi

1.1.1 Konu

Tezimizin konusu, Kırgız Türkçesindeki duygu fiillerinin semantik yönüyle sınıflandırılması ve bu fiillerin sözcüksel anlambilim, durum grameri ve köken bilgisi bakımından incelenmesidir. Bu lehçenin ağızları ve birleşik fiil yapıdaki kelime grupları araştırmamızın dışında tutularak, sadece edebi dilde kullanılan duygu fiilleri ele alınmıştır. Kırgız Türkçesindeki duygu fiilleri, K. K. Yudahin'in *Kirgizsko-Ruskiy Slovar* adlı sözlüğünün 1999'da yapılan 4. baskısından tespit edilmiştir. İlk baskısı 1940 yılında yapılan bu sözlük, Abdullah Battal Taymas tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve *Kırgız Sözlüğü* adıyla TDK'de 1945 yılında 93. ve 121. yayın olarak iki cilt hâlinde basılmıştır. Kırgız yazı dilinin yıllar içindeki gelişimini yansıtmaya, Kırgızların tarihi ve kültürüyle ilgili çok zengin kelime daracağına sahip olması sebebiyle, Kırgız Türkçesi için büyük önem taşımaktadır.

1.1.2 Amaç

Duygu kavramı, insanın düşünce ve davranışını doğrudan etkileyen karmaşık, çok bileşenli ve eyleme dönük bir durumdur. Duyguların eyleme dönük olması, etkiye veya başka bir deyişle uyarıcıya karşı tepki olarak ortaya çıkması bir çeşit yanıt niteliğindedir. Duygu fiilleri, duyguyu deneyimleyen kişinin hissettiklerini ifade etmesi ve anlamlandırması işlevini görmektedir. Duygu fiilleri konusunun, psikolinguistikle “psikodilbilim”, bilişsel psikoloji “kognitif psikolojiyle” ve dilbilimiyle uğraşan araştırmacılar tarafından temellendirilmeye ve şekillendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Her dilde duygusal deneyimi tanımlayan

yüzlerce duygu fiili vardır. Dilbilimi açısından duygu fiillerini en iyi tanımanın yollarından biri belli bir bakış açısına göre onları gruplandırma ve sınıflamaktır. Çalışmanın kaynak taraması aşamasında, birçok araştırmacı tarafından duygu fiillerinin genellikle olumlu duygu ve olumsuz duygu olarak iki alt başlıkta sınıflandırıldığını, bu iki duygusal boyut unsurlarının insan duygusunun his ve durumlarının çoğunu kapsayacak şekilde yansıtmadığı görülmektedir.

Bu çalışmada, modern dilbilim araştırması çerçevesi içinde, Kırgız Türkçesinin sözcükteki duygu ile ilgili fiillerin tespit edilerek tasnif edilmesi, duygu fiillerinin kuramsal çerçevesinin oluşturulması, sözcüksel anlambilim ve duygu grameri temelinde belirlediğimiz ölçütlere uygun şekilde biçimsel, anlamsal analizlerinin yapılarak bu fiillerin kökeninin art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırmalı yöntemle incelenmesi, duygu fiillerinin özelliklerinin ortaya konulması, bu yolla modern Kırgız dilbiliminin sözcüksel anlambilim çalışmalarına katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

1.1.3 Önem

Duygu fiilleriyle ilgili yapılan tematik veya anlamsal fiil sınıflandırılması çalışmalarını incelediğimizde, duygu fiillerinin genellikle mental fiillerin alt grubunda yer aldığını ve mental fiillerin bir çeşit türü olarak ele alındığını görmekteyiz. Türkoloji alanında duygu fiillerinin anlambilimi açısından sınıflandırılması üzerine yapılmış sınırlı sayıdaki inceleme ve araştırmalara baktığımızda bu konuyla ilgili kapsamlı çalışmalardan bahsetmemiz ne yazık ki mümkün değildir. Türk lehçeleri alanında yapılan çalışmalarda fiillerin dil malzemesi olarak pek kullanılmamasıyla birlikte duygu kavramının daha çok psikoloji ve felsefe literatüründe kullanılması ve açıklanması kolay olamayan bir kavram olarak ortaya çıkması bu çalışmaların yeterli düzeyde olmamasının olası nedenler arasında gösterilebilir. Bu bağlamda tezimizin önemini, günümüzde Kırgız Türkçesi ile ilgili yapılan araştırmalarda sözcüksel anlambilim çerçevesinde, duygu fiillerinin semantik yönüyle sınıflandırılmaması ve bu fiillerin, durum grameri ve köken bilgisi yönleriyle henüz incelenmemiş olması oluşturmaktadır. Ayrıca duygu fiilleri üzerinde yaptığımız bu bilimsel çalışmamızın önem arz etmesinin yönlerinden biri de, Kırgız Türkçesinde bu fiillerin kökenine dair bilgilerin verilmesi, alıntı

kelimeler dışında her bir fiilin kendi içinde zamana bağlı olarak gösterdiği değişimlerin ve gelişmelerin incelenmeye alınmasıdır.

Araştırmamızın kaynak taraması aşamasında tez konumuzla ilgili tespit ettiğimiz çalışmalardan bazıları dikkat çekicidir.

Duygu fiillerini, ruh durumu fiilleri kategorisinde ele alan dilbilimci Levin (1993), *English Verb Classes and Alternations* adlı eserinde eylemlerle ilgili oldukça geniş kapsamlı bir sınıflama örneği ortaya koymuştur. Levin (1993), bu sınıflama çalışmasında ‘ruh durumu fiilleri’ olarak adlandırdığı duygu eylemlerini geçişlilik ve geçişsizlik durumlarını göz önüne alarak anlamsal yönden sınıflamıştır.

Azeri dilbilimcisi G.K. Kuliev (1998), *Semantika Glagola v Tyurkskih Yazıkax*” (Türk Dillerinde Fiil Semantiği) adlı çalışmasında Türk dilinin sadece Oğuz grubu dil malzemelerine dayanarak, fiilleri semantik yönden sınıflandırmaya çalışmıştır. Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (Söz Varlığı İncelenmesi)* adlı eserinin son bölümünü fiillerin tasnifine ayırmıştır. User, “Konularına Göre fiiller” bölümünde kısaca duygu durumuyla ilgili fiilleri, “duygu, zihin fiilleri” başlığı altında ele almış, fiillerin anlambilim, durum grameri ve köken bilgisini ele almamıştır. (User, 2008:351-354) Özen Yaylagül, 2005 yılında MTAD dergisinin I. sayısında yayımlanan “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Filler” adlı makalesinde mental fiillerin işlevsel süreçlerine değinerek, mental fiillerin anlamsal açıdan kategorize ederek duygu fiillerini mental fiillerin alt grubunda incelemiştir. Bu çalışmada Yaylagül, mental fiilleri dört grupta incelemiştir. Bu gruplandırma sırasıyla şöyledir. 1) Duyu Fiilleri 2) Duygu Fiilleri 3) Anı ve Uslamlama Fiilleri 4) Açıklama Fiilleri (Yaylagül, 2005:17-50) Mental fiillerin alt grubu olan duygu fiillerini, Kıyal Kamchybekova, “Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri” adlı çalışmasında incelemiş dolayısıyla, Kırgız Türkçesinde mental fiillerin ilk konusunu çalışmıştır. (Kıyal Kamchybekova, 2011:100) Mental fiillerin ikinci grubunu teşkil eden, Kırgız Türkçesinde duygu fiilleri üzerine yaptığımız bu çalışmanın bu boşluğu dolduracağını ve literatüre katkı sağlayacağını düşünmekteyiz .

Kırgız Türkçesinde dilbilimi sahasında yapılan çalışmalara baktığımızda ise, İ. Abduvaliev’in *Kırgız Tili, Morfologiya* (Bişkek, 1997) adlı eserinde fiillerin devingenlik ve durağanlık yönünü temel alan bir sınıflama önerisini sunduğunu tespit

etmekteyiz. Ancak Abduvaliev (1997), bu çalışmasında duygu fiillerini başlı başına sözcüksel anlambilimi kapsamında incelemeyerek zihinsel aktiviteyi ve algı fiillerini aynı başlıkta ele almaktadır. Konuyla ilgili ayrıntıya girmeden duygu durumunu anlatan üç örnek fiil vererek sınıflama önerisini açıklamaya çalışmaktadır.

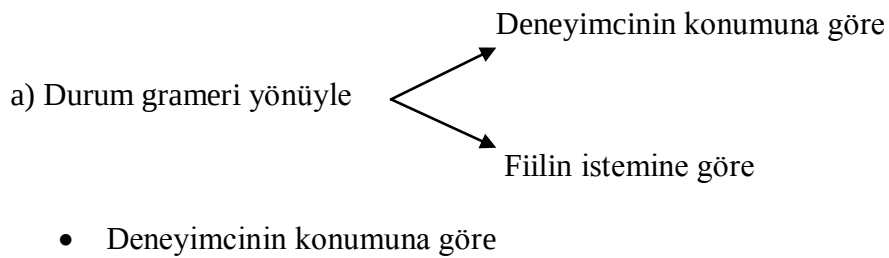
1.1.4 Kapsam ve sınırlılıklar

Bu çalışmamızda modern Kırgız Türkçesi yazı dili esas alınmış, Kırgızcanın ağızları ve konuşma dili araştırmamızın kapsamı dışında bırakılmıştır. Araştırmamıza konu olan duygu fiilleri, Kırgız Türkçesi yazı dilinin en kapsamlı ve nitelikli sözlüğü olarak kabul edilen Konstantin Kuzmiç Yudahin'in *Kirgizko-Russkiy Slovar* (Kırgız Rusça Sözlük)'in taranması ile tespit edilmiştir. Yudahin'in sözlüğünde yer alan duygu fiillerinin çatı ve türetim ekleriyle oluşturulan türevleri, deneyimleyeni özne konumuyla örtüşmediği veya deneyimleyeni özne üyesi olmadığı durumlarda, yeni bir duygu durumu ifade etmedikleri sürece ayrı bir fiil olarak ele alınmamıştır. Çalışmamızda birleşik fiil yapısı özelliği gösteren kelime veya kelime grupları, duygu fiillerin alt anlam türleri ve birbirleriyle anlam ilişkileri, bu ilişkilerin karşılaştırılması tezin kapsamı dışında bırakılmıştır. Çalışmamız, alıntı veya ödünç kelimelerin kendi içinde zamana bağlı olarak gösterdiği değişimleri ve gelişmeleri ele alıp inceleme savında değildir. Ayrıca araştırmamızda cümlelerin sözcüksel görünüş yorumlarını etkileyebilecek görünüş zarfları, zamansal anlatıları ve dilbilgisel görünüş eklerini kapsayan bu önermeler araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

1.1.5 Yöntem

Bilindiği üzere dilbilimi incelemeleri genel olarak iki farklı yöntemle izlenmektedir. Dil olaylarının belirli bir süre içinde, tarihi değişme ve gelişmelere bağlı kalınmadan yapılan inceleme metodu eş zamanlı olarak adlandırılırken, belirli bir süre içinde tarihi gelişim ve değişimleri içine alan inceleme metodu ise art zamanlı olarak adlandırılır. Tez konumuzdaki fiillerin belirlenebilmesi, semantik sınıflandırmanın yapılması; bu dil malzemesinin diğer lehçelerdeki biçimleri hakkında bilgilerin sunulması ve tarihi gelişim ve değişimlerin tespit edilmesi her iki yöntemin de kullanılması gerekliliğini doğurmuştur. Bu sebeple çalışmamızda çok zamanlı karşılaştırmalı bir yöntemin kullanılması benimsenmiştir.

Duygunun öznel niteliği, nedeni, hedefi, gerek temel gerekse benzer anlamlar ifade etmesi gibi birçok faktör, duygu fiillerinin sınıflandırılmasını güçleştirmektedir. Biz, duygu fiilleriyle ilgili tasnif çalışmalarını incelerken diğer çalışmalara nazaran daha kapsamlı ve ayrıntılı bir çalışma olan Guliyev'in (1998) sınıflandırmasını temel almayı uygun gördük. Ancak çalışmamızda Guliyev'in ortaya koyduğu bu tasnife bağlı kalınmamış, eksik gördüğümüz bazı yanları bizim sunduğumuz sınıflama önerisiyle birleştirilerek yeni bir semantik sınıflama önerisi ortaya koymaya çalışılmıştır. Duygu fiilleri, incelenirken öncelikle Kırgız Türkçesindeki anlamları verilmiş, sonra bu fiillerin zaman içinde gösterdiği gelişmelere bağlı olarak mevcut etimoloji çalışmalarındaki şekilleri ve anlamlarına yer verilmiş, bu kaynaklara gönderme yapılarak fiiller incelenmiştir. Fiillerin, sözdizimi içinde semantik açıdan sözcüksel görünüşlerini ortaya koymak, deneyimleyen ve uyarıcı üyeleri arasındaki ilişkiyi belirlemek, duygu fiillerini belirlediğimiz farklı anlamsal ölçütlerle değerlendirmek amacıyla taradığımız farklı eserlerden alıntıladığımız örnek cümlelerle fiillerin sözcüksel anlamları çözümlenmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda duygu fiillerinin anlamlarını çözümlenmeye çalışırken, duygu fiillerinde belirlediğimiz değişik anlamsal özellikleri, sözcüksel anlambilimi açısından belirlediğimiz kriterler/ölçütler içerisinde değerlendirmeye çalıştık. Bazı duygu fiillerinin aynı sözcüksel anlam ve istem kuramını yansıtan duygu fiilleriyle benzerlik taşıdığı görülmüştür. Bu anlamda daha önceki bölümlerde ele alınan duygu fiillerinin sözcüksel anlam ve istem kuramı tekrara düşmemek adına bölüm sonunda değerlendirilmemiş, bölüm sonundaki tabloda anlamsal durumlar ve alt türleri verilmiştir. Sözcüksel anlambilimi kapsamında birbirleriyle yakından ilgili olan bu eylemlerin farklılıklarının ortaya koyulması incelememiz açısından önemli bir husustur. Duygu fiillerinin sözcüksel anlambilim açısından çözümlenmesinde öngörülen anlamsal özellikler ve ölçütler şunlardır:

Kırgız Türkçesinde konu hiyerarşisi gereğince deneyimci olarak adlandırılan üye, özne konumunda yer alır. Özne duygusal durumu hisseden, yani tecrübe edendir. Uyarıcı ise, duygunun açığa çıkması sağlayan, deneyimciyi harekete geçiren bir kişi, olay, durum veya nesne gibi dışsal ve içsel etkilerdir. Yaptığımız bu çalışmada duygu fiilleri için iki tür üyenin varlığından bahsedilmiştir. Birinci üye, duygu durumunu deneyimleyen **deneyimci** üyesi; ikincisi ise, deneyimleyen hissettiği duyguyu açığa çıkaran **uyarı** üyesidir.

- Fiilin istemine göre

Çalışmamızda durum grameri temelinde duygu fiillerinin semantik istem yapısına katılan üyeler, **zorunlu istem** ve **seçimli istem** olarak belirlenmiştir. Fillmore (1971:53)'nin öncülüğünü yaptığı duygu grameri çerçevesinde duygu fiillerini deneyimleyen deneyimci özne (*Experiental subject*) ve bu deneyimi açığa çıkaran nesneyi (*Object*) temel alan yaklaşımdır.

Zorunlu istem; “Bir fiilin istem değerleri içinde değerlendirilen, cümle içerisinde fiilin çevresinde mutlaka kullanılması gereken aynı zamanda cümleden çıkartıldığında cümlelerin semantik ve söz dizimsel özelliğini bozulmasına neden olan tamlayıcılar olarak nitelendirilir.” (Matthews 1981:125; Helbig ve Schenkel 1991:32; Herbest ve Schüller 2008:111)

Seçimli istem; “Fiilin tamlayıcılarının cümle içerisinde dil bilgiselliğe zarar vermeden çıkartılabilme durumunu ifade eder. Herbest’e (2004) göre; “Seçimli istem, her ne kadar fiilin açtığı istem boşluklarından olsa da, yüzey yapıda tümcenin dilbilgisel olması için doldurulmasına ihtiyaç duyulmaz. Tümce içerisinde silindiğinde de anlamca bir farklılaşma meydana getirmez.” (Herbest 2004:12)

Çalışmamızda durum grameri açısından deneyimci konumu, fiilin istem türü ve sayısı temel alınarak duygu fiilleri şu şekilde değerlendirilmiştir: a) Tek istemli fiiller: Deneyimci yani duyguyu hisseden tamlayıcı zorunlu istemdir ve özne konumunda yer alır. b) Biri seçimli diğeri zorunlu istem gerektiren fiiller: Deneyimci özne konumunda olup zorunlu istem alırken, uyarıcı ise seçimli istemlidir ve sözdiziminde kime, kimden halleriyle sorgulanır. c) İki istem gerektiren fiiller: Deneyimci, zorunlu istemdir ve özne konumunda fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı, kimi, kime, kimden halleriyle söz diziminde zorunlu istem

pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. Duygu grameri çerçevesinde çalışmamızda ele aldığımız duygu fiillerimiz genel anlamda şu şekilde incelenmiştir:

(1) Ali cılandan korktu.

Ali yılandan korktu.

(2) Ali korktu.

Ali korktu.

Örnek (1)'de duygusal durumu betimleyen *korkmak* fiili, biri zorunlu biri de seçimli iki istem boşluğu açar ve bu istem boşluğu uygun tamlayıcılarla doldurulur. Cümlede *Ali* kişisi deneyimci özne konumunda olup, zorunlu istem rolündedir. Kimden hâliyle söz diziminde yer alan *yılan* uyarıcı ise, seçimli istemdir. (2). tümcemizde *cılandan* 'yılandan' tamlayıcısını tümceden sildiğimizde, tümcenin dilbilgisel açısından doğruluğunu devam ettirdiğini ve bu tamlayıcının cümlede yer almamasının da anlamca büyük bir boşluk oluşturmadığı görülmektedir.

(1) Men süyömün.

Ben seviyorum.

(2) Men enemdi süyömün.

Ben annemi seviyorum. (sevgi anlamında)

(3) Men mışkıttı süyömün.

Ben kediyi seviyorum. (okşamak ve sevgi anlamında)

Kırgız Türkçesinde *süy-*: 'sevmek' fiili, farklı anlamsal durum ve devinimleri betimlemektedir. Örnek (1)'de duygu fiili, deneyimci öznenin özne konumunda olduğu, tek istemli bir yapıya sahiptir. İstem boşlukları bu cümlede zihinde tamamlanabilmektedir. Yazın alanda bu tümce, istem potansiyeliyle doyurulmadığı için açık bir cümle değildir ve dil bilgesel yönden bir belirsizlik taşımaktadır. Örnek (2) ve (3)'te kimi hâliyle söz diziminde yer alan uyarıcı unsur seçimli istem rolünde olup söz konusu olan anlam belirsizliğini gidermiştir. Dolayısıyla Kırgız Türkçesinde *süy-*: 'sevmek' fiili, yazın alanda iki zorunlu isteme sahip duygu fiili olarak ele alınmıştır.

b) Ölçme Kısıtlaması (Sürerlilik) —————→ + son noktalı

- (+) Son noktalılık: Anlık bir duygu durumu veya bilişsel durum değişikliği gösteren duygu fiilleridir. (*korkmak, ürmek, hayrete düşmek, şaşırmak, afallamak vb.*)
- (-) Son noktalılık: Dereceli bir duygu durumu veya bilişsel durum değişikliği gösterebilen duygu fiilleridir. (*kederlenmek, hüzünlenmek, sinirlenmek, sevinmek, neşelenmek, sakinleşmek, düş kırıklığına uğramak, yatışmak vb.*) (Filip 1996:47-131)

c) İsteklilik ölçütü

Fiillerin anlam çözümlemesinde başvurduğumuz ölçütlerden biri de isteklilik durumudur. İsteklilik ölçütümüz, Rus dilbilimci Paduçeva'nın fiilleri sınıflarken ortaya koyduğu kontrollülük/isteklilik önermesi temel alınarak oluşturulmuştur. Paduçeva'ya (2001:30) göre, "bazı fiiller deneyimci tarafından istemli bir şekilde gerçekleştirilirken, bazı fiillerin ise, deneyicinin kontrolü dışında istemsiz bir şekilde gerçekleştiğini, dolayısıyla eylemlerin isteklilik açısından sınıflandırılabilceğini ifade etmiştir." (Paduçeva 2001:30) İsteklilik ölçütümüz, fiilin betimlediği duygu durumunun deneyimcinin isteğiyle gerçekleşip gerçekleşmediğiyle ilişkilidir.

- İçsel başlatılmış (İB): Bu sınıfa giren duygu fiilleri istemli bir şekilde deneyimci tarafından başlatılmış olarak yorumlanır.
- Dışsal başlatılmış (DB): Bu sınıfa giren duygu fiillerinin betimledikleri durumlar deneyimci tarafından başlatılmamış olarak yorumlanır.

d) Sözcüksel görünüş

Genel anlamda duygu fiilleri sınıfında yer alan eylemlerin sözcüksel anlamlarında durumsal bir anlamın yüklü olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu tür eylemler durum görünüşü çerçevesinde ele alınmaktadır. Ancak Kırgız Türkçesinde bazı duygu fiillerinin sözcüksel anlamlarında hem devingenlik hem de durum bilgisinin varolduğu gözlenmiştir. (*suktan-: imrenerek bakmak; kıskanmak, imrenmek, gıpta etmek, hayranlık duymak vb.*) Bu nedenle yaptığımız sınıflandırmada bu tür eylem kütüklerinin işaret ettikleri anlamlar karmaşık görünüşlü duygu eylemleri grubunda değerlendirilmiştir.

	Durumsal	Devinimsel
Durumlar	+	-
Devinimler	-	+
Karmaşık görünümler	+	+

Sözcüksel sınıflamamızda birinci eylem grubunda **durumlar** yer almaktadır. Bu sınıfa giren eylemler sözlüksel anlamlarında sadece durumsal özellik göstermektedirler. Eylem sınıflamamızın ikinci grubunu oluşturan **devinimler** ise yalnızca devingenliği işaret eden duygu fiillerini kapsar, bu eylemler çalışmamızın kapsamı dışında olduğundan ancak duygu fiillerinin anlamlandırılmasına netlik kazandırmak amacıyla bu eylemlerin sözcüksel görünümleri verilmiştir. Üçüncü grupta yer alan fiiller, anlamlarında hem devinim hem de durum bilgisi içermektedirler ve bu anlamsal özelliklerinden dolayı **karmaşık görünümlü** duygu eylemleri grubunda yer almaktadırlar.

e) Kırgız kültürel değerlerine göre duygu fiilinin betimlediği olumlu veya olumsuz anlam değeri

Duyguları anlamlandırmaya çalışan birçok kuram, duyguların kültür üzerinde önemli bir rolü olduğunu kabul ederek fikir birliği içerisinde bulduğumuz zamanı yordama, açıklama ve sosyal davranışlarını kontrol etmelerine olanak sağlarken, duygu durumu kavramlarını mevcut durumun değişmesiyle yeniden anlamlandırmaya çalışmaktadır. Bu anlamda duygu fiilleri, sözcüksel anlambilimi açısından Kırgız kültürel değerleri göz önüne bulundurularak belirlediğimiz olumlu veya olumsuz duygu değerleri ölçütü kapsamında değerlendirilmiştir. Kırgız kültürel değerlerine göre olumlu duygu değeriyle işaretlenen duygu fiilleri, Kırgız toplumunda yaşayan bireyler tarafından takdir edilen, beğenilen, hoşça giden bir durumun veya olayın meydana gelmesi, korku, kaygı, endişe gibi olumsuz durumların ortadan kaybolması gibi sevilen, memnuniyet uyandıran bir hareket, bir durum veya bir varlığın sebep olduğu duygu etrafında tanımlayabileceğimiz durumları betimleyen fiillerdir. (Örn. *kuuna*:- ‘eğlenmek, sevinmek, mutlu olmak’

vb.) Kırgız kültürel değerlerine göre olumsuz duygu değeriyle işaretlenen duygu fiilleri ise, toplumdaki bireyler tarafından takdir edilmeyen, hoşla gitmeyen durumların, olayların meydana gelmesi, keder, üzüntü, kaygı, sıkıntı, dert, pişmanlık gibi istenmeyen durumlarda ortaya çıkan duygu kavramlarını betimleyen fiillerdir. (Örn. *azaptan*:- ‘azap çekmek, ıstırap çekmek, zahmet vermek’vb.)

Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin sözcüksel anlambilim açısından incelenmesinde belirlediğimiz bu ölçütlerin tablolaştırılmış hali şu şekildedir:

Tablo 1.1.

Duygu Fiillerinin Anlamsal Durumları, Sözcüksel Görünüşleri ve Alt Türleri

Deneyimci	İnsan	Hayvan	
Uyarıcı	Nesne-Kişi	Olay-Durum	
	Yalın	Ek almamış	
	Belirtme (Yükleme)	+nı/ +ni, +nu/ +nü; +dı/ +di, +du/ +düş; +tı/ +ti, +tu/ +tü	
		Yönelme	+GA/+GO; +A/+O
		Çıkma	+DAn/ +DOn
	Araç	menen	
	İstem türü	Zorunlu (Deneyimci/ Uyarıcı)	Seçimli (Uyarıcı)
Ölçme Kısıtlaması (Sürerlilik)	(+) Son noktalılık	(-) Son noktalılık	
İsteklilik	Dışsal başlatılmış	İçsel başlatılmış	
Kırgız Kültürel Duygu Değeri	Olumlu	Olumsuz	
Sözcüksel Görünüş	Durumsal	Devinimsel	Karmaşık görünüşlüler

Tablomuzda incelediğimiz fiilin belirlenen kriterleri taşıdığı durumlarda pozitif (+) işaret kavramı kullanılmıştır.

Ayrıca tablodaki kriterlere göre incelediğimiz fiilin yazın alanda değişkenlik gösterdiği durumlar ($\pm$) işaretiyle, deneyimci özne ‘D’, uyarıcı ise, ‘U’ harfiyle gösterilmiştir. Kırgız Türkçesindeki duygu fiillerinin anlamsal durumları, sözcüksel görünüşleri ve alt türleri, çalışmamızın sonunda yer alan Tablolar kısmında ele alınmıştır.

BÖLÜM II

TEMEL KONU VE KAVRAMLAR

2.1 Duygular

Tezimize aldığımız bu bölümde duygu kavramının ne olduğu, duygularla ilgili ortaya konulan kuramların ve kuramcılarının duyguları nasıl ele aldıkları, duyguların hangi işleve sahip olduğu, duygusal yaşantıların neleri kapsadığı, duyguların meydana geliş şeklinin nasıl olduğu vb. sorulara cevap bulmaya çalışarak, bu kapsamda duygu konusunu ele almaya çalışacağız. Duygu kavramına değinerek duygu fiillerinin sınıflandırılmasının ve incelenmesinin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz. Bu bağlamda bu bölümde ele alınacak konular duygu fiillerinin anlaşılması ve incelenmesi bakımından önem arz etmektedir.

“İnsanoğlu, hayatı boyunca çevreden gelen uyarıcıların etkisiyle çeşitli duyguları hisseder. Birey, sosyal çevreyle etkileşim içindeyken az ya da çok, haz ve elem duyguları içindedir. Çocukların fizyolojik ve psikolojik ihtiyaçlarının karşılanması ya da karşılanmaması onlarda bazı duyguların oluşmasına veya oluşmamasına neden olur. Yaşamın ilk günlerinde altı değiştirilen, karnı doyurulan bebek haz duyar. Ancak büyümeye birlikte sadece fiziksel ihtiyaçlarının karşılanması haz duyması için yeterli değildir. Çocuk; annesinin kucağında olmak, sevilmek, okşanmak, annesinin sıcaklığını hissetmek ister. Duygular birey olmanın önemli unsurlarından biridir. İnsan duygularıyla, farklı, özgün bir birey olduğunu kanıtlar. Duygusuz insanlar ise ancak bir makineye benzetilebilir. İnsanın yaşadığı korkular, sevinçler, üzüntüler onun kişiliğini de oluşturur.” (MEB 2013:1-3) Kişilik zaman içerisinde yaşanan duygu durumlarıyla birlikte şekillenir.

Peki, duygu nedir? Göreceli midir? Nasıl gözlenir? Aklımıza gelen bu türlü sorulara cevap bulmaya çalışalım. Duygunun ne olduğu sorusuna basit bir yanıt vermek güçtür.

Günümüzde psikoloji ve felsefe literatüründe kullanılan duygu kavramı açıklanması kolay olamayan bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Goleman'a (1996:32) göre, aslında tüm duygular, harekete geçmemizi sağlayan dürtülerdir; evrim, yaşamla baş edebilmemiz için bizi acil plan yapabilecek şekilde programlamıştır. İlk olarak duygu sözcüğü Latince hareket anlamına gelen 'emote' kelimesinden türemiştir."

Bu kavrama farklı açıdan açıklık getirmeye çalışan Strongman'a (2003:10-11) göre; "İlk olarak felsefe alanında tartışılmaya başlanan duygular farklı felsefeciler tarafından kendi düşünce akımları doğrultusunda açıklanmıştır. Stoacılar, duyguları aşağılayarak akıllı yüceltirken; Platon duygunun akıl tarafından yönlendirilmesi gerektiğini; Aristo, duyguların zihin işlevleriyle beraber ortaya çıktığını ve bu işlevlere eşlik ettiklerini ifade etmiştir. Galen'e göre ise duygular ruhun hastalığıdır. Descartes'e göre duygular kişilerin düşüncelerine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Spinoza, bedende oluşan değişiklikler ile bu değişikliklerin zihindeki yansımasının bütünlüğüne dayalı bir tanım yapar. Orta çağın sonuna kadar bu tanımlar akıl-duygu tartışması şeklinde olmuştur. Akıl beynin, duygu kalbin ürünü olarak görülmüştür. 18.yüzyılda da duyguların baskın olduğu romantizm akımı doğsa da sanayi devriminden itibaren akıl duygunun önüne geçmiştir. Duygu ile ilgili tartışmalar felsefeden ayrılan psikoloji araştırmalarında da devam etmiştir." (Strongman 2003:10-11)

Duyguları açıklama çalışmaları yukarıda da değindiğimiz üzere yüzyılı aşkın bir süredir kesin bir tanımının yapılmadığı ve tartışıldığı kavramdır. "Kleinginna ve bazı araştırmacılar incelemeleri sonucunda doksan iki farklı duygu tanımı tespit etmişlerdir. Bu tanımların her birinin ise duyguları farklı yönlerden ele alarak kuramsal çerçevede incelenmesine olanak sağlamıştır." (McMahon 1986:23) Konuyla ilgilene birçok araştırmacı, duygu kavramının genel olarak kabul görülen bir tanımını yapmayı istedikleri ancak böyle bir tanımlamanın mümkün olmadığı ve gerçekleşmediği açıktır. Bu sebeple, herkes tarafından kabul görülen bir tanımlamanın mümkün olup olmadığı sorusu günümüzde de sorgulanmaktadır. (Rushell 1984:1161-1178)

Duyguları farklı bakış açılarıyla değerlendiren araştırmacılardan biri olan Izard (1983) duygunun tam anlamıyla tanımının yapılmasının tartışmaya yol açacağını

belirterek, birçok araştırmacının üzerinde uzlaştığı duygunun temel karakteristik özelliklerini betimlemenin daha doğru olacağını ifade eder. Duygu alanında incelemeler yapan araştırmacıların birçoğu, duyguların ifadesel veya motor bileşen içerdiği, en azından merkezi sinir sisteminde bir dışavurucucu eylemin gerçekleştiği yönünde hem fikirdirler. Duyguların harekete dönüştüğünü en açık şekliyle hayvanlarda ve çocuklarda görürüz. Duygu repertuarındaki her bir duygunun özgün bir rolü ve etkisi vardır. Kuvvetli duygular bedenimizde belirgin değişiklikleri (fizyolojik belirtiler) beraberinde getirir. Örneğin öfke hisseden bir insanın ellerindeki damarlara kanın nasıl hücum ettiği belli olur. Korku da ise kalp atışları hızlanır. Aslında tüm duygular harekete geçmemizi sağlayan temel öğelerdir. (Goleman 1996:33)

Dökmen'e göre (2000) sahip olduğumuz hiçbir duygu tesadüfen ortaya çıkmış değildir. Organlar gibi belirli işlevlere sahip olduğu için evrim süreci boyunca varlığını sürdürmüş ve günümüze ulaşmıştır. Duygularımızın genel işlevi doğaya ve topluma uyum sağlamaktır. Uyum sağlayarak hayatta kalma ihtimalimizi arttırırız. Örneğin tehlike anında korkarız ve kaçırız; böylece hayatta kalma ihtimalimiz artar.

Duyguların harekete dönüştüğünü en açık şekliyle hayvanlarda ve çocuklarda görürüz. Duygu repertuarındaki her bir duygunun özgün bir rolü ve etkisi vardır. Kuvvetli duygular bedenimizde belirgin değişiklikleri (fizyolojik belirtiler) beraberinde getirir. Örneğin öfke hisseden bir insanın ellerindeki damarlara kanın nasıl hücum ettiği belli olur. Korku da ise kalp atışları hızlanır. Aslında tüm duygular harekete geçmemizi sağlayan temel öğelerdir. (Goleman 1996:40)

Goleman (1996), duyguları, bireyin öğrenme potansiyelini harekete geçirerek öğrenmesini sağlayan bunların yanı sıra soru sormasını sağlayarak bilinmeyeni arayan, kendini geliştirerek öğrendiğini gündelik hayata uyarlayan özellikler olarak ele almaktadır. (Goleman 1996:50)

Goleman'ın duygular hakkındaki görüşlerini destekleyen Cooper'a (1999:103-111) göre, "duyguların, bireyin içinde yükselen değerleri harekete geçiren ve davranışları şekillendiren enerji akımları olup, dışa doğru yayılarak çevresindeki insanları etkilediğini savunur. Duyguları anlamlandırmaya çalışan birçok kuram, duyguların kişilik üzerinde önemli bir rolü olduğunu kabul ederek fikir birliği içerisinde.

Yapılan deneylerde, deneklerin duygusal durumlarının neşeli ve mutlu olması yönünde düzenlenen ortamda, bağlamın tamamını neşeli olarak algıladıkları ve diğer deneklere ilişkin olumlu izlenimlere sahip olduklarını kanıtlayan araştırma bulguları, kişilik olarak neşeli bir duygusal durum içerisinde olan kişilerin sosyal durumlarından zevk duyacaklarını göstermektedir. Bu bağlamda, kişilik özelliklerinin duyguların uyarılmasını ve etkiledikleri kabul edilmektedir.”

Kişilik özelliklerinin işlevini duygusal boyutu ve gözlenebilen davranışları sınıfladığını öne süren Goldberg’e (1993:26-34) göre, “kişilik özellikleri ve bağlama bağlı olarak ortaya çıkan ayırt edici duygusal reaksiyonlar, kişilerin hem kendilerini, hem de başkalarını anlamak ve tanımlamak için kullandıkları kavramlardır. Kişilik özellikleri insanların geçmişteki tecrübelerine dayanarak içinde bulunduğumuz zamanı yordama, açıklama ve sosyal davranışlarını kontrol etmelerine olanak sağlarken, duygu durum kavramlarını mevcut durumun değişmesiyle kontrol edebilecek davranışları işaret etmektedirler.”

Watson ve Clark’a göre (1994:463) duygular; “organizmanın ihtiyacı, hedefleri, hayatına devam edebilmesi çevreyle uyum sağlayabilmesi için gerekli olan olaylara karşı sergilediği düzenli ve kısa süreli uyumsal tepkilerdir.” Oatley (1991) tarafından açıklandığı gibi, duygular bilişsel, güdüsel ve benzeri diğer psikolojik süreçlerle karşılıklı etkileşim halinde, karar verme sürecinde önemli rol oynarlar.

Sakarya’ya (2003:2-18) göre, “Duyguların duyumların ötesine geçen bir niteliği vardır. Örneğin kişi korktuğunu ifade ederken bir duygusunu anlatıyordur. Bu duyguya kalp çarpıntısı, ellerde titreme ve solunum güçlüğü eşlik edebilir. Diğer taraftan kişi korktuğunu bu duyumlar olmaksızın da yaşayabilir. Korkusunu net bir şekilde hissederek, sezgisel olarak bilerek, ancak gerideki duyumları fark etmeden de yaşayabilir. Kişi duygularını değerlendirmeye ve yaşamı içinde belli bir yere oturtmaya çalışırken, duyumlar için aynı şey söz konusu değildir.

Örneğin kalp çarpıntısı hisseden birisi bunun kendisi için nasıl bir anlam taşıdığını ve tüm yaşamı içinde nasıl bir rol oynadığını değerlendirme eğilimi göstermeyebilir. Bunun nedenlerinden biri de duyumların aynı zamanda pek çok duyguya eşlik ediyor olabileceğidir. Örneğin kalp çarpıntısı korku duygusuna eşlik edebileceği gibi endişe, öfke gibi pek çok diğer duygularla birlikte de ortaya çıkabilir.” (Sakarya 2003:3-18)

Diğer yandan duyguların ihtiyaç ve güdülerle de sıkı bir ilişkisi vardır. Temel ihtiyaçların karşılanıp karşılanamaması çeşitli duyguların doğmasına yol açar. Sevgi, nefret, korku, ümit, sevinç, keder, neşe, kuşku ve sıkıntı yaşamımızın içerisinde var olan duygu durumlarıdır. Bu türlü yaşantılar duygusal yaşam deneyimi altında toplanmaktadır. (Ergin 2000:27)

Duygular uzun süre denetim altına alınması, bunların bir süre sonra çarpıtılmış biçimde yeniden ortaya çıkmasına neden olabilir. Öte yandan duyguların toplumsal uyum içinde ortaya çıkması kişi ve toplum için en sağlıklı yoldur. (Köknel 1997:45) İnançlar zevkler, değerler ve düşünceler kişiden kişiye değişse de, duygular bütün insanlarda aynıdır.

Duygularımızın ifade ediliş biçiminde kişiler arası farklar olabilir. Duyguların ifadesi, karşı tarafın durumu daha iyi anlayabilmesine, kendisini karşısındakinin yerine koyabilmesine ve davranışını onun için değiştirmek istemesine yol açar. (Beck 2001:46) Duygular sözel olarak ifade edilsin ya da edilmesin, kişinin bulunduğu ortama gösterdiği tepki biçimini doğrudan biçimlendirir. (Eisenberg ve Delaney 1993:69)

Bu özellikler çerçevesinde duygunun çevreden gelen uyarıcılar nedeniyle ortaya çıkan, hem fizyolojik hem de düşünce ve davranış etkileyen ve insanın varoluşunu sürdürebilmesine yardımcı olan güç olarak tanımlanabileceği düşünülebilir. Yine de duygunun tanımı ile ilgili fikir birliği sağlanamamıştır. Bu konuda farklı kuram ve yaklaşımlar bulunmaktadır. (Caruso ve Salovey 2004:10-13)

2.1.1 Duyguların sınıflandırılması

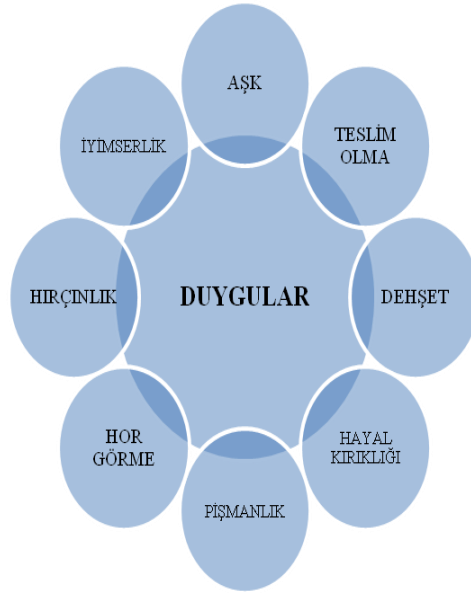
Davranışların oluşmasında duyguları sınıflama konusunda bu alanda çalışan araştırmacıların üzerinde uzlaştığı ortak temel bir sınıflama ve çerçeve bulunmamaktadır. Nitekim bazı araştırmacıların duyguları, “olumlu duygular ve olumsuz duygular” şeklinde sınıflandırırken bazı araştırmacıların da duyguları, ‘hoşa giden duygular’ ve ‘hoşa gitmeyen duygular’ olarak iki kısımda ele aldıkları görülmektedir.

Duygularla ilgili yapılan tüm sınıflamaları tezimizde incelememiz mümkün olamayacağından, biz de konumuzun daha anlaşılır olması açısından önemli belli

başlı sınıflamaları ele almayı uygun gördük. Duyguları sınıflama ile ilgili önemli çalışmalardan biri Robert Plutchik (1980), tarafından ortaya konulmuştur. Plutchik (1980), duyguyu insanları ve hayvanları uyum ve denge sağlayıcı davranışlara sürükleyen iç faktörler olarak nitelendirmektedir. Bireylerin uyum sağlayıcı davranışlarını güdeleyen duyguları sekiz temel grupta incelemiştir. Aynı zamanda çevreye de uyum sağlayan bu duygular: a) korku b) sevinç/neşe c) öfke/kızgınlık ç) üzüntü/hüzün d) tiksinti/iğrenme e) umut/beklenti f) kabul etme/edilme g) hayret/şaşıklık/sürprizdir. (Tuna 2013:25)

Tasnif edilen tüm duyguların çevreye uyum sağlama açısından önemli olduğuna işaret eden Plutchik (1980) organizmanın duygular aracılığıyla çevrede meydana gelen yaşam sorunlarını çözebileceğini ileri sürmektedir. Bu tezine örnek olarak da korkunun doğada canlıların kendilerini koruma adına tepkisel davranışları hazırlamalarına yardımcı olabileceğini iddia ederken, öfke ve kızgınlık gibi duyguların bu esnada saldırgan davranışın gerçekleştirilerek tehlikenin bertaraf edilmesine imkân sağladığına işaret eder.

Plutchik (1980) Şekil 2.1.'de duyguları belirli bir sıraya dizerek duygu çemberi adı verdiği sistematik bir sınıflama teorisi oluşturmuştur. Duygu çemberinde birbirleriyle komşu olan duygular karşılarında veya onlara daha uzak olan duygulara kıyasla birbirlerine daha çok benzemektedirler. Bu çemberde karşılıklı olarak yer alan duygular birbirlerinin tersi durumunu işaret ederler. Örneğin; neşe/üzüntü, iğrenme/kabul etme gibi duygular birbirlerinin zıddı konumundadırlar. Bununla birlikte duygu çemberinde birbirlerine benzemeyen farklı duygular birleşerek daha farklı ve geniş alanda duyguları meydana çıkarırlar.

Şekil 2.1 Plutchik'in duygu çemberi (Plutchik, 2003:104)

Plutchik, her bir duygu durumunun farklı bir duyguyla birleşerek yeni bir duygu durumu meydana çıkardığını öne sürer. Örneğin; neşe ve beklenti bir araya gelerek iyimserliği, kabul etme ve korku bir araya gelerek teslim olmayı, sürpriz ve üzüntü bir araya gelerek hayal kırıklığını ortaya çıkarır. Öfke ve iğrenme bir araya gelerek hor görmeyi, neşe ve kabul etme bir araya gelerek aşkı/sevgiyi, beklenti ve öfke bir araya gelerek hırçınlığı/saldırganlığı, korku ve sürpriz/şaşkınlık bir araya gelerek dehşeti, iğrenme ve üzüntü bir araya gelerek pişmanlığı meydana getirmektedir. (Tuna 2013:25)

Duygu çemberinde gösterilen duygular da farklı yoğunluk ve şiddet açısından kendi içlerinde derecelendirilir. Örneğin korku ile ilgili duygu aynı zamanda duygunun yoğunluğuna ilişkin olarak farklı seviyelerde olabilir. Hayati tehlike durumları, organizmanın bütünlüğüne yönelik olası tehditler gibi durumlar duyguların daha çabuk bir şekilde aktif olmasını sağlar. Bu gibi durumlarda organizma duygular aracılığıyla belirli davranışları harekete geçirerek, mevcut dengesizliği ve tehdit durumunu ortadan kaldırmak durumundadır. Bilinen odur ki duygunun yoğunluğu ve şiddeti davranışın ortaya çıkma durumunu da oldukça etkilemektedir. Öfke ile ilgili yoğun bir duygu yaşayan bireyin bu duyguya ilişkin bir davranışta bulunması daha olasıdır. Bu doğrultuda duygu çemberi modelinde duygu çeşitliliği açısından farklı davranışların sebeplerini açıklayabilmek mümkün olmaktadır. (Tuna 2013:26)

Duygunun insan açısından önemli bir işleve sahip olduğu yadsınamaz. İnsanoğlu değişik duyguları yaşabilmektedir. Plutchik (1980) gibi duygu biçimlerini farklı biçimlerde sınıflayan birçok araştırmacı vardır. Duyguların sınıflandırılması çalışmaları duyguları anlamlandırmamız açısından önemlidir. Bu araştırmacılardan Collins, Clore ve Ortony (1988), “herhangi bir belirgin duygusal durumu karakterize etmek için dört boyutlu şablon oluşturmuşlardır. Belirgin duyguları genelden özele doğru sınıflayarak şematik bir taslak kullanan araştırmacılar bunları şu şekilde kategorize etmişlerdir:

- Temel duygular
- Duygusal uyarılmaya ilişkin duygular
- Kendini değerlendirmeye yönelik duygular
- Diğer insanlara yönelik duygular” (Collins, Clore ve Ortony 1988:751)

Daha sonraki çalışmalarında Ortony ve arkadaşları duyguları sınıflandırırken duyguların oluşmasında rol oynayan etkenleri üç başlık altında sınıflamışlardır: Olayların sonuçları, kişinin hareketleri, nesneye bakış. Bu etkenler, hoşnutsuzluk-hoşnutsuzluk, onaylama-onaylamama, hoşlanma-hoşlanmama gibi insanın kendisi ve başka birisi merkezinde değerlendirilmekte ve değerlendirme sonucu duygular ortaya çıkmaktadır.” (Ortony vd., 1994:19)

Duyguları sınıflayan bir diğer araştırmacı Lazarus (1991), sınıflamasını genel olarak olumlu ve olumsuz duygular şeklinde ele almıştır. Lazarus’un (1991) duygu sınıflaması şöyledir;

- Zararlardan, kayıplardan ve tehditlerden ortaya çıkan duygular: öfke, kaygı, korku, suçluluk, utanç, üzüntü, imrenme, kıskançlık, iğrenme vb. Bu tür duygular negatif yönlü duygulardır. Bu tür duyguların oluşumunu içeren bilişsel süreçte temel faktör engellenme duygusudur.
- Faydalardan ortaya çıkan duygular: mutluluk, neşe, gurur, şükran, sevgi vb. Bu duygular temelde bireyin olumlu yaşantılar sonucu ortaya çıkan duygulardır.

Olumlu veya olumsuz diyemeyeceğimiz bazı duygular da vardır. Bunlar; umut, yetinme, rahatlama, merhamet ve estetik gibi duygulardır. Lazarus’a (1991:377-398)

göre, duygu niteliği taşımayan bireye ait istemli veya istemsiz tepkiler de vardır. Lazarus (1994) bunları şöyle sınıflar;

- Keder ve depresyon içeren karmaşık durumlar
- Coşku, mücadele, güven, kararlılık durumları
- Baskı, hayal kırıklığı gibi durumlar
- Şaşkınlık, zihinsel karışıklık durumları
- Sinirli ruh hali, gerilim, heyecan, uyarılmışlık hali
- Merak, beklenti, ilgi, hayret gibi durumlar (Lazarus 1994:819-834)

Lazarus'un (1994) bu sınıflamasında ilk iki grubun olumluluk ve olumsuzluk temellendirmesine dayandığını ifade eder. Diğer bazı sınıfları incelediğimizde duyguların genellikle olumlu veya olumsuz şeklinde kategorize edildiğini ve bu iki genel sınıflamanın içinde diğer alt kategorilerin sınıflamalarının yapıldığını söyleyebiliriz. (Lazarus 1994:819-834) Duyguları olumlu ve olumsuz duygular diye sınıflandıran ve bu duyguların oluşumunu temellendiren Carver ve Scheier (1990:19-35), bireylerin hareket sisteminin hangi durumlarda gerçekleştiğini ve bunları organize eden bir duygu düzeninin var olduğunu iddia etmektedirler. Davranışçı kurama paralel olarak ortaya atılan bu sınıflamada Carver ve Scheier (1990:20), “kişinin bir eylemin gerçekleştirmesi sonucunda meydana gelen davranışa bağlı olarak olumlu veya olumsuz duygunun açığa çıktığını ifade ederler.” (Carver ve Scheier 1990:20) Carver ve Scheier'e (1990:19-35) göre; “birtakım beklentilerin davranışsal sonuçları, duygusal yaşantıdaki farklılıklarla benzerlikler göstermektedir. Beklentileri karşılanan kişi olumlu duygular oluşturma eğilimi göstermektedir. Kişinin sergilediği bu olumlu duygular şunlardır; neşe, heyecan, sevinç, gurur, hoşnut olma, mutluluk vb. Tam tersine kişilerin beklentileri karşılanmadığı zaman olumsuz duygu eğilimi içinde olmaktadır. Bunun neticesinde birey huzursuzluk, kızgınlık, öfke, hayal kırıklığı gibi duyguları yaşamaktadır. Hedefe ulaşmaya yönelik her türlü engellemeler ve koşullar olumsuz duygunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır.” (Carver ve Scheier 1990:19-35)

Duyguları sınıflama yoluna giden bir başka araştırmacılardan Allik ve Reola (1987), “duygusal yaşantıyı tasvir etmede iki genel kavramın var olduğuna ve bu iki kavramın olumlu ve olumsuz duygu kavramını yansıttığına işaret etmektedirler.

Duyguyu açıklamadaki farklılığın sadece iki kavram etrafındaki gruplamada gözüktüğünü, olumlu ve olumsuz duygu boyutlarının duygusal deneyimlerini betimlemede önemli bir varsayımı açıkladığını ifade etmektedir. Belirgin duygu durumları iki üst sınıflamada yer alan alt kategorilerdir. Duygu durumu alt kategorileri (mutluluk, sevinç, kızgınlık vb.) İki genel duyguların birini tüm yüklemelerini içermekle birlikte diğer duyguların birbirinden ayrılması yönünde çeşitli yüklemelere de sahiptirler.” (Allik ve Reola 1987:625-645).

Çeşitli ölçümler olumlu ve olumsuz duygusallığın temel kişilik özellikleri ile bağlantılı olduğunu göstermektedir. Olumsuz duyguların nevrotikle, olumlu duyguların dışadönüklük boyutu ile kuvvetli bir şekilde ilişkili olduklarını göstermektedir. (Allik ve Reola 1987:625-640).

Allik ve Reola (1987), bu teoriyi destekler biçimde yaptıkları çalışmalarında 210 Estonca duygu terimi listesinin faktör analizi ile iki faktörlü çözümünü yapmışlar ve iki faktöre yüklenen sözcükler belirlemişlerdir. Araştırmacılar, Estonca duygu terimlerinden elde ettikleri bu iki duygunun (pozitif ve negatif duygu) yalnızca zayıf bir ilişki gösterdiğini tespit etmişler ve diğer yaşayan dillerdeki gibi Estoncadaki olumlu ve olumsuz duygu sözcüklerinin belirgin bir şekilde ayrıştırılabilir alt tabakalara dayanan iki temel farklı süreci betimlediğini ortaya koymuşlardır. Bunun yanı sıra duygu kavramına ilişkin temel bileşenlerin analiz edilmesi neticesinde yedi duygu durumu belirlemişlerdir. Bu duygu durumlarından dört tanesinin (düşmanlık, üzüntü, bitkinlik, utangaçlık) negatif duygu durumlarını yansıttığını, geriye kalan üç tanesinin de (neşe, azimlilik, sevgi) olumlu duyguları işaret ettiğini ifade etmişlerdir. Araştırmacıların yaptıkları bu incelemeler sonucunda duygu durumlarının iki ana başlıkta toplandığı ve bunların alt kategorilerde sınıflandığı görülmektedir. (Allik ve Reola 1997:625-647)

Genel olarak duyguların sınıflandırılmasına yönelik yapılan çalışmalarda araştırmacıların üzerinde uzlaşılan ortak bir sınıflandırmadan bahsetmemiz mümkün değildir.

Duygunun betimlenmesi ve sınıflandırılması birçok çalışmada araştırmacılar ve kuramcılar tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır. Aşağıdaki tabloda bu farklı araştırmacılar tarafından önerilen temel duyguların sınıflandırılması verilmiştir.

Tablo 2.2.

Temel Duyguların Sınıflandırılması (Plutchik 2003:73)

Araştırmacı/Kuramcı	Duygular
Plutchik (1962, 1980a)	Korku, öfke, üzüntü, sevinç, kabul, iğrenme, ümit, sürpriz
Tomkins (1962, 1963)	Korku, öfke, zevk, ilgi, iğrenme, sürpriz utanç, horlanma, sıkıntı
Osgood (1966)	Korku, öfke, kaygı-üzüntü, sevinç, ilgi/beklenti, şaşkınlık, sıkıntı, iğrenme
Arieti (1970)	Korku, öfke, memnuniyet, gerginlik, iştah
Scott (1980)	Korku, öfke, yalnızlık, mutluluk, sevgi, kaygı, merak, korku, öfke, üzüntü, sevinç, aşk
Fromme & O'Brien (1982)	Korku, öfke, keder/boyun eğme, sevinç, sevinç, memnuniyet, şok
Panskepp (1982)	Korku, öfke, panik, beklenti
Epstein (1984)	Korku, öfke, üzüntü, sevinç, aşk
Wierzbicka (1992)	Sevinç, üzüntü, öfke, suçluluk, utanç heyecan, gurur, mutluluk
Ekman (1999)	Üzüntü / sıkıntı, tiksinti, öfke, korku, suçluluk, heyecan, utanç, gurur içinde başarı, memnuniyet
Scherer (2005)	Öfke, korku, sevinç, tiksinti, üzüntü, utanç, suçluluk, Estetik olma duygusu/korkunç olma hissi, hayranlık, mutluluk, uyum, tutsaklık, ciddiyet, faydacılık
Izard (2007)	Sevinç / mutluluk, üzüntü, iğrenme, öfke, korku

2.1.1.1 Duygu kuramları

Duygu kavram alanıyla ilgili farklı kuramsal çalışmalar ve duygu yaşantısının farklı boyutlarda incelenmesi, duyguların meydana geliş biçimi ve vücuttaki değişimlerle ilişkisini anlama açısından önemlidir. İnsanın çevresinde gerçekleşen olaylara verdiği tepki, bu tepkileri oluş sırası, bu tepkilerin ne şekilde düzenlendiği gibi soruların cevaplanması adına farklı duygu kurumları ortaya çıkmıştır. (Tuna 2013: 26) Türkçede de duygusal yaşantıları adlandırmakta farklı görüşler yer almaktadır. Duygu, his, heyecan, duyuş gibi duyguyu anlamlandırmaya yarayan kavramlar halk dilinde veya alana dışındaki çalışmacılar tarafından benzer şekillerde kullanılsa da bu türden kavramlar arasında ayırım yapıp farklı şekillerde kuramsal çalışmalar ortaya konulmuştur. (Watson 1984:465; Lazarus 1994:24)

Duygu kavramını inceleyen birçok araştırmacı, duygulara ilişkin rehber olacak bazı genel ilkeleri ve çeşitli yaklaşımları ileri sürmüşlerdir. Genel olarak bu kuram ve yaklaşımların aynı temelden hareketle ortaya atıldığı görülmektedir. Bu kuramların bazıları insanların bedensel durumları ve hissedilen duygular arasındaki ilişkiler ile ilgiliyken, bazıları ise duygusal yaşantıyı açıklamaya ve betimlemeye çalışmaktadır. Bunun yanı sıra duyguların davranışla olan ilişkisini açıklayan yaklaşımlar da vardır. (Morgan, King, Weisz, ve Schopler 1986:24) “Duygusal süreci açıklamaya yönelik bu yaklaşımların temelini oluşturan, sosyobiyojik, öğrenme, güdülenme, bedensel durumlar, bilişsel ve duygu boyutlar çeşitli duygusal tepkilerin yaşantı yoluyla kazanıldığını işaret etmektedir. Nitekim bireylerin belirli uyarıcılar yoluyla duygusal tepkiler verdiğini ve insan yaşamında çok sayıda öğrenilmiş duygusal tepkinin varlığı bunu destekler niteliktedir.” (McMahon 1986:19)

2.1.1.1.1 Evrensel duygu kuramı

Evrensel görüş kuramı biyolojik yönelimli bir yaklaşım açısıyla duygu kavramını ele almaktadır. “Bu yaklaşımın temel dayanağını, duyguların doğuştan var olduğu ve her kültürde aynı anlamlandırıldığı düşüncesi oluşturmaktadır. Bu kuramı benimseyen araştırmacılar, duyguların zamana ve sosyal çevreye göre değişmeyeceği bunlardan bağımsız olduğu düşüncesini iddia etmektedirler. Evrensel duygu kuramı; temel duygu kuramı ve boyutsal duygu kuramı diye iki kategoride sınıflandırılmaktadır. Temel duygu kuramının (Basic Emotion Theory) temelinde evrimsel yaklaşımlar yer

almaktadır. Duygu kavramının evrimsel bir bakış açısıyla inceleyen Darwin, duyguyu yansıtan yüz ifadelerinin evrensel olduğunu kanıtlamak adına farklı bölgelerde yaşayan insanların yüz ifadelerini karşılaştırarak benzer yönleri ortaya koymaya çalışmıştır.” (Strongman 2003:10-54)

Darwinci görüşün duyguları açıklama hususunda temel aldığı düşüncede duyguların hayatta kalmak için önemli bir işleve sahip olduğu türler evrimleşme aşamasında duygularında bu evrimle birlikte şekillendiği yönündedir. “Darwinci anlayışa göre her duygu bağımsız bir özellik taşır. Duyguların kendine özgü bilişsel bir değerlendirmesi ve işlevi vardır. Darwin’in yapmış olduğu araştırmalardan etkilenen Izard (1993), Plutchick (1980), Eckman (1986) gibi çağdaş bilim adamları bu yüz ifadelerinin evrensel olduğunu belirlemek üzere birçok incelemeler yapmıştır. Bu araştırmalar neticesinde elde edilen bilgilere dayanarak deneklerde gözlenen duyguları, temel duygular diye adlandırmışlardır. Temel duyguların nicelikleri araştırmacılara göre farklılık gösterse de üzerinde uzlaşılan görüş bu duyguların tüm insanlarda gözlenmesidir.” (Strongman 2003:58-60)

Ekman ve Friesen’e (1969) göre; “öfke, iğrenme, korku, üzüntü, şaşkınlık, mutluluk temel duyguları oluşturur ve evrensel özellik taşırlar. Sonraki araştırmalarında hoşnutsuzluk duygu kavramını da temel duygular içine almışlardır. Izard (1993) ise, temel duygulara suçluluk, utanma, sıkıntı, küçümsemeyi; Plutchick (1980) da ümit, mahcubiyet, can sıkıntısı duygularını dâhil etmiştir.” (Strongman 2003:66-70)

Evrensel duygu kuramlarından bir diğeri boyutsal duygu kavramıdır. “Duygusal boyut kuramında duygular arasındaki benzerlikler, farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kurama göre duyguların birbirinden bağımsız olması düşünülemez. Bu kurama yönelik yapılan çalışmalarda duygusal ifadelerin verdiği gizil mesaj temel duyguları ortaya koymak, bu boyutları yansıtan duygusal ifadeleri ortaya çıkarmak, bu boyutlar arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amaçlanan temel unsurdur. Russell, Fujita, Nejad, Larsen ve Diener gibi araştırmacılar bu alanda çalışmış çağdaş kuramcılardır.” (Strongman 2003:10-79)

Tezimize konu olan duygu fillerini sınıflandırmaya çalışırken biz de evrensel duygu kuramının ilkelerini göz önünde bulundurmaya çalıştık.

2.1.1.1.2 Bilişsel duygu kuramı

Duygu kuramları içerisinde psikologlarca en çok geçerli sayılan kuram bilişsel kuramdır. Bilişsel kuram hem günlük yaşantıdan örneklerle, hem de yapılan bilimsel deneylerle desteklenmektedir. Bu kuramın öncüsü Stanley Schachter kuramı, “bedenimizde olup biten fizyolojik değişikliklere çevremizde bulunan uyarıcılar çerçevesinde anlamlı olan bir heyecan ismi veririz.” şeklinde açıklamaktadır (Cüceloğlu 1992:162) Bu kurama bilişsel değerlendirme kuramı da denilmektedir.

“Arnold (1991), insanların kendi iyi oluşları için sürekli olarak çevreyle ilgili değerlendirme ve yorumlamalar yaptıklarını ve bu değerlendirmelerin farklı duyguların ortaya çıkmasına vesile olduğunu belirtir. Arnold’a (1991) göre; olay ya da durumun ilk değerlendirmesi duygusal işleyişi başlatan basamaktır. Bu ilk değerlendirme hem olaya uygun tepkiyi hem de o duyguya ilişkin fizyolojik değişikliklerle birlikte duygusal deneyimleri uyarmaktadır.” (Strongman 2003:78)

Lazarus (1994) ise, “bilişsel süreçlerin duygunun ortaya çıkmasında önemli bir rol üstlendiğini ifade etmiştir. Duyguyu hayal edilmiş veya yaşanmış bir olayın sonucu olarak tanımlamaktadır. Böylece farklı bilişler aynı olaya farklı duygusal tepkinin verilmesine neden olmaktadır.” (Strongman 2003:79) Schachter’e (1991) göre; “duyguyu hem bilişsel hem de fizyolojik faktörler meydana getirir. Belli şartlar altında bilişsel değerlendirmeler fizyolojik uyarılmışlığı takip eder. İnsanların duygusal durumlarına bir anlam yükledikleri olayın kendilerini fizyolojik olarak nasıl uyardığını gözlemleyerek yaşadıklarına bir anlam yüklemeleri dikkate değerdir. Bu kurama göre duygusal durum, fizyolojik uyarılmışlık ve biliş arasındaki etkileşimin bir sonucudur. Diğer bağlamda bilişsel yaşantılar paralelinde duygusal yaşantılar ortaya çıkar. Bu yüzden farklı ortamlarda benzer uyarılara farklı tepkiler verilmesinin ve birtakım çalışmalara girilmesinin başlıca nedeni, duyguları farklı şekillerde yönlendiren farklı bilişsel durumlarda açığa çıkmasıdır. Bu kuramın diğer bir önemli bulgusu, duygusal kararların bilişten bağımsız olmasıdır. Kurama göre duygu bilişten önce oluşmaktadır.” (Strongman 2003:78)

Tuna’ya (2013:30) göre; “Bilişsel kuram ilkesinde uyarılan birey bu durumu çevresindeki ipuçları eşliğinde yorumlar. Birey bu uyarılmayı ve duygu durumunu nasıl tanımlayacağını belirler. Örneğin, az miktarda alkol alan bir kişinin fizyolojik

durumu alkol etkisiyle değişiklik gösterecektir. Fakat kişinin duygu durumu içinde bulunduğu ortama göre farklılık gösterebilecektir. Duruma göre kişi kendisini eğlenceli bir ortamdaysa sevinçli ve eğlenceli, kasvetli bir ortamdaysa sıkıntılı hissedebilecektir. Yaşadığı durumun alkolden etkilendiğini sanan kişi için aslında sadece bilişsel bakış açısı ve çevresini yorumlamaya bağlı farklılaşan duygu değişikliği yaşadığı görülecektir.”

2.1.1.1.3 Sosyo-kültürel duygu kuramı

“Duygu oluşumu üzerine öne sürülen kuramlardan biri olan sosyo-kültürel duygu kuramı ile yapılan incelemeler temel duygularla ilişkilidir. (Eckman 1972; Izard 1977; 1991; 1992) Bu kurama göre temel duyguların (mutluluk, kızgınlık, korku, üzüntü, tiksinti, şaşkınlık) evrensel olduğu ve evrensel duyguların kültürden kültüre farklılık göstermediği, asıl farklılığın duyguların ifade edilme şeklinde olduğudur. “Duyguları ifade etme şekli kültürden kültüre değişen öğrenilmiş davranışlardır.” Temel duyguların evrensel olduğu yaygın bir düşüncedir. Duyguların oluşum sürecini açıklamakta farklılıklar görülebilmektedir. Evrensel yaklaşımlar duygunun evrenselliği üzerinde dururken, bilişsel yaklaşımlar duyguların düşüncelerin sonucu olduğunu iddia etmektedir.” (Strongman 2003:79)

2.1.1.1.4 Sosyo-biyolojik duygu kuramı

Cüceloğlu (1991), sosyo-biyolojik kuramla ilgili düşüncesini açıklarken bireyin sosyal davranışının doğal bir seçim sürecinden geçerek bugünkü şeklini kazandığını öne sürmektedir. Bu kuramda, duyguların nasıl oluştuğu ve fizyolojik temelinin ne olduğu ortaya konulmaz. Kuramda, duyguların niçin devam ettiği ve insan yaşamında duyguların ne tür işlevleri olduğu açıklanmaktadır. Kuramı destekleyen kişilere göre duygular, insanın diğer davranışları gibi, onun çevresine uyum sağlamasına yardımcı olmaktadır. Bu kuramı ortaya atan araştırmacılar, her insanın duygularının uyumsal bir görevi olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Onlara göre kızgınlık, başkalarının saldırganlığına karşı bizi korur; haz, neşe ve mutluluk insanları birbirine yaklaştırır ve eşleşme davranışını kolaylaştırarak türün devamını sağlar; hüzn ve keder ağlama davranışına yol açarak başkalarının bize yardım elini uzatmalarını sağlar şeklinde ifade etmektedirler. (Cüceloğlu 1992:35)

2.1.1.1.5 James-Lange Duygu kuramı

Williams James (1884) ve Carl Lange (1885) ayrı ayrı yerlerde aynı yıl içinde aynı kuramı ortaya koydukları için bu kurama James-Lange kuramı adı verilmiştir. Williams James (1884) ve Carl Lange (1885) duyguların nasıl meydana geldiğini açıklayan ortak bir kuram ortaya atmışlardır. “Bu kurama göre duygular kasların gerilmesi, titreme, kalp çarpıntısı, solunum hızının değişmesi gibi bir takım organik değişikliklerin duyulmasından meydana gelmektedir.

Çevredeki bazı durumlar karşısında vücut, içgüdüsel olarak gelişen olaylara tepki göstermektedir. Ağlama, kaçma, yumruk atma, üzülmeye, korkma gibi durumlar duyulan duyguların sonuçları değil, bunların etmenleridir. Yani korktuğumuz için titremiyoruz, titrediğimiz için korkuyoruz. Aynı biçimde ağlama, üzülme; yumruk atma, öfkelenmeyi meydana getirmektedir. Özet olarak, James-Lange yaşadığımız duyguların, belli duyular üreten fizyolojik değişikliklerin sonucu ortaya çıktığını ileri sürerler. Bu duyular, beyin tarafından özel duygusal deneyimler olarak yorumlanırlar. Bu görüş James-Lange duygu kuramı adını almıştır. Sıklıkla, duygusal deneyimler belli fizyolojik değişiklikler harekete geçmeden önce ortaya çıkar. Vücut içi bazı değişiklikler yerleşmediğinden dolayı, o an yaşanan duygusal tecrübenin kaynağının ne olduğunu anlamak zordur.” (Strongman 2003:13-14)

2.1.1.1.6 Cannon-Bard duygu kuramı

James-Lange Kuramının ortaya koyduğu fikirlerin eksikliğini gidermeyi amaçlayan bu kuram, fizyolojik uyaranların tek başına duyguların algılanmasına öncülük ettiğini reddeder. Tuna’ya (2013:28) göre; “Bu kuramda duygular ve bedensel davranışlar aynı anda ortaya çıkmaktadır. Çevrede birey için herhangi bir uyarıcı durum olduğunda talamus devreye girer. Fizyolojik değişimleri yapmak için sinir sistemi uyarılırken beyin kabuğuna da sinyal yollanarak duygu ile ilgili yaşantı farkına varılması ile ilgili süreçler gerçekleşir.”

Walter Cannon ve Philip Bard’a (1927) göre, “herhangi bir olay sonucunda eyleme dönüşmeden önce uyarı durumuna ilişkin uyanık olma durumu gibi fizyolojik tepkileri ortaya konulurken öte yandan da aynı anda duygu ile ilgili deneyim durumu oluşturulur. Durumu başlatacak bir algı olduğunda ve bir şekilde beyin tarafından süreç başlatıldığında, beyin otonom sistemi ile kasları ve duygu ile geçmiş

tecrübeleri barındıran bilişsel aktiviteyi harekete geçirir. Böylece Cannon-Bard kuramında James-Lange kuramındaki vücuttaki fizyolojik değişimleri duyguların oluşturduğu tezinden farklı olarak duygular vücut tepkileri ile aynı zamanda onlara eşlik ederler.” (Tuna 2013:28)

2.2 Anlambilim ve Anlambilimin İlgili Alanları

Tezimize konu olan Kırgız Türkçesinde duygu fillerinin sözcüksel anlambilimi çerçevesinde inceleneceğini daha önceki bölümlerde ifade etmiştik. Bu sebeple anlambilimin ne olduğu, hangi konularla ve hangi alanlarla ilgili olduğunu bu bölümde ele alacağız. Roman Jakobson’un: “Anlamı ele almayan dilbilim, anlamsızdır” sözü anlamın dille ne kadar ilgili olduğuna işaret etmektedir. (Gipper 1978:210) İnsanlık tarihi kadar eski olan, dil adını verdiğimiz kavram üzerine birçok araştırmacının düşündüğünü ve bu konuyla ilgili önemli incelemeler yaptığını görmekteyiz. Aksan’ın (1995:464) ifade ettiği üzere, yeryüzünde dili ele alan çalışmalar Eski Hint’e, Eski Yunan’a kadar uzanır.

Bütün bu çalışmalar rağmen bugün bile birçok noktası aydınlatılmamış olan dil kavramı üzerine çeşitli şekillerde tanımlamalar yapılmaktadır. Martinet’e göre “Dil, insan deneyiminin, topluluktan topluluğa değişen biçimlerde anlamsal bir içerik ve sessel bir anlatım kapsayan birimlere, başka bir deyişle anlam birimlerine ayrılmasını sağlayan bildirişim aracıdır.” (Vardar 1982:72) Sapir’e (1999:53) göre; “dil, sistemli olarak üretilen bir simgeler düzeni aracılığıyla duygu, düşünce ve isteklerin bildirişiminde kullanılan, içgüdüsel olmayan yalnızca insana özgü bir yöntemdir.”

Şüphesiz ki, dilin en çok ilgi çeken, merak uyandıran yönü ‘anlam’ olmuştur. “Anlama duyulan ilginin büyüklüğünün bir göstergesi olarak sadece Batıda değil dilin araştırılıp incelenildiği her yerde birçok sözlük hazırlanılmıştır.” (Lyons 1983:358) Ayrıca Kocaman’a (1980:80) göre; “Anlama duyulan ilgi ile dile duyulan ilginin ortaya çıktığı tarihinin özdeş olduğunu söylemek mümkündür.” Birçok bilim adamı dilin anlam yönünü inceleyen ‘anlambilim’ (semantics) biliminin ne zaman meydana çıktığı konusunda kesin bilgiye sahip değillerdir.

Dilin anlamı ve fonksiyonları hususunda düşünceler dil ile az çok ilgili olan felsefi bir kavramı işaret ettiğinden, araştırmacıların çoğu anlambilimin tarihi başlangıcını Eski Yunan felsefinde bulmaya çalışmışlardır. Konuyla ilgili görüşlerini ifade eden

Aksan (1995:464), “bu tarihi geçmişin, anlam sorunu ile dolaylı yoldan ilgilenen incelemeleri de katarak Eski Hint ve Eski Yunan’a kadar gidebileceğini aktarır.

Aksan (1995), IV. yüzyılın ünlü Hint dilbilgini Painini’nin *Astadhyayi* adlı çok önemli eserini tamamlamaya çalışan öteki Hint dilcileri kelimelerin, nesnelerin kendisi mi yoksa türünü mü gösterdikleri, harflerin anlamlarının olup olmadığını gibi sorulara cevap bulmaya çalıştıklarını belirtir.” Altun’a (2003:34) göre, “Eski Yunan’da anlam sorunsalını ele alan ilk eserin Platon’a ait olduğunu görmekteyiz. *Kratylos* adlı eserde Platon, dil birimleri ile onların işaret ettikleri nesneler arasındaki bağıntıyı bulmayı amaçlamıştır. Bu eserde adı geçen *Kratylos*’a göre insanoğlu kelimelerin anlamlarını doğduğu andan itibaren kazanmaya başlamaktadır. Bu sebeple kelimeler ile kelimelerin işaret ettikleri kavramlar arasında doğuştan gelen bir ilişki vardır. Eserin diğer karakteri Hermogenes’e göre bu görüşe karşı çıkarak kelimelerin ses yapısı ile gösterdikleri nesne veya kavramın yapısı arasında ayrılıklar bulunduğunu ayrıca kelimelerin anlamlarını insanların karşılıklı bir anlaşmadan sonra kazandığını ileri sürer. ” (Altun 2003:34)

Anlambilim konusunda önemli araştırmacılardan Kronasser de anlambilimin tarihçesini Sofistler ve Platonla başlatır, Aristo ile devam ettirir. (Kronguaz 2005:7) Ancak Eski Yunan’da anlam konusundaki tartışmalar, geniş ölçüde gerçeğin niteliği konusundaki genel tartışmanın yalnızca bir bölümünü oluşturmaktadır. (Kocaman 1980:88)

XIII. yüzyılın ortalarında İngiliz Filozofları John Locke, Francis Bacon’un yazdığı eserler, XVIII. yüzyılda ise, Alman düşünürleri Leibniz, Herder’in ileri sürdükleri görüşler anlambiliminin anlaşılması açısından önemlidir. (Aksan 1995:465) Felsefi yönü ağır basan bu çalışmalar anlambilimi açısından önem teşkil etse de, anlambiliminin bir bilim dalı olarak ortaya çıkması XIX. yüzyılda yaşayan Alman dilbilimci H.Reisig’in çalışmaları neticesinde gerçekleşir. Reisig, (1826-1827) yılları arasında “*Latin Dilbilimi Üzerine Dersler*” adlı eserini hazırlarken Yunanca *sema* (anlam) sözcüğünden türettiği *semasiology* terimi ile bu alanı adlandırmıştır. (Aksan 1995:465) Bu eserle birlikte anlambilim ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. (Ullmann 1959:1)

XIX. yüzyılda anlambilimi açısından önemli bir diğer gelişme, Fransız dilbilimcisi Michel Breal'in "*Essai de Semantique*" adlı eseri kaleme almasıyla yaşanır. İlk baskısı 1987 yılında yapılan bu eserinde M. Breal, anlambilimi için ilk defa semantics terimini kullanmıştır. Bir terim olarak kullandığı semantics kelimesi yeni bir kelimedir ve Aristo tarafından "*On interpretation*" adlı eserde dilbilimsel bir anlamda kullanılan Yunanca sıfat olan semantikos (anamlı) kelimesinin karşılığıdır. (Krongauz 2005:7-8)

Breal, eserinde anlam konusunu geniş bir şekilde ele almış, onun biçimle ilgisi, anlamların oluşumu, sözdizimiyle olan bağlantısı, eşanlamlılık, anlam değişimleri gibi meselelere yer vermiştir. (Aksan 1998:18) Semantics kelimesi başta Fransa olmak üzere diğer ülkelerde bu konuyla ilgilenen dilbilimciler tarafından kabul görmüş, bu eserden sonra dilin anlamla ilgili yönünü inceleyen dilbilim dalı için semantics terimi kullanılmaya başlamıştır. (Guiraud 1999:18)

Erdmann, Meillet ve Jaberg'in monografileri, Paul ve Wundt'un doktrinleri ve yeni klasiklerin yazılmasıyla anlambilim teorisi şekillenmeye başlamıştır. Aynı yüzyılda dil yapısı içindeki anlamın tespit edilmesi ve etimoloji incelemelerinde anlamın yeri ile ilgili olarak gittikçe artan bir ilgi oluşmuştur. Bu yeni problemler bir taraftan mantık ve retorik, diğer taraftan birleşimsel psikoloji tarafından ele alınmış ayrıca bilimsel coğrafyanın gelişmesi, kelime-nesne ilişkileri gibi konular anlambilimsel araştırmalara tarihi, kültürel ve sosyolojik yeni bakış açıları getirmiştir. 1920'lerde anlambilim çalışmalarında beklenmedik artış görülmüştür. Hatzfeld, Carnoy ve Wellander gibi bilim adamları tarafından bu alanda önemli incelemeler yapılmıştır. (Ullmann 1959:1)

Bütün bu gelişmelere rağmen bazı araştırmacılar anlambiliminin başlangıcını XIX. yüzyıl olarak kabul etmeyerek yüzyılımızın ilk yarısında önde gelen bir araştırma yöntemi olan dilbilimsel yapısalcılığın tamamen araştırılmadan ortaya çıktığını belirtirler. Gerçekte yapısalcılık yöntemi ve bilim teorisi, felsefi pozivitizmden ve psikolojik davranış biliminden etkilenmiştir. Yapısal dilbiliminde dilsel verileri parçalama ve kategorize etme durumu söz konusudur. Ayrıca daha çok anlamların ve anlam ilişkilerinin tek tek detaylı analizine dayalı olmaktan ziyade özellikle semantik

bilgi sistemine, düşünme, tanıma ve algılamının bütün sistemdeki konumuna dikkat çekilir. (Schwarz ve Chur 1993:21)

XX. yüzyıla bakacak olursak, dilbiliminde yeni anlayışların ortaya çıktığı, dilin inceliklerinin araştırma yöntemlerine konu edildiği bir dönemdir. Elbette bu döneme damgası vuran kişi İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'dür. XX. yüzyılda dilbilim alanında çığır açan “Genel Dilbilim Dersleri” (1916) adlı eseri ölümünden sonra öğrencileri tarafından yayımlanmıştır. Saussure bu yapıtında dile bir sistem anlayışı kazandırarak, dilin bir bilim nesnesi olarak ele alınması gerekliliğini vurgulamıştır. Eser bir anlamda geleneksel anlambilimine yeni bir anlayış getirerek yapısal anlambiliminin temellerini atmıştır. Akerson'a (1997:33) göre; Saussure, dilbilgisi ile dilbilimini mutlak biçimde birbirinden ayırmıştır. Tek tek dillerin dilbilgilerini değil, genel olarak dil kavramının işlevini açıklamaya çalışmıştır.

“Saussure dilbilimine bütünlük anlayışı getirmekle birlikte ‘eş zamanlılık-art zamanlılık ayırımı’ gibi hususları ortaya atıp bu kavramları açıklayarak dilbilim çalışmalarına önemli katkıda bulunmuştur. Bilindiği üzere dilbilimi çalışmalarında genellikle iki inceleme metodu vardır: “art zamanlı (diachronic) ve eş zamanlı (synchronic). Saussure, dilin zaman içerisinde geçirdiği değişikliklerin farklı zaman kesitlerindeki tüm kullanım özelliklerinin karşılaştırılması yoluyla incelenmesine “art zamanlı inceleme” adını vermiştir. Dilin belli bir zaman kesiti içerisinde ve tüm yönleriyle incelenmesini ise “eş zamanlı inceleme” diye adlandırmıştır.” (Vardar 1982:85)

Saussure'den önce anlambilim çalışmaları geleneksel anlambilim çerçevesinde tek tek kelimeler üzerinde durularak yapılıyordu. “Saussure ile bu anlayış değişmiş, dilin bütün öğelerinin birbiriyle sıkı ilişki içerisinde oldukları ve bütün olarak çalıştıkları yolundaki ilke benimsenerek anlam alanındaki çalışmalarda kelimedenden öteki birimlere dilin bir bütün olarak işleyişi metodu üzerine incelemeler yapılmıştır.” (Aksan 1996:37)

“Saussure'nin eserinin yayımlanmasının ardından İngiliz dilbilimciler Ogden ve Charles “Anlamın Anlamı” (The Meaning of Meaning, London 1923) adlı eseri yayımlamışlardır. Bu eser, ‘anlam üçgeni’ olarak bilinen anlam şemasının izahını ve önceki anlam teorilerinin sentezini ele alırken aynı zaman da bundan sonra yapılacak

anlam teorilerine model olmuştur. Anlam üçgeninde anlatılmak istenen düşünce, dış dünyadaki göndergelerle sözcükler arasında bir bağlantının olmadığı yönündedir. Buna karşılık nesnelerle kavramlar arasında ayrıca kavramlarla sözcükler arasında doğrudan bir bağlantı olduğu ifade edilir.” (Aksan 1996:37)

Yapısalcılığın anlambilimine uygulanmasıyla bu alanda yeni kavram ve terimler ortaya çıkmıştır. 1931 yılında Jost Trier’in yazdığı “Kavram ve Kavram Alanı” adlı makale Saussure’nin ilkelerinin anlambilime ilk uygulaması olarak kabul edilir ve ‘anlam alanları’ kuramının temelini oluşturur. (Kocaman 1980:90) 1951 yılında Stephen Ullmann yapısalcı anlayışı temel alan eserler kaleme alır. Fransız dilbilimci Guiraud morfo-semantic alanları adıyla anlam alanı üzerine incelemeler yaparken diğer bir Fransız araştırmacı A. J. Greimas yayınladığı “Semantique Structurale” adlı yapıtıyla yapısal anlambiliminde ekol haline gelir. (Erdem 2003:10)

“Anlambilimi alanında XX. yüzyılın en önemli dilbilimcilerinden bir de şüphesiz ki N.Chomsky’dır. Chomsky’nin 1957 yılında yayımladığı ve üretici dil bilgisinin temellerini oluşturduğu “Sintactic Structures” adlı eseri dilbilgisinde anlambiliminin bağımsız inceleme metodunu araştırmacılara sunmuştur. J. Katz ve J.Fodor’un, eş zamanlı dil bilimsel betimleme – dilbilgisi = anlambilimi denklemini ortaya koymalarıyla 1965’te Chomsky, bu dilbilimcilerinin görüşlerini benimsemiştir. Chomsky’nin 1965’te yayımladığı “Aspects of The Theory of Sentax” adlı eseriyle Kotz ve Fodor’un katkılarıyla ‘yorumlayıcı anlambilim’ akımını benimsemiştir.” (Tamba-Mecz 1998:18-19)

N. Chomsky ve söz dizimi üzerinde incelemeler yapan diğer araştırmacılar bir cümlenin öğeleri arasındaki gizli bağıntıyı bulmaya çalışmışlardır. Chomsky’nin üretici-dönüşümsel dilbilgisi okulu diyagramlar çizerek cümle içindeki öğelerin sıralı bağıntılarını ele almışlardır. Dönüşümlü üretimsel dilbilimin anlam açısından pekiştirilmesi sayılabilecek olan bu akımın yanı sıra yine üretimsel dilbilimi çevresi içinde ve onu tamamlayıcı bir doğrultuda gelişen ‘üretimsel anlambilim’ (generative semantics) belirmiştir. (Aksan 1995:467) “Chomsky, üretici-dönüşümsel dilbilgisi kuramını dilbilgisinin amacının bir dilde söylenmiş ve söylenebilecek sonsuz sayıda cümleyi betimlemek olarak ifade eder. Chomsky’nin ortaya koyduğu derin yapı, anlatmak istediğimiz fakat henüz düşünce aşamasında olan yapıdır. Yüzey yapı ise

bu düşünce aşamasında olan yapıdır. Yüzey yapı ise bu düşünce aşamasındaki yapıyı dışa vurma aşamasıdır. Dışa vurma aşamasında artık her dilin kendi diziliş kuralları ortaya çıkar ve burada diller arasındaki farklılıklar belirginleşir. Chomsky'nin, üretici-dönüşümsel dilbilgisi kuramı da adını buradan almaktadır.” (Erkman ve Akerson 2002:51)

Konuyla ilgili araştırmalar yapan dilbilimci Vardar'a (2001:36) göre; “dönüşümsel-üretimsel dilbilgisi, dilbilgisi çalışmalarının farklı bir yönden araştırılmasına olanak sağlamıştır. Chomsky, bir dildeki sonlu sayıda kural aracılığıyla, sonsuz sayıda uygun tümce üretilmesini, çeşitli dönüşümlerle derin yapılardan yüzeysel yapılara geçilmesini sağladığını varsaydığı düzeneği incele. Bugün geleneksel dilbilgisi gramerinde ad, sıfat, zamir, fiil gibi sözcük türlerinin eski metotlarla incelenmesi önemini kaybetmiş, bu metodun yerine düşünme ve anlatım kalıplarının dönüşümsel incelenmesi yerini almıştır.”

Bu metodun daha iyi anlaşılması adına Chomsky (2001:273); üretici-dönüşümsel dilbilgisinde temel kuramsal ilkeler olduğunu belirtir. Bu ilkeler şunlardır: a) Dil (sonlu veya sonsuz) tümcelerden oluşan bir kümedir; her tümce sonlu uzunluktadır ve sonlu sayıda öğeler kümesinden oluşur. b) Üretici-dönüşümsel dilbilgisi; biçimsel sesbilim, üretici yapı ve dizilim yapısı gibi katmanları meydana getirir. c) Söz dizim çalışmaları anlamdan bağımsıdır ama biçimsel özellikler arasında bir ilişki olduğu da göz ardı edilemez.

Anlambilimi sahasında XX. yüzyılda yapılan çalışmalardan bahsederken Rus dilbilimcilerin yaptıkları araştırmalı göz ardı etmemeliyiz. Her ne kadar İngiliz, Alman ve Fransız dilbilimciler kadar nitelikli sayılabilecek çalışmalar olmasa da anlambilimin bazı bölümlerini ele alan çalışmalar bulunmaktadır. XX. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Rus M. M. Pokrovsky, geleneksel anlambiliminin egemen olduğu bir dönemde anlambilimine yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Pokrovsky anlambilimi incelemelerinde karşılaştırmalı metoda önem vererek karşılaştırmalı metodun araştırmacıyı tek bir bakış açısından kurtardığını ifade eder. (Pokrovsky 1959:32) Sausure'yi örnek alan ve onun kuramına katkıda bulunup yöntemlerini sesbilimine uygulayan 1926 yılında kurulan Prag Okulu kurucularının çalışmaları günümüz ders kitaplarında okutulmaktadır. Ayrıca Prag Okulunun kurucularından

olan R. Jakobson (1896-1982), N.S. Trubetskoy (1890-1938), S. Karsevki (1884-1953) adlı dilbilimciler, dilbiliminin temel sorunları, sesbilimin ilmi bir disiplin haline ulaşmasında önemli katkı sağlamışlardır. Nitekim N. S. Trubetskoy'un "Sesbilim İlkeleri" (1939) adlı yapıtı sesbilimine örnek dilbilim niteliği kazandırdığı gibi dilbilimin çıkış noktasını oluşturmuştur. (Vardar 2001:32) Diğer Rus dilbilimcilerden; Apresyan (1995), Arutyunova (1976), Gorodetsky (1969), Novikov (1982), Paduçeva (1985), Stepanov (1985), Shmelev (1977) anlambilimine katkıları olmuş önemli araştırmacılardan olsalar da yaptıkları çalışmaların birçoğu çağdaş anlambilimi kılavuzunun yerini alamamıştır. Bunun sebebi de çalışmaların kılavuz mahiyetinde olmaması ve son dönem çağdaş anlambiliminden uzak olmalarıdır. (Krongauz 2005:8-9)

Tamba-Mecz (1999), her biri kendi dönemi içerisinde kabul görmüş olan anlambiliminin gelişim evrelerini, geçmişten günümüze doğru sıralayarak üç grupta incelemiştir.

a) Geleneksel Dönem/ Gelişmeci Dönem/ Evrimci Dönem: Tarihsel anlambiliminin egemen olduğu 183-1931 yıllarını kapsayan dönemdir. Kelimelerin tarihi, dildeki anlamların gelişmesi, anlambilimine özgü kanunların konması gibi konuların ele alındığı, Breal, Trier gibi dil bilimcilerin çalışmalarıyla gelişen ilk dönemdir.

b) Karma Dönem: Kelimelerin tarihi, anlam değişimleri ve söz varlığının kuruluşu gibi konuların alındığı, 1931-1963 yıllarını kapsayan dönemdir. Bu dönemde hem bir önceki dönemin geleneksel bakış açısıyla hem de Saussure'nin 1916'da yayımlanan Cours de Linguistique Generale'in açtığı yolda devam edilmiştir. Bu dönemin en belirgin özellikleri S.Ullmann'ın eserlerinde görülür. İkinci dönemdeki anlambilimciler dizgeci-yapısalcı, eş zamanlı ve sözcüksel yönelimiyle dikkat çekmektedir.

c) Biçimleştirilmiş Kuramlar Dönemi: 1963'ten günümüze kadar süren dönemi içine alır. Bu döneme dilbilimsel örnekler dönemi de denir. Leksik semantikten cümle semantiğine geçişin ağırlık kazandığı ve Chomsky, Katz, Fodor gibi dilbilimcilerin çalışmalarını kapsayan dönemdir. (Aksan 1999:19)

Anlambilimi oldukça kapsamlı bir alan içinde inceleme ve araştırmalara konu olmuştur. Anlambilimi alanını özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısında konu ve içerik itibarıyla daha genişlediği, anlambilimin mantık, ruhbilimi dallarıyla birlikte ele alındığı için karmaşıktığı görülmektedir. Aksan (1994:120), anlabilimindeki bu karmaşıklığa işaret ederek, dünyadaki incelemelerin ışığında anlambilimini bir bütün olarak ele aldığımızda şu alt alanların ve bölümlerin bulunduğunu ifade eder.

- a) Sözcük anlambilimi
- b) Tümce anlambilimi
- c) Genel anlabilim

Ele alınan yöntemler göz önünde bulundurulunca;

- a) Yapısal anlabilim
- b) Yorumlayıcı anlabilim
- c) Üretimsel anlabilim,
- d) Mantıksal anlabilim

Anlabilimin iç içe, sıkı ilişkili olduğu alanlar olarak da;

- a) Metin dilbilimi
- b) Söz eylem kuramı
- c) Kullanımbilim
- d) Biçem bilgisi
- e) Ruh dilbilim
- f) Göstergebilim
- g) Şiir dili incelemeleri (Aksan 1994:120)

Yukarıda sıralanan bölümler ve bölümlerin alt kolları anlabiliminin farklı bilim dallarıyla ilişkili olduğunu açıkça göstermektedir.

Kırgız Türkçesiyle ilgili anlambilimi alanında yapılan çalışmalara bakacak olursak, bu çalışmaların XX. yüzyıldan itibaren başladığını söyleyebiliriz. XX. yüzyıldan önce Kırgız Türkçesi ne yazık ki modern anlamda dilbilimsel bir araştırmanın konusu olmamıştır. Dolayısıyla Kırgız Türkçesinde anlambilimi üzerine yapılan çalışmalar ne yazık ki sınırlı sayıdadır. Öte yandan anlabilim alanında yapılan

Çalışmalarda eylemlerin dil malzemesi olarak ayrıntılı bir şekilde ele alınmadığını da belirtmemiz gerekmektedir.

Dilbilimsel alanda yapılan araştırmaların gecikmesinin belli başlı nedenleri bulunmaktadır. Her şeyden önce bu gecikmeye neden olan en önemli faktör Kırgızların sürekli olarak kullandıkları bir yazı diline sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır.

Kırgız Türkçesini modern anlamda çok yönlü bir biçimde araştıran ilk bilimsel kuruluş Kırgızistan Bilimler Akademisi bünyesinde yer alan “*Dilbilim Enstitüsü*” bu çalışmalara önemli katkılar sağlamıştır. 1924’te Türkistan bilim adamları konseyinin bilim ve eğitim komisyonu, akademik merkez olarak yeniden kurulmuş ve bu kurumun Özbek, Kırgız, Kazak, vb. Türk dünyasından birçok halkların dilinin araştırılması ile ilgili çalışmalara yön vermiştir.

1925’te akademik merkezin Kırgız dili ile ilgili bölümü Taşkent’ten Frunze’ye taşınmış, daha sonra da bilim komisyonu olarak yeniden düzenlenerek, Kırgızistan’da yürütölmekte olan bütün bilimsel çalışmaların merkezi konumuna gelmiştir. (Abdieva 2009:6) Kırgız Türkçesi ile ilgili yapılan ilmi araştırmalarda, genel dilbilim ve Türkoloji alanlarının ilkelerinden faydalanılarak yürütöldüğünü gözlemlemekteyiz. İlk alışmalar daha çok terminolojik kavramların belirlenmesi ve sözlü edebiyat ürünlerinin yazıya geçirilmesi ile ilgilidir. Yapılan bu çalışmalarda, K.Tınıstanov, K.K. Yudahin, E. Arabaev, T. Byciev gibi dilbilimciler önemli katkılar sunmuşlardır. Dilbilimi konularıyla ilgili yapılan ilk çalışmalardan bazılarına örnek olarak; K. Tınıstanov (1934) “*Kırgızcanın Biçimbilimi*”, İ. Batmanov (1939,1940) “*Kırgızca Dilbilgisi*”, A. Tursunov (1986) “*Kırgız Dilinde Sözcük Öbekleri*”, K. Sartbaev (1957) “*Kırgızcada Birleşik Tümcenin Sözdizimi*”, I. Cakıpov (1958) “*ağdaş Kırgızcadaki Yalın Tümcenin Sözdizimi*”, A. İmanov (1986) “*Kırgız Dili, Sözdizimi*”, A. Caparov (1979) “*Kırgız Dilinin Sözdizimi*”, Oruzbaeva (1964) “*Kırgızcada Kelime Yapımı*” vb. eserleri gösterebiliriz. Ayrıca yakın zamanda yapılan çalışmalardan, A. Saparbaev’in “*Kırgız Tilinin Leksikologiyası jana Frazologiyası*” (1997), S. Ömüralieva’nın “*Kırgız Tili*” (2001) adlı yapıtları anlambilimi açısından önemlidir. Ancak Kırgız dilbilimi alanında yapılan bu çalışmaları incelediğimizde, araştırma konumuzla ilgili olarak doğrudan yapılmış

alışmalara değinmemiz mümkün değildir. alışmalar daha çok Kırgız Türkçesinin sözcük öbekleri ve sözdizimsel yapısıyla ilgilidir. Son yıllarda Kırgız dilbilimcileri daha çok devlet dilinin gelişmesi, günümüz şartlarına uygun modern edebi dilin ortaya konulması, dilbilgisel özellikleri, terminoloji, leksikoloji, dil tarihi gibi alanlarda çalışmalar yapmaktadırlar. (Abdieva 2009:5-11)

2.3 Sözcüksel Anlambiliminde Eylem Kavramı

Sözcüksel birimlerin ifade ettiği anlamlar ve bu anlamların ilişkilendirildiği sözdizimsel yapılar arasında sıkı bir bağıntının olabileceğine yönelik varsayımlar bu alana yönelik çalışmaların yapılmasının önünü açmıştır. Araştırmamızın bu bölümünde sözcüksel anlambilimi temelinde duygu filleriyle ilişkili belli başlı eylem sınıflamalar ele alınacaktır.

Sözcüksel eylem sınıflamaları üzerine yapılan bütün çalışmaları ele almak ve çalışmalarda karşılaşılabilecek sorunlara değinmek öncelikli amacımız olmadığından, duygu fillerini inceleme metoduna ışık tutabilecek eylem sınıflamalarına bu blmde yer verilecektir. Tezimize konu olan Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin durum grameri yönüyle incelenmesinde Fillmore (1965,1968), Gruber (1965) sözcüksel görünüşlerini incelenmesinde ise kaynak olarak aldığımız Vendler (1967) ve Smith (1991), gibi isimler ve sınıflamaları kısaca tanıtılacaktır.

Aksan'a (1994:121) göre; sözcüksel anlambilim çalışmaları bugün geleneksel dil çalışmalarında çok farklı bir biçimde sözcükleri ele almakta, onları dil dizgesi bütünlüğü içinde, bütünün birer parçası olarak incelemektedir. Sözcüksel anlam kelimenin ilk ve asıl anlamını oluşturur. Kavramın kelimeler aracılığıyla doğrudan yansımısını ifade eder. Her kelimenin sözcüksel anlamı diğerlerinden mutlak şekilde ayrılan farklı bir olguyla ilgilidir. Sözcüksel anlam, hem konuşanın hem de dinleyenin kafasında aynı şeyi düşündürür.

Sözcüksel anlam, farklı dilbilimcilerce değişik terimlerle adlandırılır. Leksik anlam, temel anlam öğesi içeren anlam, kavramsal içerik gibi terimler sözcüksel anlamı karşılayan kavramlardır. Kelimenin sözcüksel ve dil bilgisel anlamı birbiriyle karşılıklı bağıntı içerisindedir. Kelimenin nesne ve olayla ilgili anlamı sözcüksel, aralarındaki bağıntıdan kaynaklanan anlamı ise dil bilgiseldir. Bu anlamlar arasında

herhangi bir sınırlama mevcut değildir. Bir kavramın adlandırılmasıyla sözcük dil bilgisel anlama sahip olmuş olur.

Örneğin, pencere, kapı, kitap gibi kelimeler sözcüksel anlam açısından farklı kavramları ifade eder; dilbilgisi bakımından ise sözcük türü olarak isim görevinde kullanılırlar. Kelimenin sözcüksel anlamı değiştiği zaman, dil bilgisel anlamı da değişir, fakat dil bilgisel anlamı değiştiğinde sözcüksel anlam herhangi bir değişikliğe uğramaz. (Aksan 1995; Tamba-Mecz 1999; Budagov 1989)

2.3.1 Durum dil bilgisi (durum grameri) ve durum dil bilgisinde istemin anlamı ve rolleri

Kelimenin dilbilgisi özellikleri dışında, sözcük ve sözcükler arasındaki bağıntıdan doğan anlamlar sözcüksel anlamın yapısını oluşturur. Levin ve Rappaport'un (1996) belirttiği üzere, sözlükçe ile sözdizimi arasında kurulmak istenen yönelişler eylemin anlamını çözümlemeye çalışan araştırmalara yön verir. Tezin amacıyla yakından ilgili olan, sözcüksel anlambiliminin yapısını oluşturan ve durum gramerinin ilk kuramcıları olarak kabul edilen Fillmore (1965,1968) ve Gruber'in (1965) kuramları bu alanda yapılan çalışmalara kaynaklık eder.

Durum grameri, Fillmore'nin (1968) öncülüğünde Anderson (1971), Cook (1998) gibi dil bilimcilerin katkılarıyla fiil çevresinde gelişen durum veya rol merkezli bir yaklaşımdır. Durum dil bilgisi, yüzey yapıdaki durum biçimi ile derin yapıdaki derin durum ayırımına dayanır. Derin yapıdaki durumlar derin yapı durumları (deep structure cases) olarak adlandırılır.

Durum dil bilgisi genellikle tüm dillerde evrensel olduğu düşünülen derin yapı durumlarını belirlemeye çalışan bir yaklaşım olarak görülebilir. Derin durum sistemi (case system), yüzey yapıdaki (durum ekli) tamlayıcıların derin yapıda yüklendiği semantik rollerden meydana gelir. Derin durum sistemindeki semantik rol ya da derin durumlar diğer dillerde de geçerli olan sınırlı sayıda derin durumlardan oluşur ve yüzey yapıdaki durumlardan farklı olarak diller arasında büyük oranda benzerlik gösterir. Ancak tümüyle evrensel nitelikler gösteren, üzerinde anlaşılmış bir derin durum sistemi yoktur. (Doğan 2011:36)

Fillmore (1968) fiilleri durum grameri kapsamında, Cook S. J. (1989)'un belirttiği üzere semantik istem çerçevesinde, bulunabilecek eden (agentive), araç (instrumental), datif (dative), sonuç/ürün (factitive), yer (lokative) ve etkilenen (objective) olmak üzere toplam altı derin durum yaklaşımı önerir.

Fillmore (1969, 1971, 2003), fiillerin durum sisteminde sürekli düzenlemeler yapmış ve yeni listeler sunmuştur. Fillmore (2003)'te istemin semantik açıdan betimlenebileceği yeni bir rol listesi oluşturarak bu çerçeveyi genişletmiştir. Ortaya koyduğu bu roller şunlardır: eden (agent), araç (instrumental), uyarıcı (stimulus), etkilenen (patient), konu (theme), deneyimci (experiencer), bilişsel içerik (cognitive content), faydalanan (beneficiary), kaynak (source), hedef (goal), güzergâh (path). (Doğan 2011:66)

Çalışmamızda da temel alacağımız durum gramerinin kuramsal çerçevesini ortaya koyan Fillmore (1971), duygu fiillerin, durum grameri kuramı içerisinde, “E-O fiilleri” olarak ele almıştır. Bu sınıflamada E, deneyimci özne (Experiential subject) ve O, bu deneyimin içeriğini ifade eden nesneyi (Object) işaret eder. (Yaylagül 101:2010)

“Sözcüksel anlam bilim üzerine çalışmalar yapan bir diğer kuramcı Gruber (1965) de sözcüksel sunuluştaki anlamsal rollere yer verir ve bu roller üyelerin eylemlere göre sahip olduğu konusal ilişkiler üzerine çalışmasını temellendirir. Ancak Fillmore'den (1968) farklı olarak Gruber, rol türlerini sınırlandırıcı bir yaklaşım izlemiş ve rollerin yalnızca devinim kavramı ile ilişkili olduğunu belirtmiştir. Söz konusu kuram edici (agent), konu (theme), konum (location), kaynak (source) ve hedef (goal) gibi sınırlı sayıda bir dizi rol olduğunu gösterir. Ayrıca, roller ile üyeler arasında birebir eşleme öngörmemiştir, aynı üye birden fazla rol üstlenebilir.

Sözcüksel yapıda uzamsal kavramların yeri üzerine eylem anlamının dikkate alan Jakendoff (1990), Gruber'in (1965) konusal roller ile devinim kavramını ilişkilendiren yaklaşımını geliştirerek bir üye gerçekleştirme kuramı önermiştir. Söz konusu kuram, devinim ve konum kavramları üzerine kurduğu konusal boyuttur. Bu boyutta hedef, kaynak, yer ve konu rolleri uzamsal ilişkileri anlatır.” (Aydemir 2006:6-10)

“Bu kuramcılar dışında Chafe (1970), Dik (1980), Starosta (1978), Anderson (1971), Haegeman (1991), Van Valin (1993, 1999, 2001), La Polla (1997) gibi dilbilimciler de değişik semantik rol listeleri ortaya koymuşlardır. Semantik istemin ne olduğu hususunu belirlemek için önerilen rol listeleri az çok farklılıklar gösterse de çoğunlukla birbirine benzer kavramlardan oluşur.

Özellikle durum kavramına konumsal (localistic) yaklaşan Anderson (1971), Jakendoff (1972) ve Gruber (1965, 1976)’nın rol listelerinin, öte yandan Fillmore, Chafe ve Haegeman’in durum listeleriyle Van Valin ve Dowty’nin genelleştirilmiş semantik rol yaklaşımlarının birbirine oldukça benzediği görülmektedir. Dilin evrensel semantik rolleri içerdiği kabul edilse de tam ve üzerinde anlaşılmış tek bir sınıflamadan söz etmek mümkün değildir.” (Dowty, 1991: 548) Türk dilinin semantik rollerin belirlenmesi adına Sezer (1991) bazı rol saptamaları yapmış, ancak tam teferruatlı bir liste sunmamıştır. Uzun (2003), Mevlüt Erdem (2006) ve Akbay (2006) ise Türkçe için birer rol listesi önermişlerdir. (Doğan 2011:67)

Fiillerin farklı anlamlarda değişik rollerde ele alınmasının nedenlerinden biri de fiillerin istemi olarak sözcüksel yapıda değişiklikler göstermesidir. İstem kavramı özellikle fiillerin semantik başka bir deyişle anlamsal, bunun yanı sıra söz dizimsel çerçevesini, gücünü belirtir.

Kırgız Türkçesinde fiillerin çoğunlukla isteme göre anlam değiştirdiği, çok anlamlı hale geldiği gözlenebilir. Bu hususla ilgili olarak Kırgız Türkçesindeki *kızar-* fiilini örnek gösterebiliriz. Duygu fiili olarak da bilinen *kızar-* fiili iki farklı anlamı karşıladığı görülmektedir. Fiilin “1. Kırmızı veya ona yakın bir renk alma.” anlamı yanında “2. Utanma, sıkılma durumu.” anlamıyla da kullanılmaktadır. (KRS:353) Fiillerin bu gibi farklı anlamlar içerdikleri durumlarda istem yapısı değişmektedir.

Doğan’a (2011:7) göre; “İstem kavramı, Türkiye Türkçesi kitaplarında, dil eğitimi yaklaşımlarında pek rastlanmaz. Bununla birlikte Türkçede istem kavramından ilk defa söz eden kişi Tahsin Banguoğlu’dur.”

Banguoğlu, istem kavramına değindiği “Türkçenin Grameri” adlı eserde, fiili cümlede yönetici konumunda niteleyerek ‘isteyen’ olarak adlandırır. İsim ögesini ‘istenen’ şeklinde isimlendirerek, nesnenin yükleme göre konumlanmasına ‘istem’ (valency) adını verir. (Babguoğlu 2000:528) İstem yapısının semantik anlambilimi

kapsamında belli başlı rolleri vardır. Örneğin *göstermek* fiilinin anlam değışkesi rol işaretçileriyle; “eden, etkilenen, araç” şeklinde gösterilir.

Türkçede eylemlerin anlamları için zorunluluk halini dikkate almadan tümleçleri ve durum ekli tamlayıcıları nesne olarak kabul eden Ağakay (1942), fiilleri dört gruba ayırır. a) Hiç nesne almayan, anlamı nesne ile sınırlanmayan fiiller (uyu-, uyan-, doğ-, öl-, vb. fiiller) b) Bir nesnenin sınırlayıcı etkisine ihtiyacı olan fiiller ((birini) gör-, (birine) bak-, (bir şeyden) hoşlan- vb. fiiller) c) Anlamı iki nesne tarafından sınırlanan fiiller (birine bir şey) sor-, (birinden bir şey) iste- vb fiiller d) Anlamı üç çeşit nesne tarafından sınırlanan fiiller (eşyayı manavdan vapura) aktar- vb. Ağakay’ın (1942) yaptığı inceleme Türkçede fiillerin istem alma kapasitesini ele alan ilk fiil sınıflaması olması itibarîyle önemlidir.

Ayrıca Melek Erdem’in (2003, 2004) Türkmen Türkçesinde fiillerin istemi üzerine yaptığı çalışmalar da dikkate değerdir. Kırgız Türkçesinde yapılan çalışmalara baktığımızda ise, yaptığımız alan taraması ve araştırmalar doğrultusunda Kırgız Türkçesinde fiillerin istem yönünden incelenmesi anlamında bir çalışmaya rastlamadık.

İstem türleri ve düzeyleri değışik gruplar altında toplanır. Bunlar söz dizimsel istem, semantik istem ve pragmatik istem olarak üçe başlıkta toplanabilir. (Ruzicka 1978:48) Tezimizde ele alacağımız duygu fiillerini istem türü olarak semantik istem yaklaşımıyla inceleyeceğimizden istem türleri ve düzeyleri hakkında genel bilgiler vermek, karşılaşılan sorunlara değinmek yerine, araştırma metodu çerçevesinde konuya ışık tutabilecek istem türlerini ele almaya çalışacağız. Ele alacağımız bu istem türleri sırasıyla; ‘**zorunlu istem**’ ve ‘**seçimli istem**’den oluşmaktadır.

Zorunlu istem; “Bir fiilin istem değerleri içinde değerdendirilen, cümle içerisinde fiilin çevresinde mutlaka kullanılması gereken aynı zamanda cümleden çıkartıldığında cümlemin semantik ve söz dizimsel özelliğini bozulmasına neden olan tamlayıcılar olarak nitelendirilir. (Matthews 1981:125; Helbig ve Schenkel 1991:32; Herbest ve Schüller 2008:111) Söz öbeği içerisinde zorunlu istemi bulmak için silme yöntemi diye adlandırılan bir işlem yapılır. Bu yöntemle cümle içerisinde çıkartılan tamlayıcı, cümlemin anlamını değıştiriyor veya eylemin anlamında değışikliğe sebebiyet veriyorsa seçilen öge zorunlu istem görevindedir. Duygu fiillerinde

zorunlu istem cümlelerinin söz dizimine göre bazen deneyimci bazen de uyarıcı pozisyonunda görev alabilir.

(1a) Ali kalemi Ayşe'ye verdi.

Ali kalamdı Ayşege berdi.

(1b) Ali kalemi verdi.

Ali kalamdı berdi

(1c) Ali Ayşe'ye verdi.

Ali Ayşege berdi.

(1d) Ali verdi.

Ali berdi.

(1a)'da verilen cümleyi incelediğimizde, cümlelerin üç istem boşluğunun yerini alan üç tamlayıcı üyeden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu üyelerden *Ali* ve *hediye*yi öğeleri zorunlu istemi oluşturur. Zorunlu istemi bulmak için öğeleri silme yöntemiyle elelediğimizde her iki ögenin de (1b)'den çıkarılamayacağı görülür. Silme işlemini devam ettirdiğimizde (1c) ve (1d) cümlelerinin söylenmek istenenin dışına çıktığını ve anlamsal olarak farklılaştığını gözlemledik. Bu sebeple *vermek* eyleminin en az iki zorunlu istemle kullanılması gerekmektedir.

Seçimli istem, fiilin tamlayıcılarının cümle içerisinde dil bilgiselliğe zarar vermeden çıkartılabilme durumunu ifade eder.

Nitekim Matthews (1981) konuyla ilgili olarak, bazı istemlerin gizli veya örtük biçimde tümce içerisinde bulunabileceğini, bu bağlamda bir nesnenin zayıf ya da güçlü şekilde cümleden çıkarılabilme derecelerinin alabileceğini belirtir. (Matthews 1981:125,126) Seçimli istemle ilgili görüşlerini belirten bir diğer dilbilimci Herbest'e (2004) göre; "Seçimli istem, her ne kadar fiilin açtığı istem boşluklarından olsa da, yüzey yapıda tümcenin dilbilgisel olması için doldurulmasına ihtiyaç duyulmaz. Tümce içerisinden silindiğinde de anlamca bir farklılaşma meydana getirmez." (Herbest 2004:12)

(2a) Ali köpekten korktu.

Ali itten korktu.

(2b) Ali korktu.

Ali korktu.

Örnek (2a)'da duygusal fiil olan *korkmak* fiili iki istem boşluğu açar ve bu istem boşluğu uygun tamlayıcılarla doldurulur. (2b)'de verilen tümcede *köpekten* tamlayıcısını sildiğimizde, tümcenin dilbilgisel açısından doğruluğunu devam ettirdiğini ve cümlede yer almasa da anlamca büyük bir boşluk oluşturmadığını görürüz.

Tümce içerisindeki seçimli istemin ve zorunlu istemin birbirinden ayrılmasındaki unsurların nasıl olması gerektiğine dikkat çeken Herbest ve Schüller'e (2008) göre; "Bu ayrım bir sözlük biriminin muhtelif dizim ilişkileri ya da muhtemel kullanımları üzerine odaklanmalıdır. Nitekim bir tamlayıcının cümle içerisinden çıkarılıp çıkarılmaması bir istem taşıyıcısının farklı kullanımlarının ortaya çıkmasını beraberinde doğurur. (Schüller 2008:110)

Seçimli tamlayıcıların tümceden çıkarılması tümcede herhangi bir anlam boşluğu oluşturmaz. Dolayısıyla tümceden silinebilen unsurlardan hangisinin seçimli istem hangisinin de zorunlu istem özelliği gösterdiği sezgisel yaklaşımın yanı sıra farklı eylem türlerine ait istem yapılarının eleme testine bağlı olarak tespit edilir. (Sawicki 1998:20)

Biz de bu araştırmamızda, Kırgız Türkçesindeki duygu fiillerinin istem yönü genel olarak; Özen Yaylagül (2010) ve Melek Erdem'in (2003,2004) çalışmalarında belirlenen semantik istem rolleri çevresinde ele alacağız. Durum gramerini betimlemesi yönüyle ve ayrıca duygu fiillerine uygunluğu göz önüne alınarak tespit edilen bu semantik roller ve tamlayıcı tipler şunlardır:

- **Alıcı (Recipient)**

Alıcı, eylemin yöneldiği tamlayıcıyı, söylemin yöneldiği veya söz aktarımının yapıldığı canlı veya cansız bir varlığı ifade eder. (Levin 1997:487-507)

(3) Ali kalemi arkadaşına verdi.

Ali karandaştı dosuna berdi.

- **Amaç (Purpose)**

Fiilin belirttiği hareketin yapılma amacını belirtir Belli bir amaçla bir işi yapman eylem amaç rolünde bir tamlayıcıya ihtiyaç duyar.

(4) Ali hergün okula gidiyor.

Ali kündö mektepe barat.

- **Araç (Instrument)**

Hareketi gerçekleştiren tarafından kullanılan aracı ifade eder. Genellikle hareket fiilleriyle ortaya çıkar. (Chafe 1970:155)

(5) Ali eti bıçakla kesti.

Ali etti bıçak menen kesti.

- **Deneyimci (Experiencer)**

Duygusal (*çekinmek* ‘uyaluu’, *efkârlanmak* ‘kapalanuu’ vb.), zihinsel (*anlamak* ‘tüşünüü’, *bilmek* ‘bilüü’ vb.) , duyusal (*görmek* ‘körüü’, *koklamak* ‘cıttoo’ vb.) süreçleri tecrübe edenin içeriğini ifade eder. Deneyimci, cümle içerisinde özneyi veya nesneyi işaret eder. (Kural 1996:35-33)

(6) Ali köyü gördü.

Ali avıldı kördü.

- **Durum (Manner)**

Eylemin belirttiği işin, hareketin, oluşun, durumun nasıl gerçekleştiğini ifade eder. (Jakendoff 1972:29)

(7) Yedi başlı büyücü akıllıca bir çare bulmuş.

Ceti baş kempir sıykırçı cetik amal salıptır.

- **Edici (Agent)**

Bir hareketi, bir süreci, bir durumu gerçekleştiren tamlayıcıdır. İstemli veya istemsiz bir şekilde bu sürecin başlatıcısı olan tamlayıcı, canlı bir varlık olabileceği gibi cansız varlık da olabilir. (Kural 1996:35-33)

(8) Ali koyunları öbür dağ eteğine gönderdi.

Ali koylordu başka cılgaga ciberdi.

- **Etkilenen (Patient)**

Fiilin belirttiği uyarıcıdan etkilenen tamlayıcıyı ifade eder. Etkilenen, fiilin gerçekleştirdiği süreçten etkilenerek durum değişikliğine uğrar. (Chafe 1970:25)

(9) Kızları düğüne çağırmış

Kızdarı toygo aytkan eken.

- **Konu (Theme)**

Eylemin gerçekleştirdiği hareketten etkilenmeyen ancak yer değişiminden etkilenen varlığı ifade eder. (Jakendoff 1972:29)

(10) Annem bileziği sol elinin bileğine taktı.

Apam bilerikti sol kolunun bileğine saldı.

- **Uyarıcı (Stimulus)**

Duygusal ve duygusal fiillerin işaret ettiği olay veya durumun başlatıcısı konumundaki tamlayıcıyı ifade eder. Uyarıcı; bir kişi, olay veya nesne olabilir. Bir fiilin belirttiği süreçte edeni eylemi yapmaya zorlayan ya da uyaran, tetikleyici unsurdur. (Yaylagül 2010:103)

(11) Çocuk köpekten korktu

Bala itten korktu.

- **Yer (Location)**

Fiilin işaret ettiği iş, oluş veya olayın gerçekleştiği konumdur. Hedef veya yön belirtmeyen konumsal yerdir.

(12) Ali şehirden büyüdü.

Ali şaharda östü.

- **Zaman (Time)**

Eylemin gerçekleşme anını belirten tamlayıcıdır.

(13) Bilinmeden iki gün geçti.

Antip mintip aradan eki kün öttü.

Bu bölümümü sonladırırken dilbilimcilerin ve kuramcılarının üzerinde uzlaştıkları ortak bir rol listeden söz etmemizin mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Üzerinde uzlaşılan ortak bir rol listesi olmuş olsaydı bile bu üyelerin kendi içlerinde bir uyumun olması mümkün gözükmemektedir. Örneğin, bilişsel, duyuşsal, duyusal vb. eylemleri karşılayabilecek bir rol listesini saptamaya çalıştığımızda her biri birbirinden farklı fiil süreçlerini karşılayan bu üyelerin birbiriyle karıştırılmasına neden olabilmektedir. Hiyerarşiler arasındaki farklılıklar rollerin farklı şekillerde yorumlanmasından kaynaklıdır. Bu konuyla ilgili görüşlerini dile getiren Levin ve Rappaport’a (1996:277) göre; “Sözü edilen yaklaşımlar kapsamında roller, yaklaşımın temel unsurları olarak kabul edildiğinden, daha küçük parçalara bölünemezler ve bu sebeple de rollerin ortak özellikleri üzerinden benzer durum ve koşullar için geçerli sayılacak ortak bir çıkarımı olanaksız kılar.” Bu sebeple araştırmamızda ele aldığımız rol üyeleri, özellikle tezimizin kapsamı dâhilinde duyuşsal alana yönelik olan ve duygu fiillerinin istemini karşılayacak şekilde ele alınmıştır.

2.3.2 Sözcüksel anlambiliminde eylemlerin görünüşleri ve sınıflamaları

Bu bölümde duygu fiillerinin sınıflama önerisine uygun biçimde fiillerin sözcüksel anlamları ve bunların sözcüksel görünüşlerinin incelenmesin hususunda tutulacak yol da göz önünde bulundurularak Vendler (1967) ve Smith’in (1997) geliştirip sistematikleştirdiği kuramlar ele alınacaktır. Bu bağlamda 1960’lı yıllardan başlayıp

günümüze kadar devam eden eylemlerin sözcüksel görünüşü temel alan bütün sınıflamaların tanıtılması, sınıflandırmalara ilişkin sorunların tartışılması ve bu sorunlara çözüm önerilerinin sunulması araştırmamızın öncelikli amacı değildir.

Smith'e (1997:1) göre **Görünüş (Aspect)** kavramı; "Olay ve durumların zamansal yapısını ve onların nasıl sunulduğunu gösteren, anlamsal konu alanı olarak tanımlanmış evrensel bir dilim kategorisidir." şeklinde tanımlanır. Görünüş, **dilbilgisel görünüş** ve **sözcüksel görünüş** olmak üzere iki grupta incelenir. Dilbilgisel görünüş; dilin söz biçimleri, sözdizimi ve biçimbilimsel araçlarla cümlelerin yorumlanmasıdır. Sözcüksel görünüş ise eylemin anlamının içinde var olan devinim ve durum ile ilgili anlamsal olguların incelendiği alandır. (Doğan 2011:28) Yapacağımız araştırmada, duygu fiillerinin sözcüksel görünüşte anlamları incelememizin kapsamında olduğundan, bu tezde Smith'in (1991, 1997) sözcüksel görünüşle ilgili eylem sınıflaması kurama uygun olarak ele alınacaktır.

Graham'a (1980) görünüşle ilgili olarak, eylemlerin sözcüksel görünüşleri ve eylemlerin zaman kavramıyla ilgili ilk sınıflamaların Aristoteles'e kadar uzandığını belirterek, Aristoteles'in eylemleri durağan-devinimli veya durumlar-olaylar diye iki kategoride incelediğini ifade eder. (Smith 1997:17)

Aristoteles'in yaptığı bu sınıflamanın daha sonra yapılacak sınıflama çalışmalarına kaynaklık ettiği görülür. Nitekim "*Verbs and Times*" (Eylemler ve Zaman) adlı çalışmasında Vendler (1967), eylemleri ilk defa zaman anlamlarını dikkate alarak ayrıntılı bir şekilde kategorize eder. Bu çalışmasında Vendler (1967), eylemleri görünüşsel türlerine göre dört gruba ayırır. Vendler'den sonra yapılan en önemli bir diğer çalışma, "*The Parameter of Aspect*" (1997) adlı eseriyle Smith'e (1997) aittir. Smith'in (1997) Vendler'e (1967) kıyasla görünüş kuramı ile alakalı daha geniş ve kapsamlı bir çalışma yaparak görünüş kuramına uygun olarak eylemleri beş sınıfa ayırır. Biz de bu bölümün alt başlıklarında eylemleri zamana bağlı olarak sözcüksel görünüşüyle ele alan bu iki kuramcının çalışmalarına yer vereceğiz.

2.3.2.1 Vendler'in sözcüksel görünüş sınıflaması

Vendler (1967), eylemlerin kendi içinde gizil bir zaman anlamı taşıdıklarını belirtir. Bu görüş kapsamında Vendler (1967:97); "Cümle içinde kullanılan

eylemlerin, göstergesel zamandan (geçmiş zaman, gelecek zaman, şimdiki zaman) farklı olarak karmaşık birtakım zaman anlamları taşıdığını ifade eder.”

Vendler (1967), eylemlerin cümle içinde yer alan söz öbeklerini yönetmesi, eylemlerin dilbilgisel öğelerle bağlantılı olma durumunu göz önünde bulundurarak, eylemlerle ilgili ilk sınıflamasını, İngilizcedeki continuous tense yapısıyla kullanılıp kullanılmadıklarına bağlı olarak oluşturur. Continuous tense yapısıyla kullanılan tümceler, bir süreç bildirirken yani zaman içerisinde sürebilirken bazı eylemler bu yapıyı alamaz dolayısıyla da böyle bir süreç içeremez. Örneğin *walking* “yürü-” ‘cöo cür-’, *giving* “ver-” ‘berü-’, *hitting* “vur-” ‘uruu-’ vb. eylemler zaman içerisinde süreç bildirirken, *understand* “anla-” ‘tüşün-’, *like* “hoşlan-” ‘caktır’, *think* “düşün” ‘oylo-’ gibi duyuşsal ve bilişsel durumları ifade eden eylemler ise süreç bildirmezler. *Yürü-* eylemi ardışık bir şekilde yapılan devinimsel bir süreç doğrultusunda gerçekleşirken, *düşün-* eyleminde böyle bir süreçten ve birbirine bağlı bir ardışıklıktan bahsetmek mümkün değildir.

Vendler (1967), bu sınıflama çalışmasında eylemlerin zamansal açıdan ayırt edebilirliğinin süreçle ilişkili olduğunu öne sürer. Ancak bu süreci içeren eylemleri daha sonra ayrıntılı bir şekilde yeniden ele alınca bu eylemlerin de kendi içlerinde birtakım farklılıklar içerdiğini gözlemlemiştir.

(14a) Ali is walking.

“Ali yürüyor.”

‘Ali cöo cürüüdö.’

(14b) Ali is walking a kilometer.

“Ali bir kilometre koşuyor.”

‘Ali bir kilometr cöo cürüüdö’

Vendler’e (1967:97) göre; “sürecin herhangi bir parçası, bütün süreç ile aynı doğaya sahip ise bu süreç homojendir.” Bu konuyla ilgili yukarıda verilen örnek cümleleri incelediğimizde, (14a)’da *walk* “yürü-” eyleminin gerçekleştiği sürecin her bir aralığı bütün yürüme eylemiyle aynı süreci anlatırken, (14b)’de *walking a kilometer* “bir kilometre yürü-” eyleminin gerçekleşme sürecinde böyle bir homojenlik söz

konusu değildir. Ayrıca (14b)'de eylemin gerçekleşme sürecinin doğal bir hedefi yani erişme noktası mevcuttur. Vendler'in (1967) kuramına göre; "Bir eylemin hedefte-bitişli olması durumu, bu eylemin belirli örtük bir hedefi olması ve bu hedefin gerçekleşmesi durumunda olayın sonlandığıdır." Eylem sınıflaması yapılırken dikkat edilmesi gereken diğer bir unsur eylemin hedefte-bitişlilik olup olmaması durumudur.

Vendler (1967), süreç içermeyen, bilişsel ve duyuşsal alanı kapsayan eylemleri de kapsayan, aynı zamanda *continuous tense* kullanımına izin vermeyen eylemleri de inceleyerek bu eylemlerin de kendi aralarında farklılıklar gösterdiğini belirtir. Bu eylem gruplarını ikiye ayıran Vendler (1967), bunları zamana yayılamayan kesin bir anda olan eylemler olarak achievement (erişme); kısa ya da uzun bir zamana yayılanları da state (durum) olarak inceler.

(15a) Ali belived Ayşe.

"Ali Ayşe'ye inandı."

'Ali Ayşeğe işendi.'

(15b) Ali reached the village.

"Ali köye ulaştı."

'Ali ayılga cetişti.'

(15a)'da verilen örnekte eylem kısa veya uzun bir zaman aralığında gerçekleştiği için state (durum) grubunda yer alırken; (15b) örneğinde ise eylem belirli bir zamana yayılmadığı için ve anlık olarak gerçekleştiğinden achievement (erişme) grubunda yer alır. Sonuç olarak, Vendler'in (1967) eylemleri görünüşsel özelliklere göre dört gruba ayırdığını söyleyebiliriz. Bu sınıflamada yer alan öğeler şunlardır: "aktiviteler (activities), tamamlamalar (accomplishments), erişmeler (achievement) ve durum (state)". Vendler (1967), eylemleri görünüşsel özelliklere gruplandırırken tüm eylemleri kapsayacak belirli bir genelleme yapmaktan kaçınmış olsa da yaptığı bu sınıflama kendinden sonraki çalışmalara ışık tutmuştur.

2.3.2.2 *Smith'in sözcüksel görünüş sınıflaması*

Smith (1997), görünüşün sadece sözcüksel düzeyde olmayacağını aynı zamanda dilbilgisel görünüşü de içine aldığını belirterek daha kapsamlı bir sınıflama ortaya koyar. Ancak tezimizin kapsamı sözcüksel anlam kapsamında sınırlı olduğundan dilbilgisel görünüşle ilgili sınıflamaya yer vermeyip, bu bölümde Smith'in sözcüksel görünüş kuramı üzerinde duracağız. Smith (1997), eylemleri **durumlar (states)** ve **olaylar (events)** olmak üzere iki ana başlıkta sınıflandırır. Daha sonra olayları kendi içerisinde dört gruba ayırır. Bunlar: Edimler (activities), Tamamlamalar (Accomplishments), Bir Anlık Edimler (Semelfactives), Erişmeler (Achievements). Smith (1997), bu sınıflamayı anlamsal özellikleri temel alınarak üç karşıtlık üzerine temellendirerek oluşturur. Bu karşıtlıklar ise şunlardır: Devinimlilik (Dynamism), Sürerlilik (Duration), Ereklilik (Telicity).

Çalışmamızda ele alacağımız eylemler sabit anlamlarıyla ilişkili olarak inceleneceğinden söz öbeği içerisindeki yer tamlayıcılarının ve durum eklerinin tümce içerisindeki durumu, cümleye kazandırdıkları anlamlar tezin kapsamı dışındadır. Bu nedenle bu bölümde eylemlerin sözcüksel görünüşlerinin cümle içerisindeki tamamlama alıntılarıyla kazandığı anlamlara değinilmeyecektir.

Smith'in (1997) görünüş kuramı çerçevesinde yaptığı sınıflamada yer alan eylemlerin anlamsal ve zamansal özelliklerine değinecek olursak bu kavramları kısaca şu şekilde açıklayabiliriz:

- **Durumlar (States):** Anlık veya belli bir zaman dilimi içinde sürebilen, başlangıç ve bitiş noktaları tam olarak bilinemeyen, bilişsel ve duyuşsal durumu gösteren eylemlerin betimlendiği hal türüdür. Durumlar sınıfına giren eylemleri olaylardan ayıran en önemli özellik bu tür eylemlerin olayların aksine devingenlik göstermemeleridir. *Anlamak 'tüşünüü', bilmek 'bilüü', cüretlenmek 'kayrattanuu', çekinmek 'uyaluu', efkârlanmak 'kapalanuu', hislenmek 'taasirlenüü'* vb. eylemler, durumsal bir özelliği yansıtarak devingenlik göstermezler. Aynı zamanda bu tür eylemlerin betimlediği durumsal anlam, özne konumundaki üyenin durumuyla sıkı bir ilişki içerisinde. Durumsal sınıfına giren eylemler, sürerlilik anlam özelliğine de

sahiptir. (Smith 1997:20) Kırgız Türkçesinde şimdiki zaman eki olan “-uuda”nın eyleme eklenmesiyle durum anlamı içeren tümceler ortaya çıkar.

- **Olaylar (Events):** Durumsal eylemler dışında kalan ve birçok sözcüksel görünüş sınıflandırmasında temel alınan hal türüdür. Durumlar, değişime neden olacak herhangi bir süreç geçirmediikleri özelliklerini korurken, olaylar sürekli olarak bir değişime ve enerjiye ihtiyaç duyarlar. Aynı zamanda olay eylemleri kendi içlerinde bir devinim anlamı taşırlar. Ancak devinimin olması için her zaman bir değişim olmasına gerek yoktur. Örneğin; *öksür-* “*depkir*”, *ağla-* “*ıyla-*” gibi eylemler içsel olay eylemleridir ve bu eylemlerde yer değişimi söz konusu değildir. Smith’e (1991) göre, sözcüksel görünüş sınıflamasında olaylar kendi içlerinde dört farklı eylem takımı olarak incelenebilir.
- **Edimler (Activities):** Edim eylemleri, devinimlilik ve belli bir belirteçle sınırlandırılmadıkları sürece süreklilik özelliklerini içerirler. Zihinsel veya devinimsel yapıya sahip olabilirler. Edim grubundaki eylem takımları devam edebilir veya durabilirler ancak bu tür eylemlerde bitim söz konusu değildir. Erek noktaları keyfi olarak betimlenir. Yani bu eylemlerin doğal bir son noktaları bulunmamaktadır. *Yürü-* “*bas-*” eylemi edim özelliği içerir. Yürüme eylemi hızlı veya yavaş bir şekilde gerçekleşebilir ancak yapılan eylemin tamamı yürüme olarak betimlenir. *Okumak* “*oku-*”, *kucaklamak* “*kuçakta-*” vb. eylemler de edim olarak adlandırılır. Smith’e (1997:23) göre; “Edimler sürebildikleri gibi durabilirler de fakat sonlanamazlar. Son noktalık süreç bildiren eylem takımları için söz konusu değildir. Süreç belirten eylemlerde kullanılan keyfi bitim noktası vardır. Edimler sürerlilik bildiren belirteçlerle kullanıldıklarında anlamlı tümce olurlar. Kırgız Türkçesinde edimler “*boyu*” (boyunca) belirteciyle kullanıldığında anlamda herhangi bir bozukluğa uğramazlar. Örneğin; *Altı ay boyu azadar bolup öñdön azgan kez.* “Altı ay boyunca yas tutup yüzü sarardığı zaman” cümlesinde görüldüğü üzere boyunca belirteci tümceye süreklilik anlamı katarak dilbilgisel anlamda doğru bir biçimde kullanılmıştır.

- **Tamamlamalar (Accomplishments):** Vendler (1967), tamamlamaları içsel bir süreç olarak nitelendirirken, Smith (1997:26), tamamlamaların edimlerle benzerlik gösterdiğini, belli bir devinim içerisinde sürerli olduklarını ifade eder. Ancak tamamlama eylemleri, edimlerden farklı olarak doğal bir ereğe sahiptir. Eylemin betimlediği olay belli bir süre devam eder ve hedefe ulaştığında durum değişimi olur ve olay biter. Tekrar aynı olayın başlaması mümkün değildir. Örneğin; *Su alıp kelüü*. “Su getirmek.” tümcesinde kullanılan *getir-*: “*alıp kel-*” fiilini ele alacak olursak, getirme eyleminin betimlediği olay suyun getirilmesiyle tamamlanır ve bundan sonraki süreçte eylem durumsal bir değişikliğe uğrar. Yani suyun tekrar getirilmesi anlamı kaybolur çünkü eylem belirlene ereğe ulaşmıştır. Dolayısıyla tamamlama eylem takımları belirli bir süre devam ettikten sonra doğal bir son noktasında biter. Tamamlama sınıfına giren eylemler üye yapısındaki değişikliklerden dolayı bazı farklılıklar gösterebilirler. Bu çalışmamızda, tümce içerisinde farklılaşabilen bu türden sorunlara değinmeyeceğimizi, belirtmek isteriz.
- **Erişmeler (Achievements):** Smith’e (1997:30) göre; “erişmeler, durumlardan farklı olarak devingen özellik gösterirler. Aynı zamanda erişmeler aşamalı bir değere sahip olarak noktasal bir devinime sahiptirler.” Erişmeler veya diğer bir adlandırmayla ‘olmalar’, durum değişimi göstererek sonlanırlar. Erişmelerde, önemli olan odak nokta erişmenin değişim gösterip göstermemesidir. Erişmeleri belirlemenin bazı yöntemleri bulunmaktadır. Erişme eylemleri anlık süreçleri betimler bundan dolayı zaman belirteçleriyle birlikte kullanılamazlar. Kırgız Türkçesinde kullanılan belli başlı zaman belirteçleri vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: “*algaç (önce), bugün (bugün), cazda (yazın), emi (şimdi), erte (erken), keç (geç), murun (önce), kiyin (sonra), murda (daha evvel), tün (gündüz) vb.*”. Zaman belirten bu belirteçlerle kullanılan eylemler dilbilgisel açıdan tümcenin bozulmasına neden olurlar. Örneğin; *Çoğuluş cartı saattay sozuldu*. “Toplantı yarım saate sürdü.” tümcesinde zaman belirtecinin kullanılmasıyla dilbilgisel bozukluğun olduğu gözlenmektedir. Buna karşılık Kırgız Türkçesinde bazı belirteçler, (aniden ‘*Añgıça*’, içinde ‘*içinde*’ vb.) sürerli yapıya sahip olduklarından

erişme belirten eylemlerle birlikte kullanıldıklarında herhangi bir bozukluğa neden olmazlar. *Añgiça alay-dülöy tüşüp kar burganaktay baştadı.* “Aniden kar fırtınası başlayıp, kar süpürüp savurmağa başladı.”, *Düñ esep tegende üç cıl içinde aarı çarbaçılıgına cumşalğan karacat cüz miñ somdon aşıp ketti.* “Topluca hesaplandığında üç yıl içinde arı çiftliğine giden masraf yüz bin somdan geçiverdi.” verdiğimiz bu örnek cümleden de anlaşılacağı üzere Kırgız Türkçesinde ve Türkiye kullanılabilmektedir.

- **Tek Atımlılar (Semelfactives):** Smith, *The Parameter of Aspect* (1991) adlı ilk sınıflama çalışmasında, Tek Atımlılara yer vermez. Smith (1997), daha sonra yaptığı sınıflama çalışmasında Tek Atımlıları bu gruba dâhil eder. Yaptığı bu sınıflama içersindeki eylemler süreç açısından erişmelere benzeseler de erekli olmamaları yönüyle erişmelerden ayrılırlar. Ayrıca Tek Atımlı eylemler, anlık olarak gerçekleşirken aynı zamanda devingenlik özelliğini de taşırlar. *Hopla-: “sekir-”, atıl-: “ırgı-”, öksür-: “cötöl-”, kapıyı çal-: “eşikti kak-”* vb. eylemler kişinin içsel devinimiyle ürettiği eylemlerdir. Örneğin hıçkırma eylemi, göğüs boşluğunu birbirinden ayıran ve diyafram adı verilen kasın istemsiz bir şekilde kasılması neticesinde ses tellerinin bulunduğu gırtlak bölgesinin kapanması sonucu oluşur. *Hıçkır-: “kakşa-”* eylemi bu atımda ortaya çıkan ‘hık’ sesinin başladığı an ile bittiği an arasındaki süreci betimler. Yani, sesin çıkış nedeni vücudun içsel devinimi olsa da hıçkır eylemi sadece hıçkırmanın başlayıp kısa bir süre içinde sürdüğü anı ifade eder. Benzer şekilde zıplama eylemi bedenin beceri için uygun konuma getirilmesiyle psikomotor hareketin atımı olarak betimlenebilir. Zıplama olayı kısa bir süre içinde gerçekleşir ve sonlanır. Bu tür devinimler mantıksal olarak belirli bir zaman aralığında gerçekleşse de bu süreç göz ardı edilir. Örneğin, *zıpla-: “kırka”* eyleminin başlamasıyla birlikte zıplama gerçekleşmiş sayılır. Bundan dolayı Smith (1997), buna benzer eylemleri [-süreli] olarak ele alarak bunların anlık olduğunu, belirli bir zamana yayılmadıklarını ve ereksiz olduklarını ifade eder. (Aydemir 2006:105-104)
- **[Durağan-Devinimli] (Static-Dynamic) :** Bir eylemin durağan veya devingen olmasını belirleyen anlamsal kavramlardır. Diğer bir deyişle

durumları ve olayları birbirinden ayrılmasını sağlayan özelliktir. Olaylar (*biyle-*: “*dans et-*”, *ket-*: “*git*”, *çurka-*: “*koş-*” vb.) devinimli bir yapıya sahipken, durumlar (*düşün-*: “*oylo-*” *sev-*: “*süy-*” vb.) devinimli yapı özelliği taşımazlar. Durumlar, içsel olarak başlatılmış, enerji içermeyen eylem yapılarını betimlerken; olaylar ise durağan olmayan, enerjiye sahip eylem yapılarını betimler. Smith’e (1991:18) göre durumlar, içsel olarak birbirinden ayırt edilemeyecek sürelerden oluşur ve sonlu değillerdir. Bu sebepten durumların en kısa anı ile tamamı aynı yapıya sahip olarak homojenlik gösterirler. Örneğin, *düşün-*: “*oylo-*” *sev-*: “*süy-*” gibi eylemlerin betimlediği durumlardan en küçük bir kesit aldığınızda bu eylemlerin betimlediği hâlin tamamıyla ilgili özellikleri içinde barındıracaktır. Bu özellik içsel olarak tamamen homojen olan durumları, devingenlik gösteren diğer eylemlerden ayırmaktadır.

- **[Erekli-Ereksiz] (Telic-Atelic):** Eylemlerin sözcüksel görünüş anlamlarının zamansal yönünden sınıflamasında dikkate alınan bir diğer kavram erekli-ereksizlik özelliğidir. Eylem, içsel olarak betimlediği hedefe ulaşıyorsa, yani amacına ulaşıyorsa ereklidir. Aynı zamanda erekli yapıyı gösteren eylemin doğal bir son noktasının olması ve bu amaca ulaştığında olayın tamamlanması, sonlanması gerekmektedir. Bir eylemin ereksizlik olması ise, doğal bir son noktasının bulunmaması ya da belirtilmemiş olmasıdır. Ereksiz eylem takımlarında zamansal olarak keyfi son noktası bulunur. Kırgız Türkçesindeki, *sulan-*: “*ıslan-*”, *keçik-*: “*gecik-*”, *orundaş-*: “*yerleş-*” *tañ kal-*: “*şaşır-*” gibi eylemler erekli yapıya örnek olarak gösterilebilir.

[Sürerlilik-Noktasallık] (Durative-Instantaneous): Eylemler betimledikleri anlama göre belirli bir zaman içerisinde sürüp devam eder veya noktasal olarak sabit kalarak sürme özelliğini göstermezler. Konuyla ilgili olarak Smith (1997), gerçekte anlık olarak algılanabilecek olayları, yeterli hassas aletlerle ölçtüğümüzde, çok kısa da olsa zamanda bir süre tutacaklarını ve bu nedenle süre kavramını tanımlarken idealize etmemiz gerektiğini vurgular. Ona göre, *kakşa-*: “*hıçkır-*” gibi tek atımlı eylemlerin ifade ettiği olaylar zamansal ölçekte birkaç salise tutsa da bu özellik onların süreli olaylar olarak algılanmalarına yetmez. Smith (1991) durumları

[+sürelili] olarak işaretler. [+sürelili] olarak almasının sebebini, *cada-*: “*nefret et-*” gibi durum gösteren eylemlerin aynı zamanda ***X zaman boyunca*** türü zamansal gösterenlerle birlikte kullanılabilir olmalarıyla açıklar. Bununla beraber, bu türden eylemlerin içsel zamana sahip olmadıklarının düşünülmesinin nedenini onların devingen olmayışlarına bağlar. (Smith 1997:19)

Smith (1997:20) yukarıda ele aldığımız eylem takımlarının zamansal ve görünüşsel özelliklerini şu şekilde sınıflandırır.

Tablo. 2.3.

Eylem Takımlarının Zamansal/Görünüşsel Sınıflaması

Anlamsal Özellikler	Devinimlilik	Sürerlilik	Ereklilik
Durumlar	[-]	[+]	[-]
Edimler	[+]	[+]	[-]
Tamamlamalar	[+]	[+]	[+]
Bir anlık edimler	[+]	[-]	[-]
Erişmeler	[+]	[-]	[+]

Smith (1997), eylem takımları ile olayların birbirleriyle ilişkisinin daha iyi anlaşılması açısından, beş hal türüne bağlı kalarak nedensellik zincirinden yararlanmaya çalışmıştır. Eylem takımlarının nedensellik zincirine göre kategorize edilmesi, eylemlerin anlamsal yönlerinin daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Smith, bu sınıflamayı yaparken üç anlamsal özelliğin (Devinimlilik, Sürerlilik, Ereklilik) karşıtlığını temel alarak oluşturur. (Corga 2011:7) Çalışmamızda duygu fiillerinin sözcüksel zaman anlamları ele alınacağından görünüş biçimi sözcüksel görünüş olacaktır. Bu sebeple eylemlerin anlamsal özellikleri Smith’in ortaya koyduğu kuram doğrultusunda devinim ve sürerlilik anlamsal özelliklerine göre belirlenecektir

BÖLÜM III

DUYGU FİİLLERİ

Algıyla başlayan süreçte çevreden gelen uyarıcılar zihinde anlamlandırılır ve dil vasıtasıyla kelimelerle ifade edilir. Yaylagül'e (2005:18-19) göre; "Dil, insanların sahip olduğu kavramayla ilgili en karmaşık becerilerden biri olduğu gibi insanı hayvandan ayıran en önemli farklardan biridir. Bu yüzden dilin insan zihni hakkında ipucu vermesi şaşırtıcı değildir ve insanın düşünce sistemiyle zekâsını incelerken dilden yararlanırız. İnsanoğlunun konuşulanları ifadelendirme ve anlamlandırmamasında fiiller önemli rol oynarlar. Cümlede bahsedilen varlıkları zorlar ve birbiriyle ilişkilendirirler."

İfade etme ve algılama işleminin kusursuz biçimde gerçekleştirilmesini sağlayan fiiller, kelime dağarcığının büyük bir kısmını oluştururlar. Cümle içinde tek başına yargı bildirebilme özelliği olan fiillerle ilgili birçok tanımlamalar yapılmıştır. Korkmaz'a (1995:527) göre; "Fiiller, karşılıklı hareketler ile zaman kapsamı içinde, somut ve soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildiren sözcüklerdir. Hacıeminoğlu (1984:9), fiilleri hareket, oluş ve tavır bildiren sözcükler olarak betimler. Ergin'e (1988:217) göre; "Fiiller, hareketleri karşılayan kelimeler olup hareketin de nesnelerin zaman, mekân içindeki her türlü oluş ve yapılaşlarının veya olmayış ve yapılmayışlarının karşılığını ifade eden kelimelerdir."

Fiillerle ilgili yapılan tanımlamalarda ortak husus, fiilin iş, oluş hareket, durum bildirme özelliğinin olmasıdır. Sözlükteki kelimeler birbirlerinden dilbilimsel olarak farklılık gösterirler. Fiil sınıfları da bu anlamda birbirlerinden belli nedenlerden dolayı ayrılmaktadır. Örneğin, duygu fiilleri onlarla birleştirilen daha ayrıntılı sözdizimsel bilgiye sahip sözcüklerdir. Duygu fiilleri, bazı düşüncelerle (nesne, özne vb.) ilgili iletiyi, bilgiyi gösterir ve konu rolleri bu düşüncelerle (eden, deneyimci, etkilenen, zaman vb.) taşınır. Fiiller için yapılan sınıflandırmalar diğer sözcük

sınıflandırmalarına göre daha tutarlı ve anlaşılırdır. Çünkü fiillerin işaret ettiği mental veya fiziksel dizi nesne veya durumlara bağlı olarak farklılıklaşabilir. Bu anlamda fiilin anlamını kazanma sürecinin idrak edilmesi ve yorumlanması önemli bir husustur. (Yaylagül 2005:19-22)

Çevremizde algıladığımız veya idrak ettiğimiz her türlü kavram, düşünce, duygu vb. uyarıcılar dilde karşılığını bulur. Algıyla başlayıp dil vasıtasıyla ortaya çıkan mental sürecin ortaya çıkardığı görünüşler bulunmaktadır. Bir mental süreç sonucunda ortaya çıkan idrakle, algılamayla, duygularla ilgili fiiller, “mental (zihin) fiil” olarak adlandırılır. Zihin fiilleri veya diğer adıyla mental fiiller, birçok bilişsel süreci içinde barındırır. İşte bu mental sürecin ortaya çıkardığı durumlardan birisi de duygulardır. Konuyla ilgili olarak Vester (1997:25-27); “İnsanlarda bilinç haline gelen duygular bize; düşünmek, planlamak, karşılaştırmak, fikir geliştirmek, karar vermek gibi çok karmaşık eylemlerin gerçekleştirilmesinde yardımcı olmaktadır. Hatta bize yaşadıklarımızı, başımızdan geçenleri ve tecrübelerimizi sembolize etmek, yani bir takım sembollerle anlatmak, başkalarına aktarmak, kısaca bir dile dönüştürme fırsatını da vermektedir.” Duygu fiilleri, “bilişi ve davranışı etkileyen ve uyumsal fonksiyonlara sahip olan, bir uyarının yol açtığı genel uyarılma halinin, bilişsel değerlendirilme şeklini karşılar.” (Richard vd., 1999:192)

İnsan yaşamının ilk günlerinden itibaren düşüncelere ve davranışlara rehberlik ederek insanın fonksiyonda bulunmasında temel teşkil eden duygular (kızmak, üzülmek, sevmek, hoşlanmak, nefret etmek, korkmak vb.) süregelen olaylara hızlı ve otomatik bir şekilde anlam vermeyle oluşmaktadır. (Frijda 1986:25)

Werth’e (1998:409) göre; “Duygu fiilleri, ‘önermesel durum fiilleri’nin (konuşma fiilleri, mental fiiller, algısal fiiller) alt grubunda yer alır. Duygu fiillerinin tanımlanmasıyla ilgili birçok araştırmacı hala farklı görüşler sunmaktadır. Bazı araştırmacılar, duyguların doğrudan biliş sisteminin çalışmasının bir ürünü, bazıları ise bir olayın algılanmasından hemen sonra bedende meydana gelen fizyolojik değişikliklerin yol açtığı durumu karşılayan eylem grubu olarak ele almıştır.

Şahin’e (2012:44-45) göre; “Olaylar, durumlar, yaşantılarımız, tecrübelerimiz, algılarımız biz de birtakım duygu durumlarının ortaya çıkmasına sebep olur. İnsanlar

çevresiyle iletişime girsin ya da girmesin her türlü duyguyu yaşayabilmektedir. Yaşantılara, psikolojik ve fizyolojik durumlara, algılamalara bağlı olarak bazı nesne ve olaylar insanlarda değişik duygu tepkileri uyandırır. Herkes aynı uyarana aynı tepkiyi göstermediği gibi, uyaranların kişide ve toplumda oluşturduğu duygulanımlar, bu duygulanımları dile getirme şekli kişiden kişiye farklılık gösterir. Duygu durumlarını ifade etmek için her dilde aynı duygu için farklı ifadeler, kelimeler kullanılmıştır. Duygularımızı kimi zaman dille, kimi zaman da çeşitli dışavurumlar vasıtasıyla ifade ederiz.” Bu dışavurumun dilbilimsel alandaki karşılığı duygu fiilleri veya diğer adıyla psikolojik fiiller kavramı adı altında karşımıza çıkmaktadır.

Bilişin duygu durumuyla ilgisine dikkat çeken Richard’a (1999:398) göre; “Kişi bir olayı yaşadığında veya bir işi gerçekleştirdiğinde, kendi iç dünyasında bu durumun kritiğini yapar, gerçekleşen olayın sonucunu yorumlayıp içselleştirmeye çalışır. Bu yorumlama daha çok bilişsel olarak bilinir. Algı, biliş, dil çevresinde biçimlendirilen duygular zihinde farklı şekillerde algılanır ve çevreye yansıtılır. Bilişsel değerlendirmeler sonucunda duygulara anlam verebiliriz. Bir duygu durumuna verilen reaksiyonların ve duygulanımın her deneyimcide aynı etkiyi bırakması beklenilemez. Duygulanımın yoğunluğu veya şiddeti kişiden kişiye farklılık gösterir. Kişinin duygu durumu dışarıdan gözlemlenebileceği gibi bunun tam tersi olup gözlemlenemeyen duygularda vardır. Gözlemlenebilen duygu durumlarında deneyimci duygu durumunu çeşitli şekillerde (jest, mimik vb.) açığa çıkarabilir.”

Duygusal ifadeler yüz ifadesi veya sözel bir ifade gibi dışsal göstergeleri içerebilir. Bu konuyla ilgilenen psikologlar da yüz ifadeleri üzerinde çalışarak temel duyguları belirlemeye çalışmışlardır. Bazı duygular kolayca yüzümüze yansımadığı için tüm duygu durumlarının belirlenmesi mümkün olmamıştır. Duygunun deneyimcideki bıraktığı etkiyi anlamak için deneyimci dil göstergesine ihtiyaç duyar. Duygu fiillerini, uyarıcıların deneyimcide bıraktığı hissel çıktılarının dildeki ifade şeklinde yorumlayabiliriz. Başka bir deyişle duyusal kavram alanına ait olan bu tür fiillere “duygu fiilleri” diyebiliriz.

Yaylagül’ün 2005 yılında “Modern Türklük Araştırmaları Dergisi”nin 1. sayısında yayımlanan “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller” aynı derginin 2010 yılının

7. sayısında yayımlanan “Türkiye Türkçesinde Duygu Fiilleri” adlı makaleleri Türk dilindeki mental fiiller ve mental fiillerin bir grubunu teşkil eden duygu fiillerinin anlaşılması açısından önemli çalışmalardır.

Yaylagül’e (2010:101) göre, “Duygu fiilleri mental fiillerin bir grubunu teşkil eder ve mental etkinliğin ikinci aşamasını oluşturur. Dış uyaranlardan gelen etkiyi duyularla alma ve bunlara tepki vermeyi ifade ederler. Duygusal tepki fiilleri bir etkiye karşı ortaya çıkarlar, dolayısıyla etkiye karşı verilmiş bu tepkiler bir çeşit yanıt niteliğindedir. Başka bir deyişle kişinin duygusal yanıtıdır. Bundan dolayı duygusal yanıt fiili diye de adlandırılır. Duygusal yanıt beklentilerin gerçekleşmemesi, durgun giden yaşama tepki, durgun yaşamdaki olumlu ve olumsuz gelişmeler, saygınlığın artması veya azalması, beklenmedik durum karşısında kafa karışıklığı, başkalarına karşı güvenin yitirilmesi, beklenmedik bir durumla karşılaşma, beklenmedik bir durum karşısında tepkisizleşme, olumsuzluğu engelleme çabası, olumsuz durumdan çıkamama düşüncesi, olumsuz bir durumdan kaçma duygusu, başka bir varlığa karşı güçlü olumlu veya olumsuz duygular, başka bir varlığa bağlanma, başka bir varlığın beklenmedik olumsuz hareketi gibi etkilere bağlı olarak ortaya çıkar.”

Duygu fiillerinin aslında etkiye karşı tepki olarak ortaya çıktığını belirten Yaylagül’e (2010:101) göre, bu tür fiillerin etkiye karşı verilen bu tepkilerin bir çeşit yanıt niteliğinde olduğunu iddia eder. Başka bir deyişle, kişinin duygusal yanıtı olduğunu ve bu sebepten duygu fiillerinin ‘duygusal yanıt fiilleri’ diye de adlandırılabilceğini öne sürer. “Ayrıca duygusal yanıtın beklentilerin gerçekleşmemesi, tek düze hayata karşı verilen tepki, tek düze hayattaki olumlu veya olumsuz gelişmeler, saygınlığın artması veya azalması, beklenmedik durumdaki kişinin kafa özümseme yapması, başkalarına karşı güvenin yitirilmesi, beklenmedik bir durum karşısında tepkisizleşme, duyarsızlaşma, olumsuzluğu engelleme çabası, olumsuz durumdan çıkamama düşüncesi, başka bir varlığa bağlanma, başka bir varlığın beklenmedik olumsuz hareketi gibi etkilere bağlı olarak ortaya çıktığını öne sürer.” (Yaylagül 2010:101)

Duygu fiilleri dilin mental süreçlerinin anlamlandırılmasıyla ortaya çıkar. Anlamlandırma süreci algıyla başlar. Morgan’a (1984:265) göre; “Algı, duyumları yorumlama, onları anlamlı hale getirme sürecidir.” Çevreden elde edilen bilgiler iki

kademede anlamlı hale gelir. İlk olarak elektrik sinyalleri beyne ulaşır ve duyu haline gelir. Daha sonraki süreçte vücudun merkezi sistemi olan beyin, duyuları algıya çevirir. Böylece, beynimizin sayısız duyuyu bir araya getirerek birleştirdiği anlamlı duyusal deneyimler algıyı oluşturur. (Plotnik 2009:48)

Karakuşçu'ya (1999:70) göre, algılar beyindeki duyum merkezlerine ulaştığında hatırlamak, anlamak, duygulanmak gibi psikolojik işlevleri oluşturur.

Algılama, düşünme duygulanma gibi zihinden bağımsız olmayan eylemler insan bilincinin yansımalarıdır. Biliş ve duygunun ilişkisine dikkat çeken Yaylagül'e (2005:20) göre; "Düşünme, duygu ve bilme gibi kavrama (cognitive) alanları arasında bir örtüşüklük vardır."

Gödekli'ye (2011:16-150) göre; "Bilinç bu zihinsel eylemlerle ilişkilidir. Bilinç, izlenimler, düşünceler, duygular ve benzeri durumların, olayların belli bir bütünlüğünü, kişinin bilinçli varlığını oluşturan durumların varlığını gösterir. Dolayısıyla algıladığımız duygular dilin kuralları çerçevesinde anlamlandırılarak duygu fiili haline gelir. Duyumların zihinde anlamlandırılmasını ifade eden duygu fiilleri anlamsal bir işlev kazanır. Duygular, algılamalar, dilin yardımıyla açığa çıkartılır. Duygular ruh halimiz hakkında bilgi veren habercilerdir. Örneğin bir kişi yağmur yağdığı için üzgünse bu kişi o anki durumundan memnun olmadığını sözel veya sözel olmayan dil dışı göstergelerle belirtebilir. Bu durumu göstermek için de hâlin gereğine en uygun duygu fiillerini kullanma eğilimi gösterir."

Duyguları açıklamak ve duygu fiillerinin anlaşılması adına birtakım ilk örnek senaryolar kullanıldığını ifade eden Yaylagül'e (2005:20) göre; "Duygular temel olarak dört parçanın birleşmesinden meydana gelir: (1) duygusal formül: X bir şeyi düşündüğü için hissetti; (2) bir prototip senaryosu: bir şey iyi oldu, ben olmasını istedim; (3) bir değerlendirme: bu kişi bunu düşündüğü zaman bu kişi iyi bir şey hisseder; (4) prototip senaryosunda benden farklı bir kişi (x) için senaryonun anlamı: X bunun gibi bir şeyi hissetti, çünkü X bunun gibi bir şeyi düşündü."

Bir başka dilbilimci Fillmore (1971:53); "Duygu fiillerini durum grameri kapsamında ele alarak, bu tür fiilleri 'E-O Fiilleri' arasında saymıştır. Bu yaklaşımda

E, deneyimci özne (experimental subject) ve O, bu deneyimin içeriğini belirten nesneyi (object) işaret eder.”

Duyguların duyumların ötesinde bir niteliği vardır. İnançlar, zevkler, düşünceler kişiden kişiye değişebilir. Duygular ise bütün insanlarda aynıdır. Konuya açıklık getiren Izard (1980), “kültürel normların ifade davranışında değişiklikler yaşanabileceğini ancak stres veya acıyı ‘üzüntü’, zevk veya keyfi “mutluluk” gibi evrensel temel duygularla betimlenebileceğini ifade eder. Bu temel duyguların kültürler arası doğası olduğunu, belirli ölçülerde sosyal normlardan bağımsız olarak ve kişilerin onaylamasına veya onaylamamasına bakılmaksızın oluştuğunu dile getirir.” (Graham vd., 1981:467-474)

Sevgi, nefret, korku, ümit, keder, neşe, kuşku ve sıkıntı da bu bağlamda günlük hayatta sıklıkla kullanılan duyuşsal alana ait duygu durumunu yansıtan sözcüklerdir. Dolayısıyla bu türlü yaşantılar duygusal yaşam deneyimi altında toplanır ve duygu fiiline dönüşür. Örneğin ‘korku’ duygu durumu *kork-*, ‘ümit’ duygu durumu *ümitlen-*, ‘keder’ duygu durumu *kederlen-* gibi duygu durumlarını anlatan duyuşsal fiillerdir. Duygu fiilleri, elbette bu verdiğimiz örnek fiillerle sınırlı sayıda değildir. Temelde insanın duygularını ifade etme ihtiyacından doğan örnek duygu fiillerinden bazıları şunlardır:

süy-: “sevmek”, *açuulan-*: “sinirlenmek”, *caktır-*: “hoşlanmak”, *uyal-*: “utanmak”, *dögörsü-*: “gururlanmak”, *cek kör-*: “nefret etmek”, *suktan-*: “imrenmek”, *işen-*: “güvenmek”, *kork-*: “korkmak”, *tarın-*: “darılmak”, *tuy-*: “sezmek, farkına varmak”, *ürk-*: “ürkmek”, *şas-*: “şaşırmak”, *işen-*: “inanmak”, *cada-*: “iğrenmek”, *mungda-*: “kederlenmek, merak etmek”, *nazikteş-*: “nazikleşmek”, *sagın-*: “özlemek”, *sabırsızdan-*: “sabırsızlanmak”, *süldö-*: “sıkılmak”, *çıda-*: “tahammül etmek”, *erin-*: “erinmek, üşengeçlik etmek”, *maşakattan-*: “zahmete katlanmak”, *kızık-*: “ilgilenmek, alakadar olmak”, *taasirlen-*: “müteessir olmak”, *öçöş-*: “kin beslemek”, *kuuna-*: “sevinmek, eğlenmek”, *kayrattan-*: “cesaretlenmek”, vb. fiillerdir.

Özetle, kişinin duygu durumunu etkili bir şekilde adlandırması bununla birlikte duygu durumunun diğer kişilerin davranışları üzerindeki etkisini görmesi açısından duygu fiilleri günlük yaşamımızın içinde var olan ve sıklıkla kullanılan eylem

takımlarıdır. Araştırmamızın inceleme bölümünde duyuşsal alana ait Kırgız Türkçesindeki duygu fiilleri ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

3.1 Duygu Fillerinin Anlamsal Yönden Sınıflandırılması

Türk dili kendi içerisinde barındırdığı zengin sözcük dağarcığıyla birlikte genel itibariyle bu sözcüklerin kendi aralarında değişik anlamlara sahip olduğu bilinmektedir. Bir fiilin anlamı sözlüklerde birçok anlamı içeren madde başları olarak verilebilmektedir. Kelime dağarcığı içerisinde sözcüklerin anlamsal veya tematik yönden birbirine yakınlık derecesi gözetilerek sınıflara ayrılması, sözcükler arasında anlam ilişkisinin olup olmaması, bu tür sınıflama çalışmalarını yapan dilbilimciler için bazı zorlukların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Kelime dağarcığı içerisinde önemli yer tutan fiillerin anlamsal yönden sınıflandırılması dilin özelliklerine bağlı olarak ortaya konulur. Duygu fiillerinin anlamsal yönden sınıflandırılması da aslında bu yakınlık derecesinin göz önünde bulundurulmasıyla yapılabilmektedir. Duygu fiillerinin anlamsal açıdan gruplandırılmasına geçmeden önce bu konuyla ilgili olarak Türk dilindeki fiillerin anlamsal sınıflamalarına kısaca değinmemenin yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

Türk dilinin söz varlığının anlamsal yönden sınıflandırılmasına yönelik çalışmaların geçmişi çok uzak değildir. Kelimelerin tematik gruplara ayrılması alanında yapılan çalışmalara daha çok tarihi Türk dili lügatlerinde rastlamaktayız. Örneğin Fars asıllı İslam âlimlerinden Zemahşeri tarafından yazılan, *Mukaddimet'ül-Edeb* adlı eserde sözcükler; isimler, fiiller, fiil çekimi, isim çekimi gibi tematik gruplara ayrılarak sınıflandırılmıştır. (Yüce 1993:7) Ayrıca, Kıpçak Türkçesi alanında Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılan sözlüklerden *Ed-dürretü'l-Müdiyyefi'l-Lügati't-Türkiyye* adlı eser ve yine Kıpçak Türkçesi sahasında önemli bir yer tutan *El-Kavaninü'l-Külliyel-Li-Zabti'l-lügati't-Türkiyye* adlı sözlük tematik yönden sözcüklerin sınıflandırılması açısından önemlidir. (Toparlı vd., 1999:74-78)

Çağatay Türkçesi alanına baktığımızda ise “Çağatayca’nın klasik bir yazı dili haline gelmesinde önemli rol oynayan Ali Şir Nevayi’nin *Muhakemetü'l Lügateyn* adlı eserinde Nevayi’nin fiilleri ayrıntıya inmeden kapsamlı bir şekilde sınıflamaya çalıştığını görürüz. Bununla birlikte Çağatay alanında XVII. yüzyıl başlarında Babürlü hanedana mensup olan Fazlullah Han tarafından kaleme alınan *Fazlullah*

Han Lügati adlı sözlüğün birinci kısmında fiiller sınıflandırılmaya çalışılmıştır.” (Şahin 2012:16) Değindiğimiz bu eserlerde duygu fiillerinin ayrı bir başlık altında incelenmesi söz konusu değildir. Fiiller fazla ayrıntıya girilmeden yüzeysel bir şekilde anlamsal açıdan sınıflandırılmıştır.

Kuliyev’e (1998:15) göre; “Türk dilindeki fiillerin anlambilimsel yönden bir bütün olarak modern anlamda incelenmesi ve sınıflandırılma çalışması 1961 yılında Rus Türkologlar tarafından yazılan *İstoričeskoye RazitiyeLeksikii v TyurkskihYazıkov* (Türk Dilinin Tarihsel Sözcük Gelişimi) adlı eserle ortaya konulmuştur. Eserde fiiller hareket ve duyu fiilleri olarak iki grupta ele alınarak ayrıntılı bir şekilde sınıflandırılmaya çalışılmıştır.”

Duygu fiilleriyle ilgili yapılan tematik veya anlamsal fiil sınıflandırılması çalışmalarını incelediğimizde, duygu fiillerinin genellikle mental fiillerin alt grubunda yer aldığını ve mental fiillerin bir çeşit türü olarak ele alındığını görmekteyiz. Şahin’e (2012:45) göre; “Bir mental süreç sonucunda ortaya çıkan biliş, algı ve duyguların kendi aralarındaki hiyerarşisi mental fiilleri meydana getirir.” Bu bağlamda duygu fiillerinin mental fiillerin alt grubunda yer edindiğine dikkat çeken Yaylagül’ün de (2010:101) belirttiği üzere; “Duygu fiilleri, mental fiillerin bir grubunun teşkil eden fiillerdir. Mental etkinliğin belirli bir hiyerarşi sistemi içerisinde ikinci aşamasını oluşturan fiil gruplarıdır.” Özen Yaylagül, 2005 yılında MTAD dergisinin 1. Sayısında yayımlanan “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Filler” adlı makalesinde mental fiillerin işlevsel süreçlerine değinerek, mental fiillerin anlamsal açıdan kategorize ederek duygu fiillerini şu şekilde sınıflar:

1. Duyu fiilleri: Bu fiiller, mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterir. Dolayısıyla idrak etme sürecinin (cognitive process) başlatıcılarıdır. *Tuy-* “duymak”, *kör-* “görmek” vb.
2. Duygu fiilleri: Etkiye karşı tepki olarak çıkan, duyguları ifade eden fiillerdir. *Ürk-* “ürkmek”, *(a)yın-* “korkmak, sakınmak, çekinmek” vb.
3. Anı ve uslamlama fiilleri: Duyma eylemleri yoluyla elde edilen girdinin beyinde yerleşmesi, saklanması ve bu yolla gerektiğinde daha ileri uslamlama için çağrılmasını anlatan bir bölük eylem bu grup içerisine girer. *Anla-* “anlamak”, *az-* “şaşırmak, yoldan çıkmak” vb.

4. Açıklama fiilleri: Mental süreci sonlandırma işlevini görür, ortaya çıkan söz veya davranışları gösterir; *ti-* “demek”, *ay-//ayt-* “söylemek, buyurmak” (Yaylagül, 2005: 17-50)

Yaylagül’ün mental fiillerle ilgili yaptığı sınıflamada duygu fiiller kendi arasında anlamsal açıdan üç gruba ayırır. Sırasıyla bu sınıflandırma şu şekildedir:

1. Bütünsel davranış tepki fiilleri: Belirli bir olay veya durum karşısında verilen duygusal tepkilerdir. *Kork-* “korkmak”, *q(a)yur-* “hiddetlenmek” vb.
2. Olumlu duygu fiilleri: Etkiye karşı tepkinin dışında daha uzun süreli algılama, değerlendirme ve yorumla ortaya çıkan istendik yönde olumlanan durumları ifade eden fiillerdir. *Ögir-* “memnun olmak”, *t(a)pla-* “arzu etmek” vb.
3. Olumsuz duygu fiilleri: Kişinin tehdit edici ve tehlikeli olarak algılanan bir durum karşısında daha uzun mental sürece bağlı olarak verdiği tepkileri ifade eden fiillerdir. *Sıgta-* “yas tutmak”, *ökiün-* “pişman olmak” vb. (Yaylagül 2005 27-35)

Duygu fiillerini mental fiillerin bir alt grubu olarak gören ve bu tür fiilleri anlamsal yönden sınıflarken başlı başına bir grup olarak görmek yerine mental fiillerin içerisinde ele alıp inceleyen araştırmacı sadece Özen Yaylagül ile sınırlı değildir. Nitekim psikolinguistik ve bilişsel psikolojiyle ilgili olan araştırmacılardan William (2009), Leech (1999), Croft (1993), Goatly (1987), Niiranen (2008) vd., duygu fiillerini mental durum fiillerinin bir çeşit türü olarak ele almışlardır.

Bu araştırmacılardan William (2009), duygu fiillerini mental fiiller grubunda ele alarak bu tür fiillerin psikolojik fiiller olarak da nitelendirilebileceğini ifade eder. *işen-*: “inanmak”, *caktır-*: “hoşlanmak”, *tüşün-*: “algılamak”, *oylo-*: “düşünmek” vb. fiiller bu tür fiiller içerisinde durumsal özelliği ifade eder. (William 2009:37)

Niiranen (2008), mental fiillerin psikolojik fiiller olarak da ifade edilebileceğini belirterek bu tür fiilleri duygu fiilleri ve bilişsel fiiller olmak üzere iki grupta incelemiştir. Duygu durumunu belirten fiiller; *süy-*: “sevmek”, *açuulan-*: “sinirlenmek”, *caktır-*: “hoşlanmak”, *uyal-*: “utanmak”, *dögörsü-*: “gururlanmak”

vb. fiillerdir. Niiranen, sözcüksel anlambilimi temelinde mental fiillerin dört grupta sınıflama önerisini sunar. 1. Başlamalı fiil 2. Etken fiil 3. Durağan fiil 4. Mental ettirgen fiil. Niiranen'in yaptığı bu sınıflamada duygu boyutuyla ilgili olan başlamalı fiil geçişsiz fiillerden meydana gelir ve *kork-*: “*korkmak*”, *tarın-*: “*darılmak*”, *tuy-*: “*sezmek, farkına varmak*” gibi duyuşsal ve bilişsel fiilleri içine alır. Etken fiiller ise geçişsiz fiillerden farklılık göstererek bir deneyimciye ihtiyaç duyar. İstemli ve kasıtlı bir durum söz konusudur. *mazakta-*: “*dalga geçmek*”, *tüşün-*: “*algılamak*”, *oylo-*: “*düşünmek*” bu türden fiillerdir. (Niiranen 2008:172-198)

Leech (1999) de duygu fiillerini anlambilim açısından mental fiillerin bir kolu olarak gruplandırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda mental fiillerin bilişsel yönünü; *bil-*: “*bilmek*”, *oylo-*: “*düşünmek*”, *talda-*: “*tahlil etmek*”, *sıpatta-*: “*tasvir etmek*”, “*belgile-*: “*işaret etmek*” gibi fiiller belirtirken öte yandan *sağın-*: “*özlemek*”, *sabırsızdan-*: “*sabırsızlanmak*”, *sürdö-*: “*sıkılmak*”, *çıda-*: “*tahammül etmek*”, *tabın-*: “*tapmak*”, *erin-*: “*erinmek, üşengeçlik etmek*”, *maşakattan-*: “*zahmete katlanmak*” vb. fiiller de bu sınıflamada duygu durumlarını ifade eden fiillerdir. (Leech vd., 1999:361-364)

Bir diğer dilbilimci Croft (1993) ise, “duygu fiillerinin psikolojik durum belirten fiiller olarak da nitelendirilebileceğini belirterek, bu tür fiillerin mental süreç bildiren fiiller kapsamında değerlendirilebileceğini ifade etmiştir. Croft (1993), anlamsal açıdan ortaya koyduğu sınıflama çalışmasında mental fiillerin alt grubunu oluşturan bu sınıflandırmayı üç grupta ele almaktadır. Sınıflamada yer alan algılama fiilleri (perception verbs), idrak fiilleri (cognition verbs) ve duygu fiilleri (emotion verbs) mental süreç içerisinde yer alan fiillerdir.” (Croft 1993:55) Psikolinguistik alanında çalışan Goatly (1987), yaptığı sınıflama çalışmasında duygu fiillerini başlı başına ele almayarak duygu fiillerinin mental süreç içindeki bağlantısına dikkat çekerek, algılama (perception), düşünme (thinking) ve duygu (emotion) başlıkları altında incelemeye çalışmıştır. (Goatly 1987:87-88)

Araştırmacı yazarlardan; Douglas Biber, Stig Johansson, Geoffrey Leech, Susan Conrad, Edward Finegan'ın kaleme aldığı “Grammar of Spoken and Written English” (İngilizce Konuşma ve Yazma Grameri, 1999) adlı gramer yapıtında duygu

alanına ait fiillerin sınıflandırılması mental fiiller kapsamında ele alınmıştır. Eserde fiiller anlamsal yönden:

a) Hareket fiilleri (tiy-: “dokunmak”, satıp al-: “satın almak”, taşı-: “taşımak”, acınala-: “ayrılmak”, aç-: “açmak”, cörgölö-: “koşmak”, cür-: “yürümek”, iç-: “içmek” vb.)

b) İletişim fiilleri: (süylö-: “söylemek”, tüşündür-: “anlatmak”, kıykır-: “bağırarak”, ayt-: “konuşmak” süylöş-: “sohbet etmek” vb.)

c) Mental fiiller (oylo-: “düşünmek”, süy-: “sevmek”, bil-: “bilmek”, kaala-: “istemek”, toktom kıl-: “karar vermek”, işte-: “çalışmak”, işen-: “inanmak”, sez-: “hissetmek”, cek kör-: “nefret etmek”, toklunda-: “coşmak”, sagın-: “özlemek” vb.)

d) Sağlama ve sebep olma fiilleri (sebekker bol-: “sebebek olmak”, zordo-: “zorlamak”, cardam ber-: “yardım etmek”, ruhsat ber-: “müsaade etmek” vb.) şeklinde tasnif edilmiştir. (Biber vd., 362-364)

Duygu fiillerinin anlamsal yönünü “Functional English Grammar” adlı eserinde ele alan bir başka dilbilimci Lock’a (1997:122) göre; “Mental süreç kendi içinde dört aşamalı hiyerarşik bir yapıya sahiptir.” Lock (1997), önerdiği sınıflamada duygu fiilleri, mental sürecin ikinci aşamasını oluşturur. Yaylagül’ün (2010) yapmış olduğu sınıflamabu sınıflama önerisiyle büyük benzerlikler göstermektedir. Lock’un (1997) sınıflamasında mental süreçler sırasıyla şu şekildedir: Duyusal süreç (görmek, koklamak, duymak, tatmak, dokunmak); duygusal süreç (hoşlanmak, nefret etmek, hayranlık duymak, korkmak vb.); bilişsel süreç (düşünmek, bilmek, unutmak, bilmek vb.) ve irade, istem süreci (istemek, temenni etmek, niyetlenmek vb.)

Lock’un (1997) sınıflamasında mental sürecin içerisinde *istemek*, *hoşlanmak*, *düşünmek* gibi fiillerin alıcı rol modelini canlı varlıklar ve çoğunlukla insanlar oluşturur. Mental süreçte ilk bakışta bilişsel durum ifade eden fiiller (*düşünmek*, *inanmak*, *anlamak*, *nefret etmek*, *istemek* vb.) devinim ifade eden fiillerden (*koşmak*, *içmek*, *atlamak*, *yürümek* vb.) farklılık göstermeyebilir. Ancak bilişsel durumlar en az iki katılımcıya (deneyimci ve uyaran) ve bir amaca ihtiyaç duyması yönüyle devinimli durumlardan ayrılarak farklılık gösterir. (Lock 1997:103-123)

Duygu fiillerini ruh durumu fiilleri kategorisinde ele alan dilbilimci Levin (1993), bu tür eylemler için iki tür üyenin varlığını temel alarak semantik bir sınıflama önerisi ortaya koyar. Bu duygu durumunun üyelerinden biri deneyimleyen (experiencer) kişi diğeri ise organizmanın harekete geçmesini sağlayan uyarıcı (stimulus) üyedir. Genellikle bu duygu durumu, uyarıcının deneyimleyen üzerinde bıraktığı etkiyi veya değişikliği ifade eder. Levin (1993) kaleme aldığı “English Verb Classes and Alternations” adlı yapıtında eylemlerle ilgili oldukça geniş kapsamlı bir sınıflama örneği ortaya koyar. Levin (1993) bu sınıflama çalışmasında “ruh durumu fiilleri” olarak adlandırdığı duygu eylemlerini geçişlilik ve geçişsizlik durumlarını göz önüne alarak anlamsal yönden şu şekilde sınıflandırmıştır:

a) Duyu fiilleri (verbs of perception); *görmek, işitmek, koklamak, tatmak, dokunmak vb.*

b) Gözlem fiilleri (sight verbs); *keşfetmek, incelemek, çalışmak, araştırmak, bulmak, vb.*

c) Gözetleme fiilleri (peer verbs); *göz atmak, bakmak vb.*

d) Uyarı fiilleri (stimulus subject perception verbs); *hissetmek koklamak, seslenmek vb.*

e) Psikolojik durum fiilleri (psych-verbs); *eğlendirmek, oyalamak, kızmak, kızdırmak, hayran olmak, sevmek, hoşlanmak, değer vermek, saygı göstermek, özlemek, şaşırmak, rica etmek vb.*

f) İstek fiilleri (verb of desire); *istemek, arzu etmek, ihtiyaç duymak vb.* (Levin 1993:185-190)

Levin (1993), bu eserinde fiillerin anlamsal açıdan sınıflandırılmasını kapsamlı bir şekilde kategorize ederek fiilleri şu anlamsal gruplara ayırmıştır: “1. Dökmek, doldurmak, koyma fiilleri 2. Kaldırma, temizleme, silme gibi hareket ettirme fiilleri 3. Göndermek, taşımak, silmek, sürmek, aldırma gibi aldırma ve taşıma fiilleri 4. Çekme ve itme fiilleri 5. Öğrenme fiilleri 6. Atma, fırlatma fiilleri 7. Gizlenme fiilleri 8. Muhafaza etme fiilleri 9. Etkileyerek iletişim fiilleri 10. Kurcalama, karıştırma fiilleri 11. Dokunma, temas fiilleri 12. Kesme fiilleri, 13. Birleştirme ve ekleme fiilleri 14. Ayırma ve sökme fiilleri 15. Renklendirme fiilleri 16. Oluşturma,

bir araya getirme fiilleri 17. Oluşum ve dönüşüm fiilleri 18. Sebep olma fiilleri 19. İtme fiilleri 20. Ortaya çıkarma fiilleri 21. Anlayış fiilleri, 22. Psikolojik fiiller 23. İstek fiilleri 23. Yargılama fiilleri 24. Değerlendirme fiilleri 25. Sosyal iletişim fiilleri 26. Araştırma fiilleri 27. Hayvan sesleri fiilleri 28. Vücut uzuvlarıyla ilgili fiiller 29. Vücut bakımıyla ilgili fiiller 30. Ölümle ilgili fiiller 31. Dışarı verme (ısı, ışık) fiilleri 32. Yıkım, parçalama fiilleri 33. İkamet etmekle ilgili fiiller 34. Varoluş fiilleri 35. Memnuniyetsizlik ifade eden fiiller 36. Vücut hareketleriyle ilgili fiiller 37. Hareket fiilleri 38. Önleme fiilleri 39. Ölçme fiilleri 40. Aspekt fiiller 41. Gün, hafta, mevsim, ay ve yıllarla ilgili fiiller 42. Havayla ilgili fiiller” (Levin 1993:111-276)

Dilbilimci Anderson (1971), fiilleri durum grameri açısından semantik yönden sınıflandırmaya çalışmıştır. Bu sınıflama çalışmasında Anderson (1971) fiilleri, ergative (hem geçişli hem de geçişsiz fiiller), nominative (yalın durum), locative (isim hali), ablative (-den hali) özellikleri göz önünde bulundurarak kategorize etmiştir. Anderson (1971), durum grameri çevresinde sınıflandırdığı fiilleri rol kuramını dikkate alarak incelemiş ve beş temel rol modeli belirlemiştir: agent (eden), object (nesne), location (yer), source (kaynak), goal (amaç). Duygu fiillerini deneyimsel fiiller (experiential verbs) içinde sıralayan Anderson’un (1971) tasnifinde fiiller: a) Bilişsel fiiller (cognitive verbs); *emin olmak, benzetmek, inanmak, düşünmek, anlamak, bilmek vb.* b) Duygu fiilleri (emotional verbs); *düşkün olmak, memnun olmak, nefret etmek, hoşlanmak, sevmek, şaşırarak, sıkılmak, hayret etmek, afallamak vb.* c) Duyu fiilleri (sensation verbs); *görmek, işitmek, dokunmak, koklamak, tatmak vb.* fiiller olarak sınıflamıştır. (Anderson 1971:96-149) Anderson’un (1971) sınıflama çalışmasıyla büyük benzerlikler taşıyan Cook’un (1998) fiil tasnifinde duygu fiilleri, deneyimsel alana ait fiiller çerçevesinde incelenmiştir. Cook (1998), deneyimsel alana ait fiilleri üç grupta ele almıştır: deneyimsel durum fiilleri (state experiential verbs), deneyimsel süreç fiilleri (process experiential verbs), deneyimsel hareket fiilleri (action experiential verbs). (Yaylagül 2010:102)

Hatice Şirin User’in *Çoyr, Ongin, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Kül İç Çor, Şine Usu, Taryat, Tes* ve *Suci* yazıtlarının yayımlanmış metinlerinin taranmasıyla hazırladığı *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (Söz Varlığı İncelenmesi)*

adlı eserinde User, eserin son bölümünü fiillerin tasnifine ayırmıştır. User (2009), “Konularına göre fiiller” bölümünde duygu durumuyla ilgili fiilleri “duygu, zihin fiilleri” başlığı altında ele almıştır. Eski Türkçe çalışmalarına kaynaklık edecek nitelikteki eserin amacını “anılan yazıtlardan elde edilen sözler ve bunların karşıladıkları anlamlar aracılığıyla, Köktürkçe ve Eski Uygurca evresindeki gelişmişlik düzeyinin gün ışığına çıkarılması” (User 2009:19) şeklinde açıklayan User’in taranan metinlerden tespit ettiği duygu durumunu anlatan fiiller bunlardır: “*basın-* (çekinmek, baskı altında olduğunu hissetmek), *buñad-* (sıkılmak), *bunsuz bolmak* (sıkıntısız olmak, huzurlu olmak), *kızmak* (kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek), *korkmak* (korkmak), *ögir-* (sevinmek), *ögün-* (övünmek, kıvanmak, kıvanç duymak), *ökünmek* (pişman olmak, canı sıkılmak), *ölmek* (çok sıkıntı veya acı çekmek), *sakınmak* (endişelenmek, kaygılanmak), *säbinmek* (sevinmek), *tägmek* (hasetlenmek, kıskanmak), *tormak* (çok sıkıntı veya acı çekmek), *ürkmek* (ürkmek veya korkmak), *yit-/yet-* (çok sıkıntı veya acı çekmek)” (User 2009:351-354)

Ahmet Bican Ercilasun (2004), “Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi” adlı kitabının “Bengü Taşlardaki Söz Varlığı” bölümünde duygularla ilgili fiilleri “insanın duygu, düşünce ve isteklerini gösteren fiiller” başlığı altında incelemiştir. Köktürk bengü taşlarındaki yazılardan tespit ettiği fiilleri tematik ve anlamsal yönden şu şekilde sınıflamıştır: “a) İnsanın duygu, düşünce ve isteklerini gösteren fiiller: *ö-* (düşünmek), *bil-*, *sâ-* (düşünmek, saymak, istemek), *sakın-* (düşünmek, endişelenmek), *tile-* (istemek), *sebin-~ögir-* (sevinmek), *kız-*, *buñad-* (bunalmak, sıkılmak), *tuy-* (hissetmek), *any-~kork-*, *añıl-* (şaşırmak), *ög-*, *korı-* (korumak). b) İnsanın temel hareket ve oluşlarını gösteren fiiller: *yi-* (yemek), *yorı-* (yürümek), *olur-* (oturmak), *yat-*, *kör-* (görmek), *eşid-*, *ayt-~ti-* (demek), *bir-* (vermek), *udı-* (uyumak), *kel-* (gelmek), *öl-* (ölmek), *ölür-~ölüt-* (öldürmek), *it-* (etmek, düzenlemek), *kıl-*, *yarat-* (yapmak), *al-*, *kod-* (koymak), *kötür-* (yukarı kaldırmak), *tut-*, *teg-* (değmek, ulaşmak), *ur-~tokı-* (vurmak), *aç-*, *kir-* (girmek), *kigür-* (sokmak, girdirmek), *taşık-* (dışarı çıkmak), *bar-* (gitmek), *sür-*, *sök-*, *tik-* (dikmek), *ebir-* (çevirmek), *egir-*, *ba-* (bağlamak), *töküt-* (dökmek), *sı-* (kırmak), *üz-* (koparmak, kesmek), *bıç-* (biçmek, kesmek), *bul-*, *ıd-* (göndermek), *elt-* (iletmek), *bas-*, *başla-*, *yükün-* (eğilmek), *yügür-* (koşmak), *adrıl-* (ayrılmak), *yan-* (geri dönmek), *keç-* (geçmek), *tüş-* (düşmek, inmek), *in-*, *bin-*, *tog-* (doğmak), *törü-* (türemek), *yaşa-*,

tiril- (dirilmek, yaşamak), *âç-* (acıkmak), *to-*, *tod-* (doymak), *agrı-* (ağrımak), *u-* (gücü yetmek) c) Varlıkların oluş ve hareketlerini gösteren fiiller: *bol-*, *er-* (olmak), *kal-*, *tog-* (doğmak), *bat-*, *ag-* (yükselmek), *uç-*, *kon-*, *yag-*, *yara-*, *yit-*, *yokad-* (yok olmak)” (Ercilasun 2004:192-193)

Sema Barutçu Özönder’in (1999) Türk Gramerinin Sorunları Toplantısında sunduğu “Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi” adlı bildiri metninde duygu fiilleri başlı başına gruplandırılmamış olsa da bu tür fiillerin anlamsal açıdan hangi prensiplere bağlı olarak tespit edilmesi yönünden önemlidir. Sema B. Özender, yayımladığı bildiride Tatar Türkçesinde yer alan fiilleri on bir grupta incelemiş, duygu durumunu anlatan fiillerine de “hissi kavrayış/ıdrak fiilleri” grubunda yer vermiştir. Özönder, bu fiilleri anlamsal yönden şu şekilde sınıflandırır: 1. Hareket Fiilleri 2. İş Fiilleri 3. Proses Fiilleri 4. Durum Fiilleri 5. Davranış, Tavrı Fiilleri 6. Hareket Tarzını Bildiren Fiiller 7. Ses Fiilleri 8. Konuşma Fiilleri 9. Düşünme Fiilleri 10. Hissî Kavrayış/İdrak Fiilleri 11. Taklidî Fiiller (Özönder 1999:56-60)

Duygu fiillerinin anlamsal yönünü mental fiiller konusuyla bağlantılı olarak ele alan Melek Erdem’in (2004), V. Uluslar arası Türk Dil Kurultayında sunmuş olduğu “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişimleri” adlı bildirisi duygu durumunu inceleyen önemli çalışmalardan biridir. Duygu durumunu belirten fiilleri, mental fiillerin alt kolu olan etki (affection) fiilleri grubu başlığı altında inceleyen Erdem’in sınıflandırmasında bağlantılı dil bilgisi yaklaşımı kullanılarak mental fiiller şu şekilde kategorize edilmiştir: a) Algılama (perception) fiilleri (*gör-*: “görmek”, *eşit-*: “işıtmek” *duy-*: “duymak” vb.) b) Etki (affection) fiilleri (*beğen-*: “beğenmek” *hâlâ-*: “sevmek”, *gork-*: “korkmak” vb.) c) İdrak (cognition) fiilleri (*pikirlen-*: “düşünmek”, *oylan-*: “düşünmek”, *tüşün-*: “kavramak” *bil-*: “anla-: anlamak”) (Erdem 2004:939-947)

Çağdaş Türk Lehçelerinde anlam bilim açısından duygu fiillerin sınıflandırılması üzerine yapılmış sınırlı sayıdaki inceleme ve araştırmalara baktığımızda bu konuyla ilgili yeterli sayıda yapılmış çalışmalardan bahsetmemiz ne yazık ki mümkün değildir. Türk lehçeleri alanında yapılan çalışmalarda fiillerin dil malzemesi olarak pek kullanılmaması da bu çalışmaların yeterli düzeyde olmamasının nedenleri arasında gösterilebilir. Duygu fiilleri dil bilimciler tarafından genel bir bakış açısıyla

farklı alt gruplar içerisinde sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Duygu fiillerini, “duyuş ve düşünme” alt başlığı içerisinde semantik açıdan ele alan Türkmen dil bilimci Seyit Arnazarov (2004), Türkmen ve Türkiye Türkçesinden tespit ettiği ortak fiilleri sözcüksel anlambilimi çerçevesinde şu şekilde tasnif etmiştir:

a) Hareket fiilleri: (*cür-*: “yürümek/yöremek”, *bar-*: “varmak/barmak”, *kaç-*: “kaçma/gaçmak”, *ur-*: “vurmak/urmak” vb.)

b) İş fiilleri: (*oku-*: “okumak/okamak”, *toku-*: “dokumak/dokamak” vb.)

c) Görüş fiilleri: (*kör-*: “görmek”, *kara-*: “gözetmek/kuzatmak” vb.)

d) Nutuk fiilleri: (*sur-*: “sormak/soramak”, *ayt-*: “demek/diymek”, *süylö-*: “söylemek/sözlemek” vb.)

e) Duyuş ve düşünme fiilleri: (*eşit-*: “duymak”, *sez-*: “sezmek/sızmak”, *eske tüşür-*: “anmak” vb.)

f) Sesleniş fiilleri: (*ürü-*: “havlamak”, *kişene-*: “kişnemek”, *kıykır-*: “bağırarak” vb.) (Arnazarov 2004:193-194)

Görüldüğü üzere Arnazarov’un bu sınıflama önerisinde duygu fiilleri “duyuş ve düşünme” alt başlığında ele alınmıştır.

Bugüne kadar Kırgız Türkçesinde anlambilimi çerçevesinde duygu fiillerinin sınıflandırılmasına yönelik kapsamlı çalışmadan bahsetmemiz ne yazık ki mümkün değildir. Bu bağlamda tez konumuzla ilgili Kırgız Türkçesi sahasında yapılmış çalışmaları incelediğimizde Kırgız dilbilimci İbrahim Abduvaliev’in, “Kırgız Tili: Morfologiya” (Kırgız Dili Morfolojisi, 1997) adlı eserinde fiillerin devingenlik ve durağanlık yönünü temel alan bir sınıflama önerisi sunduğunu tespit etmekteyiz. Abduvaliev, kitabının fiiller bölümünde his/ıdrak fiillerinin semantik yönünü zihinsel fiillerle birlikte “Fiil sözcüklerinin semantik grupları” alt başlığında sınıflandırmaya çalışmaktadır. Ancak Abduvaliev (1997), bu çalışmasında duygu fiillerini başlı başına sözcüksel anlambilimi kapsamında ayrıntılı bir şekilde ele almaz. Konuyla ilgili kısıtlı sayıda duygu durumunu anlatan örnek fiiller vererek sınıflama önerisini açıklamaya çalışır. Abduvaliev’e (1997:156) göre; “Kırgız Türkçesinde fiillerin birçoğu hareket ve durum bildirmelerinin yanında, başka anlamsal özellikleri de ifade edebilir.” Bu düşünceden hareketle Abduvaliev, semantik açıdan fiilleri dört

gruba ayırır. Sınıflama önerisinde duygu durumunu ifade eden fiiller his/kavrayış grubunda yer alır. Abduvaliev'in fiil tasnifine bakacak olursak anlamsal yönden fiilleri şu şekilde sınıflandırır:

1) Hareket Fiilleri: Abduvaliev'e (2008:156) göre; "Hareket fiillerinde devingenlik durumu açıkça görülür. Hareket fiilleri, eylemi gerçekleştiren deneyimci (özne) ve bu deneyimin içeriğini ifade eden nesnenin durumuna bağlı olarak iki gruba ayrılır.

a) Öznenin harekete geçip bir yöne yönelmesini belirten hareket fiilleri: Bu tür fiillerde cümledeki işi yapan deneyimci yani özne, eylemin başlatır. (*cügür-*: "koşmak", *bas-*: "ayak basmak", *cort-*: "dolaşmak", *ur-*: "vurmak", *kayt-*: "dönmek", *çık-*: "çıkmaq", *kötör-*: "kaldır", *kalkı-*: "yüzeye çıkmak", *serüündö-*: "serinlemek", *tara-*: "yayılmak" vb.)

b) Nesnenin değişikliğe uğramasına neden olan hareket fiilleri: Bu tür fiiller cümle içindeki öznenin yani deneyimin devingenlik göstermesi sonucunda nesnede değişikliklere yol açar. (*kaz-*: "kazmak", *kurut-*: "kurutmak", *malya-*: "yağlamak", *samında-*: "sabunlamak", *kötör-*: "kaldırmak", *alıp ber-*: "alıp vermek", *alıp kel-*: "alıp gel", *cür-*: "yürümek" vb.)

2) Durum Fiilleri: Bu tür fiiller devingenlik özelliği göstermeyip öznenin durağan, sakin durumunu ifade eden fiillerdir. (*otur-*: "oturmak", *oltur-*: "oturmak", *yerleşmek*", *cat-*: "yatmak", *tur-*: "durmak", *bol-*: "olmak")

3) Değişim Fiilleri: Değişim fiilleri, cümlelerin ögesi durumundaki öznenin ve nesnenin nicelik ve nitelik bakımından nasıl bir değişim geçirdiğini ifade eden fiillerdir. (*agar-*: "ağarmak", *çaşa-*: "yaşamak", *tülö-*: "solmak", *rengi atmak*", *toy-*: "doymak", *çanda-*: "tozlanmak", *kampay-*: "kabarmak", *şişmek*", *içirken-*: "ürpermek", *semir-*: "şişmanlamak", *arıқта-*: "zayıflamak", *az-*: "fakir düşmek")

4) His/İdrak Fiilleri: His/İdrak fiilleri, öznenin ve nesnenin devingenlik göstermediği, bilişsel ve duyuşsal durumları ifade eden fiillerdir. (*este-*: "hatırlamak", *tüşün-*: "kavramak", *oylo-*: "düşünmek", *uk-*: "duymak", *işitmek*", *tınşa-*: "dinlemek", *bil-*: "bilmek", *cüy-*: "sevmek", *sez-*: "hissetmek", *sezmek*", *kör-*: "görmek", *eşit-*: "işitmek", *bayka-*: "gözlemlemek", *baamda-*: "algılamak") (Abduvaliev 2008:156-158)

Abduvaliev'in bu sınıflandırma önerisine göre sadece 'cüy-, sez-, baamda-' fiilleri, Kırgız Türkçesinde duygu durumunu yansıtan fiiller olarak verilmiştir.

Türkoloji alanında dilbilimsel anlamda önemli akademik çalışmaları bulunan ve hazırladığı fiil tasnifinde duygu fiillerine yer veren araştırmacılardan biri de Azeri dilbilimci G. K. Kuliev (1998)'dir. Kırgız Türkçesi dışında farklı Türk lehçelerindeki fiilleri, Oğuz dil grubuna ait lehçelerle karşılaştırarak (Azeri Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Türkiye Türkçesi) bir sınıflama önerisi ortaya koyan Kuliyev (1998), fiilleri anlamsal açıdan "Semantika Glagola v Tyurkskih Yazıkah" (Türk dillerinde Fiilleri Semantiği, 1998) adlı çalışmasında on grupta sınıflandırmaya çalışmıştır.

Kuliev (1998), bu tasnifi yapmadan önce fiillerle ilgili başka araştırmacılar tarafından yapılan sınıflama çalışmalarını incelemiş, yapılan bu sınıflamaların eksik kalan yönlerine dikkat çekerek oldukça ayrıntılı bir sınıflama çalışması ortaya koymuştur.

Kuliev'in tasnifinde hemen hemen her grup alt gruplara, onlar da kendi içinde alt gruplara ayrılır. Örneğin, iş fiilleri beş alt gruba, hareket fiilleri dört alt gruba, durum fiilleri iki alt gruba, psikolojik faaliyet bildiren fiiller dört alt gruba, onlar da daha alt gruplara ayrılır. (Samedova 2004:30) Aşağıda verdiğimiz Kuliyev'in (1998), sınıflamasını diğer sınıflama çalışmalarından ayıran en önemli husus da aslında fiil tasnifinin ayrıntılı ve diğer tasniflere göre daha kapsamlı olmasıdır. Biz Kuliyev'in bu sınıflandırmasında tüm fiillerin alt başlıklarını vermektense konumuz gereği duygu fiillerinin alt başlıklarını ayrıntılı bir şekilde ele almayı uygun gördük:

"1) İş fiilleri: *açmak, ayırmak, becermek, bozmak, yakmak, yırtmak, içmek, satmak* vb.

2) Hareket fiilleri: *dönmek, koşmak, kalkmak, uçmak, yürümek, düşürmek, gitmek, girmek* vb.

3) Durum fiilleri: *hastalanmak, doğmak, soğumak, sönmek, şişmek, oturmak, uyumak* vb.

4) Doğa olaylarını anlatan fiiller: *batmak, esmek, yağmak* vb.

- 5) Psikolojik faaliyet anlatan fiiller: *görmek, işitmek, duymak* vb.
- 6) İstek, arzu fiilleri: *istemek, arzulamak* vb.
- 7) Seslenme fiilleri: *bağırarak, çağırarak, haykırmak* vb.
- 8) Duygusal durum (ruh) fiilleri:
- a) Öznenin depresif durumunu anlatan fiiller: *sinirlenmek, kederlenmek, merak etmek, efkarlanmak, hüznlenmek, özlemek* vb.
- b) Bastırılmış ruhsal, fiziksel durumdan olumlu duruma geçişi anlatan fiiller: *canlanmak, dirilmek, iyileşmek, sıhhat bulmak* vb.
- c) İnsanın ruh halini ve onun duygusal durumunu anlatan fiiller: *neşelenmek, sevinmek, umutlanmak, şen olmak, neşeli olmak, zevklenmek, sefa sürmek* vb.
- d) Korku, kaygı, memnuniyetsizlik nedeniyle açığa çıkan fiiller: *gergin ve heyecanlı olmak, kızmak, sinirlenmek, telaşlı olmak, hiddetlenmek* vb.
- e) Utanmak, mahcup olmak merkezli fiiller: *utanmak, utanmak, sıkılmak, utanmak, sıkılmak, mahcup olmak* vb.
- f) Korku ve heyecan sonucu oluşan endişeli, gergin durumu anlatan fiiller: *korkmak, ürkmek, ürkmek, korkmak, ödü kopmak, irkilmek, titremek* vb.
- g) Cesur hale gelme merkezli fiiller: *yiğitlik göstermek, gayretlenmek, cesaretlenmek, cüret göstermek, cesaret, bahadırılık taslamak, hünerli olmak* vb.
- h) Öznenin heyecanlı durumundan sakin duruma geçişini anlatan fiiller: *sakin olmak, tam bir rahatlık ve sukûnet içinde bulunmak, sukûnet bulmak, rahatlamak, teskin etmek, rahatlamak* vb.
- ı) Beklenmedik bir durumu ve bu durumun bıraktığı etkiyi ifade eden fiiller: *heyecana gelmek, şaşırarak, apışıp kalmak, afallamak* vb.
- 9) Duygusal yaşamı anlatan fiiller:
- a) Küsme, hakaret işitme, acı çekme ve gündelik sıkıntıların neden olduğu durumu anlatan fiiller: *istirap çekmek, zayıf düşmek, kötüleşmek, acı çekmek* vb.
- b) Ruhsal veya fiziksel acıyı anlatan fiiller: *yormak, üzme, bıktırmak, işkence etmek, horlanmak* vb.

c) Öznenin yaşamındaki olumlu duyguları anlatan fiiller: *beğenmek, sevinç hissetmek, şenlenmek* vb.

d) Öznenin olumsuz yaşantıları deneyimlemesi sonucunda ortaya çıkan duygu durumun fiilleri: *incinmek, darılmak, usanmak* vb.

10) Duygusal İlişkileri anlatan fiiller:

a) Sevgi, saygı, beğeni belirten fiiller: *saygı göstermek, hürmet etmek, övmek* vb.

b) İlişkiyi olumsuz yönde etkileyen fiiller: *kavga etmek, karşılıklıca husumet beslemek; boy ölçüşmek* vb. (Kuliyev 1992:5-47)

Tezimizin bu alt başlığında yer verdiğimiz duygu fiilleriyle ilgili yapılmış çalışmaların özetlerinden de anlaşılacağı üzere, bu çalışmalarda sözcüksel anlambilim açısından duygu fiillerinin anlamsal yönü tam anlamıyla ele alınmamıştır. Duygunun öznel niteliği, nedeni, hedefi, gerek temel gerekse benzer anlamlar ifade etmesi gibi birçok faktör duygu fiillerinin sınıflandırılmasını güçleştirmektedir. Biz bu tasnif çalışmalarını incelerken diğer çalışmalara nazaran daha kapsamlı ve ayrıntılı bir çalışma olan Kuliyev'in sınıflandırmasını temel almayı uygun gördük. Ancak bizim sunduğumuz sınıflama önerisiyle Kuliyev'in sınıflandırma çalışması arasında bazı farklı hususlar bulunmaktadır. Örneğin, Kuliyev'in tasnifinde “cesur hale gelme merkezli fiiller” sınıflaması altında verilen fiillerin “bastırılmış ruhsal, fiziksel durumdan olumlu duruma geçişi anlatan fiiller” başlığı ele alınan fiillerle semantik anlamda benzerlik göstermesine rağmen bu duygu fiillerini farklı başlıklarda ele aldığını gözlemlemekteyiz. Biz bu başlıklardaki birçok fiilin benzer duygu durumunu yansıttığını ve bunların aynı gruplarda ele alınması gerektiğini düşünmekteyiz. Bununla birlikte “istek, arzu anlatan fiiller” başlığı altında yer alan fiillerin, duygusal bir durumu anlattıklarını dolayısıyla bu tür fiillerin duygu fiilleri içerisinde tasnif edilmesinin daha uygun olacağını düşünmekteyiz. Ayrıca Kuliyev'in sınıflandırmasında bazı fiillerin anlamlarına uygun olarak sınıflandırılmadığını tespit ettik. Örneğin, “Cesur hale gelme merkezli fiiller” sınıfı içinde yer alan *‘hünerli olmak’* fiilinin, “bastırılmış ruhsal, fiziksel durumdan olumlu duruma geçişi anlatan fiiller” bölümünde *sıhhat bulmak, iyileşmek* gibi eylemlerin duyuşsal alan yönelik bir duygu durumu içermediğini düşünmekteyiz. Biz, Kuliyev'in yaptığı çalışmayı temel

almakla birlikte, Kulihev'in sınıflandırmasında eksik veya yanlış olduğunu düşündüğümüz hususları bu alanda yapılmış diğer çalışmalarla karşılaştırarak tasnif yoluna gittik. Duygu fiillerini tasnif ederken de daha çok fiillerin duygu anlamını temel almayı uygun gördük. Ancak bir duygu fiilinin duygu anlamını değerlendirirken fiilin anlam dairesi içinde yer alan diğer anlamlarına da yeri geldiğinde değinmeye çalıştık.

BÖLÜM IV

İNCELEME

4.1 Deneyimci Öznenin Olumsuz Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiilleri

4.1.1 argasızdan-

Kırgız Türkçesinde *argasızdan-* fiili, “zorluk hissetmek, çaresizlik duymak” (KRS: 66) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü, Clauson’un eserinde Mon. V. AR- maddesinin *a:r-* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, “fiil kökünün temel anlamını ‘yorulmak, dermansız kalmak’ olarak kaydetmiş, Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerdeki örneklerini vermeye çalışmıştır.” (Clauson 1972:193) İncelediğimiz bu fiil, *+ga-* fiilden isim yapan eki alarak “kuvvet, çeviklik, çaresizlik” (KRS: 66) anlamlarında kullanılan *arga* ismine, isimden isim yapan *+sız/+siz* eklerini alarak da *argasız* “zaruri, çaresiz” vasıf ismine dönüşmüştür. *Argasız* vasıf ismi üzerine getirilen *+da-* isimden fiil yapan ek ve *-n-* fiilden fiil yapan ekle kaynaşmasıyla da *argasızdan-* şeklinde biçimlenmiştir. Öner’e (1998:41) göre; Eski Türkçede de kullanılan (*belge+süz, kergek+siz vb.*) bu ek, bir nesnede bir şeyin bulunmadığını, yani nesnenin yokluğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu fiil, Kırgız Türkçesinde fiilden fiil yapan (*-l-, -n-, -t, -ş-*) aynı zamanda dönüşlü çatı eki olarak kullanılan *-n-* ekinin kaynaşp kalıplaşmasıyla da kullanılmaktadır. (Kasapoğlu Çengel 2005:136-150) Kişinin çaresizlik duygu durumunun etkisinin yine kendine döneceği düşüncesi bu kalıplaşmada önemli bir etken olabilir. Genel anlamda fiil kökünün Eski Türkçedeki anlamından çok fazla uzaklaşmadığını söyleyebiliriz.

(1) *Eger oşondoy bir şek tuulsa, dep argasızdandı.*

“Eğer öyle bir şüphe varsa, diye çaresizlik hissetti” (KA: 75)

Deneyimcinin çaresizlik içinde olduğunu ifade eden *argasızdan-* fiili sözcüksel açıdan durum görünüşüne sahiptir bununla birlikte en az bir zorunlu istem tamlayıcı tipiyle kullanılmaktadır. Niyet edinilen anlamın iletilmesinde dilbilgisellikten söz edilebilmesi için yalın durumdaki deneyimci özne bulunmalıdır. Yukarıda alıntıladığımız tümcede olduğu gibi öznenin kelime veya kelime grupları halinde cümle içerisinde açık bir şekilde yer almaması, deneyimci öznenin var olmadığı anlamına gelmemektedir.

(2) *Burulga argasızdanıp makul boldu.* “Burul’a, çaresizlik duyarak inandı.” (KTS: 111)

Ölçme kısıtlaması yönünden fiili ele aldığımızda dereceli bir duygu durumu değişikliği gösterdiği için *argasızdan-* eylemi (-) son noktalıdır diyebiliriz.

(3) *Atay keede argasızdanıp, taarınıç, ereğişüü degen ceksur nerselerge alagdı bolo turgan.*

“Atay çaresizlik duyup bazen dedikodu, küsme, çekişme gibi hoşla gitmeyen şeylere kapılırdı.” (KTS: 445)

Anlamsal yönünden olumsuzluk duygu durumunu ifade eden *argasızdan-* fiili, isteklilik ölçütü açısından istemli bir şekilde başlatılmış olarak yorumlanacağından İB (içsel başlatılmış) sınıfına girmektedir.

4.1.2 azaptan-

Deneyimcinin olumsuz öznel algı durumunu belirten *azaptan-* fiili, “azap çekmek, ıstırap çekmek, zahmet vermek” (KRS: 25) gibi anlamlarda kullanılan Arapça kökenli duygu fiilidir. Arap dilinde “ışkence, keder” (FD: 57) anlamlarına gelen ‘*azâb* > *azap* ismi üzerine getirilen +*ta-* isimden fiil yapan ekin -*n-* dönüşlülük ekiyle birleşip kaynaşmasıyla biçimlenmiştir. Bir duygu göstergesi olarak *azaptan-* fiili, taradığımız metinlerde hoşla gitmeyen, olması istenmeyen hareketler, durumlar veya düşüncelerin sebep olduğu duygu durumlarını karşılamaktadır.

(1) *Men an sayın algaçkı maxabattın azabın tartkansıp buulugam, azaptanam.*

“Ben, ilk aşkın azabını çekiyormuşçasına daha da kederlenir, azap çekerim.” (KSA: 2)

Cümle (1)'de deneyimci aşk acısının etkisiyle hoşlanmadığı bir duygu durumu içerisinde. Deneyimci yani azap çeken kişi zorunlu istem, uyarıcı yani azap çekmeye neden olan durum, kişi, olay seçimli istem rolündedir. Cümlede yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Fiilimiz, sözcüksel görünüş yönünden durum görünüşüne sahiptir. Tümce içerisinde kullanıldığında deneyimci bir öznenin bulunması gerekmektedir. İsteklilik yönünden eylemimizin üyeleri betimlenen olayın deneyimcisi şeklinde yorumlanacağından İB sınıfına daha yakındır.

(2) *Kança azaptansa da maksatka cetpey, sanaası orundalbay, armanda kalar zaman nebak ötpödübü.*

“Ne kadar ıstırap çekilse de amaca kavuşulamadığı, beklenti gerçekleşmediği için üzüldüğümüz zaman çoktan geçmedi mi?” (KTS: 36)

Ölçme kısıtlaması veya sürerlilik görünüşü açısından *-azaptan* fiili (-) son noktalı özelliğe sahip olmasıyla birlikte Kırgız kültürel değerleri yönünden olumsuz anlam taşımaktadır.

4.1.3 batkansı-

Deneyimcinin bunalımlı durumunu anlatan *batkansı-* fiili “kendini dalmış, batmış hissetmek” (KRS: 117) anlamlarında kullanılmaktadır. Fiilin yapısı *bat-* ‘batmak’ fiiline getirilen geçmiş zaman sıfat-fiil eki olan *-gAn, -gOn; -kAn, -kOn* eklerinin kaynaşmasıyla oluşturulur. İncelediğimiz fiilin kökü Clauson’da (1972:298), Mon. V. BD- başlığı içinde yer alan *bat-* alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, “fiilin temel anlamıyla ‘alçalmak, çökmek, kaybolmak’ anlamlarını karşıladığını ifade etmiştir. Ayrıca Clauson, sözlüğünde bu fiilin Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerde geçen örneklerini ele almaya çalışmıştır.” (Clauson 1972:268) Gülensoy’da incelenen fiilin şekil ve anlam listesi, “*bat-* ‘bir sıvını üstünde iken içine gömülme’ = OT. *bat-* DLT” şeklinde kaydedilmiştir. (Gülensoy 2007:120) Tietze’de (2002:292) bu fiil kökü, “*bat-* (I) ‘aşağı inip gözden kaybolmak’ < ET.” anlamıyla verilmiştir. Sevortyan (1978:78-80), incelediğimiz fiil kökünün anlamlarını, “1. batmak, batırmak, içine girmek, kirlenmek, düşmek, çökmek, boğulmak, mahvolmak, sönme, gizlenmek, yıkılmak 2. akmak, akıp gitmek 3. bitki ile kaplanmak, geçmek” olarak kaydetmiş, fiilin temel anlamda ‘bir şeyin içine girmek’ anlamıyla kullanıldığını, fonetik gelişim gösteren fiil kesin olmamakla

birlikte *pat- şeklinde olabileceğini belirtmiştir.” (Sevortyan 1978:78-80) Fiilin sonuna gelen +sı- isimden fiil yapma eki “gibi olmak” anlamını katmaktadır. Deneyimcinin olumsuz duygusal durumunu aktaran bu fiil durum görünüşüne sahiptir. Birinci zorunlu istem deneyimcidir ve özne pozisyonunda yer alır. İkinci zorunlu istem uyarcıdır ve kime halleriyle tamlayıcı görevini üstlenir. Kırgız Türkçesinde fiil köküne getirilen ekler vasıtasıyla fiilin soyut anlamda anlam genişlemesine uğradığı, deneyimcinin gerek kendisi için gerekse sevdiği bireyler için gerçekleşmesini istediği olaylar ve durumların gerçekleşmediğini görmesiyle veya o anki duruma bakarak ileride gerçekleşmeyeceğini anlamasıyla ortaya çıkan kederli durumu betimlediği görülmektedir.

(1) *Maksat ecesin ukpaganday köktü tiktep oygo batkansıp cata berdi.*

“Maksat, ablasını dinlemiyormuşçasına, göğe bakıp, düşünceye dalmış gibi yatmaya devam etti.” (MA: 50)

Cümle (1)’de görüldüğü üzere deneyimci özne tecrübe eden tepkiyi gösteren tamlayıcıdır. Bu durumunda olan *Maksat*, dereceli bir duygu durumu yaşadığından ölçme kısıtlaması (-) son noktalıdır. İstemli bir şekilde başlatılmış olarak yorumlanabilen *batkansı*- fiili bu anlamda İB sınıfına girer. Kırgız kültürel değerleri açısından anlamsal yönden olumsuzluk bildirir.

4.1.4 buuruk-/ buuluk-

Kırgız Türkçesinde *buuruk*-/ *buuluk*- fiili “canı sıkılmak, kederlenmek, öfkelenmek” (KRS: 164) manalarında kullanılmaktadır. Günümüzde gövde halinde kullanılan *buuruk*- fiilinin kökeni Eski Türkçede *boğ-* (>> *Kırg. buu-* ~ *buul*) fiiline dayanmaktadır. Bu fiil, Kırgız Türkçesinde görülen /l~/r/ denkliliğine uygun olarak -l~/r ekleriyle kullanılmaktadır. Kırgız dilinde yaygın kullanıma sahip olan incelediğimiz fiil, sonradan fiilden fiil yapan eki olan -(U)k ekiyle kaynaşarak biçimlenmiştir. (Tietze 2002:364) Clauson’da (1972:311) fiilin kökeni olan “*boğ-* ‘havasını keserek öldürme’ bazı fonetik farklılıklarla (*b-/p-*; *oğ-/o:-/u*) şekillerinde birçok modern diyalektlerde yaşamaktadır.” Kırgız Türkçesinde bu fiil köküne eklenen eklerle yeni anlamlar anlamlar yüklenerek fiilin mecazlaşma yoluna gittiği görülmektedir.

Buuruk- fiili dil bilimsel açıdan değişik anlamlarda kullanılabilir;

(1) *Buurukkaniñ basılsın.* “Canının sıkılması bitsin.” (KTS: 280)

Buuruk- fiili “kederlenmek” anlamında;

(2) *Kaçankığa çeyin içten buulugabız?*

“Daha ne kadar içten kederleneceğiz?” (KSK: 80)

Buuruk- fiili öfkelenmek anlamında;

(3) *Buzulgan elden kep ugup, buurugup ketti Temirkan.*

“Ayaklanmış halkın sözünü dinleyince, Temirkan hiddetlendi.”

İncelediğimiz fiili belirlediğimiz farklı kriterler açısından değerlendirecek olursak, deneyimci öznenin zorunlu istem pozisyonunda olduğunu söyleyebiliriz. *Öfkelen-* veya *canı sıkıl-* anlamlarında kullanıldığında ise bu fiil seçimli olarak uyarıcı istemiyle de kullanılabilir. Bu istem yüzey yapıda kime hâliyle sorgulanabilir. İstemli bir şekilde başlatıldığı için İB sınıfına daha yakın olan *buuruk-* fiili (-) son noktalı durum görünüşüne sahiptir. Kırgız kültürel değerleri açısından taşıdığı değer itibarıyla olumsuz duygu değeri taşımaktadır.

4.1.5 *cabırka-*

Kırgız Türkçesinde *cabırka-* fiili, “ıstırap çekmek, zorbalığa katlanmak, şiddete maruz kalmak” (KRS: 209) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil, Arapça kökenli *cebr* > *cabır* “1. zor, zorlama. 2. düzeltme, tamir etme. 3. *mat.* cebir.” (FD: 128) ismine getirilen +*ka-* isimden fiil yapan ekle biçimlenmiştir. Kasap Çengel’e (2005:82) göre, “Arapça ve Farsçadan alınan çift ünsüzle biten kelimelerin arasında /l/ sesinin türediğini belirtir. Ayrıca, *cäbr* > *cabır* örneğinde olduğu gibi bazı ünsüzlerin kalınlaştırma etkilerine bağlı olarak ön, iç ve son seste /e/>/a/ değişiminin görülebileceğini ifade eder.” Kırgız Türkçesinde *cabırka-* fiili, köken ve anlam bakımından *zabırka-* fiiliyle eş anlamlı duygu fiilidir. (bkz. bölüm 4.1.39) Ayrıca Kırgızcada *cabır* kökünden türetilen *cabırdan-* (<*cabır-da-n-*) ‘azap çekmek, ıstırap çekmek’ (KRS: 209) fiili bir duygu göstergesi olarak deneyimcinin olumsuz öznel algısını ifade eden duygu fiilleri sınıfında değerlendirilmektedir.

(2) *Calçı bolup cabırkap, Bayga cürdüñ kedeyler.*

“İrgat olarak zorluk çekip, Beye çalıştınız fukaralar.” (KTS:380)

Örnek cümlede zorluğu tecrübe eden deneyimci özne yani *onlar* 3. çoğul şahıs zamiridir. Uyarıcı ise, seçimli istemdir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için bu kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.6 calgızsıra-

Kırgız Türkçesinde *calgızsıra-* fiili “kendini yalnız hissetmek, yalnız olduğunu anlamak, yalnızlıktan bıkmak” (KRS: 221) gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Fiilin kökenine baktığımızda *calgız* “yalnız, biricik” (KRS: 221) adı üzerine getirilen *+sıra-* isimden fiil yapım ekiyle fiil biçimlenmiştir. Sevortyan’da (1989:97-99) incelediğimiz bu fiilin kökü olan kelime iki ayrı başlıkta ele alınmıştır. Kelimenin anlamları sırasıyla, *yalğı (I)* ‘1. sadece, sırf, yegâne 2. yalnız, tek başına, tek’, *yalğıuz (II)* ‘(sırf) ek, yegâne’ olarak verilmiştir. (Sevortyan 1989:97-99) İncelediğimiz bu fiilin kökü Clauson’un (1972:930-931) eserinde Dis. YLN maddesinin *yalğı:s* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, “kelimenin temelde ‘yalnız, sadece, kendi başına’ anlamlarıyla kullanıldığını, kelimenin sonunda olan /s/ sesinin XI yy.da kaybolmaya başladığını, /s/ sesi yerine /z/’nin ortaya çıktığını belirtmiştir. Kelimenin kökenine dair kesin bir bilgi vermeyen Clauson, kelimenin oldukça geniş anlam yelpazesıyla bütün modern modern şivelerde yaşadığını ifade etmiştir” (Clauson 1972:930-931) A. Von Gabain’in “Eski Türkçe Grameri” adlı eserinde bu ek, *il-sire-* “İlsiz kalmak”, *inç-sire-t-* “rahatsız etmek”, *tatıy-sıra-* “tatsızlaşmak” şekillerinde yer almaktadır. (Gabain 1988:99) İsimlere, nadir olarak da ön adlara gelerek bir şeyden yoksun kalma gibi anlamları veren bu ek Kırgız Türkçesinde çok işlek bir yapıya sahip değildir. Muhtaçlık, yalnızlık aynı zamanda acizliği ifade eden *calgızsıra-* eyleminde özne bu durumu hisseden deneyimci konumundadır. Dolayısıyla deneyimci özne zorunlu istemdir.

(1) *Emnegedir tegerek-çekebizde ayıl körünböyt. Oynoy turgan baldar cok, calgızsırayım.*

“Nedense etrafımızda hiçbir köy gözükmüyor. Oynayacak çocuklar da yok, yalnız hissediyorum.” (KA: 77)

Örnek cümlemiz (1)'de deneyimci cümlede açık bir şekilde cümle içinde kullanılmamış ancak çekimli fiil üzerine getirilen +m birinci tekil şahıs ekiyle *ben* deneyimcisi belirtilmiştir. Bu söz diziminde niyet edilen anlamın iletilmesinde zorunlu istemin kullanılması gerekmektedir. Aksi durumda istem potansiyeli doldurulmadığı için anlamda belirsizlikler meydana gelebilir.

(2) *Balkim, al canında Ayşa çok bolğonduktan, calgızsırap canağı ayal menen cakındaşıp ketkendir?*

“Belki de yanına Ayşe olmadığı için kendisini yalnız hissetmiştir ve o kadınla yakınlaşmıştır.” (MB: 107)

Belirlediğimiz farklı kriterlerden açısından fiilimizi değerlendirecek olursak şunları söyleyebiliriz. *Calgızsıra-* durum görünüşüne sahip, (-) son noktalı, içsel başlatılmış bir fiildir. Kırgız kültürel değerleri göz önünü aldığımızda anlamsal yönden olumsuz duygu değerine sahiptir.

4.1.7 *caşooru-*

Deneyimcinin olumsuz duygu durumunu belirten *caşooru-* fiili KRS’de şu anlamlara gelmektedir: “1. ağlamaklı olmak 2. acıklı, ağlamaklı, kederli, elemli olmak” (KRS: 240) K. Seydakmatov (1988:91-92) bu fiilin *caş* “yaş” ismine getirilen *-ooru* isimden fiil yapan ekle kaynaşarak biçimlendiğini ifade eder. İncelediğimiz bu fiilin kökü, Clauson’un (1972:976) eserinde Mon. YŞ maddesinin *ya:ş (?ñ)* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson (1972:278), *ya:ş (?ñ)* kelimesinin temel anlamını ‘taze, ıslak’ olarak vermiş bununla birlikte kelimenin sırasıyla ‘taze (bitkiler için), ıslak (nemle akan gözyaşı)’, taze (birinin hayatındaki yaşam süresi için) anlamlarıyla gelişim gösterdiğini belirtmiştir. Sevortyan’da (1989:161-162) fiilin kökeni, “*ya:ş* ‘1. ham, yaş 2. ıslak, nemli 3. gözyaşı, nem 4. yeşil 5. olgunluğa erişmemiş, olgunlaşmamış 6. taze, körpe 7. genç, toy, erkek çocuk 8.yıl (insan ömüründen bir yıl), yaş (insanın yaşı)’” anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, kelimenin etimolojisiyle ilgili bazı dilbilimcilerin görüşlerine yer vermiştir: “Vambery, ‘genç’, ‘yeşil’, ‘nemli’ sözcükleri arasında anlamsal yönden bir ilişki olabileceği belirtmiştir; diğer bir dilbilimci Radloff, ‘ömürden geçem bir yıl’ anlamının ‘taze, yeşil nemli’ kelimelerinden sonra ortaya çıktığını ve kelimenin bu şekilde semantik bir gelişim gösterebileceğini ifade etmiştir.” (Sevortyan 1989:161-162) İncelediğimiz bu fiilin,

Kırgız Türkçesinde kelime köküne getirilen -ooru morfemiyle anlam genişlemesine uğrayarak gelişim gösterdiğini düşünmekteyiz.

(1) *Saadatkan turdu caşoorup, kulpungan öñü bozorup.*

“Saadatkan duruyordu gözünü yaşartıp, kırmızı rengi solarak.” (KTS: 438)

Cümle (1)’de *caşooru-* fiili “ağlamaklı olmak” manasında kullanılmıştır. Fiilimiz bu anlamda kullanıldığında deneyimci özne olan *Saadatkan*, zorunlu istem pozisyonundadır. Uyarıcı ise seçimli istem olup cümlede bulunmaması anlamda herhangi bir istem boşluğunun bulunmasına neden olmaz.

(2) *Körgöndö köñül caşoorup, tuulup öskön eline.*

“Doğduğu yeri görünce, kederlendi (dert yandı).” (*Folklor*)

Örnek cümlemiz (2)’de ise fiilimiz “kederlenmek, üzüntü duymak” anlamında kullanılmıştır. Bu anlamdaki kullanımı deneyimci öznenin istem durumunu değiştirmez nitekim deneyimci özne yine zorunlu istem rolündedir. Dereceli bir duygu durumundan söz edilebileceği için sürerlilik açısından (-) son noktalıdır. *Caşooru-* fiili ayrıca durum görünüşüne sahip içsel başlatılmış olması yönüyle de İB grubuna daha yakındır. Deneyimcinin bunalımlı, elemli halini ifade ettiği için Kırgız kültür değerleri açısından olumsuz duygu değeri taşımaktadır.

4.1.8 cetimsire-

Kırgız Türkçesinde “kendini yetim, yalnız gibi hissetmek, yetim kalma duygusuna kapılmak” (KRS: 252) gibi anlamları barındıran incelediğimiz bu fiil, köken olarak Arapça *yetim>cetim* “1. yalnız, tek, eşsiz 2. babası veya anası ölmüş” (FD: 1161) kelimesinden gelmektedir. Kırgız dilinde kelime başındaki “y”nin “c” sesine dönüşmesiyle *yetim* kelimesi *cetim* şekline dönüşmüştür. İnceldiğimiz bu fiil, *cetim* ismine getirilen ve Kırgız Türkçesinde sadece tonsuz şekilleriyle kullanılan isimden fiil yapan +*sire-* ekiyle kaynaşp kalıplaşarak *cetimsire-* (<*cetim+sire-*) şeklinde biçimlenmiştir.

(1) *Apam eköübüz atamdı Pişpek stantsiyasına çeyin uzattık. (...) Üyübüz tuncurap, tımtırs bolup, biz cetimsirep kaldık.*

“Annemle ikimiz babamı Pişpek istasyonuna kadar uğurladık. (...) Evimiz sessizliğe büründü, biz de kendimizi yetim gibi hissettik.” (MB: 41)

Alıntıladığımız cümle (1)’de deneyimci rolündeki 1. çoğul şahıs zamiri olan *biz* sözcüğü özne konumundadır. Özne zorunlu istem, uyarıcının ise cümlede yer alıp almaması dilsel ya da dil dışı bağlamda büyük boşluk oluşturmaz. Dinleyici zihinsel bağlamdan hareketle bu boşluğu diğer tamlayıcılarla doldurabilir.

(2) *Cal-cal karayt cetimsireyt/ Ün çok, söz çok balapan.*

“Çok bakar, kendini yetim gibi hisseder/ Ses yok, söz yok kuş yavrusu.” (KTS: 461)

Örnek (2)’de ise deneyimci özne cümlede açık bir şekilde yer almayarak 3. tekil şahıs zamiriyle işaretlenmiştir. Yukarıda (1) ve (2). örnek tümcelerde deneyimci öznenin daha kederli veya hüznü olduğu anlar olabilir. Ölçme kısıtlaması bağlamında her iki cümlede *cetimsire-* fiili süreli yani (-) son noktalı görünüşüne sahiptir. İsteklik yönüyle fiilimiz betimlediği olay açısından dışsal başlatılmış olarak DB grubu içerisine girer. Yani eylemimiz betimlediği olay kendi isteği dışında başlatılmış bir olay veya durumdan kaynaklanmaktadır. Durum görünüşüne sahip olan devingenlik göstermeyen *cetimsire-* fiili Kırgız kültürel değerler açısından deneyimcinin hoşuna gitmeyen bir durumu ifade ettiği için olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.9 dartta-

Durum ve devinim görünüşlerine sahip olan *dartta-* fiili, Kırgız dilinde “dert çekmek, hastalanmak, kederlenmek” (KRS: 186) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil, köken olarak Farsça *dârd* > *dart* “1. dert 2. acı 3. ağrı 4. sancı 5. eziyet” (MK: 690) sözcüğüne dayanmaktadır. Yapısal özellik açısından fiil, *dert* sözcüğü üzerine getirilen +*LA-* isimden fiil yapan ekle kaynaşarak biçimlenmiştir. Kasapoğlu Çengel’e (2005:87) göre; “alıntı kelimelerde son seste bulunan /d/ sesi Türkçeleştirme temayüllerinin bir sonucu olarak Kırgız Türkçesinde tonsuzlaşarak /t/ sesine dönüşür.” Ayrıca bu ekle ilgili olarak Öner (1998:55), Kırgız Türkçesinde ünlüyle ve /v/, /y/ ünsüzleri ile biten kök ve gövdelerden sonra aynı +*la-*/*le-* şeklinde kullanıldığını; diğer ünsüzlerle biten kök ve gövdelerin ünsüz uyumuna

girdiğini ifade eder. Tonlulardan sonra +*da-/de-*; tonsuzlardan sonra +*ta-/te-* ekleri isimlere gelerek isimden fiil türettiğini belirtir. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Tabıldıdan çoçulap/ Çarçagandan darttanıp.*

“Tabıldı’dan korkarak/ Usandığından hastalandı.” (KTS: 333)

(2) *Manas kattu darttanıp koyo berbey tutuptur.*

“Manas çokça dertlenip bırakmadan sıkı tutmuş.” (KTS: 333)

Yukarıda (1) ve (2). örnek alıntılarda yer alan *dartta-* eylemi farklı anlamsal durumları betimlemektedir. Örnek (1)’de eylem deneyimcinin hastalanma durumunu anlatılırken, örnek (2)’de aynı eylem “dert çekmek, kederlenmek” gibi daha farklı bir anlamda kullanılmıştır. Cümle (1)’de deneyimci özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı ise kimden hâliyle söz diziminde yer alarak zorunlu istem tamlayıcısıyla işaretlenmiştir. Cümle (2)’de *Manas* kişisi deneyimci özne olup tek zorunlu istem biçimindedir. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin iki anlamda da kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından her iki kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında verilen iki örnek cümlede eylem olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.10 **dumuk-**

Kırgız Türkçesinden *dumuk-* fiili, “1. boğucu havadan, boğucu sıcaklıktan mustarip olmak, nefes darlığı çekmek” 2. *mec.* “bezgin bir durumda olmak, dermansız hissetmek” (KRS: 201) anlamlarına gelmektedir. Sevortyan, “bu fiilin çeşitli tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde farklı varyantlarda var olduğunu kabul eder. Kazakça, Karakalpakça, Tatarca, Nogaycada *dim*; “nem, rutubet, yağ; nemlilik, ıslaklık”; Özbek Türkçesinde *dim*; “ağır, boğucu, bunaltıcı”; Tatarcada *dumuk-*: “nemlenmek” anlamlarında kullanılmaktadır.” (Sevortyan 1980:294). Kırgız Türkçesinde *dumuk-* fiili, *dum* adı üzerine getirilen /u/ yardımcı sesi ve +*k-* isimden fiil yapan ekle biçimlenmiştir. Kasapoğlu Çengel’e (2005:128) göre; “Bu ek tarihi yazı dillerinde ve Türk lehçelerinde canlı bir kullanıma sahiptir. Kırgız dilinde Türkçe kelimelerle ve

alınma sözcüklere eklenerek daha işlek bir kullanım gösterir.” İncelediğimiz bu fiilin mecazlaşma yoluna giderek anlam dairesini genişlettiğini söyleyebiliriz.

(1) *Dumugup ketken canım taza abadan cutayın dep, başımdı murduma çeyin cuurkandan çıgardım.*

“Havasızlıktan boğulacak gibi olunca, temiz hava alayım diye, kafamı burnuma kadar yorgandan çıkarttım.” (KA: 399)

(2) *Kaygırsam, muñdu kim ugat, aytpasam, içim dumugat.*

“Üzülsem üzüntümü kim duyar, söylemesem içim sıkılır.” (KTS: 364)

Yukarıda (1) ve (2). örnek cümlelerde *dumuk-* fiili iki farklı anlamda kullanılmıştır. Örnek (1)’de *dumuk-* fiili, deneyimci öznenin boğucu havadan muzdarip olma durumu anlatmaktadır. Deneyimci özne yani *ben* deneyimcisi ve kimden hâliyle söz diziminde yer alan *havasızlıktan* uyarısı zorunlu istem konumundadır. Örnek (2)’de ise, deneyimci özne içinde bulunduğu olumsuz koşullar nedeniyle acı veren olayın veya durumun tesiri altındadır. Yaylagül’e (2010:108) göre, “deneyimci *içi sıkıl-, yüreği yan- vb.* duygu fiillerinin duygunu durumunun yerleşim yeri olarak düşünülen vücut parçalarına eklenen iyelik ekleri yoluyla belirlenebileceğini belirtir. Duygu fiili, açıkça işaretlenmeyen bu zorunlu istemini içine alarak meronimik hale dönüşür.” *Dumuk-* fiili de tıpkı Yaylagül’ün değindiği gibi bu deyimleşme yoluna giderek tek zorunlu istemle kaynaşmış durumdadır. Cümle (1) ve (2)’de dereceli bir duygu durumunu belirtildiği için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Anlamsal yönden olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.11 erik-

Kırgız Türkçesinde *erik-* fiili, “canı sıkılmak, üşenmek” (KRS: 960) manalarında kullanılmaktadır. Clauson’a (1972:226) göre, *erik- (érik-)* fiili Eski Türkçede “bıkkın olmak, canı sıkılmak” anlamlarına gelen *ir-* fiiline dayanmaktadır. Kasap Çengel (2005:128) ise, fiillin *erik-* ve *irik-* şeklinde “canı sıkılmak, usanmak, bıkmak” anlamlarını taşıdığını, Kırgız Türkçesinde işlek yapıda kullanılan *+k-* isimden fiil yapan eki alarak biçimlendiğini ifade eder. Kırgız Türkçesinde bu fiilin Eski Türkçedeki temel anlamıyla yaşadığını ifade edebiliriz.

(1) - *Birok coldo erikpeysizder. Köp kızıktar bar.*

“- Yolda canınız sıkılmasın. Çok ilginç şeyler var.” (AK: 67)

(2) *Kee bir ayaldar, cuunup, tazalangandan eriget.*

“Bazı kadınlar yıkanıp temizlenmeye bile üşeniyor.” (KSK: 96)

Yukarıda alıntıladığımız cümle (1)’de deneyimci özne konumunda olup, duygunun yerleşim yeri olarak varsayılan vücut parçalarına eklenen iyelik yoluyla belirlenmiştir. Eylem, açıkça belirtilmeyen zorunlu istemi kapsayarak deyimleşme yoluna gider. Cümle (2)’de ise, deneyimci sıfat tamlamasıyla kurulan *kee bir ayaldar* ‘bazı kadınlar’ öznesidir. Deneyimci özne bu cümlede aynı zamanda zorunlu istem konumundadır. Ölçme kısıtlaması kriteri açısından her iki örnek tümcede *erik-* fiili süreli yani (-) son noktalı görünüşüne sahiptir. İsteklik yönüyle fiilimiz cümlelerde betimlediği olay yönüyle içsel başlatılmış olarak İB grubu içerisinde değerlendirilir. Fiilin betimlediği olay kendi isteğiyle istemli bir şekilde başlatılmıştır. Anlamsal yönden olumlu-olumsuz değerleri yönüyle cümle (1)’de deneyimci hoşla gitmeyen bir durumla karşı karşıya olduğu için fiilin olumsuz değer taşıdığını söyleyebiliriz. Örnek (2)’de ise deneyimcinin başkaları tarafından hoş karşılanmayan bir duygu durumu içerisinde olduğunu ifade eder. Bu bağlamda fiilin bu tümcedeki anlam değeri olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.12 kamsık-

Deneyimcinin kederli duygu durumunu betimleyen *kamsık-* Yudahin’in sözlüğünde “kederlenmek, efkârlanmak, elemelenmek” (KRS: 336) anlamlarında kullanılmaktadır. Arapça *gamm* “keder, tasa, kaygı, dert” (FD: 276) sözcüğü Kırgızcaya geçerken tonsuzlaşarak *kam* şekline dönüşmüştür. İncelediğimiz bu fiil, *kam* alıntı ismi üzerine getirilen *+sık-* isimden fiil yapan ekiyle kaynaşıp kalıplaşarak biçimlenmiştir. Kırgız Türkçesine Farsça ve Arapçadan geçen alıntı kelimelerde ön seste bulunan /g/ sesi, tonsuzlaşarak /k/ sesine dönüştüğü görülmektedir: *gayret>kayrat*, *gazap>kazap* vb. Ayrıca Kasap Çengel’e (2005: 88) göre, Eski Türkçede yer alan /g/ sesi, Kırgız Türkçesinde bazı sözcüklerde tonsuzlaşma yoluna giderek de /k/ ünsüzüne dönüşür: *beg>bek* “bey”, *tüg> tük* “tüy” vb.” (Kasapoğlu

Çengel 2005:88) Genel anlamda Kırgızcadaki Arapça alıntı kelimenin, anlam bilgisi düzeyinde de değişikliğe uğramadığı görülmektedir.

(1) *Kattı okup kapa bolgondo, kamsıgıp bala sanaalap.*

“Mektubu okuyup üzüldüğünde, çocuk kederlenerek efkârlandı.” (KTS: 623)

(2) *Kaygıga aldırsa kamsıkpay cürö alabı, kıynoonun üstünö kıynoo bolo bergen da!*

“Sıkıntıya girdiyse kederlenmemek olur mu, eziyetin üstüne eziyet oluyordu ya!” (KTS: 623)

Yukarıda (1) ve (2). örnek alıntılarda yer alan *kamsık-* eylemi aynı anlamsal duygu durumlarını betimlemektedir. *Kamsık-* eylemi deneyimcinin “kederli, üzüntülü, efkârlı” halini belirterek (1)’de *bala* ‘çocuk’ deneyimci özneyken, (2)’de ise söz diziminde açık bir şekilde yer almayan ‘o’ 3. tekil şahıs zamiridir. Her iki deneyimci özne zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı tümcede açık şekilde işaretlenmemiş olsa da cümle dil bilgisel anlamda uyarıcı tamlayıcıya gereksinim duymamaktadır. Süretilik özelliği yönünden fiilin iki anlamda kullanımı (-) son noktalı olarak, isteklilik açısından istemli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında verilen iki örnek cümlede eylem olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.13 kapalan-

Kırgız Türkçesinde *kapala-* fiili, “kederlenmek, müteessir olmak, üzülmek” (KRS: 343) anlamlarında kullanılmaktadır. K. K. Yudahin, *Kırgızsko-Russkiy* adlı sözlüğünde fiilin Farsça asıllı *kapa* isminden türediğini ifade etmektedir. KRS’de *kapa* kelimesi, “1. sıkıntılı, boğucu; üydün içi kapa eken: evin içi sıkıntılıymış 2. keder, can sıkıntısı, kederli, müteessir; kapa aç yahut kapa caz-: eğlenmek, keder dağıtmak” anlamlarıyla kayıtlıdır. (KRS: 343) Yudahin’in verdiği anlam kütüğüyle fiil, *kapa* ismine getirilen *+la-* isimden fiil yapan ekle *-n-* fiilden fiil yapan ekin kaynaşmasıyla biçimlenmiş olmalıdır. Ancak biz Yudahin’in ifade ettiği gibi kelimenin Farsçadan Kırgızcaya değil, Severtoryan’ın (1997:263-264) sözlüğündeki gibi *kapa* sözcüğünün *kapa-* fiili olarak Kırgızcaya geçmiş olduğunu düşünmekteyiz. Severtoryan, sözlüğünde kelimenin anlamını “*kapat-, kitle- hapset-*” biçiminde

vermiştir. (Sevortyan 1997:263-264) Biz de bu düşünceden hareketle *kapalan-* fiilinin bireyin ruh halinin kapalı olması anlamıyla kullanıldığını, Eski Türkçede de kullanılan *kapa-* fiiliyle semantik anlamda ilişkili olabileceğini düşünmekteyiz.

(1) *Anın türünön kapalangı cana eç bir suroogo coop berbesi baykaldı...*

“Yüzünden kederlendiği ve hiçbir soruya cevap vermeyeceği okunuyordu...”
(MB: 214)

(2) *Eki cılı naçalnıktin mildetin atkarıp cürçü ele, bekitpey koyuptur, oşonduktan buga abdan kapalanıp catat.*

“İki yıldır başkanlık görevini yürütüyordu. Bu sefer vermemişler, buna çok üzülüyor.” (MB: 221)

Kapalan- fiili (1) ve (2). cümlelerde benzer anlamları betimlemektedir. Cümle (1)’de özne yani *anın* ‘onun’ deneyimcisi kimin hâliyle söz diziminde zorunlu istem konumundadır. Uyarıcının tümcede işaretlenmemiş olması anlamda büyük bir boşluk oluşturmaz. Örnek (2)’de ise, duyguyu tecrübe eden yani hisseden deneyimci özne ‘o’ 3. tekil şahıs zamiridir. Deneyimci özne zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı ise kime hâliyle söz diziminde yer alan *buga* ‘buna’ tamlayıcısıdır. Cümle (1) ve (2)’de fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Anlamsal açıdan deneyimcinin hoş karşılamadığı, haz almadığı bir durum olduğu için fiilimiz olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.14 kaygılan-

KRS’de *kaygılan-* fiili, “kederlenmek, endişelenmek, kaygılanmak” (KRS: 318) anlamlarıyla kayıtlıdır. Clauson (1972:598-599), incelediğimiz bu fiilin Eski Türkçede *ka:d-* > *kayğı/kayğu* şeklinde gelişim gösterdiğini ifade eder. Gülensoy’da (2007:483) incelediğimiz bu fiil, *kad-*: “bunalmak, bükmek, boyun eğdirmek” +*ğu* “elverişli, uygun anlamına gelen zamir eki” olarak ele alınmıştır. (Gülensoy 2007:483) Kırgız Türkçesinde bu fiil, *kayğı* ismine +*lan-* isimden fiil yapma eki getirilerek, *kaygılan-* (<*kadğu+lan-*) “kaygı duymak, üzülme” şeklinde biçimlenmiştir. “Kaygının özünde gerçekçi olmayan ve imkânsız bir inanış vardır ve bu duygu biçiminin arka plânında bir kişilik değeri vardır. Ancak kişilik özellikleri

değişken oldukları için sabit değerlerle anlatılamazlar. Söz gelimi bu çocuk çok başarılı ya da çok başarısız denilemez. Çünkü başarı değişken olan kişiliği nitelemek için kaygı kavramı kullanılamaz.” (Özer, 2008: 34) Kırgız Türkçesinde bu fiilin Eski Türkçedeki temel anlamıyla korunarak yaşadığını ifade edebiliriz.

(1) *Üyündö calğız kalgan Taştan abdan kaygılandı.*

“Evinde yalnız kalan Taştan, çok kederlendi.” (MB: 78)

(2) *Esimde! Bir künü atam kaygılandı.*

“Hatırlıyorum! Bir gün babam kaygılandı.” (KTS: 595)

Kaygılan- fiili (1) ve (2). örnek tümcelerden de anlaşılacağı üzere deneyimcinin üzüntü, kaygı, endişe gibi duygu durumlarını betimler. Kaygılanan birey kaygının derecesine, etkisine, durumuna bağlı olarak değişik tepkiler gösterebilir. Konuyla ilgili olarak Köknel (1989:159), “kaygı, durumunda kişinin duygu durumunda birtakım değişikliklerin meydana gelebileceğini, bunun neticesinde bireyde merak, endişe, telâş gibi duygu durumlarının ortaya çıkabileceğini dile getirir.” Cümle (1)’de deneyimci özne *Taştan* kişisi, cümle (2)’de iyelik ekiyle işaretlenen *babam* tamlananıdır. Verilen cümlelerde deneyimci özne görevinde olup zorunlu istem konumundadır. Uyarıcıların söz diziminde olmaması herhangi bir istem boşluğuna neden olmaz. Bu bağlamda belirlediğimiz farklı kriterlere göre, *kaygılan-* durum görünüşüne sahip, (-) son noktalı, içsel başlatılmış bir fiildir. Kırgız kültürel değerleri göz önünü aldığımızda anlamsal yönden olumsuz duygu değerine sahip duygu fiilidir.

4.1.15 kaygır-

Kırgız Türkçesinde *kaygır-* fiili, “kederlenmek, tasalanmak, üzülmek” (KRS:318) anlamlarında kullanılmaktadır. Clauson’un (1972:599) sözlüğünde bu fiil Dis. V. ĞDĞ maddesinin, *D kağğur-* alt maddesinde “üzülmek, kederlenmek, endişelenmek” anlamlarıyla yer almaktadır. Ayrıca Clauson, eserinde fiilin yapısına değinerek, fiilin *kaç-* + *-(ğ)Ir-* şeklinde biçimlendiğini, ayrıca günümüz modern Türk lehçelerin çoğunda yaşadığı ifade etmektedir. Severtyan’ın (1997:194-195) sözlüğünde incelediğimiz fiilin kökeni, *kay-* ~ *kaç-* ~ *kaç-* “eğil-, bükül-, geri döndür-” şeklinde açıklanmıştır. Bu fiilin ettirgen çatısıyla biçimlenen *kaygır-* > *kaygır+t-* ‘endişe

etmek, düşünmek' (KRS: 318) fiili de Kırgız Türkçesinde duygu durumunu betimleyen fiiller grubundadır. Budak (2000:437), kaygı kavramıyla ilgili olarak, "genel anlamıyla kaygı, herhangi bir tehlikenin korkusunun yansıması olarak insanda ortaya çıkan tedirginlik ya da akıl dışı korku durumu olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, kaygının nesnesiz olması nedeniyle korkudan farklı olduğunu, korkunun insan ya da bir olay olsun nesnesi belli iken, kaygının nesnesinin belirsizliğine dikkat çeker." (Budak 2000:437)

(1) *Mukaş içinen ötö kaygırıp cüröt, anda-sanda içip koyçu da boldu, sizdi da, meni da, öziin da böydö kıynap cüröt.*

"Mukaş için için kederleniyor, bazen içer oldu, hem sizi hem beni hem de kendisini boşu boşuna zor duruma sokuyor." (MB: 108)

(2) *Aga çeyin sak-salamatta boluñuz, cönü çok kaygıra berbeñiz.*

"O güne kadar sağ salim kalın, boşu boşuna tasalanmayın." (CO: 4)

(3) *Senin küyööñdön ketip kalganiñdı bilip, bir kaygırsam, bir kubandım.*

"Eşinden ayrıldığını öğrenince, bir yandan üzülürken, bir yandan sevindim." (KAA: 210)

(4) *Aga köp ele kaygıra berbeñiz, – dedi. "Ona çok da kaygılanmayınız – dedi."* (CO: 42)

(5) *Eköo ten kara sıyırçı Doodaydın nuskamasınday bolup ölüşkönü meni ayabay kaygırttı, uluu taksır!*

"İkisinin de kara sihirbaz Dooday'ın talimatıyla ölmesi beni çok endişelendirdi, büyük amirim!" (AK: 194)

Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerde deneyimci özne, zorunlu istem konumunda olup etkiyi ortaya çıkaran uyarıcının söz dizimsel düzeyde bir boşluk doğurmadığı görülmektedir. Yani *kaygır-* fiili, neyi, kimi, kime gibi tamlayıcılarla kullanılmasa da veya başka bir deyişle yüzey yapıdan silinse de, dil bilgisel açıdan fiil istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımaz. Cümleyi okuyan veya dinleyen kişi istem boşluğunu zihninde diğer tamlayıcılar yardımıyla doldurabilir. Sözcüksel anlam bilim açısından belirlediğimiz kriterlere göre, *kaygır-*

fiili durum görünüşüne sahip (-) son noktalı, içsel başlatılmış bir fiildir. Kırgız kültürel değerleri göz önünü aldığımızda anlamsal yönden olumsuz duygu değeri taşımaktadır.

4.1.16 kemsin-

Kırgız Türkçesinde *kemsin-* fiili, “kendisini pek hakir görmek, küçük görmek” (KRS: 372) anlamlarıyla kullanılan Farsça kökenli duygu fiildir. Farsça, *kem* “1. az, fena 2. eksik, noksan (bkz: kalîl, noksan) 3. küçük 4. kötü” (MK: 1127) anlamlarına gelen bu sözcük semantik ve yapı anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan Kırgızcaya geçmiştir. (bkz. KRS: 371) İncelediğimiz bu fiil, *kem* sözcüğü üzerine getirilen ve “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamında fiiller türeten *+sin/+sin-* isimden fiil yapma ekiyle *kemsin-* (<*kem-sin-*) şeklinde biçimlenmiştir. Ayrıca Kırgız Türkçesinde, *kem* ismine getirilen *+sin/+sin-* isimden fiil yapma eki ve *-t-* ettirgenlik ekini alarak *kemsint-* (<*kemsin-t-*) ‘birisini yahut bir nesneyi pek hakir, aşağılık saymak’ fiilini de duygu durumunu yansıtan eylemler grubunda değerlendirebiliriz. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız ve bu fiilin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Ata Mekenin korgop, kolun okko culdurgan adamdı senek dep kemsintkeni caman eken baarınan.*

“Vatanı koruma uğruna, elini kaybeden kişiyi, çolak diye hor görmeleri her şeyden kötüymüş .” (KA: 413)

(2) *Arab elin tootpoy, kemsintip öspöy kalgan dep kekeleylet.*

“Arap halkına dikkat etmedin küçümseyip onları geride kalmış diye ettin.” (KTS: 683)

(3) *Canımda sen turganda korunamın, köp aytıp beker meni kemsintpegin.*
“Yanımda sen varken korunuyorum, böyle söyleyerek boşuna beni küçümseme.” (KTS: 687)

İncelediğimiz fiil, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. Uyarıcı söz diziminde seçimli istem konumundadır. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir.

Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumlu değer taşımaktır.

4.1.17 keyi-

Kırgız Türkçesinde *keyi-* fiili, “üzülmek, kederlenmek, müteessir durumda olmak” (KRS: 367) anlamlarına gelmektedir. Sevortyan (1972:61), sözlüğünde *keyi-* fiilinin anlamlarını “1. kendini kırgın hissetmek 2. azarlamak, çıkışmak 3. sıkılmak, usanmak” olarak vermiştir. Sevortyan, “modern çağdaş Türk lehçelerinde bu fiilin farklı fonetik şekilleriyle yaşadığı belirtmiş ancak fiilin kökeni ile ilgili olarak kesin bir şey söylenemeyeceği ifade etmiştir. M. Räsänen *kek* “öfke, kin, intikam” kelimesini bu fiile yakınlığa çalışmışsa da fonetik ve semantik anlamda bu karşılaştırma kanıtlanmamıştır. Sevortyan, Kazakçada *keyi-* ‘üzülmek’ ve *keke-* ‘ironi yapmak, alay etmek’ fiillerinin *keg* veya *kek* kökünden türediğini varsaydığımızda da bu ilişkinin yeteri kadar açık olmayacağını belirtir. Çünkü Türkmence, Özbekçe ve Uygurcada bu kelime geniş ünlü alarak *käy* biçimindedir. Kırgız Türkçesinde bu sözcüğün *kek* kökünden *kiy* olmasının beklendiğini ve bu fiilin kökünün muhtemelen *kä:ye* şeklinde olabileceğinin ifade eder.” (Sevortyan 1972:61-62) Kırgız Türkçesinde bu fiil genel itibarıyla, hoş gitmeyen durum ve davranışların neticesinde ortaya çıkan duygu durumunu betimlemektedir.

(1) *Toktosun akındın közü körböy kalganına keyidi.*

“Toktosun, şairin gözünün kör olmasına üzüldü.” (KAK: 12)

(2) *Kazak özü da keyip basınıp, cüdöy tüşkön.*

“Kazak, kendisi de kaygılanıp, sıkılıp dermansız hâle gelmiş.” (KTS: 679)

(1) ve (2). cümlelerde deneyimci istenmeyen bir duygu durumunu yaşamaktadır. Cümle (1)’de *Toktosun* deneyimcisi özne olarak söz diziminde zorunlu istem konumundadır. Uyarıcı neye biçimde işaretlenen *akındın közü körböy kalganına* ‘şairin gözünün kör olmasına’ tamlamasıdır. Örnek (2)’de ise, duyguyu tecrübe eden, hisseden deneyimci özne, dönüşlülük zamiriyle de pekiştirilen *kazak* sözcüğüdür. Deneyimci özne zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı cümlede açıkça belirtilmemiş ancak bu durum istem boşluğunun oluşmasına neden olmamıştır. Cümle (1) ve (2)’de fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda

sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Anlamsal açıdan deneyimcinin hoş karşılamadığı, haz almadığı bir durum olduğu için fiil olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.18 kirtıy-

Kırgız Türkçesinde *kirtıy-* fiili, “alınmak, darılmak” (KRS: 495) anlamlarında kullanılmaktadır. Yudahin’in sözlüğünde *kirt* kelimesi “narinliği, çabuk kırılma istidadını ifade eden taklidi söz; *kirt dey tüş-: çatlamak, patlamak*” (KRS: 495) olarak geçmektedir. Kırgız Türkçesinde ünlüyle biten isimlere +y-; ünsüzle biten isimlere de ünlü uyumuna göre +(ı)y-/(i)y, +ay-/ey-, +oy-/öy- ekleri getirilerek olma bildiren fiiller türetilmektedir. (Kasap Çengel 2005:135-136) İncelediğimiz bu fiilimiz de benzer yolla, *kirt>kirt-(ı)y-* şeklinde biçimlenmiştir. İsimden fiil türeten bu ekle ilgili olarak Gabain, Eski Türkçede +d- “*yağ-ı-d-: düşman olmak*”, +ad- “*qut-ad-: mutlu olmak*”/+ed- “*yig-ed-: iyileşmek*” biçiminde kullanıldığını, bir şey olmak veya yapmak anlamlarına geldiğini dile getirmektedir. (Gabain 1988:48) Kırgız Türkçesinde taklidi kelimenin mecazlaşarak ‘alınmak, darılmak’ anlamlarını kazanarak anlam dairesini genişlettiğini söyleyebiliriz.

(1) *İya, ata, okuuga ketkençe bölünüspöy, kaz taman traktorunda birge işteybiz» degen ubadabız kayda? dep men bir ese tañ kalsam, bir ese Sarıgülğa içimden kirtıyıp, kadırese taarınıp kaldım.*

“Ya baba, okula gidinceye kadar bölünmeden, kaz tabanlı traktöründe birlikte çalışacağız diyen sözün nerde?” diye bir yandan şaşırırken, bir yandan Sarıgül’a içimden alınarak, bayağı küstüm.” (KA: 339)

Cümle (1)’de *kirtıy-* duygu fiili, biri deneyimci diğeri uyarı olmak üzere iki zorunlu istemle kullanılmıştır. Kırgız Türkçesinde işlek kullanıma sahip olan ve çekimli fiil üzerine getirilen /-ıp/ zarf fiil ekiyle işaretlenen *men* ‘ben’ deneyimcisi ve kime hâliyle söz diziminde yer alan *Sarıgül* uyarıcı. Her iki tamlayıcının da anlamda belirsizlikler ortaya çıkmaması adına tümce içerisinde yer alması zorunludur. Ölçme kısıtlaması yönünden fiili ele aldığımızda dereceli bir duygu durumu değişikliği gösterdiği için *kirtıy-* eylemi (-) son noktalıdır diyebiliriz. Ayrıca eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için istekli yani içsel başlatılmıştır. Anlamsal yönden betimlediği duygu durumu olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.19 kıynal-

Kırgız dilinde *kıynal-* fiili, “azap çekmek” (KRS: 480) anlamında kullanılan duygu fiilidir. Calouson’da (1972:631-632) bu fiilin *kı:n/ kı:ñ* “1. *kı:n*; kın, kılıç kını 2. *kı:ñ*; ceza, eziyet, zahmet” anlamlarına gelen isimden türediği belirtilmiştir. Fiilin, *kı:n/ kı:ñ* isminin ikinci anlamıyla semantik ve fonetik açıdan daha ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Sevortyan (1997:223), fiilin yapısını *kın* ismine getirilen –a ekiyle yapıldığını, *kı:na-*, *kıyna-* “azap çektir, ıstırap verir” anlamlarında kullanıldığını dile getirir. Nitekim *kıyn* isminin kökeni ile ilgili “Kırgız Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğü” adlı eserinde K. Seydakmatov (1988:169), bu ismin günümüz Kırgız Türkçesindeki “ceza, azap, güç, zor” anlamıyla Eski Türkçede de yaşadığını belirtmiştir. *Kıyn* ismine getirilen +a- isimden fiil yapan ekle birlikte orta hece ünlüsü olan /ı/ sesi düşerek *kıyna-* “eziyet vermek, ceza vermek” şekline dönüşür. *Kıyna-* fiiline getirilen -l- edilgen çatı ekiyle *kıynal-* fiili biçimlenir. Fiilin morfolojik gelişim şekli, *kıyn+a-* > *kıyına-* > *kıyna-* > *kıyna-l-* > *kıynal-* biçimindedir. Genel itibariyle günümüz Kırgız Türkçesinde bu fiilin Eski Türkçedeki temel anlamıyla yaşadığını ifade edebiliriz.

(1) *Agañız Dayırdın kıynalıp cürgönün men da baykadım.*

“Ağebeyiniz Dayır’ın azap çektiğini ben de fark ettim.” (Kİ: 13)

(2) *Enesaydan Tenir-Toogo kelatıp, Tarbagay toosunun eteğine cetkende el bolup kərbөгөндөй katuu kıynaldı.*

“Yenisey’den Tenir-Too’ya gelirken, Tarbagay Dağı’nın eteklerine ulaştıklarında halk, hiç olmadığı kadar ıstırap çekti.” (Kİ: 30)

Yukarıda (1) ve (2). alıntı tümcelerde yer alan *kıynal-* eylemi benzer anlamsal duygu durumlarını ifade etmektedir. Eylem, deneyimcinin istenmeyen bir duygu durumu içerisinde olduğunu belirtmektedir. Cümle (1)’de *Dayır* deneyimci özneyken, (2)’de deneyimci *el* ‘halk’ olarak işaretlenmiştir. Her iki cümlede deneyimci özne, zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı tümcede açık şekilde işaretlenmemiş olsa da cümle dilbilgisel anlamda uyarıcı tamlayıcıya gereksinim duymamaktadır. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin iki anlamda kullanımı (-) son noktalı olarak, isteklilik açısından istemli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir.

Anlamsal yönden fiil, Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında verilen iki örnek cümlede olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.20 kızgan-

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin olumsuz duygu durumunu belirten *kızgan-* fiili, “kıskanmak, kıskançlık duymak, hasislik etmek” (KRS: 477) anlamlarına gelmektedir. Sevortyan (1989:247:251) incelediğimiz bu fiili, “*kıs* II alt maddesinde ele almış, çeşitli tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarını verdikten sonra bu fiilin *kıs ~ kız* köklerine getirilen -ga,-gan/-an ekleriyle *kıs ~ kız > kıskan-/kızgan-* şeklinde gelişim gösterdiğini ifade etmiştir. Sevortyan, Azeri Türkçesindeki *gısgan-* ‘cimrilik etmek’ ve *gısgan-* ‘kıskanmak’ eşsesli fiillerin kökünün *gız* ‘kız’ kelimesine dayandırılabilceğini ancak bu önermenin henüz kanıtlanmadığını belirtmektedir.” (Sevortyan 1989:251) İncelediğimiz bu fiil, Clauson’un eserinde Dis. V. ĞSĞ-maddesinin *D kısgan-* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, “fiilin temel anlamını ‘kıskanmak’ olarak kaydetmiş, Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerdeki örnekleri vermeye çalışmıştır.” (Clauson 1972:667) Gülensoy’da bu fiil, “*kıskan-* ‘sevgide veya kendisiyle ilişkili şeylerde bir başkasının ortaklığına veya üstün durumda görünmesine dayanamamak’ = OT. *kısgan-* (DLT) ~ *kısırkan-* < **kızğa-* [*< kız* ‘hasis + *ğa-*’]n-” olarak ele alınmıştır. Ayrıca Gülensoy bu fiilin, çağdaş Türk lehçelerinde değişik fonetik farklılıklarla yaşadığını kaydetmiştir. (Gülensoy 2007:517) Genel anlamda incelediğimiz kaynaklardan yola çıkarak bu fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz.

İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Balam üçün kızganbay/Çaçtım ele malımdı.*

“Çocuğum için kıskanma/ Saçtım malımı.” (KTS: 857)

(2) *Kapıray oşonu eñ cakın coldoşum Sabiradan da kızgançu boldum da.*

“Vay be, onu en yakın dostum (yoldaşım) Sabira’dan kıskanır oldum.” (KTS: 857)

(3) *Kıykıldap, kızganıp, ürpöñdöp, Sarıbaydın kolunan cemdi tartıp alıp, kara kanattarı menen daldalap alıp üzgülöp cey baştadı.*

“Hırlayıp, kıskanıp, ürpererek, Sarıbay’ın elinden yemi çekip alıp, kara kanatları ile korunarak durmadan yemi yemeye başladı.” (TKSK: 172)

(4) *Abıška anın imere tiktegenin baykap, kızganıp, ‘biröönün közünön, biröönün sözünön!’ dep, bir kelçü camandıktan korgolop, balanın cüzün kökürögünö basıp, narı karata berdi.*

“Yaşlı kadın, onun İmer’i süzdüğünü fark ederek, ‘birini gözüyle, birini sözüyle!’ deyip, olası bir kötülükten çocuğu koruyup, çocuğun yüzünü göğsüne bastırarak nara atıverdi.” (TKSK: 292)

Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerde ilk zorunlu istem, deneyimcidir ve özne konumunda yer alır. İkinci zorunlu istem ise uyarıcı olup kimi, neyi halleriyle söz diziminde yer alır. Sözcüksel anlam bilim açısından belirlediğimiz kriterlere göre, *kızgan-* fiili durum görünüşüne sahip, (-) son noktalı, içsel başlatılmış bir fiildir. Kırgız kültürel değerleri göz önünü aldığımızda anlamsal yönden olumsuz duygu değeri taşımaktadır.

4.1.21 kordol-

Kırgız dilinde *kordol-* fiili, “hor ve hakir görülmek” (KRS: 406) anlamlarında kullanılan Farsça kökenli duygu fiilidir. Farsçada *hâr* “1. hor, hakir, aşağı, bayağı. 2. yiyici, yiyen” (FD: 326) anlamlarına gelen bu sözcüğünün başındaki /h/ ünsüzü Kırgızcada /k/ sesine dönüşmüş böylelikle kelime Far. *hâr* > Kr. *kor* halini almıştır. İncelediğimiz bu fiil, *kor* sözcüğü üzerine getirilen +*do-* isimden fiil yapma ekinin, fiilden fiil yapma eki olan -*l-* ekiyle kaynaşmasıyla *kor* > *kor+do-l-* şeklinde biçimlenmiştir. Kırgızcadaki Arapça alıntı kelimenin, anlam bilgisi düzeyinde de değişikliğe uğramadığı görülmektedir. Fiilimizin semantik yönünün daha iyi anlaşılması için taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümleler şöyledir:

(1) *Anda go el ordunan kozgolup, kaçıp-bozup azattık izdegenden, başka ölködö kordolgondon uşunday abalğa keliptir.*

“O zaman halk harekete geçip, bağımsızlık arayıp kaçtığı, başka ülkelerde horlandığı için böyle duruma düşmüş.” (KSK: 70)

İncelediğimiz *kordol-* duygu fiili, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hissedenden öznedir. Uyarıcı söz diziminde seçimli istem konumundadır. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli bir şekilde başlatıldığından (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumsuz değer taşımaktır.

4.1.22 korsun-

Kırgız Türkçesinde *korsun-* fiili, “kendini hor görmek, küçümsenmek, hakirlik hissetmek” (KRS: 408) anlamlarıyla köken ve anlam bilgisi açısından *kordol-* fiiliyle benzerlikler göstermektedir. (bkz. bölüm 4.1.21.) Kırgız Türkçesinde bu fiil, Farsça kökenli *hâr* > *kor* sözcüğü getirilen *+sIn-/+sUn-* isimden fiil yapma ekinin *-n-* dönüşlülük ekiyle genişemesiyle *kor* > *kor-su-n-* halini almıştır. Kasap Çengeloğlu (2005:34), “bu ekin tarihi metinlerde fazla işlek olmadığını, *+sI-/+sU-* ekinin bu eke nazaran daha işlek olduğunu belirtmektedir.” Deneyimci öznenin olumsuz öznel algı durumunu ifade eden bu fiilin, herhangi bir durumu, kişiyi, kendinden daha fazlasına sahip olduğu düşüncesiyle kendinden üstün görme anlamı taşıdığını söyleyebiliriz. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Menin balamdı korsunkandı koyup, tentip kelip, tentip ketken atañ tap!*

“Benim oğlumu hor göreceğine, aylak aylak dolaşan babanı bul. (Kİ: 76)

Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümlede deneyimci özne ve uyarıcı zorunlu istem konumundadır. Duyguyu ortaya çıkaran uyarıcının söz diziminde olmamasının anlamsal düzeyde bir boşluk doğurmadığı görülmektedir. Cümleyi okuyan veya dinleyen kişi istem boşluğunu zihninde diğer tamlayıcılar yardımıyla doldurabilir. Sözcüksel anlam bilim açısından belirlediğimiz kriterlere göre, *korsun-* fiili durum görünüşüne sahip, (-) son noktalı, içsel başlatılmış bir fiildir. Kırgız kültürel değerleri göz önünü aldığımızda anlamsal yönden olumsuz duygu değeri taşımaktadır.

4.1.23 kusalan-

Kırgız Türkçesinde *kusalan-* duygu fiili, “özlemek, tasalanmak” (KRS: 452) anlamlarında kullanılmaktadır. Fiilin kökeni, Arapça isim olan *kusa* (<*ğuşsa*) “keder, kaygı tasa” (FD: 295) kelimesine dayanmaktadır. Bilindiği üzere, Kırgız Türkçesine Arapça ve Farsça gibi yabancı dillerden giren alıntı sözcüklerde iç seste bulunan ikiz ünsüz, tek ünsüz şeklini almaktadır. (Kasap Çengel 2005:98) Ünsüz tekleşmesiyle *ğuşsa* > *kusa* şekline dönüşen *kusa* ismi, Kırgız Türkçesinde isimden fiil yapan *+lan-* ekiyle kaynaşarak *kusalan-* şeklinde biçimlenmiştir.

(1) *Mümkün sizdi sagınıp, kelse dep kusalanıp catkan çıgaar.*

“Belki de sizi özlüyor, keşke gelse diye tasalanıyordur.” (Kİ: 15)

(2) *Ciydegül, Aşırdı sagınıp, kusalançu boldu.*

“Ciydegül, Aşır’ı özleyip, tasalanır oldu.” (KTS: 823)

(1) ve (2). cümlelerde *kusalan-* eylemi farklı üye yapısına sahip olmasına rağmen deneyimci özne konumundaki üyelere benzer anlamlar yüklemektedir. Cümle (1) ve (2)’de eylem betimlediği duygu durumunu özne konumundaki üyeye yüklemiştir. Deneyimci özne (1). cümlede açıkça söylenmeyen ‘o’ 3. tekil şahıs zamiri iken, cümle (2)’de ise, *Ciydegül* kişisidir. Deneyimci öznelere aynı zamanda zorunlu istem üyesidirler. Cümleden çıkarıldıklarında anlama belirsizliğine neden olurlar. Ölçme kısıtlaması yönünden her iki örnek tümcede *kusalan-* fiili süreli yani (-) son noktalı görünüşüne sahiptir. İsteklik yönüyle fiilimiz cümlelerde betimlediği olay yönüyle içsel başlatılmış olarak İB grubu içerisinde değerlendirilir. Fiilin betimlediği olay kendi isteğiyle istemli bir şekilde başlatılmıştır. Anlamsal yönden olumluluk-olumsuzluk değerleri yönüyle her iki cümlede deneyimci konumundaki üyeler, hoşlanmadıkları durumla karşı karşıya oldukları için fiil olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.24 küyün-

Kırgızcada *küyün-* fiili, “1. üzgün olmak, kederli olmak 2. dikkat etmek (yapılan iş ile ilgili)” (KRS: 462) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz bu fiil, Clauson’a (1972:726) göre, “*küñ-(ğ)->küy-* “1. alev almak, yakmak 2. *mec.* öfkeden yanmak, aşktan yanmak” anlamlarıyla küçük fonetik ve metaforik değişikliklere uğrayarak *küñ-(ğ)->küy->gü:yin->küyün-* şeklinde değişim göstermekte ve Kzk., Kırg., Alt.,

küy-, Nog., *köy-*, Trkm., *güy-* biçiminde çağdaş Türk lehçelerinde yaşamaktadır.” Gülensoy (2007:594) , Clauson’a benzer şekilde fiili, “*küy-* ‘ateş almak, alevlenmek’ < ET, OT (DLT) *küy-*, *kün-*” şeklinde etimolojik yönden incelemiştir. Biz bu fiilin temel anlamda önceleri ‘alev almak, yakmak’ gibi anlamlarda kullanıldığını yeni metaforik anlamlar kazanarak ‘kederlenmek, üzmek’ gibi anlamları sonradan karşılayarak anlam dairesini genişlettiğini düşünmekteyiz. İncelediğimiz fiilin duygu boyutuyla ilgili Hökelekli (2008:101), “üzüntünün, sevdiği bir kimseyi veya bir şeyi yitiren veya bir şeylerden yoksun kalan bireyin bir türlü kendini avutamaması halinde ortaya çıkan duygu durumu olduğunu belirtmektedir.” (Hökelekli 2008:1001)

(1) *Azap tüşüp turgan çakta başıma, basıp keter candı dos dep kütüpmün - dep küyünöt.*

“Başımdan azaplı günler geçerken, arkasında bakmadan giden birine dost demişim”, diye üzülmür.” (KSA: 9)

(2) *Küyünüp cesir bolobu, süyüşkön Totu inagım?*

“Sevişen Totu eşim, kederlenip dul kalır mı?” (KTS: 835)

Her iki tümcede *küyün-* eylemini duygusal bir durumu betimler ve ifade edilmek istenen durum yazın alanda zorunlu isteme bağlı olarak deneyimci özne ister. (1)’de deneyimci özne çekimli fiil üzerindeki *-öt* 3. tekil şahıs ekiyle işaretlenen ‘o’ deneyimcisi iken, cümle (2)’de sıfat-fiille kurulan *süyüşkön Totu inagım* ‘sevişen Totu eşim’ tamlaması deneyimci özne konumundadır. Fiilin betimlediği duygu durumu dereceli bir görünüşe sahip olduğu için her iki anlamda kullanımı sürerlilik (-) son noktalı görünümündedir. Fiilin belirttiği durum isteğe bağlı olarak gerçekleştiği için isteklilik içsel görünüşe sahiptir. Deneyimleyen istenmeyen bir uyarıcıya maruz kaldığı için fiil ifade ettiği anlam yönüyle olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.25 maşakattan-

Kırgız Türkçesinde *maşakattan-* fiili, “azap çekmek, zahmete katlanmak” (KRS: 520) anlamlarında kullanılan Arapça kökenli duygu fiilidir. Arapça *meşakkat* “zahmet, sıkıntı, güçlük, sıkıntı” (FD: 629) anlamlarına gelen bu sözcüğün iç seste bulunan ikiz ünsüzü Kırgızcaya geçerken tek ünsüze dönüşerek kelime Ar. *meşakkat*

> Kırg. *maşakat* şekline dönüşmüştür. İncelediğimiz bu fiil, *maşakat* ismine getirilen *+ta-n-/te-n-* isimden fiil yapma ekinin *-n-* dönüşlülük ekiyle kaynaşmasıyla *maşakat* > *maşakat+ta-n-* şeklinde biçimlenmiştir. Bir duygu göstergesi olarak *maşakattan-* fiili taradığımız metinlerde deneyimcinin hoşuna gitmeyen, durumlar veya düşüncelerin sebep olduğu duygu durumlarını karşıladığı görülmektedir.

(1) *Bul kalıñ eldin ubal-soobu go. Uşul oor cük nık basıp, uykum üç bölünüp, özüm menen özüm keñeşip, maşakattanıp cüröm.*

“Kalabalık halkın vebali kime? Bu ağır yük üzerime çöküp, uykularım bölünüp, kendi kendime danışıyor, azap çekiyorum.” (OK: 109)

İncelediğimiz *maşakattan-* duygu fiili durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hissedenden öznedir. Uyarıcı söz diziminde seçimli istem konumundadır. Bu istem yüzey yapıda kimden hâliyle sorgulanabilir. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumsuz değer taşımaktır.

4.1.26 *muñay-*

Kırgız Türkçesinde *muñay-* duygu fiili, “kederlenmek, tasalanmak, özlemek” (KRS: 538) anlamlarında kullanılmaktadır. Clauson’da (1972:347-350) fiilin kökeni *buñ* “üzüntü, sıkıntılı olma ve benzeri ruh durumu içinde bulunma, melânkoli” ve *muñ* “üzüntü, keder” anlamlarıyla kayıtlıdır. Ayrıca Clouson, fiilin Kırgızca, Kazakçada, *muñay-* ve muhtemelen Özbekçede *muñkay* şeklinde yaşadığını belirtir. Sevortyan’ın sözlüğünde fiilin kökü ile ilgili (2000:89), “Eski Türkçeden beri çağdaş Türk lehçelerin çoğunda fiilin *muñ/buñ-* ‘1. üzölmek 2. ihtiyaç duymak 3. ağrı 4. İstek 5.ceza 6. melodi 7. dar, havasız’ anlamlarında kayıtlı olduğı ve iki farklı fonetik biçimde geçtiğı belirtilir. Sevortyan, bu fiilin *buñ~muñ* kelimelerinin kökleri ile ilgili ilişkisinin belirsizliğine dikkat çekerek bu ilişkinin ‘mongolizm’ sonucunda *b>m* şeklini almış olabileceğini dile getirir. Fiilin biçimlenişiyile ilgili Kasap Çengel, “Kırgız Türkçesinde ünlüyle biten isimlere *+y-*; ünsüzle biten isimlere de ünlü uyumuna göre *+(i)y-/-(i)y*, *+ay-/ey-*, *+oy-/öy-* eklerinin getirilmesi sonucunda bu isimlerden olma bildiren fiiller türetildiğini belirtmektedir.” (Kasap Çengel 2005:135-136) Fiilimiz de bu yolla benzer şekilde biçimlenerek *muñ* > *muñ-ay-*

halini almıştır. Genel anlamda incelediğimiz kaynaklardan yola çıkarak bu fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz.

(1) *Carakörüm. Köp muñayba! Bat ele kelip kalam.*

“Merhametli sevgilim! Çok tasalanma! Çabuk dönerim.” (M.E. 118)

(2) *Eç kimgе sırın bilgizbey, muundarı kalçıldap. İçinen küyüp muñayıp, Sırtınan külüp carkıldap.*

“Hiç kimseye halini belli ettirmeden, eklemleri titriyor. İçten yanıyor kederlenerek, ama dışarıya vurmadan tebessüm ediyor.” (GKS: 273)

(3) *Körüp kökşünü suusun, öçü kansın dep ala kelgen elek, — dedi amir Muzafar muñayıp, eski nakıldan riviyaı ayttı.*

“Görsün de gönlü soğusun, intikam duygusu sönsün diye getirmiştik dedi Emir Muzafar kederlenerek, (sonra) eski rivayetten bahsetti.” (TKSK: 160)

Cümle (1)’de ‘sen’ 2. tekil şahıs zamiri cümle (2)’de ‘o’ 3. tekil şahıs zamiri ve cümle (3)’te *Amir Muzafar* ‘Emir Muzafar’ deneyimcileri durumsal anlamı ve yüklendiği özne işlevi ile yazın alanda durumdan etkilenen zorunlu istem unsurlarıdır. Tümcelerde fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Duygu durumu deneyimci özne tarafından cümlelerde benzer durumsal görünüşle algılanmaktadır. Söz konusu olan duygu durumu deneyimci tarafından istenmemekte dolayısıyla da fiil anlamsal yönden olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.27 muñda-

Kırgız Türkçesinde *muñda-* fiili, “kederlenmek, üzölmek, kederi paylaşmak” (KRS: 538) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni *muñ* (bkz. bölüm 4.1.26.) isim köküne dayanmaktadır. *Muñ* ismi, Eski Türkçede *+ta-*; *al-ta-* “aldatmak” ve *+te-*; *ün-te-* “çağırmak, seslenmek” (Gabain 1988:101) şekillerinde görölen ve Kırgız Türkçesinde de aslı varlığını *+da-/+dö-* olarak devam ettiren

isimden fiil yapan ekini alarak *muñ>muñ-da-* şeklinde biçimlenmiştir. (Kasap Çengel 2005:126)

(1) *Cesir bolup caşıñdan, kaygıluu bolduñ muñdangan.*

“Dul kalarak genç iken, kedere battın, üzüldün.” (KTS: 941)

(2) (...) *calgız caratkan biler kupuya sırın sırdaşıp, ne kubanıç termep, ne muñdaşıp, öz canına dem, öz köñülünö birtke kanagat alğan bolot.*

“...yalnız yaratanın bildiği büyük sırrı anlatıp, sevincini ve kederini paylaşıp, canına nefes katıyor ve gönlünü az da olsa memnun eder gibi oluyor.” (KTS: 876)

(1) ve (2). tümcelerde deneyimci özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Süretilik özelliği yönünden fiilin her iki örnekte de kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından her iki kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında verilen iki örnek cümlede eylem olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.28 sabırka-

Kırgız Türkçesinde *sabırka-* fiili, “kederlenmek, ıstırap çekmek” (KRS: 619) anlamlarında kullanılmaktadır. Fiilin kökeni Arapça *şabr > sabır* “sabır, dayanma kendini tutma” (FD: 905) kelimesinden gelmektedir. Kasap Çengel’e (2005:82) göre, “çift ünsüzle biten alıntı kelimelerde bu ünsüzlerin arasında /ı/ sesi türemediği görülmektedir.” İncelediğimiz bu fiil, *sabır* ismine getirilen ve Kırgız Türkçesinde işlek olmayan *+ka-* isimden fiil yapan ekle *sabırka-* şeklinde biçimlenmiştir. Fiilin betimlediği anlamlardan da anlaşılacağı üzere Arapça alıntı kelimenin, ses olaylarının yanında anlam bilgisi düzeyinde de değişikliğe uğradığını söyleyebiliriz.

(1) *Sabırkaym coldu tiktep erteli keç, nelikten keçiget dep atam-canım.*

“İstırap çekerim, yola bakıp sabah akşam, hangi sebeple canım babam geç kalıyor diye.” (KTS: 1060)

(2) *Bütökön boyum oorup, sabırkap cürdüm.*

“Tüm vücudum ağrıyıp, ıstırap çektim.” (KTS: 1060)

(3) *Abil biy tegeregin muyutup uşundayça coop ayttı da, sabırkap ketken öñdüü kirpigin ıldıy tüşürö berdi.*

“Abil Bey, etrafındakilere böyle cevap verdi ve ıstırap çeken güzel kirpiklerini aşağı indirdi.” (TKSK: 237)

Alıntıladığımız cümlelerde *sabırka-* eylemini duygusal bir durumu betimler ve ifade edilmek istenen durum yazın alanda zorunlu isteme bağlı olarak deneyimci özne ister. (1) ve (2)’de deneyimci özne *ben*, cümle (3)’te ise, deneyimci özne kişileştirme yoluyla oluşturulan *kirpigin* sözcüğüdür. Fiilin betimlediği duygu durumu dereceli bir görünüşe sahip olduğu için her iki anlamda kullanımı sürerlilik (-) son noktalı görünümündedir. Fiilin belirttiği durum isteğe bağlı olarak gerçekleştiği için isteklilik içsel görünüşe sahiptir. Deneyimleyen kendisi için istenmeyen bir uyarıcıya maruz kaldığı için fiil ifade ettiği anlam yönüyle olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.29 *sagın-*

Kırgız dilinde *sagın-* fiili, “özmek, hasret duymak” (KRS: 620) anlamlarında kullanılan duygu durumu fiilidir. İncelediğimiz bu fiili Sevortyan (2003:153-154) *sagı* maddesinin alt başlığında ele almıştır. Sevortyan, bu fiilin *sagın-* (<*sa-gın-*) şeklinde biçimlendiğini ifade etmiş; kelimenin diğer çağdaş Türk lehçelerindeki anlam ve varyantlarını “*sagın-* Kaz., Kırg., Kum., Kkal., Nog., Hak., Tuv. ‘1. özmek, hasret duymak 2. arzulamak 3. düşünmek’ şeklinde vermiştir. Ayrıca Sevortyan, *sa-* fiil gövdelerinden türetilen *sagın-* ‘düşünmek, özmek’ ve *sakın-* ‘düşünmek’ fiillerinin birbirleriyle semantik ve köken olarak birbirleriyle bağlantılı olduğuna dikkat çekmiştir. (Sevortyan 2003:154) Clauson’da Sevortyan’ın görüşlerini destekler şekilde “*sagın-* ~ *sakın-* fiillerinin birbirleriyle ilişkili olduğunu, *sakın-* fiilindeki /-k-/ ekinin fiilden fiil yapan kuvvetlendirme eki vasıtasıyla şekillendiğini, iki ünlü arasında kalan /-k-/’nin sedalılaşarak /-g-/’ye dönüştüğü (*sa-k-ın-* > *sagın-*, *sa-k-ış* > *sagiş* vb.) belirtmektedir. (Clauson 1972:812-813) Clauson’da (1972:813) bu fiil, temel anlamıyla ‘düşünmek’ olarak verilmiş, bunun yanı sıra fiilin ‘endişelenmek, kaygılanmak’ gibi yan anlamları da yazılı metinlerden alınan örneklerle kaydedilmiştir. İncelediğimiz bu kaynaklardan da anlaşılacağı üzere, fiilin esasen *sa-* fiilinden türetilmiş ana gövde olduğunu ve tarihi Türk metinlerinde *sak-* fiil gövdesinden türetilmiş fiil türevlerinin (bkz. Clauson

1972:813) anlam ve yapı ilişkisine bakıldığında, bu fiilin **sakin-* ~ *sagin-* (< *sa-k-ı-n-*) şeklinden geldiğini göstermektedir. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız Kırgız Türkçesinde fiilimizin sözcüksel anlamını betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Sagınıp cazgan salamım, Aman bar beken uydögü.*

“Özleyerek yazdığım selamım budur/ Sağ salım midir evdekiler?” (KTS: 1060)

(2) *Kurbular, köptön beri Capardın sozolutup ırdaganın sagındık.*

“Arkadaşlar olarak uzun süreden beri, Capar’ın yüksek sesle şarkı söylemesini özledik.” (KTS: 1060)

(3) *Sagındım Ala-Toonu, tuugan eldi, Ata-enem meken kılğan ıyık cerdi.*

“Özledim Ala-Too’yu, halkımı, annemle babamın mesken ettiği kutsal toprağı/yeri.” (KTS: 1060)

(4) *Caz, saratan ısılagan süyüüdön, Barat nedir küzdun celin sagınıp.*

“Bahar, hararetli sıcaklığın bahsettiği aşk, gidiyor nedense sonbaharın rüzgârını özleyerek.” (KTS: 1060)

(5) *Sagındım seni, çarçap da büttüm tugöndüm, Estegen sayın oorutkan candı, dilimdi.*

“Özledim seni, yoruldum, bittim, tükendim, hatırladıkça canımı ve gönlümü acıttığını.” (KTS: 1060)

Alıntıladığımız tümcelerden de anlaşılacağı üzere, deneyimci yani duygu hisseden kişi, özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı kimi, neyi tamlayıcılarıyla sözdiziminde yer almaktadır. Sürerlilik özelliği yönünden *sagin-* fiilin kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumsuz değerle işaretlenir.

4.1.30 sana- III

Kırgız Türkçesinde geniş anlam dairesine sahip olan *sana-* III fiili, “1. düşünmek, tefekkür etmek, tasarlamak, aklına getirmek 2. özlemek, canı sıkılmak” (KRS: 631-

632) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz fiil, Sevortyan'ın eserinde *sa:n* I maddesinde ele alınmıştır. Sevortyan (2003:200) fiilin kökeni olan bu kelimeyi, “1. a) sayma, hesap b) rakam c) miktar d) sayı ismi e) adet, ölçüm, puan 2. a) düşünce, tahmin, zan, kanaat, büyük arzu b) anlam, işaret, simge, alamet, özellik 3. a) şan, nam, şöhret, ün, hürmet, şeref b) isimlerin yanına eklenen unvan” anlamlarıyla kaydetmiştir. Sevortyan, *sa:n/san* kelimesinin **sa-* ‘saymak’ fiiline getirilen /-n/ fiilden isim yapma ekiyle **sa+n* (f.i.y.); *sana-* < *san+a* ‘sanmak, zannetmek’ şeklinde biçimlendiğini belirtir. (Sevortyan 2003:200-201) İncelediğimiz fiil Clauson'da Dis. V. SNA- başlığı altında *D sana:-* (*sa:na:-*) alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, fiilin kökünü *sa-* eylemine dayandırarak bu sözcüğün anlamlarını, “saymak” şeklinde kaydetmiştir. (Clauson 1972:835) Ayrıca bu fiilin kökeniyle ilgili olarak Berbercan (2014:18), “Eski Türkçenin söz varlığı içinde bulunan “saymak (sayı saymak, hesaplamak)” anlamındaki *sa-* fiilinin, türetilen çeşitli isim ya da fiil gövdeleri vasıtasıyla geniş bir anlam yelpazesi oluşturduğunu, fiilin aslî semantik yapısını kuran “saymak” anlamına bağlı kalınmak suretiyle, yeni oluşturulan yapısal formlara yeni anlamlar yüklenerek semantik yapısının genişletildiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, Türkçedeki “çok anlamlı” fiiller kategorisinde bulunan bir fiil olarak *sa-* fiilinin, yapısal türevleri vasıtasıyla geniş bir anlam dairesi oluşturduğu, bir başka deyişle, fiilde mevcut bulunan ‘esas, ilk, gerçek’ anlam yapısının fiilin uğradığı morfolojik değişimler ile paralel olarak gelişerek devam ettiği dile getirmektedir.” İncelediğimiz bu kaynaklardan da anlaşılabacağı üzere *sana-* fiili *san* isim gövdesinden türetilmiş fiil gövdesi olup **sana-* (< *sa-n+a-*), temel anlamda ‘düşünmek, saymak’ gibi bilişsel ve devinimsel anlamlarda kullanılmakta, duygu durumunu betimleyen ‘özlemek, canı sıkılmak’ gibi anlamları sonradan kazanmasıyla da anlam alanını duyuşsal manada genişletmiştir.

(1) *Sanadım, ketem elime.* “Özledim, ben gideyim yurduma.” (KRS: 631)

(2) *Barganıñ üçün akıñdı al, cerin sanap ayılda kabar sal.*

“Gittiğin için hakkını helal et, evini özleyip köye haber sal” (KKS: 563)

Alıntıladığımız tümcelerde deneyimci özne zorunlu istem olup eylem durum görünüşüne sahiptir. Uyarıcı kimi, neyi tamlayıcılarıyla sözdiziminde yer almaktadır. İsteklilik kriteri içsel başlatılmış olup, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi

yönüyle (-) son noktalıdır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.31 sanaalan-

Kırgız Türkçesinde *sanaalan-* fiili, “1. düşünceye dalmak 2. özlemek, tasalanmak” (KRS: 632) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü, semantik ve yapı anlamında *sana-* fiiliyle benzerlik göstermektedir. (bkz. bölüm 4.1.30) Duygu durumunu betimleyen bu fiil, *sanaa* ‘1. düşünce, fikir 2. tasa, keder, endişe’ (KRS: 632) üzerine getirilen *+la-* isimden fiil yapma ekinin *-n-* fiilden fiil yapma ekiyle kaynaşmasıyla *sanaa* > *sanaa+la-n-* şeklinde biçimlenmiştir. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamlarını betimleyen örnek cümlemiz şöyledir:

(1) *Kattı okup kapa bolgondo, kamsıgıp bala sanaalandı.*

“Mektubu okuyup üzüldüğünde, çocuk kederlenerek efkârlandı.” (KTS: 623)

Yukarıda verdiğimiz örnek cümlede yer alan *sanaalan-* eylemi deneyimcinin “kederli, üzüntülü, efkârli” halini betimleyerek, deneyimci özne olan *çocuk* zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı tümcede açık şekilde işaretlenmemiş olsa da cümle dil bilgisel anlamda uyarıcı tamlayıcıya gereksinim duymamaktadır. Sürerlilik özelliği yönünden fiil (-) son noktalı, isteklilik açısından istemli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında örnek cümlede eylemimiz olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.32 suktan-

Kırgız dilinde karmaşık görünüşlü duygu fiillerinden olan *suktan-* “imrenerek bakmak; kıskanmak, imrenmek, gıpta etmek” (KRS: 683) anlamlarını karşılamaktadır. Sevortyan, incelediğimiz bu fiilin kökeninin *suk* ‘işaret parmağı’ anlamıyla tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde kayıtlı olduğunu ancak Kâşgarî’de *suk* kelimesinin ‘cimri, aç gözlü’ anlamlarıyla kayıtlı olduğuna dikkat çekerek (*parmak>cimri) dilbilimclerce bu bağlantıyı açıklayacak kesin bir önermenin ortaya konulmadığını dile getirir. Ayrıca kelimenin fonetik görünüşüne bakıldığında **suq* sözcüğünün Arapça metin ve kaynaklarda *soq* şeklinde görüldüğünü, Başkurt Türkçesinde /-o-/’lu varyantının beklenilmesine karşın /-u-/’lu şeklinin kullanıldığını

ifade eder. Kelimenin kökeniyle ilgili Sevortyan, son olarak kesin olmamakla birlikte Moğolca *sögem* ‘başparmak ve işaret parmağı arasındaki mesafe’ (Türkçe *cujem* krş.) kelimesiyle bir bağlantı kurulabileceğini belirtir. (Sevortyan 2003:357) Clauson’un (1972:804) eserinde bu fiilin kökü, MON. SĞ. başlıklı maddenin *su:k* 1 alt maddesinde, “aç gözlülük, doyumsuz, kıskançlık” anlamlarıyla yer almaktadır. Clauson, Kâşgarî’de bu kelimenin *su:k ernek* ‘işaret parmağı’ kelimesiyle ilişkilendirildiğini ancak kesin olmamakla birlikte böyle bir bağlantının metaforik benzetmeyle mümkün olabileceğini, dile getirmektedir. (Clauson 1972:804) İncelediğimiz bu fiil, *suk* sözcüğü üzerine getirilen +tan- isimden fiil yapan ekle biçimlenmiştir. Fiilin kökü olan bu sözcüğün Kırgız Türkçesinde ‘işaret parmağı’ anlamıyla kullanılmadığını, *suk* kelimesinin eskiden sahip bulunduğu ‘haset, kıskançlık’ temel anlamının yanına ‘aç göz, obur’ gibi yeni anlamlar kazanarak anlam dairesini genişlettiği görülmektedir.

(1) *Tüşümü bizge baykalıp/ Suktantkan suunun atası/ Kelinder/ Muraptın cayın aytalık.*

“Hasadı malumumuz olan/ İmrendiren suyun babası/ Gelinler/ Mirâbın durumundan bahsedelim.”

(2) *Uşul acayıp körünüškö köz da, köñül da, toyboy suktanıp gana karap oturgun kelet.*

“Bu müthiş görünüşe hem göz hem gönül doymuyor, bu yüzden hayranlıkla bakmak istersin.” (KTS: 31)

(3) *Kaltar tülkü kaptalında coylogon/ Suktandırıp suusar suunu boylogon.*

Mavi tilki yanlarında yeliyor/ Zerdavsa ise imrendirip ırmak boyunca yürüyor. (KTS: 618)

Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerde ilk zorunlu istem, deneyimcidir ve özne konumunda yer almaktadır. İkinci zorunlu istem ise uyarıcı olup kimi, neyi halleriyle söz diziminde yer almaktadır. Sözcüksel anlam bilim açısından belirlediğimiz kriterlere göre, *suktan-* fiili durum görünüşüne sahip, (-) son noktalı, içsel başlatılmış duygu fiildir. Kırgız kültürel değerleri göz önünü aldığımızda anlamsal yönden olumsuz duygu değeri taşımaktadır.

4.1.33 taasirlen-

Kırgız Türkçesinde *taasirlen-* duygu fiili, “1. intiba almak 2. müteessir olmak, bir şeyin tesirini duymak” (KRS: 685) anlamlarında kullanılmaktadır. Fiilin kökeni Arapça *te’sîr>taasir* “1. alâmet, nişan bırakma 2. işleme, dokuma” (FD: 1091) sözcüğünden gelmektedir. Arapça ve farsça alıntı kelimelerde kelime başında yer alan /t/ genellikle korunmakta, kelime ortasında ünlü türemeleri ön, iç ve son seste sıklıkla görülmektedir: Ar. ‘âlem>alam “âlem, Far. kohne>köönö “köhne”. (Kasap Çengel 2005:87) İncelediğimiz fiil, bu ses hadisesiyle birlikte *te’sîr>taasir* ismi üzerine getirilen +*le-n-* isimden fiil yapan ekle biçimlenmiştir. Fiilin betimlediği anlamlardan yola çıkarak Arapça alıntı kelimenin, ses olaylarının yanında anlam bilgisi düzeyinde de önemli ölçüde değişikliğe uğradığını görmekteyiz.

(1) *Eriksiz taasirlenem, kıyaldanam, sebebi bir başkaça senin şartıñ.*

“Senin farklı şartların yüzünden elimde olmadan müteessir olup, hayallere kapılıyorum.” (ASK: 57)

(2) *Mukay keede kökölögön askanı, keede şarkırap akkan suunu karap, taasirlenip bara cattı.*

“Mukay, kâh yükselen kayalara, kâh şarıl şarıl akan suya bakıyor, etkilenecek gidiyordu.” (KTS: 1372)

(3) *Balasının bir nersege taasirlenip, katuu buruluş casaganın enesi sezip turdu.*

“Oğlunun bir şeyden etkilenecek, büyük dönüşüm yaptığını hissetti annesi.” (KTS: 276)

(1), (2) ve (3). tümcelerde deneyimciler, özne konumunda olup zorunlu istem rolündedirler. Diğer cümlelerden farklı olarak *etkilenmek* anlamında kullanılan cümle (2)’de uyarıcı kimden hâliyle söz diziminde işaretlenmiştir. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin örnek cümlelerde kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında cümle (1)’de *müteessir ol-* anlamında kullanılan *taasirlen-* fiili olumsuzluk değeri taşıırken verilen diğer iki örnek cümlede eylemin yüzey alanda

değişkenlik gösterebileceği düşünüldüğünde fiilin olumsuz değer taşıdığını kesin bir dille söyleyememekteyiz.

4.1.34 takıl-

Kırgız Türkçesinde *takıl-* fiili, “sıkışık vaziyette olmak, aşırı sıkıntı içinde bulunmak” (KRS: 693) anlamlarında kullanılmaktadır. Clauson’un (1972:464-469) eserinde incelediğimiz fiil bazı fonetik değişikliklerle (*takıl~tağıl*) “*tak-* “düzeltmek, iliştmek” fiilinin edilgen yapısı şeklinde verilmiştir. Ancak Clauson, bu fiilin kökeniyle ilgili kesin bir açıklama yapmamıştır. Clauson’a (1972:464), göre, “*tak-* fiilinin her ne kadar Kaşgarlı’nın ifade ettiği gibi Oğuz grubuna ait bir sözcük olduğu bilirse de fiilin *taktur*-veya *takıl-* fiilleri arasındaki ilişkinin henüz açıklanmamıştır. Biz bu fiilin Clauson’un (1972:466) sözlüğünde yer alan “bıktırmak, daha fazla” anlamlarında kullanılan *takı/tağı* şekillerinden biçimlendiğini düşünmekteyiz.

(1) *Kıyanat colu takıldır.* “Hainlik yolu sıkıntılıdır (sıkıntılı durumdur).” (KTS: 1135)

Deneyimci öznenin zorunlu istem olarak kullanıldığı eylemimiz, sözcüksel görünüş yönünden durum görünüşüne sahiptir. Tümce içerisinde kullanıldığında deneyimci bir öznenin bulunması gerekmektedir. İsteklilik yönünden eylemimizin üyeleri betimlenen olayın deneyimcisi şeklinde yorumlanacağından İB sınıfına daha yakındır. Anlamsal yönden fiil, olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.35 tarı-

Kırgız Türkçesinde *tarı-* fiili, “1. daralmak, darlaşmak, kısılmak 2. hasislik etmek 3. zorlukta, sıkıntıda olmak 4. çift sürmek, sabanla sürmek” (KRS: 712) anlamlarında kullanılmaktadır. Konumuz gereği fiilin tüm anlamları açıklamaktan ziyade duygu durumunu belirten anlamlar üzerinde duracağız. Clauson (1972:532), incelediğimiz fiilin kökünün *ta:r* “dar, sıkılmış, hapsedilmiş” kelimesinden türediği belirterek, Kırgız Türkçesi ve diğer şivelerde farklı fonetik biçimlerde (*tarıl-/darıl*) yaşadığını dile getirmiştir. Sevortyan (1980:162), fiilin kökenin *da:r~dar~tar* şeklinde olabileceğini sonradan da yeni anlamlar kazanarak *tarı~taru~darı* haline dönüşerek fiilin köken bağlantısını açıklamaya çalışmıştır. Semantik yönden *tarı-* fiili, Kırgız Türkçesinde, kişinin dünyada olup biten şeylerin acısı ve baskısı karşısında, içinde

olduğu çıkmaz duruma karşılık olarak hissettiği daralma duygusunu betimlemektedir. (Manav 2011:206) Ayrıca fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruduğu, bununla birlikte yan ve mecaz anlamları da kazanarak anlam dairesini genişlettiğini düşünmekteyiz.

(1) *Ötügum tarıp, butumdu kısa baştağı.*

“Ayakkabım daralıp, ayağımı sıkmaya başladı. (KTS: 1050)

(2) *Ulamdan-ulam zamanaları tarıp, sanaaları sanga bölünö baştağı.*

“Sürekli zamanları daralıp, hayalleri yok olmaya başladı.” (KTS: 1050)

(3) *Bizge düynö tarıldı. Baraar cer, basaar toobuz tügönüp, emi biz bata turgan düynönün alakanday gana bir cılçığı kaldı.*

“Bizim dünyamız daraldı. (sıkışıp kaldık) Gidecek yerimiz, yürüyecek dağımız kalmadı, artık bizi sığdıracak olan dünyanın avuç toprağı kaldı.” (Kİ: 26)

Bu cümlelerde deneyimci özne zorunlu istem olup eylem durum görünüşüne sahiptir. İsteklilik kriteri dışsal başlatılmış olup, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-) son noktadır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.36 tarık-

KRS’de *tarık-* duygu fiili, “utanmak, mahcup olmak, zorlanmak” (KRS:712) anlamlarında kullanılmaktadır. Clauson (1972:540) incelediğimiz fiili, *tarık-(d)-* başlığıyla ele almış, *ta:r* “dar, sıkıştırılmış” kelimesinden *tarık-/da:rık-/tarğar* biçimlerinde çağdaş Türk lehçelerinde yaşadığını belirtmiştir. Sevortyan (1980:160) incelediğimiz fiilin, *+(ı)k-* isimden fiil yapan eki alarak *da:rık- ~ darık- ~ tarık-* şeklinde biçimlendiğini ifade etmiştir. İncelediğimiz bu fiil, yeni soyut anlamlar kazanarak “ruhun daralması”, “zorluk hissetmek” gibi olumsuz anlamlarla Kırgız dilinde anlam dairesini genişletmiştir.

(1) *Aş kadrın açıkkan bilet cok kadrın tarıkkan bilet.*

“Aş (Yemeğin) kadrini acikan bilir, yokluğun kadrini zorluk çeken bilir” (ASK: 20)

Cümle (1)'de deneyimci özne zorunlu istem konumundadır. Zorunlu istem üyesi cümleden çıkarıldığında anlama belirsizliği ortaya çıkar. Ölçme kısıtlaması yönünden fiil süreli yani (-) son noktalı görünüşüne sahiptir. İsteklik yönüyle fiilimiz cümlelerde betimlediği olay yönüyle içsel başlatılmış olarak İB grubu içerisinde değerlendirilir. Fiilin betimlediği olay kendi isteğiyle istemli bir şekilde başlatılmıştır. Anlamsal yönden olumluluk-olumsuzluk değerleri yönüyle her iki cümlede deneyimci konumundaki üye, haz almadığı durumla karşı karşıya olduğu için fiil olumsuz değer taşır.

4.1.37 ubayımda-

Kırgız Türkçesinde *ubayımda-* fiili, “dert çekmek, korkmak, endişe etmek, hüzünlenmek, (KRS:797) anlamlarında kullanılan Arapça kökenli duygu fiilidir. Arapça *wāhīm*>*ubayım* “zor durum, dert, korku endişe” (FD: 1133) anlamlarında kullanılan bu sözcük Kırgız Türkçesine geçerken fonetik anlamda büyük değişikliğe uğramıştır. İncelediğimiz fiilin yapısı ile ilgili olarak Kasapoğlu Çengel (2005:92), “Arapçadan Kırgız Türkçesine giren kelimelerde kelime başı ve kelime içinde yer alan /w/ sesinin Kırgız Türkçesinde /b/ ye dönüştüğünü ayrıca /w/ sesi ile başlayan Arapça kelimelerin başında /u/ sesinin türediğini ifade eder.” Kırgız Türkçesinde bu ses hadisesinin görüldüğü kelimelerden bazıları şunlardır: Ar. *wāqt*>*ubakıt* “vakit”, *wā'dā*>*ubada* “vade”. İncelediğimiz bu fiil, *ubayım* ismi üzerine getirilen +*da-* isimden fiil yapan ekle biçimlenmiştir. Genel anlamda Kırgızcadaki Arapça alıntı kelimenin, anlam bilgisi düzeyinde değişikliğe uğramadığı görülmektedir.

(1) *Candı cay aldırbağan, sağıntkan, kusalantkan, erkelegen, can düynöñdü ubayımdagan, cürögüñö katılğan asılıñ bolğonu kaday cakşı.*

“Heyecanlandıran, özleten, arzlatan, şımartan, iç dünyanda merak uyandıran, kalbinde sakladığın asil yârin olması ne kadar güzel.” (KSA: 4)

(2) *Ubayımdap bekerge oturgandan ne payda?*

“Dert çekerek işsiz güçsüz oturmak ne fayda getirir.” (KTS: 1248)

(3) *Bütkül Moñgoldu oşol çalkığan deñizge çögörüp alar bekemin dep ubayımdap catam, — dedi Çiñgızxan.*

“Bütün Moğolları şu çırpınan denize batırıp telef ederim diye korkarım - dedi Cengiz han.” (BÇ: 107)

(1), (2) ve (3). tümcelerde deneyimci, özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Süretilik kriteri açısından fiilin örnek cümlelerde kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında fiilin cümle içerisinde betimlediği durum olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.38 tuldan-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü özellik gösteren *tuldan*-fiili, “1. kederlenmek, tasalanmak (ölen koca için) 2. yası, kederli bir şekle bürünmek” (KRS: 764) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü olan *tul* kelimesi, Gülensoy’un (2007:306) eserinde, “*dul* ‘1.dul, eşi ölmüş ya da eşinden ayrılmış kadın ya da erkek’ = ET. *tul* ~ *tol* (EUTS, 252) ~ OT. *tul* (~*tuğsak*, *tul tuğsak*) ‘dul kadın’ (DLT) < *tul*” şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. Sevortyan’da (1980:292) fiilin kökü olan *dul* sözcüğü, “1. dul kadın 2. dul erkek 3. dul, dulluk 4. azat edilmiş, serbest bırakılmış 5. yoksul” anlamlarıyla verilmiştir. Sevortyan, kelimenin yapı ve kökeniyle ilgili kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını belirterek, diğer tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde bu kelimenin fonetik anlamda farklı şekillerde kaydedildiğini ifade etmiştir: Çuv. *tālāh* ‘yetim, yetimlik’ TatK. *tulaz* ‘dul’, Tuv. *dulguyak*, Yak. *tula:yah* ‘dul’vb. (Sevortyan 1980:292-293) Kırgız Türkçesinde bu fiil, *tul* ‘dul’ ismine getirilen +*da-n-* isimden fiil yapan ekle *tuldan-* > (<*tuldan+da-n-*) şeklinde biçimlenmiştir. İncelediğimiz bu fiil, Kırgız dilinde semantik yönüyle temel anlamda kadının veya erkeğin herhangi bir sebeple yalnız kalması (eşinin vefatı veya boşanması) karşılarken mecaz yolla anlam genişlemesine uğrayarak bu yalnızlığın getirmiş olduğu ‘üzüntü, keder ve tasa’ gibi deneyimcinin hissettiği olumsuz öznel algıyı ifade etmektedir. Fiilimizin sözcüksel anlamını betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Ak üyüm kızıl tuldandı/ Mendey alğanı, ıylap, tul kaldı.*

“Ak evim yasa boğuldu/ Benim gibi yâri, ağlayıp, dul kaldı.” (KTS: 1217)

(2) *Tuldanıp canıñ kınaba/ Bermet, tuylaganıñ kim bilsin.*

“Kederlenip canını sıkma/ Bermet, cesur olduğunu kim bilsin.” (KTS: 1217)

Alıntıladığımız (1) ve (2). tümcelerde deneyimci özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin her iki örnekte de kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından her iki kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında verilen iki örnek cümlede eylem olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.39 zabırka-

Kırgız Türkçesinde *zabırka*- “ıstırap çekmek, zorbalığa katlanmak, şiddete maruz kalmak” (KRS:286) anlamlarıylaYudahin’in sözlüğünde Arapça kökenli duygu fiili olup semantik anlamda *cabırka*- fiiliyle eş anlamda kullanılmaktadır. (bkz. bölüm 4.1.5) Bu iki fiil arasındaki tek fark /c/~z/ sesleri arasındaki değişimdir.

(1) *Aynisa oşol tayaktan zabırkap cürüp ölgön.*

“O, kurallara uymadığı zaman dayaktan ıstırap çekerek öldü.” (KTS: 523)

(2) *Uşul elüü altınçı cılı Toktosundu ooru-sırkoo ötö zabırkattı.*

“Bu elli altıncı yıl, Toktosun’a hastalık çok ıstırap çekirtti.” (KA: 65).

(3) *Oşol ele deysiñbi, muzduu kuduktan suu içip alğandan kiyin tuptuura on minuta zabırkap, oyku-kaykı bolup catıp, ordumdan arañ turçumun.*

“Bu kadar mı diyorsun, buz gibi soğuk pınardan su içtikten sonra tamı tamına on dakika boyunca ıstırap çeker, sendeleye sendeleye yerimden zor kalkardım.” (ÖK: 18)

Alıntıladığımız cümlelerde deneyimci özne, zorunlu istem konumundadır. Uyarıcı (1) ve (2). tümcelerde kimden hâliyle sorgulanırken, uyarıcının (3). cümlede işaretlenmemiş olması anlamda büyük bir boşluk oluşturmamaktadır. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.40 zarlan-

Durum ve devinim görünümlerine sahip olan *zarlan-* fiili, Kırgız Türkçesinde “acı acı ağlamak, sızlanmak, tasalanmak” (KRS: 289) anlamlarında kullanılmaktadır. Fiilin kökeni olan Farsça *zâr* “1. perişan, ağlayan, inleyen. 2. inilti” (FD: 1168) sözcüğüne dayanmaktadır. Alıntı kelime Kırgızcaya herhangi bir fonetik değişikliğe uğramadan geçmiştir. *Zarlan* fiili, *zar* ismi üzerine getirilen *+la-n-* isimden fiil yapan ekle biçimlenmiştir. Eylemin duygu durumu anlamını ‘tasalanmak’ anlamı ifade etmekteyken, devinimsel durumu ise, ‘ağlamak, sızlanmak’ anlamlarını karşılar.

(1) *Oşol Gölşaanaga bargın, calborıp calınıp coştıgındı, cetimdiğindi zarlap bir aytıp körgün.*

“O Gölşaanaya gidip yalvarıp gençliğini, öksüzlüğünü ağlayıp bir söylesen.” (KTS : 530)

(2) *Oo, caratkan, köödönü tuyuktu mazarlattın, enesine söök satkandı bazarlattıñ, ak emgegin aldatkandı emnege zarlanttıñ, esepsiz bayıym degenderdi çet ölkölörgö sabalattıñ.*

“Hey Yaradan, gönlü kapalı olanları mezar mezar dolaştırdın, annesine kemik satanları pazarlattın, emeğini aldatanları neden acı acı ağlattın?” (KAA: 55)

(3) *Ceti tozok içinde, zarlanasıñ, Gölgaakım.*

“Yedi cehennem içinde, sızlanırsın Gölgaakım. (GKS: 31)

(4) *Karaygan darak çarbağım, karaanıñ körböy zarlandım.*

“Gölgeli ağaç bahçem, seni görmeden tasalandım.” (KTS: 530)

Alıntıladığımız örnek cümleleri incelediğimizde (1) ve (2). cümlelerde *zarlan-* fiilinin semantik anlamda bir duygu durumunu betimlediğini görmektediriz. Bu tümcelerde yer alan deneyimci öznel zorunlu istem konumundadırlar. Eylemin isteklilik açısından her iki tümcede kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında verilen iki örnek cümlede eylem olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.41 zarık-

Kırgız Türkçesinde durum ve devinim görünüşlerine sahip olan *zarık-* fiili, “1. muhtaç olmak 2. acı acı ağlamak 3. üzülmek, azap çekmek, 4. damla damla akmak” anlamlarında kullanılmaktadır. İnceldiğimiz *zarlan-* fiiliyle semantik ve yapı anlamında benzerlik gösteren bu fiil, Farsça kökenli *zâr* sözcüğüne getirilen *+(I)k-* isimden fiil yapan eki alarak biçimlenmiştir (bkz. bölüm 4.1.40).

(1) *Emi dütarçı kız dütar menen koştop, alıska ketken süygön kişisin kütön, kütö-kütö zarıkkan kelindin sağıniç ırın ırdadı.*

“Şimdi de düdük çalan kız düdüğüyle eşlik ederek, uzaklara giden sevgilisini nasıl beklediğini, bekleye bekleye nasıl üzüldüğünü ifade eden özlem dolu şarkısını seslendirdi.” (TKSK: 95)

(2) *Kündön-küngö şişidi, sarı suu butkan zarıga.*

“Gün geçtikçe şişti, sarı su ayağa inerek.” (KTS: 530)

Yukarıda cümle (1)’de fiilimiz semantik anlamda duygu durumu görünüşünderken cümle (2)’de devinim görünüşünde yüzey yapıda yer almıştır. Duygu durumu kapsamında cümle (1)’de deneyimci özne *düdük çalan kız* tamlamasıdır. İçsel olarak hedef/amaç içeren *üzül-* türü fiiller, devingenlik anlamı taşımadıklarından bu tür eylemlerin dış üyeleri değişim etkisindedirler. Dolayısıyla sözcüksel anlamda betimlenen durumu sonlandıramazlar (-) son noktalı, içsel başlatılmış, eylemlerdir. Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında fiilin cümle içerisinde betimlediği durum olumsuz değer taşımaktadır.

4.1.42 zarıl-

Kırgız Türkçesinde Farsça *zâr* (bkz. bölüm 4.1.40) kelimesinden türeyen *zarıl-* fiili, “sızlanmak, müşteki olmak, azap çekmek; *zarıla kütü:* üzücü intizar; kaynata *maga zarılba kalabaymın bu cerde folk.:* kayınpeder bana darılma, ben burada kalamıyorum.” anlamlarında kullanılmaktadır. *Zar* kelimesi üzerine *+ıl-* isimden fiil yapma ekiyle kaynaşarak biçimlenen bu fiil, temel anlamda kişinin hoş olmayan, beklentilerine karşılık bulmadığı üzüntülü duygu durumunu betimlemektedir. İncelediğimiz fiillerin bazılarında hem durum hem de devinim anlamı taşıdıkları görülmektedir.

(1) *Emnege ele zarılıp seni izdey berişet?*

“Neden bu kadar azap çekip, seni arıyorlar?” (KSA: 75)

(2) *Ömüškö şondo calındım: Acıratıp albasañ, öltüröt dep zarıldım.*

“Ömüş’e o zaman yalvardım: sen kurtarmazsan, öldürür diye sızlandım.” (KTS: 34)

Cümle (1) ve (2)’de deneyimci özne konumundaki üyeler durumsal anlamı ve yükledikleri özne işlevini yerine getirmeleri yönüyle zorunlu istemdirler. Ölçme kısıtlaması veya sürerlilik görünüşü açısından fiil (-) son noktalı özelliğe sahip, Kırgız kültürel değerleri yönünden olumsuz anlam taşımaktadır.

4.2 Deneyimcinin Özerklik, Coşku, Kendine Güven, Kibir, Kararlılık Durumunu İfade Eden Fiiller

4.2.1 adamsın-

Kırgız Türkçesinde *adamsın-* fiili, “1. kendini adam saymak 2. kendisinin başkalarından aşağı olmadığı fikrini hissetmek” (KRS: 22) anlamlarında kullanılmaktadır. Bu fiil, Arapça kökenli *âdem>adam* “1. dünyada ilk yaratılan adam 2. ilk peygamber” (FD: 9) kelimesinden türetilmiştir. İncelediğimiz fiil, isimden fiil yapma eki olan *+sı-* ekinin fiilden fiil yapma eki olan *-n-* ekinin kaynaşmasıyla *adam+sı-n-* şeklinde biçimlenmiştir. Günümüz Kırgız Türkçesinde *adam* kelimesi “insan” manasında kullanıldığı gibi anlam genişlemesi yoluyla “saygıdeğer, halk” manalarında da kullanılmaktadır. Anlam genişlemesi ile ilgili Filizok, (2007:442), “Çok anlamlılıkta kavram alanlarının birbirleriyle yakın ve uzak ayrım ilişkisi içinde olduklarını, çoğu zaman bu ayrımın çok uzak olduğunu, çok anlamlı bir kelimenin zamanla insanların zihninde bağlantının kurulmamasının sonucunda eş gösterenli iki kelime haline dönüşebildiğini ifade etmektedir.”

(1) *Alsınçı dep tim koysom, adamsınıp kalıpsıñ.*

“Alasın diye bıraksam, çalımli tavırlar takınıyorsun.” (KTS: 27)

(2) *Aş berem dep atama, adamsınıp kalganıñ.*

“Rahmetli babanın ruhu için yemek dağıtacam diye böbürlenip duruyorsun.” (KTS: 27)

(1) ve (2). cümlelerde *adamsın-* fiilinde deneyicimci yani duyguyu hisseden kişi zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz kibir, kendini başkalarından üstün görme gibi anlamları betimlediğinden bu cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.2.2 *adırañda-*

KRS’de *adırañda-* fiili, “1. cesaret taslamak 2. şen, neşeli, heyecanlı olmak” (KRS: 23) anlamlarıyla kayıtlıdır. Fiilin yapısına baktığımızda Kırgızcada *adır* sözcüğü “tepemsi yer, küçük tepeler” (KRS:23) manalarına gelmektedir. Biz, *adır* kelimesiyle *adırañda-* arasında anlamsal bir ilişki söz konusu olmadığından, Aksan’ın (1998:214) da belirttiği üzere, “göstergenin eskisinden bambaşka, yeni bir kavramı yansıtması” durumu olarak bu fiilin başka anlama geçiş yoluyla yeni anlamlar kazandığı ve fiilin *adır > adır+añ+da-* şeklinde biçimlendiği düşünmekteyiz.

(1) *Bu kañşaar baarina mayday caktı şekildüü, maydanga cönösö ele duşmandı çekeden kıyratçuday adırañdap cogorton buyruk kütüp kalıştı.*

“Bu soğuk haber herkesi sevindirdi sanırım, cepheye gittiği anda düşmanı sırasıyla öldürecekmiş gibi cesaretleterek, yukarıdan emir beklemeye koyuldular.” (CO: 26)

(2) *Aşka carçı boldum dep adırañdap ırdadıñ.*

“Yuğ aşına tellal oldum diye kibirlenerek şarkı söyledin.” (KTS: 31)

(3) *Emne adırañdayt, cardamdaşkandın orduna kayra alaksıtat.*

“Niye kızıyor, yardım etmek yerine dikkatimi dağıtıyor.” (CO: 187)

(1), (2) ve (3). tümcelerde *adırañda-* fiilinde deneyicimci yani duyguyu hisseden kişi zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşe sahiptir. Bu bağlamda fiil, sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır.

Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.2.3 baalan-

Durum görünüşüne sahip olan *baalan-* fiili, Kırgız Türkçesinde “1. değer biçilmek, 2. kendisini beğenmek, kendini dev aynasında görmek” (KRS: 89) anlamlarında kullanılmaktadır. Fiilin kökeni olan Farsça *bahâ* “1. değer, kıymet ” (FD: 64) kelimesine dayanmaktadır. Kırgız Türkçesinde alıntı kelimelerin pek çoğunda kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda /h/ sesi düşmekte ve uzun olan son hece ünlüsü ikiz ünlü durumunu almaktadır: Ar. *hukm* > *öküm* “hüküm”, *cihân* > *caangir* > “cihangir”. (Kasapoğlu Çengel 2005:102) İncelediğimiz fiil de benzer şekilde /h/ sesinin düşmesi, son hece ünlüsünün ikizleşmesi gibi ses hadiselerinin yaşandığı görülmektedir. Fiil, alıntı kelime üzerine getirilen *+la-* isimden fiil yapma eki ekinin *-n-* fiilden fiil yapma ekiyle kaynaşmasıyla *bahâ* > *baa* > *baa+la-n-* şeklinde gelişim göstererek biçimlenmiştir. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) Aseke, sen tegi ele baalanıp kalsıñ? “Aseke, sen ne diye kendini beğeniyorsun?” (KRS: 89)

(2) *Satsañ baaluu, kiyseñ cıluu ton bolot, Emgegi cogoru baalandı.*

“Satarsan değerli, giyersen sıcak kürk olur, emeğine büyük değer verildi.” (KTS: 148)

Her iki tümcede *baalan-* eylemi deneyimci özne istemektedir. (1)’de deneyimci özne *Aseke* kişisi, cümle (2)’de edilgen yapıyla kurulan fiilde deneyimci söz diziminde yer almasa da deneyimci özne konumundadır. Fiilin betimlediği durum sürerlilik (-) son noktalı, isteklilik içsel görünüşe sahiptir. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.2.4 baatırsı-

Kırgız Türkçesinde *baatırsı-* “kendini bahadır hissetmek, bahadır saymak, cesaret bulmak” (KRS: 90) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz bu fiilin kökeniyle

ilgili olarak Tuncer Gülensoy (2007:121), “Eski Türkçede *batu* “sert, kuvvetli, gerçek” < Moğ. **matu* ~*māti* (KKlp) < Moğ.” kelimesiyle ilişkili olabileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte fiilin, *batur* “bahadır, yiğit” < Moğ. *bağatur* “yiğit, kahraman” [*bağatur* > *ba’tur* > *batur* > *bātur* > *batır*] şekillerinde Türkçe, Moğolca ve bazı çağdaş Türk Lehçelerinde yaşadığını dile getirir.” (Gülensoy: 2007:121) İncelediğimiz fiilin kökünün Eski Türkçedeki temel anlamıyla varlığını koruduğunu, Eski Türkçede az örneği bulunan +*st*-/+*si*- isimden fiil yapma ekini alarak biçimlendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca fiille kaynaşan bu morfemin Eski Türkçede çok fazla işlek olmadığı, isimlere gelerek “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamlarını belirten eylemler türettiği bilinmektedir. (Kasapoğlu Çengel 2005:133)

(1) *Birok Arstanalı çok cerde kançalık baatırsingan menen, anın canında oozumdan sözüm tüşüp, oşol suroonun berilişi keçiktirile berdi.*

“Ancak Arstanalı yok iken, kendimde cesaret bulduğumu sansam da, onun yanına gelince ağızımdan sözüm kaçmışçasına, malum suali sormayı geciktirdim.” (KA: 419)

(2) *Anda cılalı, azapka uşunça toyduk, emi cetişet! – dep baatırsingan Ceenbekov oylonboston aldığa cütkündü.*

“O zaman devam edelim, azaba yeterince doyduk, artık yeter, diyen Ceenbekov, kendini pehlivan sanarak öne yürüdü.” (CO: 204)

(3) *Baatırsingan döösüngön, soydum munça balbandı.*

“Kendimi bahadır deve olarak görüyorum, ben öldürdüm bu kadar pehlivanı.” (KTS: 150)

Yukarıdaki tümcelerde *baatırsın*- fiilinde deneyicimci kendinde bulduğu cesaret, güven duygusunu hisseden kişi olarak zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Deneyimcide eylemin oluşturduğu duygu durumu dereceli bir görünüşe sahiptir. Bu anlamda fiil, sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında olumlu değerlerle işaretlenememektedir.

4.2.5 bat-

Kırgız Türkçesinde *bat-* fiili hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam açısından eylem kütüğü, “1. batmak, gark olmak; sığmak; sokulmak, geçmek 2. batmak (güneş, ay ve yıldızlar hakkında) 3. cesaret etmek, cüret etmek 4. *mec.* dalmak, kaptırmak, dalıp gitmek 5. *mec.* darılmak, geçinmek, uyuşmak 6. bir kaba ya da bir yere bütünüyle girebilmek ya da içinden geçebilmek.” (KRS:116) anlamlarıyla kayıtlıdır. Bu anlam göstergeleri içerisinde *bat-* “cesaret etmek, cüret etmek” anlamındaki kullanımı duyguyu yansıtan durumsal değerle işaretlenir. İncelediğimiz bu fiil Clauson’da (1972:298), “çökmek ve gözden kaybolmak, batmak (güneşin vs.), batmak” anlamlarında kayıtlıdır. Çağdaş Türk lehçelerin hemen hemen tümünde yaşadığı belirtilmiştir. İncelediğimiz fiil Tietze’de, “*bat-* (I) ‘aşağı inip gözden kaybolmak’ < ET. *bat-*” anlamıyla kayıtlıdır. (Tietze 2002:292) Sevortyan (1978:78-80) *bat-* fiilin temel anlamını “*bir şeyin içine gir-*” şeklinde vermekle beraber fiilin diğer anlamlarını “1. *bat-, batır-, içine gir-, kirlen-, düş-, otur-, çök-, boğul-, doldur-, kaybol-, mahvol-, iflas et-, gizlen-, hareket et-* 2. *ak-, akıp git-* 3. *bitki ile örtül-* 4. *geç-*” olarak vermiştir. Kırgız Türkçesinde bu fiil “cesaret etmek, cüret etmek” anlamlarında kullanıldığında yeterlilik durumunu belirten *al-* yardımcı fiiliyle söz diziminde yer almaktadır. Kırgız Türkçesinde bu fiilin Eski Türkçedeki ‘batmak’ temel anlamıyla varlığını koruduğunu, bu temel anlamının yanında mecazlaşma yoluna giderek ‘cesaret etmek, cüret etmek’ gibi anlamları kazanarak anlam dairesini genişlettiğini söyleyebiliriz.

(1) *Altmış korkak birikip bir baatırğa bata albay.*

“Altmış korkak birlikte bir bahadıra ilişmeye cesaret edemedi.” (KTS: 188)

(2) *Baarıbz bir oozduu bolsok, bizge eç kim bata albayt.*

“Hep birlikte olursak bize hiç kimsenin cesareti yetmez.” (KTS: 188)

Verilen tümcelerde *bat-* fiili, yeterlilik bildiren yardımcı fiil *al-* ve fiilden fiil türeten *+ba* olumsuzluk ekiyle birlikte kullanılmıştır. Deneyicimci duygu durumunu hisseden kişi olarak zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay ise kime şeklinde işaretlenen seçimli istemdir. Deneyimcide eylemin oluşturduğu duygu durumu dereceli bir görünüşe sahiptir. Bu anlamda fiil, sürerlilik (-) son noktalı,

eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz Kırgız kültürel değerleri açısından cesaret, cüret gibi takdir edilen kavramları betimlediğinden olumlu değerlerle işaretlenmektedir.

4.2.6 batın-

Kırgız Türkçesinde “cesaret etmek, cüret etmek” (KRS: 117) anlamlarında kullanılan *batın-* fiili, *bat-* fiiliyle semantik ve köken olarak benzerlikler taşımaktadır (bkz. bölüm 4.2.6.). Bu iki fiil arasındaki fark *batın-* fiilinin, dönüşlü çatı eki olan -n- ile biçimlenmiş olmasıdır. Kasapoğlu Çengel’e (2005:154) göre, “bu ek ünlüyle biten fiillere doğrudan doğruya eklenirken ünsüzle biten fiillerde Kırgızcadaki ses uyumuna bağlı olarak /ı/, /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini almaktadır. Fiildeki oluş, kılınışın veya durumun doğrudan doğruya özneye döndüğünü ve öznenin bu durum veya olaydan kendisinin etkilendiğini gösteren çatı eki olarak kullanılmaktadır.” Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümleler şunlardır:

(1) *Batırı bolso kayrattuu, batınıp duşman kelebi?*

“Bahadırı cesur olursa, düşman cüret edebilir mi?” (KTS: 190)

(2) *Batınıp cürök sırın ayta alabı batınan, ce bolboso sözdön korkkon.*

“Sevgisini söylemeğe cüret edebilir mi, uzatmadan, yoksa söz etmeğe çekiniyor mu?” (KTS: 190)

Tümcelerde deneyimci özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Süretilik özelliği yönünden fiilin her iki örnekte de kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından her iki kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenir.

4.2.7 biyikte-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel anlam bilim açısından hem devinim hem de durum görünüşünü gösteren *biyikte-* fiili, “yükselmek (yüksek yere çıkmak, manevi iç durumun yükselmesi), çıkmak (yüksek yere çıkma, sesin çıkması)” anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni Gülensoy’da (2007:197), “[< *bedü-k >büyü-k] şeklindedir. Ayrıca değişik fonetik farklılıklar göstererek modern

diyalektlerde yaşadığı ifade edilmiştir.” Clauson’da (1972:302), fiilin kökeni *bedü-* “büyük, muazzam” olarak kaydedilmiştir. İncelediğimiz bu fiil, *biyik* “yüksek” kelimesine getirilen *+te-* isimden fiil yapan ekle *biyik* > *biyik+te-* şeklinde biçimlenmiştir. Eski Türkçede kelimenin betimlediği anlamları göz önüne aldığımızda, Kırgız Türkçesinde *biyik* ‘yüksek’ kelimesine getirilen eklerle fiilin mecazlaşma yoluna gittiği görülmektedir.

(1) *Toogo ulam biyiktep çıgıp oturduk.*

“Dağa git gide yükselerek çıkıyorduk.” (KTS: 226)

(2) *Ünü ulamdan- ulam biyiktep oturdu.*

“Sesi gittikçe yükseldi.” (KTS:226)

(3) *Tinçtik, dostuk mınarası biyiktep, zor taalayga baratabız cazganbay.*

“Huzur, dostluk minaresi yükselip büyük talihe gidiyoruz çekinmeden.” (KTS: 226)

Verdiğimiz örnek cümlelerden de anlaşılacağı üzere *biyikte-* fiili farklı anlamsal durum ve devinimleri betimlemektedir. Duygu durumu bağlamında fiil, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır.

4.2.8 candan-

Kırgız Türkçesinde *candan-* fiili, geniş anlam yelpazesıyla “canlanmak, canlandırmak, aile sahibi olmak” (KRS: 228) anlamlarını karşılamaktadır. Fiilin kökeni Farsça *cân* “ruh, can, sevgili” (MK: 543) sözcüğüne dayanmaktadır. İncelediğimiz bu fiil, *can* alıntı kelimesi üzerine getirilen *+da-* isimden fiil yapma ekinin *-n-* fiilden fiil yapma ekiyle kaynaşması sonucunda *candan-* (<*can+da-n-*) şeklinde biçimlenmiştir. Kırgız Türkçesinde incelediğimiz fiil, mecazlaşma yoluna giderek kişinin içsel duygu durumunda yaşanan heyecan durumunu, diri duruma gelme durumlarını betimler. Ayrıca *can* alıntı sözcüğünden türetilen çeşitli isim veya fiillerin Kırgız Türkçesi söz varlığında nicel anlamda fazlalığı dikkat çekicidir:

candant- “canlandırmak, ruh vermek”, *candık*, “1. diri varlık; 2. (koyun, keçi gibi) ufak evcil hayvanlar” (KRS: 228) vb. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Tamaşaluu söz menen el arası candana tüştü.*

“Eğlenceli sözler ile halk canlanmaya başladı.” (KTS:412)

(2) *Andreydin kelişi menen revolutsiyaçıl iş, kıymıl candana tüşkөndөy boldu.*

“Andrey’in gelişi ile devrimin işi, hareketi canlanmaya başladı.” (KTS:412)

Candan- fiili durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem uyarıcı ise seçimli istem konumunda olup İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktır.

4.2.9 *cigitsin-*

Kırgız Türkçesinde *cigitsin-* “kendini yiğit olarak hissetmek, yiğitlik taslamak” (KRS: 253) anlamlarına gelmektedir. Gülensoy (2007:1145) incelediğimiz fiilin kökeni hakkında şu açıklamayı yapar: “*yiğit* ‘1. güçlü, yürekli, kahraman, alp 2. delikanlı, genç, erkek 3. *mec.* gözü pek düşüncelerini çekinmeden söyleyen kimse’ ET., OT. *yigit* (EUTS, 296; DLT) < *yig* (~ *yég*, *yig*) ‘iyi, daha iyi, üst, üstün, hayırlı’ + (*i*)*t* ~ Y(>c, ç, j)İ(>ə)G(>y, ŋ)İ(>é, e, ə)T biçiminde fonetik değişiklikler gösteren kelimenin çağdaş Türk lehçelerinde yaşadığını belirtir. Fiilimiz, *cigit* ismine getirilen ve “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamında fiiller türeten +*sin*/+*sin-* isimden fiil yapma ekiyle biçimlenmiştir. Genel anlamda incelediğimiz fiilin kökünün, günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruduğunu ifade edebiliriz.

(1) *Kimisinin bolbosun cüzünö cügerlüü tikteym, nige kurulay ele cigitsinüü?*

“Kimsesi olsa da yüzüne cesaretli bakarım, boşuna yiğitlik taslamak ne diye?” (ASK:63)

Cigitsin- eylemi durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. Uyarıcı kimden hâliyle söz diziminde seçimli

istem konumundadır. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktır.

4.2.10 coonsu-

Kırgız Türkçesinde *coonsu-* fiili, “1. kendini pehlivan saymak, kuvvetli hissetmek 2. caka satmak” (KRS: 261) anlamlarında kullanılmaktadır. K. Seydakmatov (1988:98-99), fiilin kökeninin *yog~yok~yogun (>coon)* “yoğun” şeklinde Türk lehçelerinde yaşadığını belirtir. Clauson’da (1972:904) fiilin kökeni *yo:ğun~yoğō:n* “yoğun, koyu, yoğun” biçiminde kayıtlıdır. KRS’de *coon* “1. şişman, yoğun, güçlü, kuvvetli 2. *mec.* zengin, kodaman” (KRS:261) anlamlarıyla yer almaktadır. İncelediğimiz bu fiil, *coon* ismine getirilen *+sı/+su-* isimden fiil yapma ekiyle biçimlenmiştir. Bu ek, Kasapoğlu Çengel’e (2005:133) göre; “Kırgızcada işlek bir kullanım göstermekte ve genellikle ünsüzle biten isimlere gelerek aşırı istek ve ihtiyaç bildiren geçişli ve geçişsiz fiiller yapmaktadır: *batır-sı* ‘kahraman gibi olmak, kahramanlık taslamak’, *arık-sı-* ‘kendini zayıf saymak’ vb.”

İncelediğimiz bu fiilin yeni bir kavramı yansıtması durumu olarak başka anlama geçiş yoluyla yeni anlamlar kazandığı görülmektedir.

(1) *Coonsunup col berbes, coondu çapkan Kurmanbek.*

“Övünene yol vermez mahirleşeni yağmalayan Kurmanbek’tir.” (KTS: 478)

(2) *Coonsungan duşmandan, colugup öçün alalbay.*

“Kendini pehlivan sanan düşmanından karşılayıp kinini alamıyor.” (KTS: 478)

Deneyimcinin kendini kuvvetli addetmesi, kendisiyle övünüp, gururlanması durumlarını betimleyen *coonsu-* eylemi durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. Uyarıcı söz diziminde seçimli istem konumundadır. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalıdır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.2.11 çirtıy-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü özellik gösteren *çirtıy-* fiili, “1. ciddi ve vakurlu bir görüntüsü olmak 2. kibirlenmek, caka satmak” (KRS: 892) anlamlarında kullanılmaktadır. Yudahin, inceledimiz bu fiilin kökünün *çirt* ‘çatırdamayı taklit etmeyi gösteren onomatopee (taklidi, yansıma) sözcük’ (KRS: 892) olduğunu kaydetmiştir. Kırgız dilinde bu fiil, *çirt* yansıma sözcüğüne isimden fiil yapan +y- eki getirilerek *çirtıy-* (<*çirt-y-*) şeklinde biçimlenmiştir. Deneyimcinin ‘kibirli, ciddi, vakur’ durumunu ifade eden bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlemiz şu şekildedir:

(1) *Kumarkandın sözün kulağı çalıp kalğan Suusar çirtıya tuştı.*

“Kumarkan’ın sözlerini dikkate alan Suusar, kibirlenmeye başladı.” (KTS: 1358)

Alıntıladığımız cümlede *çirtıy-* eylemi duygusal bir durumu betimler ve ifade edilmek istenen durum yazın alanda tek zorunlu isteme bağlı olarak deneyimci özne ister. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumsuz değer taşımaktır.

4.2.12 çoñsun-

Kırgız Türkçesinde geniş anlam dairesine sahip olan *çoñsun-* fiili, “kibirlenmek, kurumlanmak; kurum satmak, çalım atmak; büyüklenmek, kendini önemli biri görmek” (KRS: 867) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü, Räsänen’in sözlüğünde *çoñ* ‘çok, büyük, ulu, yüce’ anlamlarıyla kayıtlıdır. Räsänen, *çoñ* kelimesinin menşeyini Çince olarak kaydetmiş, ayrıca Çağatayca, Kırgızca ve Tarañice dillerinde bulunan bu sözcüğün karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir. (VEWT 1969:116) Yudahin’in sözlüğünde kelime Çince >*çoñ* “1. büyük, ulu 2. büyük (yaşça) 3. amir” (KRS: 867) anlamlarıyla verilmiştir. Kırgız Türkçesinde fiilin biçimleneşiyle ilgili Kasapoğlu Çengel (2005:133), “tarihi yazı dillerinde az örneği olan +sI-/sU ekinin Kırgızcada daha işlek yapıya sahip olduğunu belirtmektedir.” İncelediğimiz bu fiil de *çoñ* isim köküne getirilen +sI-/sU isimden fiil yapma ekiyle ve -n- dönüşlülük ekinin kaynaşmasıyla *çoñsun-* (<*çoñ-su-n*) şeklinde mecazlaşma yoluna giderek anlam dairesini genişleterek biçimlenmiştir. Taradığımız

eserlerden alıntıladığımız fiilimizin duygu durumu betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Çoñsungan coonu somdodu/ Aybaltalap tokmoktop/ Arstan Manas oñdodu.*

“Arslan Manas, kibirlenen düşmanı bastırdı, baltayla pataklayıp başarı sağladı.”
(KTS: 1333)

(2) *Kiçinege çoñsunba, asmandagı ayga kol sunba.*

“Az da olsa kibirlenme, gökyüzündeki aya el uzatma.” (KRS: 867)

Alıntıladığımız (1) ve (2). örnek cümlelerde *çoñsun-* fiilinde deneyicimci yani duyguyu hisseden kişi zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz kibir, kendini başkalarından üstün görme gibi anlamları betimlediğinden bu cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.2.13 **erdemsi-**

Kırgız Türkçesinde *erdemsi-* fiili, “1. erkeklik, cesaret taslamak 2. cesaretlenmek” (KRS: 959) anlamlarına gelmektedir. Tuncer Gülensoy’da (2007:336), bu fiilin kökenini, “*er* ‘erkek, adam’ < ET., OT., DTL.” şeklinde alır ve *erdem* sözcüğünün *er*’den türediğini ilk defa W. Thomsen tarafından yazıldığını belirtir. Ayrıca Gülensoy, *er* sözcüğünden türetilen *erdem* ‘fazilet, edep, hüner’ kelimesinin ET., OT. *érdem* (DTL); *ädrem* ~ *ädirem* (EUTS, 69); *(ä)rd(ä)m* < *er+de-m* biçiminde fonetik değişikliklerle kayıtlı olduğunu belirtir. Clauson’da (1972:190-194), “*er*” sözcüğünün temel anlamda ‘kişi’ olarak kullanıldığını daha sonra ‘erkek, savaşçı, koca’ gibi anlamlar kazandığını belirtir. Ayrıca Clauson, bu sözcüğün anlamlarını Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerde örneklerle açıklamaya çalışmış ancak +*dem-* eki üzerinde durmamıştır.” Deneyimcinin ‘cesaret, kendine güven’ gibi duygu durumları ifade eden bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Cigitter içterinen baylanıp cürgön kısa kılıçtarın suurup alıp, erdemsip kaçırıp kirgen Karabektin üç cigitin kılıçtın sırtı menen attarınan tüşürö çaap ciberiştı.*

“Gençler içlerine astarlayıp bağladıkları kısa kılıçlarını çekip çıkararak, cesaret taslayarak saldıran Karabek’in üç adamının atlarını kılıçlarının sırtı ile yere sererek kesip gönderdi.” (TKSK:2)

(2) *Erdemsigen burutka korduğu mıktap salabız.*

“Cesaret taslayan Burut’a rezilliği tattırırız.” (KTS: 1434)

(3) *Erdemsiyt ee-caa berbey neçender, Sınap körsön bakıldaganı beker.*

“Bazıları yaygara koparak erkeklik taslarlar, Sınadığında görürsün ki, yaygaraları boşuna.” (KTS: 1434)

Erdemsi- fiili durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup özne konumundadır. İsteklilik kriteri açısından, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktır.

4.2.14 erkinden-

Kırgız Türkçesinde *erkinden-* duygu fiili, “kendini özgür, serbest hissetmek” (KRS:962) anlamlarında kullanılmaktadır. Gülensoy’a (2007:333-339) göre fiilin kökeni, “Eski Türkçede *erk* ‘güç, kuvvet’ anlamlarında kullanılan sözcük, *er+k > erk* şeklinde biçimlenmiş daha sonra *erk* sözcüğüne getirilen isimden isim yapan *+(i)n* ekiyle *erkin* (*<erk+(i)n*) ‘hür, serbest’ hâlini almıştır.” Clauson’da (1972:220) fiilin kökü olan *erk* “1. gücü başkalarına dayatmak 2. serbestlik, özgürlük, özgür olma” sözcüğü iki temel anlamda kayıtlıdır. Kırgız Türkçesinde bu fiil, isimden fiil yapma eki olan *+da-/+de-* ekinin fiilden fiil yapma eki olan *-n-* ekiyle birleşmesiyle *erkinden-* (*<er+k(in)+de-n-*) şeklini almıştır. Semantik anlamda incelediğimiz fiilin kökünün, günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz.

(1) *Mına uşulardın kaysınısın ömüründö eş tutuu adamdın öz erkinden ekenin cazamız.*

“İşte bunların içinden hangisini hayatında eş tutmanın, insanın kendi özgür olmasına bağlı olduğunu yazacağız.” (OK: 190)

(2) *Kıl arkandın selkinçek, kızdar oynop erkindep.*

“Kıl urgandan salıncak, kızlar oynar özgürleşerek.” (KTS: 1436)

(3) *Köldögu suzgön ördök, kaz erkindep uçkan turbaybı.*

“Gölde yüzen ördek, kaz özgür olup uçmuşlar demek.” (KTS: 1436)

Erkinde- fiili kişinin özgür olma, kendini serbest hissetme gibi özerkliği betimleyen duygu fiilidir. Durum görünüşüne sahip tek istemli bu fiilde deneyimci zorunlu istemdir. İsteklilik kriteri yönünden, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Fiilin ifade ettiği duygu durumu dereceli yani (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumlu değerle işaretlenmektedir.

4.2.15 erlen-

Kırgız Türkçesinde *erlen-* fiili, “cesaretlenmek, yiğitlik hissetmek” anlamlarına gelmektedir. Fiilin kökü *er* sözcüğünden gelmektedir. (bkz. bölüm 4.2.13; bölüm 3.2.14.) Tietze’de (2002:735) bu fiil, *erlen-* “erlik davasında bulunmak” < *er+len-* şeklinde yer almaktadır. İncelediğimiz fiil Clauson’un (1972:230) eserinde *erlen-* “erkeklik göstermek, ergenliğe erişme” manalarında (< *er* “erkek” +*le-n-*) olarak kayıtlıdır. Ayrıca Clauson (1972:230), bu fiilin günümüzde sadece Kırgız Türkçesinde yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca, bu fiilin sadece Kırgız dilinde yaşıyor olması da kahramanlık, yiğitlik, cesaret gibi kavram ve değerlerin Kırgız toplumu için ne denli önemli olduğunu açık kanıtıdır.

(1) *Karaça kan elinin türün karasa coodon korkup apkaarıbay, eç biröö kaltırabay, erleri erlenip, şerleri şerdenip, külüp turat.*

“Karaça Han, halkının durumuna baktığı zaman hiç birinin düşmandan korkmadığına, erlerinin erkeklik cesaretlenip, kuvvetlerinin artığına, gülüp durduklarına tanık olur.” (GKS: 392)

Erlen- duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktadır.

4.2.16 ersi-

Kırgız Türkçesinde *ersi-* fiili, “bahadırılık taslamak, kendini kahraman zannetmek” (KRS: 963) anlamlarına gelmektedir. Kişinin özgüvenini ifade eden *ersi-* fiili, Tekin’e (1975:263) göre, *er* < **ēr* ‘erkek, adam’ sözcüğünden türemiştir. Sevortyan, fiilin kökünü *er* sözcüğüne dayandırmış ve kelimenin anlamlarını “1. erkek, er, erkeksi görünüş 2. kahraman, cesur, batır, yiğit, mert kişi 3. asker, savaşçı 4. *mec.* güç, enerji, sertlik, mertlik 5. koca, eş 6. erkek (hayvan) 7. olgunlaşmış, yetişmiş kişi 8. efendi 9. serbest, bekar erkek 10. yardımcı kelime işlevi vardır.” olarak kaydetmiştir. (Sevortyan 1974:321-322) İncelediğimiz bu fiil, Kırgızcada *er* sözcüğüne getirilen isimden fiil yapan +*si-* ekiyle biçimlenerek *ersi-(<er+si-)* şeklinde kaynaşmıştır. Kırgız Türkçesinde isim köküne getirilen bu ek vasıtasıyla fiilin mecazlaşma yoluna gittiği görülmektedir.

(1) *Baatırsınıp, ersinip, köödönündö bu Kıyaz.*

“Bu Kıyaz kahramanlık taslayıp, kendini bahadır sayıyor.” (KTS: 786)

(2) *Ersip esi ketkender, eşekke minip çabıştı.*

“Bahadırılık taslayıp şuurunu kaybedenler, eşeğe binip yarıştı.” (KTS: 1437)

İncelediğimiz *ersi-* duygu fiili durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin özgüvenini yansıttığı şeklinde yorumlanabileceğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.2.17 kayrattan-

Kırgız Türkçesinde *kayrattan-* fiili, “güç, kuvvet kazanmak; cesaretlenmek, yiğitlenmek” (KRS: 321) anlamlarda kullanılan Arapça kökenli duygu fiilidir. Kırgız Türkçesinde bu fiil, *gayret* “1. çalışma, çabalama. 2. kıskanma, çekememe. 3. aziz ve kutsal bir şeye tecavüz edildiğini görmekten doğan asîl, temiz duygu” (FD: 283) kelimesinden türetilmiştir. Alıntı kelimelerde ön seste bulunan /g/ sesi, Kırgız Türkçesinde tonsuzlaşarak /k/ ve /q/ ünsüzüne dönüşmektedir. Ayrıca alıntı kelimelerde yazılmayan ünlü, Kırgız Türkçesine çoğunlukla /a/ sesi olarak girmiştir. Bu kalınlaşma hadisesi sözcük içerisindeki bir sesin kendinden sonraki sesi değiştirmesiyle ortaya çıkmaktadır. (Kasapoğlu Çengel 2005:74-87) İncelediğimiz bu fiil, *gayret* > *kayrat*>*kayrat+ta-n-* şeklinde biçimlenmiştir. Fiilin kökünün Arapçadaki anlamından uzaklaşarak yeni bir kavramı yansıtmaya durumu olarak başka anlama geçiş yoluyla yeni anlamlar kazandığı tespit edilmiştir.

(1) *Bul ubakta Nürbübü coldoştorunan algan kattı okup kayrattanıp oturgan.*

“Bu vakitte Nürbübü, arkadaşlarından aldığı mektubu okuyup gayretlenip oturuyordu.” (KTS: 599)

(2) *Kapitan kayrattanıp, eç nersege muyuşpay bara catkan bir boorloruna ıraazı bogondoy köpkö karap turdu.*

“Kaptan gayretlenip hiçbir şeye inanmayıp yürüyen kardeşlerine razı olmuş gibi uzun zaman bakıp durdu.” (KTS:599)

(3) *Atadan kalgan coykuma, karmay kalıp sabınan, suurup alıp kabınan kayrattanıp imerdi.*

“Babasından miras kalan/ kılıcı kılıfından çıkartarak/ sapından tutup er yiğitçe çevirdi.” (KTS: 635)

İncelediğimiz *kayrattan-* duygu fiili, karmaşık görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumlu değer taşımaktadır.

4.2.18 kekey-

Kırgız Türkçesinde karmaşık görünüşlü fiillerden olan *kekey-* fiili, “1. başını yukarı doğru kaldırmak 2. *mec.* kibirlenmek, gururlanmak, övünmek; kibirli görünüşe bürünmek” (KRS: 367) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz bu fiilin kökü Sevortyan’da (1997:24-25), “*kek* ‘1. öfke, hiddet, gazap, nefret, kin 2. intikam, intikam duygusu 3. güçlük, engel’ anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, “kelimenin etimolojisi hakkında kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını belirterek kelimenin kökeniyle ilgili Ramstedt, Räsänen gibi bilim adamlarının görüş ve düşüncelerine yer vermiştir. Räsänen, *kek* kelimesinin türevlerini Türkçe *ke:ye* ‘azarlamak’, *kākāi-* ‘gurulanmak, kibirlenmek’ olarak ele almıştır. Ayrıca yine aynı kökten türediğini düşündüğü fiilleri semantik, fonetik ve morfolojik ilişki gözetmeksizin türeyimsel bağlantı yoluyla ilişkilendirmeye çalışmıştır: Kazakça *keyi-* fiiliyle *keke-* ‘azarlamak’; Kırgızca *kekey-* ‘başını yukarı doğru kaldırmak’ → ‘gururlanmak’ vb. anlamlarıyla karşılaştırmıştır. Diğer dilbilimci Ramstedt, Kırgızca *kek* sözcüğünü **keg* kelimesiyle karşılaştırmış, Teleütçe *kā* ‘kendine güvenmek, gururlanmak’ ve Kalmukça *kek̄χə* ‘sinirlenmek, öfkelenmek, dövüş hazır halde olmak’ < **kekiji-* fiillerinin bağlantılı olabileceğini ifade etmiştir.” (Sevortyan 1980:24-25) Clauson’un (1972:77) eserinde bu fiilin kökü, Mon. V. GG başlıklı maddenin *kek* alt maddesinde ele alınmıştır. Clauson, kelimenin temelde *o:ç* sözcüğüyle eşanlamda kullanıldığını, erken dönemde aynı kelimeyle beraber ikileme olarak metinlerde geçtiğini belirtir. Clauson, *kek* kelimesinin semantik gelişimini sırasıyla, ‘garez, hınç, kin → öç alma duygusu → intikam’ şeklinde vermiş; kelimenin NC Kzk., Kırg., SC Özb. ve bazı modern diyalektlerde yaşadığını belirtir. (Clauson 1972:77) İncelediğimiz bu fiil, *kek* isim köküne Kırgızcadaki işlek kullanıma sahip olan +*ey-* isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle *kekey-* (*kek-(e)y-*) olarak biçimlenmiştir. Kırgız Türkçesinde bu fiil temel anlamda ‘başını yukarı kaldırmak’ anlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte insanın dış görünümünün, göstergenin oluşmasında rol oynadığı dikkate alındığında ‘başı yukarıda’ göstergesinin gurur, kıvanç göstergeleriyle semantik anlamda yakınlık gösterdiği, mecazlaşma yoluyla bu duyguları kazandığı söylenebilir. Fiilimizin sözcüksel anlamını betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Alımdın canında oturganı çınını koluna alıp, koş cem bolgon kulaalıça kekeyip turup çaydı bir uurtadı.*

“Alım’ın yanında oturan kaseyi eline alıp, iyice doymuş ala doğan gibi başını yükseğe kaldırarak bir defada çayı yuttu.” (KTS: 680)

(2) *Öy! - dep ün salıp, kekeyip arttagılardı şaşırttı kerbenbaşı.*

“Oy! – deyip ses çıkararak gururlanan Kerbenbaşı, arkadakileri şaşırttı.” (TKSK: 553)

Alıntıladığımız (1). cümlede *kekey-*, yapılan devinimi betimleyen hareket fiili iken (2). cümlede ise bir duygu durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla cümle (1)’de (Eden+Etkilenen) semantik rol yapısı mevcuttur. Cümle (2)’de deneyimci duyguyu hisseden özne konumunda yerini almıştır. Duygu durumu kapsamında *kekey-* fiilinde deneyimci yani duyguyu hisseden kişi zorunlu istemdir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden duygu bağlamında fiilimiz kibir, kendini başkalarından üstün görme gibi anlamları betimlediğinden bu cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.2.19 keñirsi-

Karmaşık görünüşlü duygu fiillerinde *keñirsi-*, “kendini serbest rahat hissetmek, genişçe yayılmak” (KRS: 374) anlamlarında kullanılmaktadır. Gülensoy’da (2007:364) fiilin kökeni, “Eski Türkçede *kén* ‘geniş’ (Uyg.Br.) ~ *kiñ* (DTL) < *ké:ñ+(i)ş* ~ *kē(>i:,ie)ñ(>y)*” şeklindedir. Clauson’da (1972:724-725) fiilin kökü, *ké:ñ(ğ)* “geniş, enli” anlamlarıyla kayıtlıdır. Clauson (1972:725) bu sözcüğün çağdaş Türk lehçelerinde değişik fonetik farklılıklarla yaşadığını ifade etmektedir. Sevortyan’da (1980:46) fiilin kökeni, “Eski Türkçede /e/ ~ /i/ şeklinde fonetik farklılıklarla **ke:ñ* ~ *ki:ñ* biçiminde verilmiştir. Sevortyan’da, bu sözcüğün anlamları “1. geniş, enli, ferah 2. büyük 3. genişlik 4. serbest 5. alan, yer 6. uzak 7. içten 8. detaylı, doğru” olarak yer almaktadır. (Sevortyan 1980:46) Kırgız Türkçesinde bu fiil, kelime köküne getirilen ekler aracılığıyla mecazlaşarak kişinin kendini rahat ve serbest hissetmesi anlamlarını kazanmıştır. Ayrıca bu fiilin, geniş ve ferah ortamların deneyimciye huzur ve rahatlık vermesi bununla birlikte kişinin daha rahat nefes alıp

vermesiyle vücutta görülen genişlemenin ve rahatlamanın içinde bulunulan duygu durumunu karşılamada rol oynayabileceğini söyleyebiliriz.

(1) *Keñirsigen keñözön, menin cerim bolsoçu.*

“Çok geniş vadi benim yerim olsaydı.” (KTS: 691)

(2) *Koş, aman bol emi ay, keñirsigendi kenen say.* (KTS: 691)

“Elveda, sağ ol halkım genişledi (refaha erdi) nehir yatağım.”

Alıntıladığımız bu tümcelerde deneyimci, özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin her iki örnekte de kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından her iki kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenir.

4.2.20 kerbezden-

Durum ve devinim görünüşüne sahip olan *kerbezden-* fiili, Kırgız Türkçesinde “1. kendisini beğenmek, kibirlenmek 2. züppelik etmek” (KRS: 376) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiili, Kırgız dilbilimci K. Dıykanov, *Kırgız Tilinin Tarixinan* (Kırgız Dilinin Tarihiyle, 1980) adlı eserinde ele almıştır. Dıykanov (1980), *kerbez* ‘kaptisli, kibirli’ anlamlarına gelen bu sözcüğünün Farsça kökenli alıntı kelime olduğunu, kelimenin kökünün ‘sağır’ anlamında kullanılan Farsça *ker* (FD: 508) sözcüğüne dayandığını ve bu isim kökünün *-bez* (kibirlenen) ekiyle kaynaşarak birleşmesinden oluştuğunu ifade eder. (Dıykanov 1980:21) Kırgız Türkçesinde incelediğimiz bu fiilin yapısı Dıykanov’un ifade ettiği gibi her ne kadar Farsça *ker* “sağır” ismine getirilen *-bez* morfemiyle şekillendiği düşünülse de, isim köküyle kalıplaşmış bu ekin bulunuşu ve kelimenin kökle morphem arasındaki semantik yönden kurulan anlamsal bağ açıklanamadığından bize göre, Farsçadan alındığı yönündeki kanaatin sadece eklendiği morphem bakımından yapılan bir değerlendirmeye bağlı olarak ortaya çıktığı şeklindedir. Kırgız Türkçesinde deneyimcinin ‘kibirli, gururlu’ duygu durumunu ifade eden bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerimiz şu şekildedir:

(1) *Kerbezdenip keede sozup bilegin, süylögönsüyt, ee kalam ilebin.*

“Bazen kendini beğenerek bileğini sunuyor, söylemiş gibi oluyor, alevini hissediyorum.” (KTS: 694)

(2) *Ordunan kerbezdenip cay turgan.* “Oturduğu yerinden kendini beğenerek yavaşça kalktı.” (KRS: 376)

İncelediğimiz *kerbezden-* duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci özne duygu durumunu tecrübe eden veya kabul eden tamlayıcıdır. Duygu durumu bağlamında fiil sürerlik yönüyle (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz kibir, kendini başkalarından üstün görme gibi anlamları betimlediğinden bu cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.2.21 *kersey-*

Kırgız Türkçesinde *kersey-* fiili, “kurulmak, çalımlı tavırlar takınmak; kibirlenmek, büyüklenmek, kendini önemli biri sanmak” (KRS: 379) anlamlarında kullanılan duygu fiilidir. İncelediğimiz bu fiilin yapısıyla ilgili olarak Kasapoğlu Çengel, “muhtemelen *kersey-* fiilinin Kırgızcada işlek kullanıma sahip olan *+y-* ekiyle *kersey-* (**kerse-y-*) olarak biçimlendiğini ifade eder. Eski Türkçede *+d-*; *+ad-/+ed-* ekinden gelişen bu ek, günümüz Kırgız Türkçesinde ise ünlüyle biten isimlere *+y-*; ünsüzle ünsüzle biten isimlere de ünlü uyumuna göre *+(ı)y-/+(i)y*, *+ay-/+ey-*, *+oy-/+öy-* ekleri getirilerek gelişim göstermiştir. (Kasap Çengel 2005:135-136) Kasapoğlu’nun görüşlerini destekler nitelikte *Kırgız Cana Türk Tillerindeki Etiş Casooçu Kurandılar* (Kırgız ve Türk dillerinde fiil yapan ekler) adlı eserinde Ergün Koca, incelenen bu fiilin *kerse* ismine getirilen *+y-* isimden fiil yapma ekiyle biçimlendiğini ifade etmektedir. (Koca 2010:192) Biz bu fiilin, muhtemelen **ker-* ‘germek, çekmek, uzatmak’ (KRS:376) fiiliyle bağlantılı olduğunu, günümüz Kırgız Türkçesinde ‘kollarını açarak gövdeyi gergin bir duruma sokma’ temel anlamının yanında mecazlaşarak ‘rahatlık, özgüven, gurur, övünç’ gibi anlamları metaforik bir biçimde yeni anlamalar kazanmasıyla anlam dairesini genişlettiğini düşünmekteyiz. Bu bağlamda, incelediğimiz bu fiilin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Kıdır bay kerseyip koydu.*

“Kıdır Bey, mağrurluk etti.” (KTS:697)

(2) *Al ayrısın tayanıp, çöptü közdöy erseyip basıp ketti.*

“O çatalına dayanarak o tarafa kibirlenerek yürüyüp gitti.” (KTS:697)

İncelediğimiz *kerbezden-* duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci özne duygu durumunu tecrübe eden veya kabul eden tamlayıcıdır. Duygu durumu bağlamında fiil sürerlik yönüyle (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Kırgız kültürel değerleri açısından taşıdığı değer itibarıyla olumsuz duygu değeriyle işaretlenir.

4.2.22 kesirlen-

Deneyimcinin duygusal durumunu betimleyen *kesirlen-* fiili Kırgız Türkçesinde, “kibirli olmak, hava atmak, kendini serbest, hür hissetmek” (KRS: 381) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz etimolojik sözlüklerde kelimenin kökeniyle ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Yudahin, KRS’de fiilin kökünü *kesir* sözcüğüne dayandırarak, kelimenin anlamlarını, “1. istihfaflı muamele; bir nesneye magrurca istihfafla bakmanın bir neticesi olan felaket; *tamaktı kesir kılba: yiyeceğe istihfaf gözüyle bakma; kesiri conğ: her şeye istihfaf ve hor görme gözüyle bakan; güç beğenir kimse; бүткөн бойунун бары эле кесир: o- müccesem bir gurur, müccesem bir istihfaf’tır; senin ooz kesiring ala ketti: farfalalığınla felâket getirdin; maldı tepe, kesiri bolot: malı tepme (yoksa) felâket gelir (bir daha mal yüzü görmezsin); 2. kendini beğenen; kibirli” (KRS: 381) şeklinde vermiştir. İncelediğimiz bu duygu fiili, *kesir* kelimesine getirilen *+la-* isimden isim yapan ekle *-n-* fiilden fiil yapan ekin kaynaşmasıyla biçimlenmiştir. Birey için fark edilme çabası önem kazandıkça, ruhsal ve duygusal yaşam alanında kibir ve hırs duygu durumu ortaya çıkar. Adler’e (2013:201) göre, iktidar ve üstünlük amacı son derece yoğun ve şiddetli hareketlerle ulaşmaya çalışan bireyde iyice belirgin bir hâl alır ve bu kişinin yaşamı büyük bir başarı kazanma ümidine dönüşür.” Her insanın belli bir dereceye kadar kibirli olması doğal karşılanırsa da bu kibrin ortaya çıkarılması Kırgız toplumunda hoş karşılanmayan bir durumdur.*

(1) *Ayrandı kesirlenip içpey kımız bolso dep turgango!*

“Yoğurdu hor görüp bakıp içmeyip, galiba kımız olsa daha iyi olur diyor!”
(KTS: 699)

(2) *Kamçısını eerdin kşına tayap, kesirilenip atüstündö gana karap turat.*

“Kamçısını eyerin kaşına dayayarak ottan inmeden kendisini serbest hissedip bakıyor.” (KTS: 699)

İncelediğimiz bu fiilde, deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden özne konumundadır. Uyarıcının cümle içerisinde yer almaması anlamda büyük bir boşluk doğurmaz. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumsuz değer taşımaktır.

4.2.23 kıyınsl-

Deneyimci öznenin duygu durumunu ifade eden *kıyınsl-* fiili, “kuvvetlilik veya cesaret taslamak, böbürlenmek, caka satmak” (KRS: 483) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz bu fiilin kökeni *kıynal-* fiiliyle benzerlik göstermektedir. (bkz. bölüm 4.1.19.) Clauson (1972:631) fiilin kökeninin, *kı:n (kı:η)* “cezalandırma, işkence” kelimesinden türediğini ayrıca, bu kelimenin *kıyın* şeklinde çağdaş Türk lehçelerinde yaşadığını ifade etmektedir. Gülensoy, incelenen fiilin kökenini < *kıy-* ~ *gıy-* “feda etmek” biçiminde ele alarak, kelimenin *kıyın* “eziyet, sıkıntı” < *kıy-(i)n* anlamında kullanıldığını belirtmektedir. (Gülensoy 2007:521) Kırgız Türkçesinde bu fiil, mecazlaşma yoluna giderek *kıyın* ismi üzerine getirilen +*sl-* isimden fiil yapan ekle kaynaşarak *kıyın* > *kıyın+sl-* biçimde biçimlenmiştir. Fiilin semantik yönü ve betimlediği duygu durumuyla ilgili olarak Adler (2013:203), “bireyin büyük hırsı olmadan insanlığın büyük başarılarının gerçekleştiremeyeceğine dair bir karşıt görüş olduğunu ve bu hatalı bakış açısının insanlar açısından doğru olmadığına, bireyin yetersizliği sonucunda ortaya çıktığına dikkat çekmektedir.” Gururlanmak, böbürlenmek gibi göstergelerle anlam yönünden yakınlığı olduğunu düşündüğümüz *kıyınsl-* fiili Kırgız Türkçesinde deneyimcinin duygu durumunu yansıtmaktadır.

(1) *A tigi kıyınslangan redaktoruña menden salam ayıp koy.*

“Kendini bir şey zanneden editörüne de benden selam söyle.” (MB: 212)

(2) *Kıyınslıp kıykırıp, kırdanganıñ duruspu?*

“Böbürleñip haykırmān, hava atmān doğru mu?” (KTS: 865)

Yukarıda (1) ve (2). örnek alıntılarda yer alan *kıyınsl-* eylemi aynı anlamsal duygu durumunu yansıtmaktadır. *Kıyınsl-* fiili deneyimcinin kendinde bulduğu güvenin sonucunda ortaya çıkan durumu betimler. Her iki cümlede deneyimci özne zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı tümcede açık şekilde işaretlenmemiş olsa da cümle dilbilgisel anlamda uyarıcı tamlayıcıya gereksinim duymamaktadır. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin iki anlamda kullanımı (-) son noktalı olarak, isteklilik açısından istemli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemin ifade ettiği durum değişken olduğu için sabit değerlerle anlatılamamaktadır. Sözgelimi *kıyınsl-* fiili “böbürleñmek” anlamında kullanıldığında olumsuz değer taşıırken, “cesaret taslamak” anlamında kullanıldığında ise olumlu değer taşımaktadır.

4.2.24 *korozdon-*

Bireyin kendinde bulduğu güven sonucu ortaya çıkan ve durum görünüşüne sahip olan *korozdon-* fiili, Kırgız dilinde “horozlanmak, kendini beğenmek, övünmek” (KRS: 407) anlamlarında kullanılmaktadır. Bu fiil, Farsça kökenli *horûs* > *koroz* “horoz” (MK: 648) ismi üzerine getirilen +*do-* isimden fiil yapma ekinin, fiilden fiil yapma eki olan -*n-* ekini almasıyla *koroz*>*koroz+do-n-* şeklinde biçimlenmiştir. Kelimede görülen ses hadisesiyle ilgili olarak Kasapoğlu Çengel (2005:91), Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde, kalın ünlüler kelime başındaki hırıltılı /h/ sesi Kırgız Türkçesinde süreksizleşerek /k/ sesine dönüştüğünü ifade etmektedir. Kişinin övünme, iftihar etme sırasındaki vücudunun duruş şekli olan göğüs kabarıklığını betimleyen *korozdon-* fiili, mecazlaşma yoluna giderek söz konusu kavramları karşılayan bir gösterge olarak Kırgız Türkçesi söz varlığında yaşamaktadır.

(1) *Kayazar korozdonup töböşü kökkö cetkenndey bolo tüştü.*

“Kaynazar, kibirlenerek tepesi göğes ermiş gibi oldu.” (KTS: 746)

(2) *Börübay moldo eki cagında olturgandarga korozdono karadı.*

“Börübay, molla iki tarafında oturanlara kibirlenip baktı.” (KTS:746)

İncelediğimiz bu duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik yönüyle, istemli

(bağımlı), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için de sürerlilik (-) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumsuz değer taşımaktır.

4.2.25 köpsün-

Kırgız dilinde deneyimcinin kendinde bulduğu güveni ifade eden *köpsün-* fiili, “kendisinin çok taraftarı, destekçisi olduğu sanmak ve bundan dolayı caka satmak, kibirlenmek, övünmek” (KRS: 427) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni Sevortyan’da (1997:107-108), *köp-* ~ *köp* şeklinde ikili kök olarak ele alınmıştır. Sevortyan (1997:107), kelimenin anlamlarını, “1. çok, kalabalık, sayıca çok, bol 2. sık sık, sıklıkla, seyrek olmayan 3. pek, çokça” olarak kaydetmiştir. Sevortyan, *köp* ‘çok’ kelimesinin *köp-* ‘büyütmek, arttırmak’ fiil köküyle bağlantılı olabileceğini, Azeri Türkçesinde *çoh* ‘çok’ kelimesiyle bu kelimenin karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu kelimenin kökeniyle ilgili bazı dilbilimcilerin görüşlerine yer vererek, kelimenin Tuva Türkçesindeki *kovey* ‘çok’ (<**köb-ä-jä*) sözcüğüyle ilişkili olabileceğini belirtmiştir. Bang’a göre *köp* kelimesi ilk önce ‘*yığın, küme’ anlamlarında kullanılmış daha sonra kelime anlam genişlemesine uğrayarak anlam dairesine ‘çok’ kavramını eklemiştir. (Sevortyan 1997:108) Clauson’un (1972: 686-687) eserinde bu fiilin kökeni, Mon. GB başlıklı maddenin *köp* alt maddesinde, “bol, çok, bereketli” vb. anlamlarıyla yer almaktadır. Clauson, “kelimenin sadece Güneybatı (Oğuz) Türk dilleri dışında bütün modern diyalektlerde yaşadığını, Osm. XVI. yy. ve Çağ., Uyg. VII. yy.da ‘kabarma, renkli, canlı, bol ve geniş’ anlamlarıyla da kullanıldığını ifade etmektedir. (Clauson 1972:686-687) Kırgız Türkçesinde *köp* kelimesine getirilen getirilen +*sÜn-*/+*sUn-* isimden fiil yapma ekiyle biçimlenen bu fiil, mecazlaşma yoluna giderek deneyimcinin özgüvenini betimleyerek duygu durumunu karşılamaktadır. Taradığımız metinlerden alıntılarımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Birin-biri köpsüntüp / Kırtışı süybögön sıyaktuu.*

“Birbirini överek / Hoşuna gitmemiş gibiydi.” (KTS: 788)

(2) *Alar köpsünüp Alimbekti calğızsıntat da, kıcık sözdördü aytışıp kıcırina tiyişet.*

“Onlar övünerek Alimbek’i bölerler ve lâf atarak kızdırırlar.” (KTS: 788)

Alıntıladığımız cümlelerde *köpsün-* eylemini duygusal bir durumu betimler ve ifade edilmek istenen durum yazın alanda zorunlu isteme bağlı olarak deneyimci özne ister. Uyarıcının tümcede işaretlenmemiş olması anlamda büyük bir boşluk oluşturmaz. Duygusal durum istemli bir şekilde başlatıldığı için İB sınıfına daha yakın olan *köpsün-* fiili (-) son noktalı durum görünüşüne sahiptir. Kırgız kültürel değerleri açısından fiilin betimlediği semantik anlam olumsuz duygu değerini ifade eder.

4.2.26 kötörül-

Kırgızcada *kötörül-* fiili, “yükseğe çıkmak, yükselmek, yukarıya kaldırmak, gururlanmak, kibirlenmek, ruhunun yükselmesini hissetmek” (KRS: 432) anlamlarını karşılamaktadır. Sevortyan’da *kötör* (<*götür-*) “1. kaldırmak 2. almak, toplamak 3. taşımak 4. endişelenmek, saldırmak 5. ortaya çıkmak, meydana gelmek 6. *mec.* kabul etmek” anlamlarıyla kayıtlıdır. (Sevortyan 1980:87) Ayrıca Sevortyan, incelediğimiz bu fiilin tüm kaynaklarda geçtiğini belirterek, fiilin kesin olmamakla birlikte *göter-* / *köter-* ~ *götür-* / *kötür-* şeklinde biçimlenmiş olabileceğini ifade eder. Clauson (1972:706) *köter-* fiilinin şekil ve anlam bilgisiyle ilgili olarak; *kötür-* (*kötör-;ğ*) “yukarı kaldırmak, yükselmek” gibi değişik geniş anlamlara sahip olduğunu, ilk bakışta ettirgen yapı bir fiil gibi gözükse de etimolojik olarak bunu destekler nitelikte ikna edici bir önermenin henüz dil bilimcilerce ortaya konulmadığını dile getirir. Bununla birlikte daha sıklıkla metinlerde geçen *köter-* ~ *kötör-* fiilinin değişik fonetik farklılıklarla çağdaş Türk lehçelerinde yaşadığını belirtmektedir. (Clauson 1972:706) Kırgız Türkçesinde *kötörül-* fiili, mecazlaşma yoluyla deneyimcinin içinde bulunduğu sıkıntılardan, kederlerden sıyrılma; fiziksel ve ruhsal canlılık, gururlanma gibi değişik anlamlar kazanarak anlam dairesini daha da genişletmiştir.

(1) *Ilayım işi ilğerilep, zobolosu kötörülö bersin!*

“İşlerinde hep muvaffak olup, onuru yükselmeye devam etsin!” (KSA: 32)

(2) *Eñ başkısı epkindüülördün barkı kötörülüp, çarba örüşöyt.*

“En önemlisi çalışanların değeri yükselir, tarım gelişir.” (KAA: 91)

(3) *Kempirdin köñülü kötörülğönsüp kaldı.*

“İhtiyar kadının ruhu yükselir gibi oldu.” (KA: 390)

Alıntıladığımız tümcelerden de anlaşılacağı üzere, deneyimci yani duygu hisseden kişi, özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Sürerlilik özelliği yönünden *kötörül-* fiilin kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenir.

4.2.27 kadaysı-

Kırgız dilinde *kadaysı-* fiili, “aşırı derecede gururlanmak” (KRS: 437) anlamlarında kullanılan Farsça kökenli duygu fiilidir. Farsçada *hudâ* “Tanrı” (FD: 378) anlamına gelen bu sözcüğünün başındaki /h/ ünsüzü Kırgızcada /k/ sesine dönüşerek kelime sonunda /y/ sesinin türemesiyle kelime Far. *hudâ* > Kr. *Kuday* ‘Tanrı’ halini almıştır. İncelediğimiz bu fiil, tarihi metinlerde pek fazla işlek olmamakla beraber, isimlere, sıfatlara gelerek “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamlarında fiiller türeten +sı-/+si- isimden fiil yapan ekle *kuday* > *kuday+sı-* şeklinde biçimlenmiştir. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlemiz şöyledir:

(1) *Cigitter içterinen baylanıp cürgön kıska kılıçtarın suurop alıp, kadaysınıp kaçırıp kirgen Karabektin üç cigitin kılıçtın sırtı menen attarınan tüşürö çaap ciberiştı.*

“Gençler içlerine astarlayıp bağladıkları kısa kılıçlarını çekip çıkararak, gururlanarak saldıran Karabek’in üç adamının atlarını kılıçlarının sırtı ile yere sererek kesip gönderdi.” (ÖK: 67)

Örnek tümcemizde deneyimci yani duygu hisseden kişi, özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Sürerlilik özelliği yönünden *kadaysı-* fiilinin kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumsuz değerle işaretlenir.

4.2.28 miktısın-

Kırgızcada *mıktı* “1. kuvvetli, sağlam, dayanıklı 2. ileri gelen, mümtaz kişi, hatırı sayılır şahsiyet” (KRS: 545) sözcüğünden türetilen *miktısın-* fiili, “kendini kuvvetli saymak, kuvvetlilik taslamak, kendini beğenmek” (KRS:545) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil, tarihi metinlerde pek fazla işlek olmamakla beraber, isimlere, sıfatlara gelerek “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamlarında fiiller türeten *+sı-/+si-* isimden fiil yapan ekinin *-n-* dönüşlülük çatı ekiyle kaynaşarak *miktısın-* (<*mıktı*+*sın-*) şeklinde biçimlenmiştir. Ayrıca Kırgız Türkçesinde bu ekin *-t-* ettirgen çatı ekiyle genişlediği örneklerle rastlanmaktadır: *aram-sın-t-* “bir şeyi haram saymak”, *bala-sın-t-* “birini çocuk saymak” vb. (Kasapoğlu Çengel 2005:134) Taradığımız eserlerde *miktısın-* fiili semantik anlamda bireyin kendisini beğenmesi, kendini başkalarından üstün görme duygusuna sahip olması olarak değerlendirebileceğimiz anlam göstergeleri ve kelime köküne eklenen ekler vasıtasıyla mecazlaştığı görülmektedir.

(1) *Çoturduñ miktısınan kebetesin kırtışın süybödü.*

“Çotur’un kendini beğenmiş suratını hiç sevmedim.” (KTS: 952)

(2) *Miktısınıp catasın, bizdin sözdü ep körböy.*

“Kendini kuvvetli zannedip, bizim söze kulak asmıyorsun.” (KTS:952)

(3) *A cakşı körüp tursañız, cüz mergendi tak oşol cal kamıştın ceegine catkırıasız, ok tekke ketpesin, aşıkpay, korkpoy, tüz melcetip ok çığartasız. Kayrattuusun! Kuralı miktısın!*

“Eğer iyi görürseniz, yüz avcıyı sazlığın kenarına yatıracaksınız, oklar boşa gitmesin, acele etmeden, korkmadan, iyice emin olduktan sonra vuracaksınız. Cesur olanını! Silahı iyi olanı!” (TKSK: 333)

(4) *Börüdöy kök cal miktısın, baykaganday kubantıp, on eki kandın kalıñ kol, san-san kılıp çubatıp, alıp cürdü Almambet.*

“Börüdöy, kuvvetlilik taslayıp, hissedince sevinip, on iki hanın kalın eli, artarak sayıca, alıp yürüdü Almambet.” (M: 44)

İncelediğimiz bu fiil, tümcelerde bir zorunlu deneyimci özne isteyen durum görünüşüne sahip duygu fiilidir. İsteklilik ölçütü dışsal başlatılmış olup, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-) son noktalıdır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumsuz değerle işaretlenir.

4.2.29 sölöttön-

Kırgız Türkçesinde *sölöttön-* fiili, “ciddileşmek, azametli, vakur bir durum takınmak” (KRS: 660) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz fiilin kökü, Arapça *savlet* “şiddetli hücum, saldırma” (FD: 922) alıntı kelimesine dayanmaktadır. Kırgız Türkçesinde kelime anlam kaymasına uğrayarak, *sölöt* “şan, şöhret, gösteriş” (KRS: 660) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Birçok alıntı kelimeye görüldüğü üzere Kırgız dilinin tarihi süreci içerisinde kelimeler fonetik ve semantik anlamda değişiklikler gösterebilmektedir. İncelediğimiz bu fiil yapısı, *sölöt* kelimesine getirilen *+to-n-/tö-n-* isimden fiil yapma ekiyle biçimlenmiştir. *Sölöttön-* fiili, deneyimcinin içinde bulunduğu çevresine verdiği tepkiyi anlatan ve kendisini diğer bireylerden üstün görmesi sonucunda duygusal göstergeyi ortaya koyan durumu karşılamaktadır.

(1) *Etkeel tegerek cüzdüü, ürpögöy kaştarı kabagın capkan kögala sakal imam çaydı alıp, sölöttönö bir uurtap.*

“Etlı, yuvarlak yüzlü, uzun kaşları alnını kaplayan, beyaz sakallı imam, eline aldığı çayını, ciddi bir tavırla yudumluyor.” (OK: 33)

(2) *Moldo Bayımbet molodoy çokçoygon çatırın kuu etek cardıların alaçıgının ortosuna kondurup menin curtumdu eelegensip sölöttönöt.*

“Küçücük çadırını yoksul çadırlarının arasına diken Molla Bayımbet, sanki benim yurdumu sahiplik edercesine azamet taşıyor.” (KTS: 826)

Alıntıladığımız cümlelerde *sölöttön-* eylemini duygusal bir durumu betimler ve ifade edilmek istenen durum yazın alanda zorunlu isteme bağlı olarak deneyimci özne ister. Fiilin betimlediği duygu durumu dereceli bir görünüşe sahip olduğu için her iki anlamda kullanımı sürerlilik (-) son noktalı görünümündedir. Fiilin belirttiği durum isteğe bağlı olarak gerçekleştiği için isteklilik içsel görünüşe sahiptir.

4.2.30 sıymıktan-

Deneyimcinin kendine güven duygusunu betimleyen *sıymıktan-* fiili, “gurur duymak, iftihar etmek” (KRS: 677) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü Sevortyan’da (2000:423) “*sıy* ‘1. armağan, hediye, mükâfat 2. ödül, nişan 3. ikram, zevk veren şey, eğlence 4. saygı, onur, şeref’ anlamlarıyla kaydedilmiştir.” Sevortyan, kelimenin köken açıklamasıyla ilgili Ramstedt, Räsänen, Yegorov gibi bilim adamlarının görüş ve düşüncelerine yer vermiştir. Sevortyan’da kelimenin eski anlamıyla *sıy* ~ *suy* şekillerinde Tuva Türkçesi *cuy belek* ‘değerli düğün hediyesi’ metinlerinde yer aldığı, Türk dili yazılı metinlerde kelimeye XII yy.dan sonra rastlandığı, DTS sözlüğünde de bu kelimenin kayıtlı olmadığı ifade edilmektedir. Ramstedt’in Kalmukça *sī* ~ *sū* ‘gelin için ödenen fidye, başlık parası’ isim kökünün türevlerinden olan *sui* ~ *süi* kelimelerini Türkçe *suj* kelimesiyle kıyasladığı, ayrıca bir diğer dilbilimci Yegorov’un görüşlerine dayanarak Moğolca *süy* ‘başlık parası’ kelimesinin Çuvaşça *săy* kelimesiyle ilişkili olabileceği belirtilmektedir. (Sevortyan 2000:423-424) İncelediğimiz bu fiil, Kırgız Türkçesinde *sıy* isim köküne eklenen *+mıkta-* morfemi ve dönüşlülük ekiyle *sıymıktan-* (<*sıymıkta-n-*) şeklinde biçimlenmiştir. Fiile eklenen *+mıkta-* morfeminin genellikle nitelik sıfatlarına gelerek ‘benzerlik, yakınlık’ anlamları katan *+mık* eki ve isimden fiil yapan *+ta-* ekinin kaynaşmasıyla kalıplaşarak mecazlaşma yoluna gittiği görülmektedir. Fiilimizin sözcüksel anlamını betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kırgız eli Çolponbayday uulu menen sıymıktanıp maktanat.*

“Kırgız halkı Çolponbay gibi oğlu ile iftihar edip gururlanıyor.” (KTS: 1119)

(2) *Ata kelip öz orduna sıymıktana oturdu.* “Atası gelip kendi yerine kurulup övünerek oturdu.” (KTS: 1119)

(3) *GES (gidroelektrostantsiya) menen sıymıktangın deşet maga, Ooba, ooba GES cagınan men maarıdım.*

“GES şirketi ile övün deseler bana, ooba, ooba GES yönünden memnun kaldım.” (KTS: 1119)

(4) *Alar uşunday uluu baatırdık kılğan özdörünün uulu menen sıymıktanuuga akıluu.*

“Onların böyle büyük kahramanlık yapan oğulları ile gurur duymaya hakları vardır.” (KTS: 69)

(5) *Capek Kanıbeğin el daña kılğan dañkı menen sıymıktanıp kala turgan.*
“Capek, Kanıbek’in halkın gözünde meşhur biri olmasıyla gurur duyardı.” (KTS: 329)

İncelediğimiz *sıymıktan-* duygu fiili, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci özne duygu durumunu tecrübe eden veya kabul eden tamlayıcıdır. Duygu durumu bağlamında fiil sürerlik yönüyle (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Kırgız kültürel değerleri açısından taşıdığı değer itibarıyla olumlu duygu değerini yansıtmaktadır.

4.2.31 şerden-

Kırgız Türkçesinde *şerden-* duygu fiili, “1. canlanmak, enerjik, yaşam dolu olmak 2. cesaretlenmek, heybetli gözükmek” (KRS: 906) anlamıyla kullanılmaktadır. Fiilin kökeni Farsça *şîr* > *şer* “arслан” (FD: 981) sözcüğünden gelmektedir. Kırgız Türkçesinde kelime başındaki /i/ sesi genişleyerek yerini /e/ sesine bırakmasıyla sözcük *şîr* > *şer* şekline dönüşmüştür. İncelediğimiz bu fiil, Far. *şîr* > Kırg. *şer* ismi üzerine getirilen +*da-* isimden fiil yapan ekinin -*n-* dönüşlülük ekiyle birleşip kaynaşmasıyla biçimlenmiştir. Kırgız Türkçesinde bu fiil, alıntı kelimeye eklenen ek vasıtasıyla mecazlaşarak kişinin içsel duygu durumunda yaşanan heyecan durumunu, canlılığını diri duruma gelmesini betimlemektedir. Fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Komandirdin ünün ukkanda, Taştan şerdene tüştü da, kamçısın kötörüp ayalğa cakınday başadı.*

“Kumandanın sesini duyunca Taştan canlanmaya başladı, kırbacını kaldırarak kadına doğru yaklaştı.” (MB: 74)

(2) *Ataktuu kızıl atçandar/ Ölkösü uçun şerdenet.*

“Ünlü Kızıl Atlılar/ Ülkesi için cesaretlenir.” (KTS: 1376)

(3) *Tilekteş caştardın kubattooloruna şerdengen Tenti Albanov da tolkunday tuştu.*

“Aynı dilekleri paylaştığı gençlerin desteğinden cesaretlenen Tenti Albanov da heyecana kapıldı.” (KTS: 1376)

(4) *Enesi artınan kelatkanga bel baylap, Erkin şerdene tuştu.*

“Annesinin hemen ardından geliyor olmasına güvenerek, Erkin cesarete geldi.” (KTS: 1376)

İncelediğimiz *şerden-* duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci özne duygu durumunu tecrübe eden veya kabul eden tamlayıcıdır. Duygu durumu bağlamında fiil sürerlik yönüyle (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Kırgız kültürel değerleri açısından semantik yönü itibarıyla olumlu duygu değerini ifade etmektedir.

4.2.32 *şıktan-*

Durum görünüşüne sahip olan *şıktan-* fiili, Kırgız Türkçesinde “canlanmak, heyecana gelmek ” (KRS: 918) anlamlarında kullanılmaktadır. Yudahin fiilin kökeni olan *şık* kelimesinin anlamlarını “1. talih, saadet, muvaffakiyet; 2. teamül; 3. istidat. 4. kabiliyet 5. taklit kelime” (KRS: 917) şeklinde vermiştir. Clauson’da (1972:867) *şık* kelimesi; “1. bir kaya (çeyrek kilelik ölçü) 2. ölçek, kile” anlamlarıyla kayıtlıdır. Ayrıca Clauson, bu kelimenin Uygur Türkçesi metinlerinde *sık* olarak geçtiğini belirtmektedir. (Clauson 1972:867) Tuncer Gülensoy’un sözlüğünde *şık* kelimesi yansıma kelime olarak < *şık > ‘yansıma’ verilmiştir. (Gülensoy 2007:842) Kırgız Türkçesinde *şıktan-* fiili +*ta-n-/te-n-* isimden fiil yapma ekini alarak, anlam genişlemesi yoluyla deneyimcinin ruhsal bağlamda canlılık göstermesini, heyecanlı bir durum sergilemesini ifade etmektedir.

(1) *Ar önörgö şıktanıp/ Caştar öskön kez uşul.*

“Farklı hünerler uğruna canlanan/ Gençlerin yetiştiği devir işte bu.” (KTS:1389)

(2) ‘Caş’ degenim, ığarmaçılıktın caştık seerine şıktanıp, cetimişti celkelep ötkön kurağında uşul alğaçkı kölömdüü, maanilüü, tarıxy körköm publitsistikalık bayandı - romandı caratkandığında.

“Ona genç dememin sebebi, sanatın gençlik ölçümüne heyecanlanarak, yetmiş yaşını geçtiği bu günlerde (elinizdeki) ilk hacimli, önemli, tarihî, edebî, toplumsal eserini yazmış olmasındandır.” (OK:2)

(3) *Cookerlerdin şıktanıp turgan demin baykagan Ormon xan bir az oyluu turdu.*

“Askerlerinin heyecana geldiğini fark eden Ormon Han, biraz düşünerek durdu.” (OK: 137)

Deneyimci öznenin zorunlu istem olarak kullanıldığı *şıktan-* fiili, sözcüksel görünüş açısından durum görünüşüne sahiptir. Tümce içerisinde kullanıldığında deneyimci bir öznenin bulunması gerekmektedir. İsteklilik yönünden eylemimizin üyeleri betimlenen olayın deneyimcisi şeklinde yorumlanacağından İB sınıfına daha yakındır. Anlamsal yönden fiil, olumlu değer taşımaktadır.

4.2.33 teñirsi-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *teñirsi-* fiili, “kendini beğenmek, aşırı derecede hava atmak” (KRS: 725) anlamlarını karşılamaktadır. Fiilin kökü olan *teñri* (< *tanrı*) Clauson’da (1972:523), “1. gök 2. cennet 3. tanrı” anlamlarıyla kayıtlıdır. Clauson, bu kelimenin Eski Türkçeden beri kullanıldığını ayrıca Manahizm ve Budizm etkisiyle “tanrı” anlamıyla tarihi metinlerde sıklıkla yer aldığını ifade eder. Gülensoy’da (2007:857) fiilin kökeni olan *tanrı* kelimesi “ET., OT. *tengri/teñri* < *teng+ri* (~ir) ‘Tanrı, gök, sema’ anlamlarıyla kayıtlıdır. Gülensoy sözlüğünde bu kelime fonetik farklılıklarla (*Kzk. teñri Trkm. tanrı, Yak. tañara*) çağdaş Türk lehçelerin çoğunda yaşamaktadır. İncelediğimiz bu fiil +si- isimden fiil yapma ekini alarak, mecazlaşma yoluyla Kırgız dilinde “kendini beğenmek, kibirli hale gelmek” gibi anlamları kazanarak anlam dairesini genişletmiştir.

(1) *Temteñdetip izdetpey/ Teñirsigen çoñ kalmak/ Tegerenip keldi go.*

“Sendeleyip aratmadan/ Hava atan Kalmak/ Yuvarlanarak geldi ya!” (KTS:1167)

(2) *Temir kapka şaarında/ Teñirsigen kalça bar.*

“Demir kapı şehrinde/ Hava atan çirkin adam var. (KTS:1167)

Bu tümcelerde *teñirsi-* fiilinde deneyicimci yani duyguyu hissedenden kişi zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay seçimli istem rolündedir. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli görünüştedir. Bu bağlamda fiil, sürerlilik açısından (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiil, “kendini beğenme, kibirlenme” gibi kavram göstergelerini betimlediği için olumsuz değer taşımaktadır.

4.2.34 *tıñ-* II

Kırgız Türkçesinde *tıñ-* II fiili, hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. KRS’de *tıñ-* II fiili, “1. dinlenmek 2. hastalıktan iyileşmek 3. kendine gelmek 4. canlanmak, dirilmek” (KRS: 792) anlamlarıyla kayıtlıdır. Tekin’de (1975:258) incelediğimiz bu fiil, *tıñ* < **tīn* ‘nefes’, *tīn-* “dinlenmek, nefes almak; dinmek, durmak” anlamlarıyla verilmiştir. Clauson’un (1972:516) eserinde fiil, *tın-* “dinlenmek, yaslanmak, hareketsiz olmak, istirahat etmek” anlamlarıyla ele alınmıştır. Sevortyan’da (1980:344) ise bu fiil, “1. a) huzur, sakinlik, sükûnet b) sakin, hareketsiz, barış içinde olan, sağ salim, yavaşça, barışça 2. dinlenme, taze, dinlenmiş, 3. sağlam, güçlü, kuvvetli, hayatla barışık 4. sessizlik, suskunluk” anlamlarını karşılamaktadır. Kırgız Türkçesinde *tıñ-* fiili, temel anlamda ‘dinlenmek, hastalıktan iyileşmek’ anlamlarıyla kullanılsa da, ‘bireyin canlanması, canlılık göstermesi’ gibi soyut anlamlarla deneyimcinin coşkulu duygu durumunu karşılamaktadır.

(1) - *Sakayıp kaldıñızbzı? – deyt.- Şügürçülük, bugün bir az tıñıp turam.*

“- İyileştiniz mi? dedi. - Şükürler olsun, bugün biraz (canlanıp) kendime geldim.” (K. A: 135)

İncelediğimiz *tıñ-* fiili karmaşık görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hissedenden öznedir. Uyarıcı söz diziminde seçimli istem konumundadır. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için

sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumlu değer taşımaktır.

4.2.35 törösü-/törösün-

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin öz güveni sonucunda ortaya çıkan duygu durumunu anlatan *törösü-/törösün-* fiili, “beylik taslamak, hava atmak, azamet satmak” (KRS: 760) anlamlarında kullanılmaktadır. Gülensoy’da (2007:927) bu fiilin kökeni, *tör~töre* (DLT) < *tö:-r(/+e)* “1. töre 2. evde ya da odada kişilerin oturduğu başköşe” anlamlarıyla verilmiştir. Ayrıca Gülensoy’un sözlüğünde bu kelimenin Eski Türkçede *törü* ‘töre, örf, kanun, nizam’ anlamında kullanıldığını ve modern Türk Lehçelerinde de (Yeni Uyg., *tör*, Trkm. *tö:re*, Çağ., Osm., Kom. *törö*, Kzk. *törö*) değişik fonetik farklılıklarla yaşadığını görmekteyiz. Clauson’da (1972:531) fiilin kökü, *törü* (<*törö*) “gelenek, adet, örf, töre” anlamlarıyla kayıtlıdır. Politik bir terim olarak kullanılan bu kelimenin eski Türklerde yazılı olmayan, gelenekleşmiş hukuksal kuralları da kapsadığını ifade eder. Clauson, Moğolcanın etkisiyle bu kelimenin *döre* (<*töre*) şekline dönüşmüş olabileceğini ifade eder. (Clauson 1972:531-532) Fiilimiz, *törö* ismine getirilen ve “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamında fiiller türeten +*sUn*/+*sÜn*- isimden fiil yapma ekiyle mecazlaşma yoluna giderek biçimlenmiştir.

(1) *Töşöktösüñ köönüñ cay/ Törösünüp çoyulbay/ Taanıbasañ baş kötör.*

“Yataktasın, gönlün yerinde/ Beylik taslayıp gerilmeden/ Tanımazsan kafanı kaldır.” (KTS: 1209)

(2) *Camanceen törösünüp ötkön cayda orus askerlerdi Tauçibek kayra kubalaptır dep uktuk, - dedi.*

“Camanceen, havalı bir edayla geçen yaz, Rus askerleri, Tauçibek’in geri püskürttüğü/kovduğunu duyduk, -dedi.” (OK: 298)

İncelediğimiz bu fiilin deneyimci öznesi zorunlu istem olup uyarıcı söz diziminde seçimli istem konumundadır. Uyarıcı tümcede açık şekilde işaretlenmemiş olsa da cümle dilbilgisel anlamda uyarıcı başka bir tamlayıcıya gereksinim duymamaktadır. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin iki anlamda kullanımı (-) son noktalı olarak, isteklilik açısından istemli (bağımlı) İB durum görünüşündedir. Semantik yönden

fiilimiz tümcedeki anlamına baēlı olarak deēiřkenlik gsterebileceēinden olumlu veya olumsuz sabit deēerlerle işaretlenememektedir.

4.2.36 uluksun-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *uluksun-* fiili, “kendini ulu saymak, ululuk taslamak” (KRS: 803) anlamlarını karşılamaktadır. Clauson (1972:136), fiilin kökü olan *ulu* (<<*uluē*) “büyük, muhteşem” kelimesinin muhtemelen kök halinde olduēunu, bu kelimenin /u/ sesi ile anlam bakımından bir ilişkisinin olamayacaēını belirtir. Ayrıca bu eserinde *ulugsın-* fiilini ele alan Clauson (1972:140), soru işaretiyle Kırgız Türkçesindeki *ulukun-* eylemini karşılaştırmıştır. Fiilin semantik ve yapı anlamında gelişimiyle ilgili olarak lmez (2007:428) ise; “Clauson’u şüpheye düşüren durumun Kırgız Türkçesinde **uluuzun-* ~ **uluusun-* yerine -k- ile *uluksun-* şeklinde biimlendiēinden olabileceēini ifade eder. Bunu Kırgız dilinde -Ug ses beēinin -UU olmasından önce +sun eki ile **ulugsun-* eyleminin kurulması ve daha sonra da /s/ sesinin etkisiyle /g/ nsznn tmszleşerek /k/ sesisine dönüşmesine baēlanabileceēini, /s/ sesinden önce /g/ nsznn tmszleşip /k/ sesine dönüşmesinin Eski Türkçe kelimelerde sıklıkla rastlandıēını dile getirir.” Gülensoy (2007:965) ise, Clauson’un aksine kelimenin kökünün <**l* ‘temel, asıl, kök’ olduēunu, +lug ‘sıfat yapım eki’yle de kökün biimlendiēini belirtir. Semantik anlamda incelediēimiz kaynaklardan da yola çıkarak Kırgız Türkçesinde bu fiilin kökünün Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yařadıēını, kelime köküne eklenen ekle mecazlaşma yoluna gittiēini ifade edebiliriz.

(1) *Uluksungan Kgy xan/ Uşul bir toydu taratkn.*

“Ululuk taslayan Kgy Han/ Böyle bir toyu daēıtın.” (ES:321)

Deneyimcinin kendine güvenini betimleyen bu fiil durum görünüşüne sahiptir. Zorunlu istem deneyimcidir ve özne pozisyonunda yer alır. Eylemin belirttiēi duygu durumu dereceli bir görünüşte olduēu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediēi sözcüksel anlam olumsuz deēer taşımaktır.

4.3 Deneyimci Öznenin Olumlu Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller

4.3.1 acardan-

Kırgız dilinde deneyimcinin olumlu öznel algı durumunu ifade eden *acardan-* fiili, “1. (*yüz hakkında*) taze, parlak, şen olmak, güzel olmak 2. İyi olmak, neşeli olmak” (KRS: 24) anlamlarına gelmektedir. Fiilin kökeni ile ilgili olarak Tietze (2002:84), “*acer/acar* ‘semiz, etli, kuvvetli; çevik, cesur, yeni’ < Ar. *a’car* ‘kalın, kuvvetli, dolu, ham’ anlamlarıyla Arapçayla bağlantılı olabileceği bunun yanı sıra Rumence *ager* ‘keskin, çevik, faal, enerjik, kurnaz’ kelimesinin her ne kadar Türkçeyle yakın anlamları gösterdiğini düşünse de etimologların kelimenin menşeyini Latince kelime olan *agilis* ‘çevik’de gördüklerini dile getirir.” Kırgız Türkçesinde kelime kökünün temel anlamında uzaklaşarak zamanla başka anlama geçtiğini düşünmekteyiz. İncelediğimiz bu fiil, Kırgızcada yaygın kullanım alanına sahip olup, deneyimci için iyi, istenilen, arzu edilen, hoşlanılan bir olayın meydana gelmesi veya ortama girmesi sonucunda oluşan duygu durumunu karşılamaktadır.

(1) *Meni körgöndö közdörü külüñdöy koyuulana, cüzü acarlana tüşöt.*

“Beni görünce, gözlerinin içi gülmeye, yüzü neşelenmeye başlar.” (KA: 164)

(2) *Suusar tebetey kiygen suluu cigit anı sayın acardana tüşüp kep baştayt.*

“Zerdeva kürkünden kalpak giyen yakışıklı delikanlı her zaman neşelenerek söze başlar.” (KTS: 32)

Olumlu duygu durumunu belirten *acardan-* fiilinin deneyimci öznesi zorunlu istem olup durum görünüşüne sahiptir. İsteklilik kriteri dışsal başlatılmış, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-) son noktalıdır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu deneyimleyen için hoş giden durum olduğundan eylem olumlu değer taşımaktadır.

4.3.2 alımsın-

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin olumlu öznel algısını ifade eden *alımsın-* fiili, “tatmin olmak, memnun kalmak” (KRS: 53) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiil, yapı bakımından *al-* tek heceli kök halindeki fiilden türetilerek biçimlenmiştir. Tek heceli *al-* “almak” fiilinin bünyesindeki temel anlamla bu fiilin

içerdiği kavramsal alanın oluşturduğu çok anlamlılık çerçevesinde semantik bir ilişki olduğunu, fiilin kapsadığı anlam dairesi ile keşişmesi sonucunda bu kökten *alım* (<*al-(ı)m*) fiilden türetilen isim gövdesinin biçimlendiğini söyleyebiliriz. Gülensoy'un (2007:66) eserinde bu isim gövdesi “*alım* ‘1. almak işi 2. câzibe’ =OT. ‘alacak, borç’ (DLT) < *al-(ı)m*” şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. Clauson'un (1972:145-146) eserinde bu fiilin isim gövdesi, Dis. ALM başlıklı maddenin D *alım* alt maddesinde, “tek bir alma veya kabul etme hareketi, borç (kendisinin aldığı) veya vergi (devlet tarafından alınan), satın alma” anlamlarıyla yer almaktadır. Clauson, “fiilin (*al-* + *-(I) m* (f.i.y.)) *al-* fiil kökünden türediğini Uyğ. VII., Hak. XI, Osm. XIV-XVI *alım*; ‘alım, satım’ anlamlarıyla kullanıldığını daha sonraki dönemlerde semantik anlamda değişimler yaşadığını ifade etmektedir.” (Clauson 1972:145-146)

Kırgız Türkçesinde bu fiil mecazlaşma yoluna giderek, *alım* (<*al-(ı)m*) “1. haraç 2. tokuz korkol oynarken kazanma (korkol; oyunun adı) 3. rüşvet 4. pay” (KRS: 53) anlamlarıyla kullanılan isim gövdesine “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamında fiiller türeten +*sin*/+*sin-* ekinin eklenmesiyle *alım* (<*al-(ı)m-sin-*) şeklinde biçimlenmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Degi ce akçaga caldanıp döğürsüp, kul bolup dambaldı ańdığan curnalistterdin oyloo masştabı bögünkü okurmandı alımsındırabı?*

“Paraya çalışıp palavra atan, kul olup cep avlayan gazetecilerin düşünce gücü günümüz okurlarını tatmin eder mi?” (KSA: 41)

(2) *Keede ciybeken toogo kelgenine alımsınbayt.*

“Bazen ciybeken dağa geldiğine memnun kalmıyor.” (KTS: 89)

(3) *Baş karma muga da alımsıngan cok.*

“Müdür buna da memnun olmadı.” (KTS: 89)

İncelediğimiz bu fiil, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı, kimi, kime veya kimden hâliyle söz diziminde zorunlu istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu

dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin mennuniyetini ifade ettiğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.3.3 *badırañda-*

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *badırañda-* fiili, “canlı ve şen olmak, neşeli olmak” (KRS: 93) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Tietze’de (2002:258) incelediğimiz bu fiil, ikilemelerle biçimlenen ve ses taklidi kelime olan *badır badır* (<*badır-da-*) “söylediği anlaşılmamak, çok lüzumsuz söylenmek” kelimesiyle ilişkilendirilmiş ve yazılı metinlerdeki örnekleriyle ele alınmıştır. Yudahin’in sözlüğünde de Tietze’nin bu görüşünü destekler biçimde *badır* (<*badır- badır*) “çatırtı” (KRS: 93) anlamıyla ses taklidi kelime olarak kayıtlıdır. Neşeli, şen durumda olan deneyimcinin dışa yansıyan hareketlerini belirten göstergelere bakıldığında bu duyguyu yaşayan kişinin hareket ve davranışlarında bir canlılık, hareketlilik fark edilir. Bu duygu durumu kişilerin yaptığı hareket ve davranışlarda farklı şekillerde ortaya çıkar. Kırgız Türkçesinde *badırañda-* fiili de semantik anlamda deneyimcinin bu canlılığını, neşeli olma durumunu karşılar.

(1) *Badırañdap caydarı basat.*

“Neşelenerek sallanarak yürüyor.” (KTS: 152)

(2) *Karagan sayın kızıdın alagar közdörü badırañdayt.*

“Her baktığında kızın güzel gözleri gülüyor.” (KTS:173)

(3) *Öskönbay köçödö bacaktaşıp badırañdayt üygö kirip keldi.*

“Öskönbay köşede kurulanıp neşelenerek eve girdi.” (KTS: 152)

İncelediğimiz *badırañda-* duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı kime hâliyle söz diziminde seçimli istem konumundadır. İsteklilik ölçütü yönüyle eylem, istemli (bağımlı) İB görünüşe yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin mutlu olma durumunu yansıttığı için de olumlu değer taşımaktadır.

4.3.4 barbalakta-/barbañda-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü eylemler sınıfına giren *barbalakta-/barbañda-* fiili, “1. şişman ve iri yarı bir adamın hareketlerine benzer hareket yapmak; *kolu-başı barbañdadan* : büyük kafalı ve parmak uçları kalın olan; *barbañdagan eme eken*: çok şişman ve kocamanmış; 2. *mec.*: iyi kalpli ve safça olmak: şen ve halinden memnun olmak” (KRS: 110) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiile taradığımız tarihi ve etimolojik sözlüklerde rastlamadık. Biz bu fiilin muhtemelen Ferdinand D. Lessing’in *Moğolca-Türkçe Sözlük* (çev: Günay Karaağaç) adlı eserinde de geçen Moğolca kökenli *barbay-* “kalınlaşmak, şişmek, (dokuma) kaba ve kalın olmak; (sakal) kaba ve sık olmak” (DL: 203) fiiliyle ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca, Kırgız dilinde fiilin mecazlaşma yoluyla ‘şen, sevinç’ gibi olumlu duygu göstergelerini işaret ederek, farklı anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğradığını söyleyebiliriz. Kırgız Türkçesinde çok yaygın şekilde kullanılmayan incelediğimiz fiilin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Iras bolbodubu. Kaçantan beri eñsep, köktön izdegen içigim senden tabılğanına, men albette kubanıçtuumun. – Abışka barbalañday tonun çeçip içikti kiyip köröt.*

“Ne güzel oldu. Ne zamandır istediğim kürkü, gökte aradığımı senden bulmuş gibi sevindim. İhtiyar halinden memnun bir şekilde montunu çıkarıp, kürkü giydi.” (CO: 128)

(2) *İnisi menen körüşüp kubat ala tüşkönün, maanayı açılğanın caşıra alğan cok. Özünçö barbalañdap, nasaatın ayttı.*

“Kardeşi ile görüşünce ondan kuvvet aldığını, gönlünün açıldığını gizleyemedi. Kendi kendine sevinerek, nasihatlerini söyledi.” (CO: 172)

İncelediğimiz bu fiil, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan, hissedenden tamlayıcıdır. İsteklilik yönüyle fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin mennuniyetini ifade ettiğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.3.5 *cadıra-*

Kırgız Türkçesinde kişinin olumlu duygu durumunu betimleyen *cadıra-* fiili, “zevk duymak, haz duymak, memnun olmak, memnun kalmak, mutlu olmak” (KRS:211) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz etimolojik sözlüklerde fiilin kökeniyle ilgili kesin bir bilgiye ulaşamadık. Ancak Yudahin’in sözlüğünde *cadı* kelimesi, “1. bir ot adı 2. kuru ot biçme aleti 3. *farsça*. sihir, büyü, sihirbazlık” (KRS: 211) anlamlarıyla kayıtlı olsa da, incelediğimiz bu fiilin kökenini *cadı* kelimesiyle anlam bakımından ilişkilendirmek pek mümkün gözükmemektedir. Taradığımız eserlerde hoş giden bir durumun etkisiyle ortaya çıkan duygu durumunu ifade eden *cadıra-* kişinin canlılığını, hissettiği haz ve memnuniyeti betimlemektedir.

(1) *Cariñ bar turup, cadırap caynap çaşay albasañ tirüülöy kor emey emine?*

“Eşin olduğu hâlde, hayattan zevk alarak yaşamıyorsan, diri iken ölüştün demektir.” (KSA: 71)

(2) *Cıldızkandın cüzü alburıp, cadırap caynap, külümsüröp turat.*

“Cıldızkan’ın yüzü kızarıp, neşe içinde gülümsüyor.” (KTS: 496)

Cadıra- fiilinin deneyimci öznesi zorunlu istem olup uyarıcı söz diziminde seçimli istem konumundadır. Uyarıcı tümcede açık şekilde işaretlenmemiş olsa da cümle dilbilgisel anlamda uyarıcı başka bir tamlayıcıya gereksinim duymamaktadır. Süretilik özelliği yönünden fiilin iki anlamda kullanımı (-) son noktalı olarak işaretlenmektedir. İsteklilik ölçütü açısından istemli (bağımlı) İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden fiilimiz istenen, hoş giden durumu betimlediğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.3.6 *cak-*

Kırgız Türkçesinde oldukça geniş anlam dairesine sahip olan, hem durum hem de devinim görünüş özelliği gösterebilen *cak-* fiili, KRS’de, “1. hoş gitmek; *mayday cagat*: çok hoş, pek hoş gidiyor; *konülümo cakpasa*: eğer hoşuma gitmezse; *tuura söz tuuganga cakpayt ats.*: doğru söyliyeni dokuz köyden kovmuşlar (harfiyen: doğru söz kardeşin hoşuna gitmez) 2. faydası dokunmak (yiyecek, ilâç, hava hakkında) ; *maa et cakpadı*: bana et yaramadı; *caga berbey kal-* : arzuya göre olmak; munasip zamanında düşünmek; elverişli fırsat çıkmak; *anın uruşkanı maga caga bergey kaldı*:

onun sövüp sayması, benim işime geldi; zaten bende bunu bekliyor, arzu ediyordum” (KRS: 217) şeklinde kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiil, Gülensoy’da (2007:1033) “*yak- > cak-* ET. ‘1. hoşla gitmek, yakışmak 2. yaklaşmak 3. yakmak, sürmek’ ~ ot. *yak-* ‘1. yaklaşmak, 2. dokunmak 3. yakmak (dlt) < **yā-* ‘1. alevlendirmek 2. ışık saçmak 3. parlatmak, aydınlatmak’ + -k- ” biçim ve anlamlarıyla verilmiştir. Fiilin fonetik farklılığıyla ilgili Kasapoğlu Çengel (2005:92), “Türkçe kelimelerde kelime başında bulunan /y/ sesinin, dış eti-ön damak ünsüzü olan /c/ ye dönüştüğünü ifade etmektedir. Ayrıca bu değişimin, Kırgız Türkçesinde oldukça düzenli şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir: *yakın > cakin, yak- > cak-, yıldız > cıldız vb.*” Genel itibariyle günümüz Kırgız Türkçesinde bu fiil kökünün Eski Türkçedeki temel anlamıyla yaşadığını ifade edebiliriz.

Fiilimizin semantik yönünü betimleyen taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Temirdin şar süylögönü, açık münözü Isaga caktı.*

“Temir’ in doğru söyledikleri, açık karakteri Isan’ nın hoşuna gitti.” (KTS: 390)

(2) *Omor bolgonu canıtma sözdü caktırp körgön can emes.*

“Omor imaları beğenmeyen insandı.” (KTS: 419)

(3) *Kudakeni caktırbay/ Cektep cürgön andan köp.*

“Kudake’yi sevmeyip/ Nefret edenler daha çok.” (KTS: 444)

Duygu durumu bağlamında *cak-* fiili, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenmektedir.

4.3.7 cara- II

Kırgız Türkçesinde kişinin olumlu duygu durumunu betimleyen ayrıca hem durum hem de devinim görünüş özelliği gösterebilen *cara-* II fiili, “1. hoşuna gitmek, beğenmek, hoşlanmak; işe yaramak 2. kabiliyetli, yetenekli olmak 3. koşuya, sefere hazır halde olmak (at hakkında)” (KRS: 233) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiil, Clauson’un eserinde Dis. V. YRA- maddesinin *yara:-* alt

başlığında ele alınmıştır. Clauson, (1972:956) “fiilin temel anlamını *yara*:- ‘başarılı olmak; yararlı, faydalı olmak; dayanıklı, elverişli olmak’ anlamlarıyla kaydetmiştir. Ayrıca Clauson, bu fiilin fonetik farklılıklarla birçok modern şivelerde yaşadığını belirtmiş, Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerde geçen örneklerini ele almaya çalışmıştır.” (Clauson 1972:956) Sevortyan’da (1989:137-138) incelediğimiz bu fiil, “*yara*- ‘1. yaramak, işe yaramak, yakışmak, faydalı olmak, yeterli olmak 2. hoşlanmak, beğenmek, mutabık olmak 3. kabiliyetli, yetenekli olmak, tartışmak 4. yarışa hazır olmak, hazırlıklı olmak (at hakkında)’ anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, Clauson (Cl:950) ve Räsänen (VEWT:198) gibi dilbilimcilerin ortaya koyduğu görüşlerden hareketle bu fiilin kökenin Altay koluna bağlı Moğolca ve Mançuca söz varlığında geçen, Moğ. *najira* ‘karıştırmak, benzetmek’, *najir* ‘ahenk uyum’; Mançu. *nara*- <**naira*-<**najira*- ‘sevmek’ kelimeleriyle semantik anlamda bir ilişki kurulabileceğini belirtmiştir. (Sevortyan 1989:138) Gülensoy’un (2007:1069) eserinde bu fiil, “*yara*- ‘1. (bir şey) yararlı olmak, yarar sağlamak 2. bir iş için uygun olmak, kullanılır olmak’ = ET. *yara*- ‘yaramak, yakışmak’ (EUTS, 286:*waran*- ‘hoşa gitmek’; *yaraş*- ‘yakışmak’; *yaraşur*- ‘yaraştırmak’ ~ OT. *yara*- ‘yaramak, uygun gelmek, yaraşmak’ (DLT)” şekil ve anlam listesiyle verilmiştir. Kırgız Türkçesinde bu fiil, temel anlamda ‘yararlı olmak, işe yaramak’ anlamlarında kullanılsa da duygu durumunu betimleyen ‘hoşa gitmek, beğenmek’ gibi anlamları karşılayarak söz varlığını soyut anlamda genişletmiştir. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Cabılıp kalmak coo kelse/ Catıp alış carabas*. “Çoğalarak kalmak düşman gelecekse/ Yatıp kalkmak uygun düşmez (hoşumuza gitmez)” (KTS: 425)

(2) *Kögmen yolu bir ermiş, tumış” teyin eşidip “Bu yolun yorisar yaramaçı” tedim*.

“Kögmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış” diye işitip ‘Bu yoldan yürüse bize yaramaz’-dedim.” (KAK:63)

(3) *Cürögü bar azamat/ Oşondo işke caradı*.

“Yüreği var azamet/ O zaman işe yaradı. (memnun etti)” (KTS: 425)

İncelediğimiz bu fiil, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı, kimi, kime hâliyle söz diziminde zorunlu istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin menuniyetini ifade ettiğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.3.8 carat-

Kırgız Türkçesinde oldukça geniş anlam dairesine sahip olan, hem durum hem de devinim görünüş özelliği gösterebilen *carat-* fiili, KRS’de, “1. tasvip etmek, beğenmek 2. işe yarayanı seçmek, ayırt etmek 3. antrenman yapmak (at hakkında) 4. yaratmak, halk etmek” (KRS: 217) şeklinde kayıtlıdır. Clauson, incelediğimiz bu fiilin “*yara-* fiiline getirilen -t- ettirgen ekiyle türetildiğini ve ‘yapmak veya bulmak, uygun olmak, aynı fikirde olmak’ vb. anlamlarıyla kullanıldığı ancak yakın geçmişte ‘yaratmak (Tanrının dünyayı yaratması)’ anlamını da içine alarak kelimenin anlam dairesini genişlettiğini bununla birlikte Eski Oğuz Türkçesi Dönemi metinlerinde sadece ‘yaratmak’ anlamının olduğunu ifade etmektedir.” (Clauson 1972:959) Sevortyan (1989:139), Clauson’un görüşüne benzer şekilde fiilin *yara-* ‘işe yaramak’ (>*yara*+ -t) şeklinden türediğini ifade etmiş, kelimenin anlamlarını da ‘1. işe yarar saymak, işe yaramak, hoşlandığı, istediği bir şeyi seçmek 2. anlaşılmak, yaranmak, hoşnut etmek, hoşlanmak 3. hazırlamak, hazırlanmak, üretmek, kullanmak 4. yaratmak, meydana çıkarmak, oluşturmak’ olarak kaydetmiştir. (Sevortyan 1989:139) Gülensoy, Eski Türkçe biçimini *yārat-* olarak gösterdiği fiilin yapısını *yār-a-* “1. (bir şey) yararlı olmak, yarar sağlamak; 2. bir işi için uygun olmak, kullanılır olmak” +t- şeklinde açıklamaya çalışmıştır. (Gülensoy 2007:1072) Tekin, Orhun ve Uygur Türkçelerinde *yarat-* olarak söz varlığında geçen ‘yaratmak, düzenlemek, organize etmek, şekillendirmek’ anlamlarını karşılayan fiilin yapısını *yarat-* (<*yara-t-*) olarak inceler ayrıca Azerice *yanar-* ‘şekil verilmek, kurulmak’ fiiliyle karşılaştırılması gerektiğini dile getirmiştir. (Tekin 2003: 339) Genel anlamda incelediğimiz kaynaklardan da yola çıkarak bu fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz. Taradığımız

metinlerden alıntıladığımız Kırgız Türkçesinde fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Baygenin baarın taratıp/ Balanı kalkı caratıp.*

“Ödülün hepsin dağıtıp/ Çocuğu halka beğendi.” (KTS: 427)

(2) *Muslimahundun söziin Anarhan da caratpadı.*

“Muslimahun’un sözlerin Anarhan da beğenmedi.” (KTS: 427)

(3) *Adam dandı бүкүлү cep cürgөндө/ Usta kişi tegirmendi carattı.*

“Adam ekini bütün yediğinde/ Usta kişi değirmeni yaptı.” (KTS: 427)

İncelediğimiz bu fiil de, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı, kimi kime veya kimden hâliyle söz diziminde zorunlu istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin menmuniyetini ifade ettiğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.3.9 carı-

Deneyimcinin olumlu öznel algı duygu durumunu belirten *carı-* fiili, “hoşnut olmak, memnun olmak, tam bir zevk almak” (KRS: 236) anlamlarında kullanılmaktadır. Gülensoy’da (2007:364) fiilin kökeni /y/ > /c/ dönüşümüne bağlı kalınarak (bkz. bölüm 4.3.7) *yarı-* “(hlk.) ‘ışıklanmak’ ET., OT. *yarı-* ‘parlamak; keyiflenmek, sevinmek’ (DLT) < *yā-ru-*” anlamlarıyla kayıtlıdır. Clauson’da (1972:956) fiil, *yarı-* <(**ya-* ~*yar-*) “ışımak, ılık saçmak, parlamak” anlamlarıyla yer almaktadır. Sevortyan (1989:146) *yarı-* (II) maddesinde *carı-* fiiline yer vermiş, anlamlarını da ‘1. sevinmek 2. memnun olmak’ olarak kaydetmiştir. İncelediğimiz kaynaklardan yola çıkarak bu fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz.

(1) *Bitin sıgıp, kanın calagan baylar zil tübü carıbayt go.*

“Bitini ezip kanını yalayan zenginlere esasında hiç memnun olmazlar.” (KTS: 235)

(2) *Taalayluu cigit talıbayt/ Calakor adam carıbayt.*

“Talihli yiğit dona kalmaz/ İfracı insan memnun olmaz.” (KTS: 432)

(3) *Men -bayakı badaçı/ Saal karıdım/ Birok taanılıs carıdım.*

“Ben, o çoban/ Biraz yaşlandım/ Fakat tanınmayarak memnun kaldım.” (KTS: 432)

Carı- fiili, durum ve devinim görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin menuniyetini ifade ettiğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.3.10 *cırğa-*

Kırgız Türkçesinde durum ve devinim görünüşüne sahip olan *cırğa-* fiili, “neşelenmek, haz duymak, refah içinde yaşamak” (KRS: 283) anlamlarını karşılamaktadır. Sevortyan’da (1989:42) incelediğimiz bu fiil, “1. zevk almak, övünmek 2. semirmek, olgunlaşmak 3. yanmak 4. sallanmak, dalmak” anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan fiilin kökünün *yır* “şan” kelimesine dayandırarak, Mongolizm etkisiyle bu kelimenin *cırğa-* ~ *yırğa-* şekline dönüşmesinin muhtemel olabileceğini belirtir. Ayrıca Sevortyan fiilin değişik fonetik farklılıklarla pek çok modern diyalektlerde yaşadığını ifade eder. (Sevortyan 1989:42) Kırgız dilinde haz almak, neşelenmek ve bu anlam dairesi içinde yer alan durumları betimleyen *cırğa-* fiili, mecazlaşma yoluyla hoş giden bir durum veya olayın deneyimcide meydana getirdiği olumlu duyguyu ifade eder.

(1) *Oylonup uktu, tolğonup uktu, cırğap uktu.*

“Düşünerek dinledi, muhakeme ederek dinledi, haz duyarak dinledi.” (Kİ: 31)

(2) *Al kelin, kılğan kımızıñ/ İçken adam cırğasın.*

“Gelinin yaptığı kımızı/ İçen kişi sevin sin.” (KTS: 521)

(3) *Bir muun kiyinki muundardın cırgap-kuunap çaşaşına şart tüzüp, col çaap beret eken.*

“Bir kuşak bir sonraki kuşağın regah içinde yaşamasına olanak sağlar, güzergâh çizermiş.” (KAK: 112)

(4) *Kanikulda baldar toodo cırgap cürüşti.*

“Çocuklar tatillerini dağda neşe içinde eğlenerek geçirdiler.” (KTS: 521)

Cırğa- eyleminde deneyicimci yani söz diziminde duyguyu hissedene kişi zorunlu istemdir; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay Söz diziminde bu öge yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz hoşla giden, istendik durumları betimlediğinden bu cümlelerde olumlu değer taşımaktadır.

4.3.11 *degde-*

Kırgızcada deneyicinin olumlu öznel algı durumu betimleyen duygu fiillerinden olan *degde-* “şiddetle (bir şeyi, birini) arzu etmek” (KRS: 189) anlamına gelmektedir. İncelediğimiz bu fiile ve bu fiilin köküne dair taradığımız tarihi ve etimolojik sözlüklerde kesin bir bilgiye rastlamadık. Ferdinand D. Lessing’in eserinde geniş anlam dairesiyle kayıtlı olan Moğolca kökenli *degde-* “yükselmek, yüzmek, uçmak, atlamak, sıçramak, olmak, meydana gelmek, vuku bulmak, ortaya çıkmak” (DL: 383) anlamlarını karşılayan fiil, işaret ettiği anlamlara bakıldığında çok anlamlı fiiller kategorisinde yer almaktadır. Biz bu fiilin Kırgız Türkçesine geçerken muhtemelen anlam yapısının uğradığı semantik gelişmelere bağlı olarak mecazlaştığını ve duygu durumunu betimleyen yeni anlamları sonradan kazandığını düşünmekteyiz. Taradığımız eserlerden alıntıladığımız fiilimizin duygu durumu betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Biz emgekçil, emgek dese degdegen.*

“Biz emekçiler bir emek dese (onu) sevenlerdeniz (arzulayanlardanız).” (KTS: 337)

(2) *Oyundu degdegen kız kelin, ulandar baya ele çoğulgan.*

“Oyunu arzu eden gelin kızlar, delikanlılar çoktan toplanmışlardı.” (KTS: 337)

(3) *Üçöönün kıyaldarı kalkıp Frunzeni, instituttu degdeşti.*

“Üçünün hayelleri uçarak Frunze, okul arzusuyla yandılar.” (KTS: 337)

Bu cümlelerde deneyimci özne zorunlu istem olup eylem durum görünüşüne sahiptir. Uyarıcı, kimi, neyi veya kime hâliyle söz diziminde zorunlu istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik kriteri dışsal başlatılmış olup, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-) son noktalıdır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu olumlu değer taşımaktadır.

4.3.12 eñse-

Kırgızcada deneyimcinin olumlu öznel algı durumu betimleyen duygular bölümünde ele aldığımız *eñse-* duygu fiili, “şiddetle (bir şeyi, birini) arzu etmek” (KRS: 956) anlamını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiil, C. Kудайбергенов’un *Кыргыз Тилинде Етиштин Casalışı* (Kırgız Dilinde Fiillerin Yapılışı) adlı eserinde +sa-/ +se- yapım ekleri madde başlığında ele alınmıştır. Kудайбергенов, bu fiilin *eñ* isim köküne +se- isimden fiil yapma ekiyle *eñse-* (<*eñ-se-*) şeklinde türetildiğini ifade eder. (Kудайбергенов 1979:28) İncelediğimiz bu fiilin kökünün *an-* ‘anmak, hatırlamak, aklına getirmek’ < ET. *an-* (Clasuson 1972:168) fiil kökünden değil, isim kökünden türetilmiş olması yönündeki bu görüş dikkat çekicidir. Ayrıca isim köküne eklenen +sa-/ +se- ekinin tarihi yazı dillerinde pek işlek olmadığını, genellikle ünsüzle biten isimlere gelerek ‘aşırı istek, arzu ve ihtiyaç bildiren geçişli veya geçişsiz fiiller türettiği göz önüne alındığında, biz incelenen fiilin *en* ‘abartma edatı’ < ET., OT. *eñ* ~ *ang* (Gülensoy 2007:332) ile kaynaşarak kalıplaşması ve mecazlaşma yoluyla teşekkül etmiş olacağını düşünmekteyiz. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Ömür cönündö men köp oy cügürtüp, köp oylondum, birok bargan sayın al maga tüüşünüksüz bolup körünöt. Biz emne üçün ömürdü mınçalık eñseybiz?*

Ben hayatla ilgili çok fikir yürütüp, çok düşündüm, ama vardığım nokta bana anlamsız olarak görünüyor. Biz niçin hayatı bu kadar arzu ederiz? (ÖK: 24)

(2) *Enekem aalamdağı kımbatım sen/ Eñsetken uzak coldo kubat bergen.*

Anneciğim kâinattaki değerlim sen/ arzuladığım uzak yola kudret veren. (KTS: 1431)

Alıntıladığımız bu cümlelerde deneyimci özne zorunlu istem olup eylem durum görünüşüne sahiptir. Uyarıcı, kimi hâliyle söz diziminde seçimli istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik kriteri dışsal başlatılmış olup, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-) son noktalıdır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu olumlu değer taşımaktadır

4.3.13 erkinde-

Kırgız Türkçesinde *erkinde-* duygu fiili, “haz duymak, zevk almak” (KRS: 962) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü *er* sözcüğüne dayanmaktadır. (bkz. bölüm 4.2.13; bölüm 4.2.14.) Kırgız Türkçesinde bu fiil, isimden fiil yapma eki olan *+da-/+de-* ekinin birleşmesiyle *erkinde-* (<*er+k(in)+de-*) şeklini almıştır. Kırgızcada temel anlamda duyu organları yoluyla algılanan bir hissi hoşlanılan durum veya hareketlerden duyulan mutluluk, zevk anlamlarıyla kullanılması yanında ‘özgür olmak’ anlamını da karşılamaktadır.

(1) *Kıl arkandın selkinçek/ Kızdar oynop erkindep.*

“Kıl urgandan salıncak/ Kızlar oynar zevklenerek.” (KTS: 1436)

(2) *Köldögu suzgön ördök, kazdar erkindep uçkan turbaybı.* (KTS: 1436)

“Gölde yüzen ördek, kazlar özgürleşip uçmuş.”

İncelediğimiz bu fiil, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hissedenden tamlayıcı özne konumundadır. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşü göstermektedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumlu değer taşımaktadır.

4.3.14 işen-

Kırgız dilinde *işen-* fiili, “inanmak, itimat etmek, birisine güvenmek” (KRS: 307) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiil Sevortyan’da (1974:673) *ışan-* ‘1.

a) inanmak, güvenmek, itimat etmek b) zannetmek, ummak, ümit etmek, ümidinde olmak, birine bağlanmak 2. İnandırmak, ikna etmek, kandırmak' anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan (1974:674), “*ökün-* fiilinin *uzan-* ‘ihanet, etmek, ele vermek, zannetmek’ fiiliyle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiş, incelediğimiz bu fiilin kökenini bazı dilbilimcilerin görüşlerine yer vererek açıklamaya çalışmıştır: “Bang, bu *ışan-* ve *inan-* fiillerinin kökeni **ı* sesine dayandırmıştır ancak bu görüşü destekler nitelikte bir önerme ortaya koymamıştır. Diğer dilbilimci Räsänen, *ışan-* fiilindeki /-n-/ ekinin dönüşlülük eki olarak çok sonradan fiil köküne eklendiğini, fiil kökünün *ışa-* şeklinde olduğunu ifade etmektedir.” (Sevortyan 1974:674) Clauson’un (1972:264) eserinde bu fiil, Dis. V. AŞN- başlıklı maddenin *işen-* alt maddesinde, “inanmak, güvenmek” vb. anlamlarıyla yer almaktadır. Clauson, “kelimenin sadece Güneybatı (Oğuz) Türk dilleri dışında tüm modern diyalektlerde yaşadığını, *ışan-* ~ *ısan-* fiillerindeki geri ünlülerin muhtemelen *inan-* fiilinin etkisiyle şekillenmiş sinonim (anlamdaş) biçimleri olduğu ifade etmektedir. (Clauson 1972:264) Genel anlamda incelediğimiz kaynaklardan da yola çıkarak bu fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Ayılдаştık кылат го деп сага işengem.*

“Aynı köylü olarak bana destek olacak diye, sana güvenmiştim.” (KTS: 55)

(2) *Таşболоттун өтө камбыл, боорукер екенине işengen Çыңгарыев акидеы асылды да калды.*

“Taşbolot’unçok gayretli, iyi yürekli birisi olduğuna inanan Çıngarayev ardına takıldı da kaldı.” (KTS: 62)

(3) *Men erteñ menen albetiñdi körüp бул көркөөнүн ceñeerine işendim-dedi Canuzak.*

“Ben sabahleyin alış görünüşüne bakarak bu görgüsüzün yeneceğine inanmıştım - dedi Canuzak.” (KTS: 77)

İncelediğimiz fiil, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istemdir ve duygusal etkiyi hisseden öznedir. Uyarıcı, söz diziminde kimi, kime

hâliyle zorunlu istem konumundadır. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumlu değer taşımaktır.

4.3.15 kanaattan-

Kırgız Türkçesinde *kanaattan-* fiili, “tatmin edilmek, hoşnut olmak, memnun olmak” (KRS: 338) anlamlarında kullanılan Arapça kökenli duygu fiilidir. Kırgızcada bu fiil, Arapça *kanâat* “1. kismete razı olma, bir şeyi yeter görüp fazlasını istememe 2. kanma, kanış 3. görüş, tahmin” (FD: 486) sözcüğüne getirilen *+ta-n-/te-n-* isimden fiil yapma ekinin *-n-* dönüşlülük ekiyle kaynaşmasıyla *kanaat > kanaat+ta-n-* şeklinde biçimlenmiştir. Bir duygu göstergesi olarak *kanaattan-* fiili taradığımız metinlerde deneyimcinin hoşuna giden durumlar veya düşüncelerin ortaya çıkardığı duygu durumlarını karşılamaktadır. Genel anlamda Kırgızcadaki Arapça alıntı kelimenin, anlam bilgisi düzeyinde değişikliğe uğramadığı görülmektedir.

Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Cıyıntığı albette, cogorku tepkiçtegiilerdi kanaattandırsa kerek.*

“Sonucu elbette, yukarıdakileri tatmin etmiş olsa gerek.” (CO: 41)

(2) *Mayıp Mambet ofitserdin coobuna kanaattangan cok, al komissarga oluttuu iş menen kelğendigin bildirüsün ötündü.*

“Engelli Mambet, subayın cevabına tatmin olmadı, o subaya önemli iş için geldiğini bildirilmesini rica etti.” (ÖK: 77)

(3) *Uşul bolgon ookatıbiz barında eç kimge caldıray koybospuz, uşuga kanaattanıp, tobo kılğanıbiz ele cakşı emespi, baybiçe!*

“Az da olsa elimizde mal var iken kimsenin eline bakmayız inşallah, her şeyden memnun kalarak Allah’a dua etmemizden iyi ne var, hanım!” (KTS: 627)

(4) *Kudayga şükür, emi öz üyübüzgö da kelip kaldık, baldarım- dedi Alima kanaattanganıp.*

“Allah’a şükürler olsun böylece kendi evimize de gelmek üzereyiz, yavrularım-dedi Alima memnun olarak. (KTS: 627)

İncelediğimiz bu fiil, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı, kimi, neye veya kimden hâliyle söz diziminde seçimli istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin mennuniyetini ifade ettiğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.3.16 kımıy-

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin olumlu duygusal durumunu betimleyen *kımıy-* fiili, “ruhî bir sevinç hissetmek” (KRS: 490) anlamıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz fiilin kökünü Güner (2010:203), “hafifçe hareket etmeyi anlatan ve yansıma bir isim olan *kım* ismi olarak ele almıştır. Ayrıca *kım* kök kelimesinden türeyen çok sayıda kelimenin Türkiye Türkçesinde de mevcut olduğunu örnekleriyle göstermiştir: *kımıldamak* ‘1. yerinden biraz oynamak 2. yerinden hafif hafif hareket etmek’; *kımılta* ‘kımıldanış, kıpırtı’; *kımıl kımıl* ‘durmadan kımıldanan bir şeyin durumunu anlatır’; *kımırtı* ‘kımıldanış’; *kımkım* ‘1. ağır ağır konuşan kimse 2. her işinde ağırlık gösteren kimse’; *kımramak* ‘kımıldamak, kıpırdamak’ vs.” (Güner 2010:203) Türkiye Türkçesinde görüldüğü gibi Kırgız Türkçesinde de *kım* yansıma sözcüğünden türemiş birçok sözcük bulunmaktadır: *kımır* ‘bükme, buruşmak, büzülmek’ (KRS:490); *kımırıl-* ‘1. kırıtarak kendine çeki düzen vermek 2. büzülmek, kısılmak’ (KRS: 490) *kım kut* ‘canlılık, şen, gürültü’ vb. (KRS: 489)

İncelediğimiz bu fiil, *kım* yansıma kelimesine ünsüzle biten isimlerin ünlü uyumu dikkate alınarak *+(ı)y-/(i)y-* isimden fiil yapma ekiyle *kımıy-* (<*kım-(ı)y*) şeklinde biçimlenmiştir. Taradığımız eserlerden alıntıladığımız fiilimizin duygu durumu betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kıçan bul sözdü ukkandan kiyin kımıyıp caaktaşuunu toktottu.*

“Kıçan, bu sözü duyduktan sonra sevinç duyarak münakaşayı bitirdi.” (KTS: 873)

(2) *Dalayı içinen kımıy kalıştı*. “Birçoğu içinden ruhî bir sevinç hissetti.” (KRS: 490)

İncelediğimiz *kımıy*- duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Fiilin betimlediği duygu durumu dereceli bir görünüşe sahip olduğu için her iki anlamda kullanımı sürerlilik (-) son noktalı görünümündedir. Fiilin belirttiği durum isteğe bağlı olarak gerçekleştiği için isteklilik içsel görünüşe sahiptir. Eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin hoşla giden, istendik durumunu ifade ettiğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.3.17 kökölö-

Kırgızcada deneyimcinin olumlu öznel algı durumunu anlatan *kökölö*- fiili, “1. mutluluktan göklere çıkmak 2. başı göklere yükselmek 3. şahlanmak 4. yükselmek” (KRS: 418) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiili, Kırgız Türkçesinde hem durum hem de devingenlik anlamı içermesi açısından karmaşık görünüşlüler sınıfında yer alır. Fiilin kökü olan *gök* (<*kök*) kelimesi Sevortyan’da (66-67) “1. a) gökyüzü b) mavilik (göğün mavisini) 2. lacivert, yeşil 3. gök mavisini, gömgök 4. yeşil, koyu yeşil, *mec.* saf, ham 5. olgunlaşmamış yemişler 6. ot, yeşil, yapraklar, sebze, çayır 7. gri; kır (at cinsi), maviye çalan kır; maviye çalan gri 8. tanrı 9. gece” anlamlarıyla kaydedilmiştir. Ayrıca Sevortyan, kelimenin birçok bitki ve kuş isimlerinin yapımında kaynaştırıcı öge işlevi gördüğünü, esasen ‘gök’ kelimesinin mavi, lacivert, yeşil, gri renklerini karşıladığını belirtir. Tekin’de (1975:268) kelime, *gök* (< **kōk*) “mavi” anlamıyla verilmiştir. Gülensoy’da (2007:377) fiilin kökü, “1. gök, hava, sema; 2. gök rengi, lacivert 3. ham, olmamış (meyva) 4. yeşil” anlamlarıyla kayıtlıdır. Ayrıca Gülensoy, kelimenin Eski Türkçede *kök~kō:k* “1. mavi 2. sema 3. gece” anlamlarına geldiğini ve günümüz çağdaş Türk lehçelerinde değişik fonetik farklılıklarla yaşadığını ifade eder. (Gülensoy 2007:377) Kırgız Türkçesinde bu fiil *kök* ismi üzerine getirilen +*ölö*- isimden fiil yapma ekiyle *kökölö*- (<*kök-ölö*-) şeklinde biçimlenmiştir. (Kasapoğlu Çengel 2005:131)

Kırgızcada bu fiil, hissedilen mutluluğun, sevincin etkisiyle kişinin mecazi anlamda havaya doğru hareketini betimler. Mutlu olan kişinin, bu duygunun etkisiyle yaptığı zıplama, havaya sıçrama gibi devinimsel hareketler, fiilin biçimlenmesinde önemli etken olduğu söylenebilir.

(1) *Dey kuru kıyalında neçen neçen kökölöp, dalay cakşı biyik zobologo cetip kayra tüşüp cürçü.*

“Dey, kuru hayallerinde defalarca (ruhu) şahlanmış, defalarca yüksek mertebelere ulaşmış geri inmişti.” (AK: 163)

(2) *Cakşınakay köpölök/ Mınça uçasıñ kökölöp.*

“Güzel kelebek/ Niye böyle uçuyorsun göge doğru.” (KTS: 393)

Kökölö- fiili (1). ve (2). cümlelerde farklı sözcüksel görünüş anlamları içermektedir. Cümle (1)’de eylem durum görünüşüne sahipken cümle (2)’de ise aynı eylem devinim görünüşü göstermektedir. İki tümcede de deneyimci özne, zorunlu istem konumundadır. Uyarıcının tümcede işaretlenmemiş olması anlamda büyük bir boşluk oluşturmaz. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için (1). Cümlede sürerlilik (-) son noktalıdır. Eylemin belirttiği durum her iki anlamda isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz bu cümlelerde olumlu değer taşımaktadır.

4.3.18 köñüldön-

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin olumlu duygusal durumunu betimleyen *köñüldön-* fiili, “1. arzu uyanmak, heveslenmek, gönül vermek 2. şen ve neşeli olmak” (KRS: 424) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Fiilin kökü olan *köñül* sözcüğü, Clauson’un (1972:731-732) sözlüğünde Dis. GNL başlığında ele alınmıştır. Clauson, *köñül* (ğ) sözcüğünün birçok anlamları karşılayan soyut bir kelime olduğunu, bu kelimenin düşünce anlamında ‘akıl’ı, aklın bir ürünü bağlamında ‘düşünce’yi, daha sonra da ‘kalp’ vb. gibi değişik anlamlara gelerek anlam dairesinin genişlediğini ifade eder. (Clauson 1972:321) Sevortyan (1980:76-77) ise, kelimenin kökeni **gön- ~ *kön- fiili + -(a)l* şeklinde biçimlendiğini belirterek, kelimenin anlamlarını, “1. göğüs, kalp, yürek, duygunun kaynağı 2. kalpli, yürekli 3. istek, arzu, duygu, irade 4. duygu 5. bilinç ve düşünce 6. sevinç, memnuniyet, neşe 7. karakter çizgisi 8. cesur, yürekli olmak 9. gurur 10. güzellik 11. özgürlük, bağımsızlık, egemenlik” şeklinde kaydetmiştir. Gülensoy’un (2007:382) sözlüğünde incelediğimiz fiilin kökü, “*gönül* ‘gönül’ ET., Uyg. *köñül, köñi ~ OT. köñül (DLT) < *köñ’ül [<?kö-n-gü+I]*” şeklinde yer almaktadır. Kırgız Türkçesinde bu fiil, mecazlaşarak soyut anlamlar kazanan *köñül*

kelimesine getirilen isimden fiil yapma +*dö-n-* ekiyle *köñüldön-* (<*köñül*+*dö-n-*) şeklinde biçimlenmiştir.

(1) *Asırandar da, Kudaybergender da köñüldönüp cakşı işteşti.*

“Asıranlar da Kudaybergenler de gönlünü vererek iyi çalıştılar.” (KA: 248)

(2) *Oy, köñüldönsöñ cakşı ele cazat turbaysıñbı.*

“Hey, gönlünü verdiğinde güzel yazıyormuşsun” (KA: 449)

(3) *Sabira köñüldönüp iştey baştadı.*

“Sabira heveslenerek çalışmağa başladı.” (KTS: 783)

Deneyimcinin olumlu öznel duygu durumunu betimleyen *köñüldön-* fiili, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemimiz olumlu değerle işaretlenmektedir.

4.3.19 *kuban-*

Kırgız Türkçesinde duygu durumu görünüşüne sahip olan *kuban-* fiili, “sevinmek, neşelenmek” (KRS: 435) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sevortyan’ın (200:98) sözlüğünde incelediğimiz bu fiil, Özb. *kuv’a’n-*, Eski Uyg., Kır. *kuban-* ve diğer Türk diyalektlerinde *kovan-* ~ *givan-* ~ *givan-* ~ *kovun-* şeklinde geçmektedir. Sevortyan’da, fiilin anlamları, “1. zevk içinde yuvarlanmak, zevk almak, sevinmek, neşelenmek, yüksek ruhlu olmak 2. memnun olmak, kendine inanmak, kendinden emin olmak, övünmek, gururlanmak 3. hayranlık duymak, hayran olmak” anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, fiilin *kiv’ ~ kuv’* ‘mutluluk, şans, şehvet, arzu, tutku’ adından türetilen dönüşlü fiil olduğunu belirtir. Bununla birlikte fiilin kökünün muhtemelen **kuv < *kov* şeklinde olabileceğini ve bunu kanıtının da *guvdura-* ‘sevinmek, gururlanmak’ fiiline dayandığını ifade eder. (Sevortyan 2000:99) Clauson (1972:690) ise, *kuvan-* fiilinin diğer bir varyantı olan *güven-* eylemiyle ilişkili olduğunu dile getirir ve fiilin Kırgız Türkçesinde ayrıca diğer tarihi Türk lehçelerinde yaşadığını örneklerle gösterir. Genel itibariyle günümüz Kırgız Türkçesinde bu fiilin Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz.

(1) *Asıl Sapardın kelgenine kubandı.*

“Asıl Sapar’ın geldiğine sevindi.” (KTS: 799)

(2) *Eköo kol karmaşıp, caydarılana baratışsa, aldınan taanıstar uçurap, cakşılıktı ugup, alar dağı kubandı.*

“İkili el ele, kıvançla giderken, önlerinden çıkan tanıdıklar, iyi haberi duyup, onlar da sevindiler.” (KA: 105)

(3) *Arstan alğanına kubanbayt / Çalğanına kubanat.*

“Arstan aldığına değil / Çaldığına sevinir. (Atasözü) (KTS: 799)

Kuban- fiili, kişinin neşeli ve sevinçli ve mutlu olma durumunu betimleyen duygu fiilidir. Durum görünüşüne sahip iki istemli bu fiilde deneyimci zorunlu istem, uyarıcı ise seçimli istemdir. İsteklilik ölçütü yönüyle, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Fiilin ifade ettiği duygu durumu dereceli yani (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumlu değerle işaretlenmektedir.

4.3.20 kumardan-

Kırgız Türkçesinde *kumardan-* fiili, “şiddetli bir şekilde aruz duymak” (KRS: 444) anlamlarında kullanılan Arapça kökenli duygu fiilidir. Arapçada *kimār* > *kumar* “para karşılığında oynanan oyun” (FD: 527) anlamına gelen bu sözcüğün kelime sonunda yer alan /ā/ ünlüsü Kırgızcada kısalarak /a/’ya, ayrıca /m/ ünsüzünün de etkisiyle /i/ ünlüsü yuvarlaklaşarak /u/’ya dönüşmüştür. Kırgızcadaki bu Arapça alıntı kelime ses olaylarıyla birlikte anlam bilgisi yönünden de değişikliğe uğramıştır. KRS’de fiilin isim kökü *kumar* “Ar. 1. coşkunluk 2. kumar 3. şiddetli arzu, ihtiras 3. âşık, vurgun” (KRS: 444) anlamlarıyla kayıtlıdır. Görüldüğü üzere kelimenin anlamlarından bazıları Arapçadaki anlamını korumuş ancak kelime tarihi gelişim süreci içerisinde anlam genişlemesine uğrayarak başka anlamları da işaret etmeye başlamıştır. İncelediğimiz bu fiil, tarihi metinlerde pek fazla işlek olmamakla beraber, *kumar* ismi üzerine getirilen +*da-* isimden fiil yapan ek ve -*n-* fiilden fiil yapan ekle kaynaşarak *kumardan-* (<*kumar-da-n-*) halinde biçimlenmiştir. Bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Ar caktan Türkmön/ Kurman, Kökümbaylar/ Bul ašta cöölöşüügö kumardanat.*

“Her yandan Türkmön/ Kurman, Kökümbaylar/ Bu şölende güç denemeği arzu ediyorlar.” (KTS: 485)

(2) *Okumuştuu Isık-Köldü körüügö dayım kumardanat.*

“Bilim adamı, Isık Gölünü görmeyi her zaman arzu eder.” (KTS: 813)

Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerde ilk zorunlu istem, deneyimcidir ve özne konumunda yer alır. İkinci zorunlu istem ise uyarıcı olup Kırgızcada yönelme eki olan +go/ +gö halleriyle söz diziminde yer alır. Sözcüksel anlam bilim açısından belirlediğimiz kriterlere göre, *kumardan-* fiili durum görünüşüne sahip, (-) son noktalı, içsel başlatılmış bir fiildir. Kırgız kültürel değerleri göz önünü aldığımızda anlamsal yönden olumlu duygu değeri taşımaktadır.

4.3.21 kuuna-

Kırgız dilinde deneyimcinin olumlu öznel algı durumunu ifade eden *kuuna-* fiili, “Eğlenmek, sevinmek, mutlu olmak” (KRS:455) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz bu fiil, Sevortyanın (1997:98) eserinde *kuv'an-* fiilinin alt maddesinde *kuan-* şeklinde kayıtlıdır. Sevortyan, bu fiilin anlamlarını ‘1. zevk içinde olmak, zevk almak, haz duygusuna kapılmak, mutluluk duymak, sevinmek, neşelenmek 2. kendine inanmak, kendinden emin olmak, övünmek 3. hayranlık duymak, hayran olmak’ olarak kaydetmiştir. Fiilin kökeni olduğunu düşündüğü **kuv* < **kov* isim köklerinin muhtemelen Türk diyalektlerinde geçen *guvdura-* ‘mutlu olmak, gurulu olmak’ fiiliyle bağlantılı olabileceğini dile getirmiştir. Ayrıca fiilin Tatarca, Kırgızca ve Kazakçada gibi birçok modern Türk lehçelerinde değişik fonetik farklılıklarla yaşadığını belirtmektedir. (Sevortyan 1997:98-99) Bilindiği üzere, Kırgız Türkçesinde ünlü uzunluklarının pek çoğu sonradan meydana gelen ikincil uzunluklar olarak kabul edilmektedir. Kırgızcada ikincil uzunlukların yanın da birincil uzunlukların çok az da olsa örneklerine rastlanmakta hem Türkçe hem de alıntı kelimelerde görülmektedir: *aarı* < *ārı* “arı”, *oor* < *agır* “ağır” vb. Kırgız Türkçesinde /v/ sesinin erimesiyle uzun /uu/ oluşmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin de, *b>w/v* erimesi sonucunda ET. *kivan-* (< *kuvan-*) > Krg. *kuuna-* şeklinde biçimlenmiş

olabileceğini söyleyebiliriz. (Kasapoğlu 2005:45-53) Ayrıca Kasapoğlu Çengel (2005:44) konuyla ilgili olarak, “Kırgızcanın, uzun ünlü bakımından zenginlik gösterdiğine dikkat çekerek bu uzunlukların çok az kısmının birincil olduğunu; bir çoğunun ise farklı ses gruplarının büzülmesi neticesinde meydana geldiğini ifade etmektedir.” Genel itibarıyla günümüz Kırgız Türkçesinde bu fiilin Eski Türkçedeki temel anlamıyla yaşadığını ifade edebiliriz.

(1) *Oşol adatka könüp, cırgap-kuunap unuttuk.*

“O âdete alışınca, eğlenip sevinip unuttuk.” (KA: 112)

(2) *Ar kaysı cerde mal catat/ Cırgap, kuunap el catat.*

“Her yerde hayvanlar otluyor/ Lezzetlenip sevinip halk yaşıyor.” (KTS: 827)

Taradığımız eserlerden alıntıladığımız bu cümlelerden de anlaşıldığı üzere, deneyimci yani duygu hisseden kişi, özne konumunda olup tek zorunlu istem rolündedir. Süretilik özelliği yönünden *kuuna-* fiilin kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenir.

4.3.22 *mamıra-/memire-*

Kırgız dilinde deneyimcinin olumlu öznel algı durumunu ifade eden *mamıra-/memire-* fiili, “hoşlanmak, zevk almak, keyif çekmek” (KRS:515) anlamlarında kullanılmaktadır. K. Seydakmatov (1988:176) incelediğimiz bu fiille ilgili olarak, “Eski Türk dilinde *amıl-amıl* denilen sözün *tınç* ‘dinç, sakin, huzurlu’ kelimesiyle aynı anlamda kullanıldığı bununla birlikte *amır* sözüne +a- isimden fiil yapma eki getirilerek *amıra-* (<*amır-a-*) sözünün ortaya çıktığını ifade eder. Seydakmatov, Sibiry Türk dillerinde bu fiilin varlığının günümüze kadar korunduğunu, Kırgız Türkçesinde ise, *amıra-* fiilinin başına /m/ sesi getirilerek fiilin *mamıra-* şekline dönüştüğünü belirtir.” K. Seydakmatov’un bu görüşünü destekler şekilde incelediğimiz bu fiil, Sevortyan’da *abra-* maddesinde ele alınmıştır. Sevortyan, “bu fiilin temel anlamlarını ‘sakinleşmek, hoşlanmak, kurtarmak’ olarak vermiş, çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarını, “(<*abır-a*) Tat., *ab(ı)ra:-* Yak., *abıra-* Şor., *awıra-* (<*abı-ra*) Tuv., *ubra-* Çuv., *amra-* (<*amıra-*) Alt.” şeklinde kaydetmiştir.”

(Sevortyan 1974:59) Fiilin etimolojisiyle ilgili B. İ. Tatarintsev (2000), incelenen fiilin kökünü *amır* ‘sakin, huzurlu’ vb. kelimesine dayandırarak, kelimenin Mongolizm etkisiyle gelişim gösterdiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu fiilin, Moğolca *amara-* ~ *amura-* ‘sakin olmak, mutluluk duymak, sevinmek’ fiilleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir. (Tatarintsev 110-111:2000) Kırgız Türkçesinde incelediğimiz bu fiil duygu boyutu anlamında, deneyimci için iyi, istenilen, arzu edilen, hoşlanılan bir olayın meydana gelmesi veya ortama girmesi sonucunda oluşan duygu durumunu karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Cılıy baştağan bala kiyiz cıttangan içikke başın katıp, memirep uktap kaldı.*

“Isınmaya başlayan çocuk, keçe kokulu “içiğe” (monta) kafasını sokarak, keyiflenerek uykuya daldı.” (MB: 136)

(2) *Balam uyluu boldu dep/ Mamırap kaldı enesi.*

“Oğlum çocuğum oldu deyince annesi keyiflendi.” (KTS: 1272)

(3) *Malga cayluu mamıragan törlörü.*

“Hayvancılığa uygun olduğundan ovalar keyiflendi.” (KTS: 904)

(4) *Bayağı Sadık barındağı el arasında boluuçu kıcı-kucu coyulup, bir betkey bolup mamırap kalbadı.*

“Eskiden, Sadık döneminde halk arasında tekrarlanan tartışmalar bitip, bir çözüme varılıp, keyfimiz yerine geldi.” (KTS: 856)

Alıntıladığımız bu örnek cümlelerde, olumlu duygu durumunu belirten *mamıra-/memire-* fiilinin deneyimci öznesi, tek zorunlu istem olup durum görünüşüne sahiptir. İsteklilik kriteri dışsal başlatılmış, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-) son noktadır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu deneyimleyen için hoş giden durum olduğundan eylem olumlu değer taşımaktadır.

4.3.23 oşton-

Kırgız Türkçesinde durum ve devinim görünüşlerine sahip olan *oşton-* fiili, “1. keyifli, neşeli olmak, sevinmek 2. kırıtmak” (KRS: 585) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz fiilin kökeniyle ilgili olarak etimolojik sözcüklerden

ulaştığımız kesin bir bilgiden bahsetmemiz mümkün değildir. Biz bu fiilin Gülensoy’un sözlüğünde geçen < (h)ōş yansıma kelimesinden türemiş olabileceğini düşünmekteyiz. (Gülensoy 2007:634) Clauson’da (1972:254-255) oş kelimesinin anlamlarını, “1. birinin veya bir şeyin dikkatini çekmek için kullanılan ünlem 2. hayvanları çağırmak veya sürmek için kullanılan ses taklidi kelime 3. ağaç gövdesinin kalbi, boynuz başı” şeklinde üç maddede ele almıştır. Kırgız Türkçesinde oşton- fiili, ‘neşelenmek, keyiflenmek, sevinç duymak’ gibi deneyimcinin olumlu öznel algı durumlarını betimleyen anlamları yanında, ‘cılve, işve yapmak, gösteriş yapmak’ gibi yeni anlamları da ekleyerek anlam dairesini genişletmiştir.

(1) *Eelikken cürök oştonot.*

“Heyecanlanan kalp keyiflenir.” (KTS: 1007)

(2) *İsxak üzöngü kıbıratarı menen, buluttay ak boz arğımak oştonup bulastay cürüş aldı.*

“İshak üzengiye dokunur dokunmaz, bulut gibi kır küheylan keyifle yürüyüşünü aldı.” (TKSK: 323)

(3) *Uktuñarbi, mikaacılar! Uktuñarbi, men enem tuup, kaysı dinge çokundurgan bolso, oşol dinimde ölöm, uktuñarbi, karğış tiygirler?! — dep oştondu.*

“Duydunuz mu kana susamışlar! Duydunuz mu, annem beni doğurduğunda hangi dine vaftiz ettiyse o dinimde öleceğim, dıydunuz mu, kahrolansıcılar!? –diye küplere bindi.” (TKSK: 329)

Durum ve devinim görünüşlerine sahip olan oşton- fiili, yüzey alanda tek istem gerektiren fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hissedenden öznedir. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiğı duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğı için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediğı sözcüksel anlam olumlu değeri taşımaktır.

4.3.24 oyno-

Kırgız Türkçesinde hem durum hem de devinim görünüş özelliğı gösterebilen oynof fiili, “1. oynamak, eğlenmek, şakalaşmak 2. romantik ilişki içinde olmak” (KRS: 562) anlamlarını karşılamaktadır. Clauson’da (1972:274) incelediğimiz bu fiil DIS.

AYR- başlıklı maddenin, *oyna-* alt maddesinde ele alınmıştır. Clauson, fiilin “*oyna-* fiilini bazen geçişsiz bir şekilde ‘ oynamak (oyun oynama, müzik çalgı âleti vs.) ve bazen de geçişli halde (birini veya bir şeyi) ‘ oynamak/kandırmak’ şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca fiilin, Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerdeki örneklerini ayrıntılı bir şekilde kaydetmiştir. (Clauson 1972:274) Sevortyan (1974:435), fiilin anlamlarını “1. oynamak 2. eğlenmek 3. şırmamak 4. dans etmek, sahne almak, piyes oynamak” şeklinde vermiştir. Gülensoy’da (2007:642) incelenen fiilin anlamlarını, “*oyna-* ‘ vakit geçirme, eğlenme’ ET. (KT., Uyg.) *oyna-* ~ OT. *ōyna-* < **ōyun+a-*” şeklinde vererek fiilin modern Türk lehçelerinde (Kzk., Az., Kırg., Özb., Trkm.,) *oyna-* ~ *oyno-* olarak yaşadığını belirtir. Kırgız Türkçesinde bu fiilin Eski Türkçedeki ‘ oynamak’ temel anlamıyla varlığını koruduğunu, bu temel anlamının yanında mecazlaşma yoluna giderek ‘ eğlenmek, romantik ilişki içinde olmak’ gibi anlamları kazanarak anlam dairesini genişlettiğini söyleyebiliriz.

(1) *Kız-cigitter bölünüp sarmerden aytışıp, karıyalar toguz korgool oynoştı.*

“Kızlar ve erkekler grup oluşturarak şarkı söylediler, yaşılar dokuz kumalak oyununu oynadılar.” (CO: 171)

(2) *Aylıbiz cakın aralaş, alınça oynop külölük.*

“Köylerimiz yakın hatta karışık, elimizden geldiği kadar eğlenelim.” (KTS: 89)

(3) *Kırgız elinen ciğitteri bolso, attın kulagı menen teñ oynop şamdagay şayır öskön.*

“Kırgız halkının yiğitleri ise, at üzerinde serbestçe hareket ederek çevik, şen büyüyen.” (KTS: 127)

Taradığımız eserlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerden de anlaşılacağı üzere *oyno-* fiili farklı anlamsal durum ve devinimleri betimlemektedir. Duygu durumu bağlamında fiil, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenir.

4.3.25 sama-

Kırgızcada deneyimcinin olumlu öznel algı durumu betimleyen *sama-* fiili, “şiddetle (bir şeyi, birini) arzu etmek” (KRS: 630) anlamında kullanılmaktadır. Kudaybergenov, incelediğimiz bu fiilin yapısını *Kırgız Tilinde Etiştin Casalışı* (Kırgız Dilinde Fiillerin Yapılışı) adlı eserinde +sa-/se- isimden fiil yapım ekleri madde başlığında ele alınmıştır. Kudaybergenov, günümüz Kırgız Türkçesinde *sama-* fiilinin ilk hecesinin eklenerek *sama-* (<sa-ma-) şeklinde biçimlendiğini ifade eder. (Kudaybergenov 1979:27) Kasapoğlu Çengel de, Kudaybergenov’un bu görüşünü destekler şekilde incelenen fiilin +sa-/se- ekleriyle ilişkili olduğunu ifade etmektedir. (Kasapoğlu Çengel 2005:133) Semantik açıdan bakıldığında /+sa-/ ekinin /+ma-/ ekiyle birleşerek bağlantı unsuru bulunmadan bir fiilin hangi yapı birimi ya da yapısal kural vasıtasıyla getirildiği sorusunun cevaplandırılması gerekmektedir. Bununla birlikte Berbercan’ın “Eski Türkçeden Yeni Türkçeye “Sa-” Fiili ve Türevleri” (2014) adlı çalışmasında, “Kaşgarlı Mahmud’un eklendiği ismi ‘istek, arzu’ anlamı katarak fiilleştiren /+sA-/ eki ile *sa-* ‘saymak’ fiilini ilişkilendirdiğini; örnek olarak da; *ol teyrige kirtkinsedi* ‘O, tanrının birliğini açıkça söylemek istedi’, *ol ewge barıgsadı* ‘O, kimse eve varmak diledi’, *men seni körügsedim* ‘ben seni görümsedim’, *ol andın yarmak alıgsadı* ‘O, ondan para almak istedi’, *er suwsadı* ‘adam susadı’ cümlelerini örnek olarak gösterdiği görülmektedir. Berbercan, yine Kaşgarlı Mahmud’un eserinden örnek olarak, *barıgsadı* yerine *barsadı*, *körügsedi* yerine *körsedi* gibi ses yitimine uğramış kısaltmalı şekillerin kullanılabildiğini ifade etmektedir. Berbercan (2014), dikkat çekici bir şekilde, Kaşgarlı Mahmud’un Arap dili gramer jargonu ve tekniğine uygun olarak ekleniş biçimini açıklamak istediği /+sa-/ [~/+sı-/] ekini bir edat olarak kaydettiğini ve ekin kökenini, verdiği *sadı nejni* “bir şey saydı” cümlesinde görüldüğü üzere, *sa-* fiiline bağladığını belirtmektedir. Gerekçe olarak belirtmek suretiyle, ‘...sanki işleyen, o işi kendi dilekleri arasında saymış da onu dilemiş, istemiş.’ ifadesini kullandığını dile getirmektedir. (DLT-I: 281) Berbercan’a (2014:25) göre, semantik açıdan bakıldığında /+sA-/ ekinin isimle birleşerek kurduğu anlamsal yapının *sa-* fiilinin bünyesinde barındırdığı ‘saymak’ esas anlamına bağlı çok anlamlılık ile irtibatlandırılması ve açıklanması çok açık bir şekilde mümkün gözükmektedir.” (Berbercan 2014:24-25) Kırgız Türkçesinde semantik açıdan bakıldığında +sa-

ekinin +ma- ekiyle birleşerek bağlantı unsuru bulunmadan incelenen fiilin türetilmesi, hangi yapı birimi ya da yapısal kural vasıtasıyla bir araya getirildiği sorusuna henüz dilbilimcilerce kesin bir yanıt verilememiştir. Fiilimizin semantik yönünü betimleyen taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Samagan kırgız elimdi/ Sagınam közum tört bolup.*

“Arzu ettiğim Kırgız halkını/ Dört gözle bekliyorum.” (KTS: 1069)

(2) *Samagan oygo tez cetken/ Zamandın gulu böbök sen.*

“Özlediğim fikre çabuk yetişen/ Zamanın gülü bebeğin sen.” (KTS: 1069)

(3) *Samagandın baarısın/ Aldıma kelip tuş kıldı.*

“Arzu ettiğim her şeyi/ Önüme getirip, karşılaştırdı.” (KTS: 1069)

(4) *Samaganiñ aluuçu/ Sartkeçüu kaldı bazarıñ.*

“Özlediğim alıcı/ Alıcısız kaldı pazarın.” (KTS: 1069)

İncelenen fiilde, deneyimci yani duygu hisseden kişi, özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı kimi, neyi tamlayıcılarıyla ikinci zorunlu istem olarak sözdiziminde yer almaktadır. Süretililik özelliği yönünden *sama-* fiilin kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenir.

4.3.26 sayranda-

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin olumlu öznel algı durumunu betimleyen, Arapça kökenli *sayranda-* fiili, “1. gezinti yapmak 2. tadını çıkarmak, zevkini almak, eğlenmek” anlamlarını karşılayan, sözcüksel görünüş anlamında karmaşık görünüşlü eylem grubunda yer almaktadır. Arapça *seyrân* “1. gezinme 2. bakıp seyretme” (FD: 947) anlamına gelen bu sözcüğünün başındaki /e/ ünlüsü Kırgızcada kalınlaşarak /a/ sesine dönüşmesiyle kelime Ar. *seyrân* > Kr. *sayran* halini almıştır. İncelediğimiz bu fiil, Kırgız Türkçesinde de aslı varlığını +da-/+dö- olarak devam ettiren isimden fiil yapan ekini alarak *sayran* > *sayran-da-* halinde biçimlenmiştir. (Kasap Çengel 2005:126) Kırgız Türkçesinde temel anlamda ‘gezinti yapmak, yürümek’

anlamlarıyla kullanılan bu fiil anlam genişlemesi yoluyla ‘zevk duymak, eğlenmek’ gibi duygu duygu durumunu betimleyen anlamları kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Caştıktın bagın sayrandap/ Cadırap birge güldödük.*

Gençliğin hepsi keyifleniyor/ Birlikte zevk alıp çiçekleniyor. (KTS: 1063)

(2) *Dunuyönün ırakatın turguzup/ San cırgalga sayrandaybız kanabız.*

“Dünyanın rahatına kurulup/ Birçok sevinçle eğlenen haneyiz.” (KTS: 1063)

(3) *Ömürlükkö sayrandaysın, külösün/ Açık-ayrım tamaşaköy münözüñ.*

“Hayatın sonuna kadar zevk çekersin, gülersin/ Açık tabiatlı şen karakterin.” (KTS: 140)

Taradığımız eserlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerden de anlaşılacağı üzere *sayranda-* fiili farklı anlamsal durum ve devinimleri betimlemektedir. Duygu durumu bağlamında fiil, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenir.

4.3.27 süy-

Kırgız Türkçesinde geniş anlam dairesine sahip olan *süy-* fiili, “1. sevmek 2. öpmek 3. okşamak” (KRS: 699) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz fiil Sevortyan’da (2003:234-235) “sev- ‘1. sevmek 2. okşamak 3. öpmek 4. istemek, arz etmek 5. saygı göstermek, değer vermek’ anlamlarıyla kaydedilmiştir.” Sevortyan, incelenen fiilin çeşitli tarihi ve modern Türk lehçelerindeki şekil ve varyantlarını vererek Eski Türkçe eserlerde *sev-* *amra-* ve *sev-* *arman-* ‘sevmek’ koşmalarının (hendiaodyoin) varlığına dikkat çeker. Ayrıca Moğolca *seb-* ‘sakin’ ve Türkçe *sev-* fiilleri arasında bir ilişkinin olabileceğine vurgu yapan Sevortyan, Altayistler tarafından ortaya konulmuş karşılaştırmaların çoğunda *se tek heceli kökün varlığına işaret eder. (Sevortyan 2003:234-235) Clauson’un (1972:784) eserinde bu fiil, Mon. V. SB-başlıklı maddenin *sev-* alt maddesinde, “sevmek, hoşlanmak” vb. anlamlarıyla yer almaktadır. Clauson, “kelimenin oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip

olduğunu, bütün tarihi ve modern Türk lehçelerinde farklı fonetik şekillerde yaşadığını ifade etmektedir. (Clauson 1972:784) Gülensoy'da (2007:831) bu fiil, “*süy-* III (hlk.) ‘sevmek’ < OT. *sew-* (DLT)” olarak ele alınmıştır. Kırgız Türkçesinde oldukça yaygın kullanıma sahip olan bu fiil, ‘sevgi, bağlılık duymak’ temel anlamı yanında ‘öpmek, okşamak’ anlamlarını da kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. Taradığımız eserlerde fiilimizin duygu durumu betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Carooker suluu kız süysöñ/ Caşçılığın bir kızık.*

“Tatlı güzel kız sevsen/ Gençliğin bir tuhaf olur.” (KTS: 1111)

(2) *Alıskı süygön cerdi estep/ Akırın Cıpar ırdadı. Kim berilip süybösun/ Kötörüp bakkan eneni.*

“Uzakta sevilen yeri hatırlayıp/ Cıpar şarkı mırıldandı. İçtenlikle kim sevmez ki/ Kucağında besleyen anneyi.” (KTS: 1111)

(3) *Tuura aytat, eger seni süyböym dese/ Men dağı süybös elem, koldon kelse/ Birok da bilbey kalam, süyüp kalam/ Sebebi: süyüü degen essiz nerse.*

“Doğru söyle, eğer seni sevmiyorum dese/ Ben dahi sevmez idim, elimden gelse/ Ama bilmiyorum neden sevip duruyorum/ Çünkü sevmek akıl dışı şey.” (ASK: 205)

Süy- fiili, farklı anlamsal durum ve devinimleri betimlemektedir. Duygu durumu bağlamında fiili ele alacak olursak, eylem iki isteme ihtiyaç duymaktadır. Tek zorunlu istem olması durumunda dilsel ya da dil dışı bağlamın etkileri düşünülmendiğinde istem potansiyeli doyurulmadığı için dil bilgisel açıdan doğru ve açık bir cümle olmaz; çünkü bu şekliyle fiil bir belirsizlik gösterebilir. Fiilimiz, sürerlilik açısından (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenir.

4.3.28 *süyün-*

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin olumlu öznel algı durumunu betimleyen *süyün-* fiili, “sevinmek, sevinç duymak” (KRS: 671) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu duygu fiili Clauson'da Dis. V. SBN- başlığı altında *sevin-* alt

maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, fiilin kökünü sev- eylemine dayandırarak bu sözcüğün anlamlarını, “sevinmek, neşeli olmak, memnun olmak” şeklinde kaydetmiştir. (Clauson 1972:790) Gülensoy’da *süyün-* fiili, “sevin- ‘sevinç duymak’ ET. *sävin-* ~ *säbin-* ~ OT. *sewin-* (DLT) < *sev-(i)n-*” olarak ele alınmıştır. Ayrıca Gülensoy bu fiilin, çağdaş Türk lehçelerinde, Özb., Az. *sevin-*, Trkm. *söyün-*, Uyg. *süyün-*, Bşk. *höyön-* < *s(>h)e(~ö,ü)v(~ü)n[ü~ö]-* değişik fonetik farklılıklarla yaşadığını belirtmiştir. (Gülensoy 2007:759) Birçok dilde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de *süyün-* fiili, temel anlamda kişinin istenilen, hoş giden bir davranışın, olayın gerçekleşmesi veya deneyimci için istenmeyen bir durumun ortadan kalkması gibi durumlarda ortaya çıkan olumlu duyguyu ifade etmektedir.

(1) *Apası menen kızı cogolgon candıktı taap alganday süyünüşüp, birok Mani Yaso’nun samtıragan kiyiminen ciyirkengendey alısıraak turuştu.*

“Annesi ile kızı kaybetmiş birini bulmuş gibi seviniyordu. Ama bir yandan da Mani Yaso’nun parça parça yırtılmış kıyafetinden tiksinişçesine uzak duruyorlardı.” (AK: 223)

(2) *A бүгүнкү meenetibizdin akıbetin emdigi cılı kelseñ özüñ körösüñ. Közgö süyküm көрүнүп kalat. Oşondo ayabay süyünösüñ.*

“Bugünkü çalışıklarının akıbetini, seneye geldiğinde görürsün. Gözüne güzel gözükecek. İşte o zaman sevineceksin.” (CO: 212)

(3) *Adegende senin ketkeniñe süyündüm, bir cumadan kiyin calğızdıktan cadadım, ekinçi cumada seni menen kat cüzündö süylöşküm keldi.*

“İlk başta senin gitmene sevindim, bir hafta sonra yalnızlıktan yoruldum, ikinci haftaya girince seninle mektup aracılığıyla konuşmak istedim.” (MB: 55)

Süyün- duygu fiili, biri zorunlu diğeride seçimli olmak üzere iki istemlidir. Zorunlu istem deneyimci olup cümlede özne görevindedir. Uyarıcı ise kimi, kime hâliyle söz diziminde yer alan seçimli istemdir. Cümle (1) ve (2)’de görüldüğü üzere uyarıcının söz diziminde yer almadığı durumlarda dilbilimsel açıdan olası cümlelerdir. Fiilin betimlediği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik anlamda Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenmektedir.

4.3.29 şattan-

Kırgız dilinde deneyimcinin olumlu öznel algı durumunu ifade eden *şattan-* fiili, “sevinmek” (KRS: 903) anlamına gelmektedir. İncelediğimiz bu fiil, köken olarak Farsça *şâd* > *şat* “1. mesut, sevinçli, neşeli, şen şakrak 2. mübarek, kutlu” (MK: 935) sözcüğüne dayanmaktadır. Yapı bilgisi anlamında bu fiil, alıntı kelime üzerine getirilen *+ta-n-* isimden fiil yapan ekle biçimlenmiştir. Alıntı kelimeye görülen ses hadisesiyle ilgili olarak Kasapoğlu Çengel, “alıntı kelimelerde son seste bulunan /d/ sesinin Türkçeleştirme temayüllerinin bir sonucu olarak Kırgız Türkçesinde tonsuzlaşarak /t/ sesine dönüştüğünü dile getirir.” (Kasapoğlu Çengel 2005:87) Kırgız Türkçesinde *şattan-* duygu fiili, bireyin arzuladığı bir şeyi elde etmesi, beklentilerinin gerçekleşmesi ya da bu beklentilerinin gerçekleşeceğinin haberini almasıyla olumlu duruma geçme, bir sorundan veya sıkıntıdan kurtulma anlamlarını karşılamaktadır.

(1) *Özümö bir bötölkö «Çernaya smorodina» degen vino, «Kazbek» degen çoñ paçke papiros alıp şattanam.*

“Kendime bir şişe “Çernaya smorodina” şarabını, “kazbek” sigarasını alır, keyfini çıkarırım” (MB: 102)

(2) *Şattangan şayır caştar/ Kumsarıp catkan boz talaa/ Külküsu çıgıp şattanat.*

“Eğlenen neşeli gençler/ Solmuş boz tarla/ Kahkaha atıp, sevinir.” (KTS: 1373)

(3) *Şattan, kırgız, asıl kızıñ daanışman/ Akırında aldı öz ordun tarıxtan.*

“Sevin Kırgız, asıl kızın danışman/ Sonunda yerini aldı tarih sayfalarından.” (KTS:1373)

(4) *Tamılcıp beti murdanıp/ Carkıldap külüp kubanıp/ Gülgaakı kırk kız şattandı.*

“Yüzlerinden nur saçarak/ Neşeyle tebessüm ederek/ Gülgaakı kırk kız sevindi.” (GKS: 113)

Alıntıladığımız tümcelerde deneyimci özne zorunlu istem görevindedir. Uyarıcının söz diziminde yer almadığı durumlarda anlamda büyük bir boşluk oluşmaz ve dilbilimsel açıdan istem boşluğunu diğer tamlayıcılar tamamlar. Eylemin betimlediği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik anlamda

Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenmektedir.

4.3.30 umsun-

Kırgız Türkçesinde *umsun-* fiili, “1. ummak, ümit etmek 2. umutlarında aldanmak, hayal kırıklığına uğramak” (KRS: 804) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Clauson’un (1972: 155) eserinde bu fiilin kökeni, Mon. V. AM- başlıklı maddenin *um-* alt maddesinde, “istemek veya arzu etmek (bir şeyi)” anlamlarıyla yer almaktadır. Clauson, “fiilin sadece (?) SW Osmanlıcada yaşadığını, Farsça *umīd* ‘ümit’ kelimesiyle fonetik açıdan benzerliğinin köken bağlantısını çağrıştırdığını ve daha sonraki dönemlerde semantik anlamda değişimler yaşadığını ifade etmektedir.” (Clauson 1972:155-156) Sevortyan’da (1974:594) incelediğimiz bu fiil, *um-* maddesinin alt başlığında “1. ümit etmek, beklemek, ummmak 2. bir şeye inanmak 3. arzetmek, arzulamak” anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, kelimenin kökeniyle ilgili dilbilimci Radloff ve Malov’un ortaya koydukları **om-* fiil kökünden *omuk* ‘umut’ isim gövdesinin türediği yönündeki görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca kelimenin bazı Türkçe ağızlarda *em-* kökünden türeyen *emicek* ‘ümit’ sözcüğüyle ilişkili olabileceğini belirtmektedir. Sevortyan, fiilin kökeniyle ilgili kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını, *um-* fiilinden türetilen çeşitli isim ya da fiil gövdelerini şu şekilde vermiştir: *umun-* [*<um-(u)n*] ‘buluşmak’, *umsun-* [*<um-su-n-*] ‘ummak, ümit etmek’, *umut* [*<um-(u)d/-t*] ‘umut, hayal’, *umdu/umdu* [*<um-di/um-di*] ‘umut, arzu’, *umduk(q)* [*<um-duk(q)*] ‘umut’, *umuy* [*um-(u)γ*] ‘umut’ vb. (Sevortyan 1974:595-596)

İncelediğimiz kaynaklardan da görüldüğü üzere *um-* eyleminin, türetilen çeşitli isim ya da fiil gövdeleri aracılığıyla oldukça geniş bir anlam dairesi oluşturduğu, fiilin esas semantik yapısını oluşturan “ummak” anlamına bağlı kalınmak suretiyle, yeni oluşturulan yapısal formlara yeni anlamlar yüklenerek semantik dairesinin genişletildiği görülmektedir. Taradığımız metinlerden alıntılarladığımız örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Uçkan kuştay kaalğıp, karaanıñız zamatta közdön kayıdı. Caş baladay umsunup, ünsüz kala berdim.*

“Silüetiniz uçan kuş gibi anında gözlerden kayboldu. Adetâ küçük çocuklar gibi umutlanarak, sessizce kalıverdim.” (KSA: 61)

(2) *Kızmonçok umsungan boyunça turup kaldı.* “Kızmonçok, umutlanıp öylece durup kaldı.” (KTS: 1260)

(3) *Ata-enesi keldi dep, umsungandar.* “Anne ve babası geldi diye umut ettiler.” (KTS: 1260)

İncelenen fiilde, deneyimci yani duygu hisseden kişi, özne konumunda olup tek zorunlu istem rolündedir. Sürerlilik özelliği yönünden *umsun-* fiilin kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.3.31 ümtöt-/ümütöt-

Kırgız dilinde *ümtöt-/ümütöt-* fiili, “umutlanmak, güvenmek” (KRS: 821-822) anlamlarında kullanılan Farsça kökenli duygu fiilidir. Farsça *ümîd (f.i.)* “ümit, arzu, rica” (MK: 211) sözcüğünün sonundaki /d/ sesi Türkçeleştirme temayülünün bir sonucu olarak Kırgızcada tonsuzlaşarak /t/’ye dönüşmüş ayrıca ikinci hecede yer alan /i/ ünlüsü de yuvarlaşarak /ü/ şeklini almıştır: Far. *ümîd* > Kr. *ümüt* “ümit”. Kırgız Türkçesinde *ümüt* sözcüğünün semantik anlamda Farçadaki anlamından uzaklaşmadığı, yapı özelliği ve aldığı eklerle benzer kavramları işaret ederek fiilleşme yoluna gittiği görülmektedir. Alıntı sözcükten türetilen incelediğimiz bu fiil, mental bir eylem olarak da düşünebileceğimiz bir fikri, bir isteği, bir düşünceyi zihinde canlandırmayı karşılamaktadır. Bu anlamda eylem sahip olmayı isteğimiz bir şeyin özlemine karşı duyulan arzuyu, isteği anlatmaktadır. Ayrıca Kırgız Türkçesinde *ümüt* sözcüğünden türetilen *ümüttön-* (<*ümüt*+*tön-*) ‘umutlanmak, umut etmek’ (KRS: 822) fiili de duygu durumunu karşılayarak söz varlığında yer almaktadır. Fiilimizin semantik yönünü betimleyen taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Aytor, kooperativ cagı uturu kızıktırıp, uturu ümüttöndüröt deseñ.*

“Kısacası, kooperatif, hep heveslendiriyor, hem ümitlendiriyor” (KAA: 95)

(2) *Anan bir Caratkanga sıyınıp, cakşılık tilep, ümüttönüp çaşagandan başka ayla kalbadı.*

Sonra bir Yaradan'a sığınıp, iyilik dileyip, umut ederek yaşamaktan başka çare kalamadı. (Kİ: 6)

(3) *Ataň körü, berki şerigi kelip kalsa dep ümüttönöt.*

“Keşke, öbür arkadaşı geliverse diye umutlanır.” (KA: 476)

(4) *Köptön ümtötkön azdan kuru kalat.*

“Çoğu uman/ümit eden, azı bulamaz/Aza kanaat etmeyen çoğu bulamaz.” (KTS:1276)

(5) *Caş balaluu ayaldar toyaştardan ümtötüp ooz tiybey kalışsa emçekteri şişiyt degen oy bolgon.*

“Bebek emziren kadınlar, düğünlerde (yiyecek bir şeyler) ümit eder de, yiyemezlerse göğüsleri şişer, diye düşünülmüştü.” (KTS:1276)

Bu cümlelerde deneyimci özne zorunlu istem olup eylem durum görünüşüne sahiptir. Uyarıcı, kimi, neyi veya kime hâliyle söz diziminde zorunlu istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik kriteri dışsal başlatılmış olup, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-) son noktalıdır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu olumlu değer taşımaktadır.

4.3.32 una-

Kırgız Türkçesinde *una-* fiili hem duyuşsal hem de bilişsel özellik göstermesi açısından karmaşık görünümlü eylemler sınıfına girmektedir. KRS'de eylem kütüğü “onaylamak, tavip etmek, beğenmek, razı olmak” (KRS: 804) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiil, Eski Türkçe kaynaklarda *una-* ‘razı olmak, kabul etmek’ (DLT, IV: 694); *unamak-* ‘tavip etmek, razı olmak, muvafakat etmek, doğru bulmak’ (EUTS: 173) anlamlarıyla verilmiştir. Sevortyan'da (1974:596) “incelenen fiilin bazı tarihi ve modern Türk Lehçelerinde hem geniş hem de dar ünlü şekilleriyle başlatıldığını, Eski Türkçede işlek olan /o/ ~ /u/ denkliğinin günümüze kadar ulaştığını görmekteyiz. Sevortyan, fiilin /ı-/ sesli şeklinin ikincil olduğunu belirterek

Türkçe ağızlarda ve birçok modern diyalektlerde ‘hayır; iyilik vb.’ anlamları karşılayan *on* isim köküne getirilen /-a-/ isimden fiil yapma ekiyle bu fiilin türetilmiş olabileceğine işaret eder.” (Sevortyan 1974:596) Clauson’da bu fiil, Dis. V. ANA-başlıklı maddenin *una-* “razı olmak, ikna olmak” anlamlarıyla alt maddesinde kayıtlıdır. Clauson, fiilin Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki örneklerini sözlüğünde ele almıştır. (Clauson 1972:171) Gülensoy’da incelenen fiil, “*una-* (hlk.) ‘anlamak’ = ET., OT., *una-* ‘razı olmak, kabul etmek’ (DLT) < **u-n-a-*” şekil ve anlam listesiyle verilmiştir. (Gülensoy 2007:968) İncelediğimiz bu kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Eski Türkçede bu fiilin, temel anlamda ‘razı olmak, kabul’ etmek anlamlarını karşıladığını, duygu durumu kavramıyla ilişkili olarak ‘tasvip etmek, beğenmek’ gibi anlamları mecazlaşma yoluyla içine alarak anlam dairesini genişlettiğini söyleyebiliriz. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Mına emi, aldı-üstünö tüşö kalıp, ne dese, Kerim çalga biz inadık.*

“İşte, ihtiyar Kerim bizi döndürdü, ne dediye hepsine ikna olduk.” (KA: 34)

(2) *Aytar kebim Cindi-Suu/ Olturgandar unasa.*

“Cindi-Suu’yu anlatacağım/ Oturanlar, dinleyenler tasvip ederlerse.” (MK: 64)

Sözcüksel anlamda hem duyuşsal hem de bilişsel özellik gösteren bu fiil, söz diziminde iki isteme ihtiyaç duymaktadır. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı, kime hâliyle söz diziminde zorunlu istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlamın da olumlu değer taşıdığını söyleyebiliriz.

4.4 Deneyimci Öznenin Endişe, Korku, Öfke, Hoşnutsuzluk Durumunu Anlatan Fiiller

4.4.1 açuulan-

Kırgız dilinde deneyimcinin öfkeli durumunu ifade eden *açuulan-* fiili, “1. öfkelenmek, kızmak, hiddetlenmek 2. azarlamak, paylamak” (KRS: 82) anlamlarında kullanılmaktadır. Sevortyan’da (1974:89-92) bu fiilin kökeni *a:cı* kelimesinin alt maddelerinde, “1. *a:cı* ‘acı’ 2. *acı* ‘acı’ (kaygı) keder 3. *a:ca-* ‘ekşimek’ 4. *a:cı-* ‘acımak’ 5. *açı-* ‘kızmak’ vb.” anlamlarıyla ele almıştır. Bu alt maddelerden anlamca *açı-* ‘kızmak’ fiili, incelediğimiz fiille doğrudan ilişkilidir. Sevortyan, *a:cı ~ açı ~ aççı... ve a:ca- ~ acı- ~ açı-... vb.* şekillerin doğrudan veya dolaylı olarak ikli kök olarak düşünülen **a:ç* “acılık, acı, ekşilik, yakıcı, keskin” ve *aç-* “acı hale gelmek, ekşimek, yakıcı hale gelmek” ikili şekilde *-ı/-u, -a/-ı-* isimden isim yapma ve fiilden fiil yapma ekleriyle kaynaşarak biçimlendiğini dile getirir. (Sevortyan 1974:92) Gülensoy’da incelediğimiz fiil, “*acı* ‘tat alma organında bazı maddelerin bıraktığı yakıcı durum’ < ET. *acığ* ‘acı, hiddet, kuvvetli, pek’ ~ EAT. *acığ* ‘kızgınlık, hiddet’, *acığı tut-* ‘kızmak’ vb.” anlamlarıyla kayıtlıdır. (Gülensoy 2007:45) Kasapoğlu Çengel (2005:52) “Kırgız Türkçesinde fiil ismi yapan ekin *-OO/-UU* şeklinde uzun ünlülü olduğunu ifade eder.” İncelediğimiz bu fiil, bu ses temayülleri sonucunda ET. *açığ (>acuk)* > Krg. *açuu-la-n-* şeklinde biçimlenmiş olmalıdır. Genel itibariyle günümüz Kırgız Türkçesinde bu fiil kökünün Eski Türkçedeki temel anlamıyla yaşadığını ve ifade edebiliriz.

(1) *Anda Cakıp kep aytat/ Açuulanıp bek aytat.*

“İşte Cakıp sohbet ediyor/ Kızarak yüksek sesle söylüyor.” (KTS: 139)

(2) *Siz bizge beker ele açuulanıp catasız.*

“Siz bize boşuna kızılıyorsunuz.” (KTS: 211)

(3) *İniñe açuulanıp koybosoñ, sözübüzbu ukkuday emes.*

“Erkek kardeşine kızmazsan sözümüze kulak asmaz.” (KTS:139)

(4) *Balasının tentektiğine çoñ atası açuulanıp üygö tüspöy koydu.*

“Oğlunun yaramazlığına dedesi sövünüp sayınıp eve girmedi.” (KTS: 139)

Yukarıdaki tümcelerde *açuulan-* fiilinde deneyicimci yani duyguyu hisseden kişi olarak zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay kime hâliyle seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Deneyimcide eylemin oluşturduğu duygu durumu dereceli bir görünüşe sahiptir. Bu anlamda fiil, sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.4.2 bultulda-

Kırgız Türkçesinde *bultulda-* fiili hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam açısından eylem kütüğü, “1. deprenmek, oynamak 2. hırslanmak, hiddetlenmek.” (KRS: 159) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiile taradığımız etimolojik sözlüklerde rastlamadık. Bize göre fiilin, *bult* (<**bul*) “ses yansımali kelime” (KRS: 159) ismine pekiştirme ve süreklilik bildiren +(u)*l* eki ve +*da-* isimden fiil yapma ekiyle kaynaşarak biçimlenmiş olması muhtemeldir. *Bultulda-* fiilinin duygu durumunu betimleyen hiddetlenme kavram alanı, Kırgızcada olumsuz bir durum veya olay karşısında gösterilen tepkiyle ifade edilmektedir. Hiddetlenme durumu uzun süreli olabileceği gibi daha kısa zaman dilimi içinde de olabilir. Deneyimcinin uyarıcı karşısında göstereceği reaksiyon, uyarıcının etkisiyle doğrudan bağlantılıdır.

(1) *Er Çubaktın Kökala Bukaday moynu bultuydayt.*

“Er Çubakın boynu Kökala Boğanın boynu gibi oynadı.” (KTS: 271)

(2) *Buulukması karmap, al bultulday baştadı.*

“O, küserek hiddetlenmeye başladı.” (KTS: 271)

Alıntıladığımız bu cümlelerde *bultulda-* fiili farklı sözcüksel görünüş anlamlarını barındırmaktadır. Cümle (1)’de eylem devinim görünüşüne sahipken cümle (2)’de ise aynı eylem durum görünüşü göstermektedir. İki cümlede de deneyimci özne, zorunlu istem konumundadır. Uyarıcının tümcede işaretlenmemiş olması anlamda büyük bir boşluk oluşturmaz. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için (1). cümlede sürerlilik (+) son noktalı, (2). cümlede ise eylem (-) son

noktalıdır. Eylemin belirttiği durum her iki anlamda isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz bu cümlelerde olumlu değer taşımaktadır. Cümle (1)'de eylemin betimlediği durum olumlu veya olumsuz sabit bir değerle işaretlenemezken cümle (2)'de eylemimiz olumsuz değerle işaretlenir.

4.4.3 burkulda-

Kırgız Türkçesinde geniş anlam dairesine sahip olan *burkulda-* fiili, “1. gürlemek 2. çalkalanmak 3. mec. tehevvüre kapılmak, aşırı derecede kızmak, hiddetlenmek” (KRS: 181) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz fiil Sevortyan'da (1978:269), *burul-* (>*bu:ruq-*) “1. kızmak, öfkelenmek, kinlenmek, küfürbaz olmak, homurdanmak 2. özlemek, burnunda tütme 3. sağlıksız görünmek” anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevotyan, kelimenin kökenini, “*bu:r-/bur-* ‘kızmak, öfkelenmek’ > *buru* (< *bur-* + *-u*) ‘azap, meşgul’ şeklinde vermiştir. Tietze’de (2002:398), “*burkul-* ‘mafaslı bozulmak, topallanmak’ < *burk-* fiilinin pasif veya dönüşlü hali” olarak ele alınmıştır. Kırgız Türkçesinde *burkulda-* fiili, temel anlamda ‘çok ekşiyerek köpürmek, çalkalanmak, taşmak, fişkırmak’ gibi anlamları karşılarken mecazlaşma yoluyla ‘sinirlenmek, hiddetlenmek’ gibi anlamları kazanarak anlam dairesini genişletmiştir.

(1) *Kabak-kaşın ütüröytüp oozunan ak köbük çıkkança opuruldu. Kuday betin salbasın, kirgen buuraday culkunup burkuldadı.*

“Kaşlarını çatıp, ağzına geleni söyledi. Allah göstermesin ama tıpkı sinirli deve gibi yırtınarak kızgınlığını döktü.” (ÖK: 162)

(2) *Men saga ookatsız kalayın dep tiygen emesmin,- dep Burulça burkuldadı.*

“Ben seninle malsız mülksüz kalayım diye evlenmemiştim, diyerek Burulça hiddetlendi.” (KTS: 275)

(3) *Alimbek burkuldap çıgıp ketti.* “Alimbek öfkelenerek dışarı çıktı.” (KTS: 275)

(4) *Paravozdon burkuldap çıgıp catkan tütiün menen buu asmandı boz tüstögü meykindike aylandırğan.*

“Lakomatiften fişkıarak çıkan duman ile buğu gökyüzünü boz renkteki alana döndürmüş.” (KTS: 275)

Yukarıda alıntıladığımız örnek cümlelerden de anlaşılacağı üzere *burkulda-* fiili farklı anlamsal durum ve devinimleri betimlemektedir. Duygu durumu bağlamında fiil, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır.

4.4.4 *cada-*

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü eylemler sınıfına giren *cada-* fiili, “1. nefret etmek, tiksine, iğrenmeye başlamak 2. yetersiz, hastalıklı bir durumda bulunmak; yıpranmak, bitmek, halsiz düşmek, dermanı kalmamak” (KRS: 210) anlamlarında kullanılmaktadır. K. Seydakmatov (1988:79), “incelediğimiz bu fiilin *yat* kelimesiyle bağlantılı bir şekilde *cada-* (<*yat*+*a*) şeklinden geldiğini, Eski Türkçede *yat* sözcüğünün günümüz Kırgız Türkçesindeki *cat* ‘başka, yabancı’ sözcüğüyle aynı anlamda kullanıldığını belirtmektedir.” K. Seydakmatov’un bu düşüncelerini destekler şekilde Clauson’da (1972:883), incelediğimiz fiilin kökeni, Mon. V. YD maddesinin 2 *ya:t* (-*d*) alt başlığında ele alınmıştır. Clauson (1972:883), “kelimenin anlamlarını, ‘yağmur büyü, yağmur taşı’ olarak vermiştir. Kelimenin kökünün tarihçesinin oldukça karışık olduğuna dikkat çekerek, muhtemelen kelimenin Moğolca *cada* şeklinde olduğunu sonradan Türkçeleştirme temayülleri sonucunda *yada* şekline dönüştüğünü ifade eder. Ayrıca bu kelimenin *jade* ve Farsça *cadû* ‘büyü’ sözcükleriyle ilişkilendirildiğini ancak böyle bir ilişkinin hatalı olduğuna işaret eder.” (Clauson 1972:883) Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Adegende senin ketkeniñe süyündüm, bir cumadan kiyin calgızdıktan cadadım, ekinçi cumada seni menen kat cüzündö süylöşküm keldi.*

“İlk başta senin gitmene sevindim, bir hafta sonra yalnızlıktan nefret ettim, ikinci haftaya girince seninle mektup aracılığıyla konuşmak istedim.” (MB: 55)

(2) *Bulkuñgandan, silkinip/ Cadaaldanıp, saktanıp/ Turgan eken kuturgur.*
“Durmadan, silkinerek/ Öfkelenip, bekleyip/ Bekliyormuş heyecanlanarak” (KTS: 382)

Cada- fiili (1). ve (2). cümlelerde deneyimci özne ve uyarıcı zorunlu istem konumundadır. Cümle (1)’de özne yani *ben* deneyimcisi ve uyarıcı *çıkma* durumunda kimden hâliyle işaretlenmiştir. Örnek (2)’de ise, zorluğu tecrübe eden deneyimci özne o 3. tekil şahıs zamiri olarak cümlede zorunlu istem iken, uyarıcı kime hâliyle seçimli istem rolündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kulllanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.5 *calk-*

Kırgız Türkçesinde durum görünüşü gösteren *calk-* fiili, “1. korkak, ürkek olmak; (korkudan) arzu ve hevesini kaybetmek” (KRS: 222) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiil Sevortyan’da (1989:14) “((**yal>>*) **yalt->*) *calt-*, *calk-*, *yalka-/yalkı-*, *calka-/yalık-*, *calkı-/calık-* “1. aylak olmak 2. özlemek, zahmete katlanmak, bıkkınlık duymak 3. yorgunluk duymak 4. incinmek, işkence çekmek” anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, kelimenin kökeninin muhtemelen **y(j)al>* (*y(j)al-*+ *-(ı)q* ‘avare, tembel’ isminden türemiş olabileceğini ifade eder. (Sevortyan 1989:15) Tietze (2002:414) sözlüğünde kelimeyi şu şekilde açıklar: “kelimenin ‘istimna erkekliği ile oynayarak kendini tatmin etmek’ anlamları bulunmaktadır. Ayrıca Tietze, Meninski’nin görüşlerine de yer vererek *çal-* veya *sıyır-* fiilleriyle kullanılabileceğini belirtir. Arapçadan gelen *cald* kelimesinin manaları arasında olduğu, fakat öteki manalara uymayan ‘onanism’ manası, *calk* ile *cald* arasında bir ilişki bulunabileceğini ifade eder.” (Tietze 2002:414) Bize göre bu fiil Kırgızcada, Sevortyan’ın ifade ettiği şekilde ‘avare, tembel’ kelimesiyle bağlantılı şekilde bir gelişim göstererek mecazlaşma yoluna gitmiştir.

İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Kusadan, sagınıçtan calkıp kaldım.*

“Hasret ve özleminden ürker oldum.” (KSA: 48)

(2) *Anda bargandan calkıp kaldım.*

“Bende oraya gitmek arzusu kalmadı, oraya gitmeye korkuyorum.” (KRS: 222)

(3) *Bala calındap, calkanıp memirep kaldı.*

“Çocuk korkup ürkererek sakinleşti.” (KTS: 399)

Deneyimcinin korku, ürperme durumunu anlatan *calk-* fiilinde deneyicimci yani duyguyu hisseden kişi olarak zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay kime hâliyle seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Deneyimcide eylemin oluşturduğu duygu durumu anlık bir görünüşe sahiptir. Bu anlamda fiil, sürerlilik (+) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olmadığı için isteklilik dışsal başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.4.6 *catırka-*

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin yaşadığı hoşnutsuzluğu ifade eden *catırka-* fiili, “yabancılık hissetmek, yadırgamak, ürkmek, alışamamak, uzaklaşmak” (KRS: 240) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil, Gülensoy’da (2007:1024), *yadırga-* (<yāt+ır-ga-) “kendine yabancı gelen bir kimseye, duruma veya şeye alışamamak, ısınamamak” anlamlarıyla küçük fonetik ve metaforik değişikliklere uğrayarak *y(>c,j)ā(>a)d+ırg(/k)a(>o)-* şeklinde değişim göstermekte ve ‘1. alışamamak, yabancılık çekmek 2. yerinden yurdundan soğumak’ manalarını da kazanarak anlam dairesini genişleterek Kzk. *jatırka*, Kırg. *catırko-*, Az. *yadırğa-*, Uyg. *yatsiri-*, Trkm. *yādirga-* şekillerinde çağdaş Türk lehçelerinde yaşamaktadır.” Severtyan’da fiilin kökeni, “ya:t ‘1. yabancı 2. yerli olmayan 3. düşman’ kelimesine dayandırılarak günümüz çağdaş Türk lehçelerde < *cat+ı+rka-*. krş.Trkm., Gag., Az. *yadırğa-*; Kzk. *jatırqa-* krş. TT *yadırga-* olarak yaşadığı kaydedilmiştir.” (Severtyan 1989:159) incelediğimiz kaynaklardan da yola çıkarak bu fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz.

(1) *Akbar catırkap uktay albay oonalaktadı.*

“Akbar yabancılık duyarak uyuyamayıp debelendi.” (KTS: 437)

(2) *Çorolor menden catırkap/ Çooçup kaçar ebi cok.*

“Bahadırlar benden uzaklaşıp/ Ürküp kaçacak becerin yok.” (KTS: 437)

Alıntıladığımız bu cümlelerde de görüldüğü üzere *catırka-* fiili farklı anlamsal durumları betimlemektedir. Duygu durumu bağlamında fiil, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteklik açısından dışsal olarak başlatılmıştır diyebiliriz. Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemimiz olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.4.7 cayıldan-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *cayıldan-* fiili, “öfkelenmek, hırslanmak” (KRS: 217) anlamlarını karşılamaktadır. Yudahin’in sözlüğünde *cayıl* kelimesi “1. Ar. gaddar, acımasız, sinirli 2. serilmek, yayılmak, genişlemek, her yana açılmak” (KRS: 217) iki farklı anlamda kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiil, Arapça *câhil* “1. bilimsiz, bilgisiz 2. genç, tecrübesiz, toy” (FD: 140) kelimesinden türetilmiştir. Kelimenin Kırgızcaya geçerken anlam kaymasına uğrayarak Arapçadaki anlamından uzaklaşması dikkat çekicidir. Ayrıca alıntı kelimenin ses hadisesi yönüyle değişmeye uğradığını, kelime içinde yer alan /h/ sürekli ünsüzünün /y/ sürekli ünsüzüne dönüştüğü görülmektedir. İncelediğimiz bu fiil, Kırgızcada *cayıl* ismi üzerine getirilen +*da-n-* isimden fiil yapma ekiyle *cayıldan-* (<*cayıl*+*dan-*) şeklinde biçimlenmiştir. Kırgız Türkçesinde bu fiil, kişinin engellenme durumu, önemsenmeme hali, aşağılanma ve hor görülme, keyfi bir davranışla karşılaşma ve saldırıya uğrama durumunda ortaya çıkan olumsuz duygu durumu betimlemektedir. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Cayıldanıp Makel dööl/ ‘Köñurbayıñ kaysı’ dep/ Koluna aygay salganı.*

“Sinirlenip dev Makel/ ‘Köñurbay hangisi?’ -diye, ordusuna bağırıvedi.” (KTS: 377)

(2) *Cayıldanıp eköo teñ/ Cakalaşıp kalıştı.*

“Öfkelenerek ikisi de/ Yaka paça oldular.” (KTS: 391)

(3) *Ülüröygün cer sorgur! - dep baybiçe cayıldana baştadı.*

“Sönük gözlü ölesi! – diye, hatun öfkelenmeye başladı.” (KTS: 453)

Deneyimcinin ‘öfkeli, kızgın’ durumunu aktaran bu fiil durum görünüşüne sahiptir. Zorunlu istem deneyimcidir ve özne pozisyonunda yer alır. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemimiz olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.4.8 cindilen-

Kırgız dilinde *cindilen-* fiili, “kötü ruhlu olmak, delirmek, öfkelenmek” (KRS: 254) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil, Arapça kökenli *cinn* “1. gözle görünmez, latif cisimlerden ibaret bir yaratık (mahlûk) 2. *mec.* pek zeki ve anlayışlı kimse” (FD: 143) kelimesinden türetilerek biçimlenmiştir. Kelime tarihi Türk lehçelerinde; Kıp. *cinnî* “cin, cin taifesine ait olan” (Toparlı, 2003:43) ve çağdaş Türk lehçelerinde; KBlk. *cinli* “deli, çılgın” (Tavkul 2000:155); KKlp. *cinli* “çılgın, deli, aklını yitirmiş” (Baskakov 1958:251); Kzk. *jındı* “1. aklını kaybetmiş, 2. delirmiş, deli” (Bolganbayev, 1999:262) anlamlarıyla kayıtlıdır. Kıpçak grubu lehçelerinde kullanılan *cinli* kelimesi *+lı* (<ET. *+lğ*) ekiyle biçimlenir. Kırgız Türkçesinde ise bu fiil biçimlenirken *+düü*/*+duu* isimden sıfat yapan ekin ünlüsünün uzamadığı görülmektedir. Fiilin betimlediği anlam Türkiye Türkçesinde de görülen ‘öfkelenmek cinlenmektir’ metaforuyla benzerlik göstermektedir. Ancak Türkiye Türkçesinde *cinlenmek* fiili yaygın bir kullanıma sahip değilken, diğer yanda Kırgız Türkçesinde *cindilen-* fiili günlük hayatta sıklıkla kullanılan aktif bir fiildir.

(1) *Üçöö teñ ayabay mas, cindilenet.*

“Üçü de çok sarhoş, deliriyorlar.” (KTS: 466)

(2) *Cindilenip eelikken/ Baş iybes canga cazda suu.*

“Kudurarak coşan/ Boyun eğmez cana, baharda su.” (KTS: 466)

(3) *Murat bokaldı boşotup, cerge bir çaptı da cindilenip biylep kirdi.*

“Murat, kadehi boşaltıp, yere serpiverdi ve kudurmuşçasına dans etmeye başladı.” (MB: 222)

(4) *Osokem cindilenip: “Azır barıp, atañdın oozun urayındardı, baarın tayak menen caylap kelsembi?!” dep aylası çok ızırınçu.*

“Osokem sinirlenerek: ‘şimdi gidip babasına sövdüğüm kurtların hepsini bastonumla öldürsem mi?’ diye çaresizce hiddetlendi.” (KA: 27)

Taradığımız eserlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerden de anlaşılacağı üzere *cindilen-* fiili metaforik olarak deneyimcinin farklı duygu durumlarını betimlemektedir. Duygu durumu bağlamında fiil, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumlu değerle işaretlenir.

4.4.9 ciyirken-

Kırgızcada deneyimcinin hoşnutsuzluk durumunu ifade eden *ciyirken-* duygu fiili, “iğrenmek, tiksirmek, iğrenerek silkinmek, nefret etmek” (KRS: 254) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz bu fiil Clauson’un (1972:914-915) eserinde Dis. V. YGR-maddesinin *yigren-* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson *yigren-* fiili hakkında şu açıklamayı yapar: “*yigren-* ‘nefret etmek, iğrenmek (bir şeyden veya birinden, Datif veya Ablatif)’; kesin olmamakla beraber fiilin *yi:g* ‘ham, çiğ’ kelimesinden türemiş olabileceğini, birçok tarihi ve Türk lehçelerinde farklı fonetik farklılıklarla yaşadığını (y-/c-/ç-/j- vb.) ancak bazı modern lehçelerde (NW Nog. *şiyken-* (sic): SW Az. *iyren-*; Osm. *iğren-*; Trkm. *yiğren-*) fonetik istisnalarının görülebileceğini dile getirir.” (Clauson 1972:914-915) Gülensoy’da (2007:647) incelediğimiz fiil, “*iğren-* ‘tiksinmek’ = ET. *yigren-* ‘tüyü ürpermek, iğrenmek’ < OT. *ig ‘hastalık’+ re-n- ~ MA. *yigren-* ~ Az. *iyrän-*; Trkm. *yiğren-*; Bşk. *yirän-*; Özb. *cirkän-*; Kırg. *ciyirken-*; TatK. *çiräan-*; Uyg. *jirkän-*; Kzk. *jiyrä-* ~ [Y+>C+/Ç+/J+/S+/]İĞ(>y) +RE (>ä)-N” olarak anlam ve şekil listesiyle verilmiştir. İncelediğimiz kaynaklardan da yola çıkarak bu fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz.

Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Siler ciyirkenseñer, anın etin cebey ele koygula.*

“Sizler iğrenirseniyorsanız onun etini yemeyin.” (KTS: 464)

(2) *Suurdun etin sasık dep ciyirkenet/ Ayu kekilik izdeyt temselep.*

“Dağ sıçanının eti kötü pis diye iğrenerek/ Ayı keklik arar aylak aylak dolaşarak.” (KTS: 464)

(3) *Datka Maylıbaydı ciyirkene karap, söömöyü menen körsöttü.*

“Datka Maylıba’ya nefretle bakıp, parmağıyla gösterdi.” (KTS: 464)

(4) *Kırsık başka tüşköndö, el ciyirkenip kalat.*

“Felâket başa geldiğinde, halk nefret eder.” (KTS: 464)

Yukarıda alıntıladığımız tümcelerde, deneyimci özneler ve uyarıcılar zorunlu istem konumundadır. Sırasıyla bu deneyimci ve uyarıcılar: Cümle (1)’de *sizler*, cümle (2) ve cümle (3)’te *o*, cümle (4)’te *halk* deneyimcileri ve söz diziminde *çıkma* durumunda kimden hâliyle işaretlenen uyarıcılardır. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için örnek cümlelerdeki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.10 cüröksü-/cüröksün-

Kırgız Türkçesinde *cüröksü-/cüröksün-* duygu fiili, “korkmak, korkaklık göstermek” (KRS: 275) anlamlarında kullanılmaktadır. Yudahin sözlüğünde bu fiilin *cürök* “kalp, yürek” (KRS: 275) isminden türetilerek biçimlendiğini belirtmektedir. İncelediğimiz fiilin kökeni Gülensoy’da (2007:1193) *yürek* kelimesi “1. kalp 2. *mec.* herhangi bir şeyden çekinmeme, korkmam, yüreklilik, korkusuzluk, cesaret 3. *mec.* acıma duygusu 4. gönül 5. hiçbir gizli, art düşüncenin karışmamış olduğu duygu 6. hlk. mide, karın, iç” anlamlarıyla kayıtlıdır. Gülensoy bu kelimenin “ET., OT. **yür* ‘iç, öz, benlik’+(e)k > *yürek(g)*” şeklinde gelişim gösterdiğini ayrıca kelimenin *y(>c, ç, j, s, z)ü(>é, ö)re(>i, ö)k(>x)* olarak değişik fonetik farklılıklarla (Trkm. *yürek*, Özb., Uyg. *yüräk*, Kzk. *jürek*, Yak. *sürex*, Blk. *Zürek* vb.) çağdaş Türk lehçelerinde yaşadığını ifade eder. (Gülensoy 2007:1194) Clauson’un sözlüğünde kelime Dis. YRG başlıklı maddede ele alınmıştır. Clauson, *yürek* kelimesinin temel anlamını *kalp* olarak vermiş ve kelimenin Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı

metinlerdeki örneklerini ele almıştır. (Clauson 1972:965) Kırgız Türkçesinde *cüröksü-/cüröksün-* fiili, *cürök* isim köküne eklenen eklerle mecazlaşması sonucunda ‘korkmak, korku duymak’ gibi yeni anlamlar kazanarak anlam dairesini genişletmiştir.

(1) *Alar atçan, men cöö, cüröksünböy sak boloyun.*

“Onlar atlı, ben yaya, korkusuz olup dikkatli olayım.” (KTS: 506)

(2) *Biz cüröksüp kaltaarıgan kezderde col körsötöt.*

“Gönlümüzün korktuğu zamanlarda yol gösterir.” (KTS: 506)

(3) *Taabaldı karoolçular körüp koyuşabı dep cüröksünbö.*

“Taabaldı nöbetçiler görececek diye korkma.” (KTS: 505)

Deneyimcinin korku durumunu betimleyen *cüröksü-/cüröksün* fiili durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem söz diziminde zorunlu istem konumundadır. İsteklilik kriteri açısından, istemsiz (bağımsız) DB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu anlık ya da bilişsel durum değişikliğini yansıttığından sürerlilik (+) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.11 *çakçarıl-*

Kırgız dilinde *çakçarıl-* fiili, “1. öfkelenmek, hiddetlenmek, sinirden köpürmek 2. kabadayılık taslamak, horozlanmak” (KRS: 837) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeniyle ilgili etimolojik sözlüklerde kesin bir bilgiye rastlamadık. Kelimenin kökü muhtemelen ses takildi bir sözcük olan <**çağ(k)* ‘yansıma’ (Gülensoy 2007:211) kelimesinden gelmektedir. Clauson da etimolojik sözlüğünde *çak* kelimesini Mon. V. CĞ. başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele almış ve bu kelimenin Eski Türkçede ses taklidi kelimelerden biri olduğunu belirtmiştir. (Clauson 1972:403-404) Kırgız Türkçesinde çok kızmak, birdenbire öfkelenmek anlamlarında kullanılan bu fiil, somutlama yoluna giderek kişinin sinirlenmeye başladığında kendi iradesi dışında ağzından çıkan tükürük ve köpürme durumunu betimleyerek anlam dairesini genişletmiştir.

(1) *Canı özünö kele tüşkön starosta kayradan çakçarıla baştadı.*

“Daha demin kendine gelen sınıf başkanı, yeniden hiddetlenmeye başladı.” (KA: 288)

(2) *Üyüñdö köçürüp barıp, adamga kooşpogon kaday kokuysuñ!*” - dedi Balakurman *çakçarılıp*.

“Evini taşıyarak gidip, insanlıktan uzak nasıl bir belasın!- dedi, Balakurman öfkelenip köpürerek.” (KTS: 445)

Alıntıladığımız tümcelerde deneyimcinin ‘öfkeli, kızgın’ durumunu aktaran *çakçarıl-* fiili, durum görünüşüne sahiptir. Söz diziminde deneyimci özne zorunlu istem konumundadır. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemimiz olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.4.12 *çıçala-* II

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin yaşadığı hoşnutsuzluğu ifade eden *çıçala-* fiili, “gücenmek, huylanmak, kendinden geçmek” (KRS: 893) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Taradığımız etomolik sözlüklerde incelediğimiz bu fiile rastlamadık. Ancak biz bu fiilin muhtemelen *çıç-* ‘sıçmak, sıçıp batırmak’ (KRS: 893) fiilinden türemiş olabileceğini düşünmekteyiz. Gülensoy’un eserinde bu kelime, “*sıç-* ‘dışkıyı doğal yolla dışarı atmak’ = ET., OT. *sıç-* (EUTS; DLT: *sıçıt-* ‘sıçirtmek’; *sıçtur-*) < **sı-ç-*” anlamlarıyla kayıtlıdır. (Gülensoy 2007:762) Sevortyan’da (2003:453-456) bu kelimenin anlamlarını, “1. sıçmak, dışkısını çıkarmak, hacet etmek, pislemek 2. havyar vermek (balıklara) 3. dokumak (ipek böceği, örümcek) 5. mec. birisine küfretmek 5. bozmak, tasarrufsuz şekilde parayı harcamak 6. bir şeye tükürmek, boşlamak, umursamamak” anlamlarıyla kaydetmiştir. Ayrıca Sevortyan, Eski Türkçe ve modern lehçelerde *sıç-* fiilinin çok sayıda sinonimleri ve evfemizimleri olduğunu, temel anlamda kelimenin ‘hacet gidermek (insanlar ve hayvanlar için)’ anlamını karşıladığını dile getirir. (Sevortyan 2003:455-456) İncelediğimiz bu fiil, *çıç-* fiiline fiilden fiil yapan –AIA ekini alarak biçimlenmiş, Kırgız Türkçesinde mecazlaşma yoluyla da *çıçala-* (*çıç-ala-*) ‘gocunmak, huylanmak’ gibi anlamları kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. Kırgız Türkçesinde çok yaygın şekilde kullanılmayan incelediğimiz fiilin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Basa, sen moyun tolgogongo Aruun katuu çıçalap ardandı deyt go.*

“Bu arada, sen onun teklifini kabul etmeyince Aruun, çok gocunmuş, gücenmiş.” (KSE: 21)

(2) *Aga emne ança çıçaladıñ, sen bolbosoñ başkası oşenteer. Calgız boy kişige türdüü sunuş aytıшат.*

“Onun neyine o kadar huylandın? Sen olmasan başkası yapar. Bekâr birine çeşitli teklifler gelir.” (KSE: 61)

Alıntılıdığımız (1). cümlede deneyimci özne zorunlu istemdir. Söz diziminde özne *Aruun* deneyimcisidir. Cümle (2)’de ise, zorluğu tecrübe eden deneyimci *sen* olarak cümlede zorunlu istem rolündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.13 çıdamsızdan-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *çıdamsızdan-* fiili, “sabırsızlanmak, içi içine sığmamak” (KRS: 882) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiil, *çıda-* “dayanmak, tahammül etmek, sabretmek” (KRS: 882) *çıda-* (>*çıda-m+sız+da-n-*) fiilinden türetilerek biçimlenmiştir. Gülensoy’da (2007:234) bu fiil, “*çıda-* ‘sabretmek’ anlamıyla kayıtlıdır. Modern Türk lehçelerin çoğunda (Kırg., Trkm. *çıda-*, Uyg. *çıda-*, Özb. *çidä-*, Bşk. *sıza-*) *ç(>s)ı(>i)d(>z)a(>ä)* gibi değişik fonetik farklılıklarla yaşamaktadır.” Tietze (2002:503) ise, “*çıdam* ‘sabır’ kelimesinin Moğolca *çidān* ‘dayanıklılık’ kelimesi ile ilişkili olabileceğini belirtmektedir.” Räsänen’in (1969:106) sözlüğünde *çıda-* fiili, ‘acı çekmek, tahammül etmek, dayanmak, bilmek, anlamak’ anlamlarıyla kayıtlıdır. (VEWT:106) incelediğimiz kaynaklardan da yola çıkarak bu fiilin kökünün günümüz Kırgız Türkçesinde ve diğer modern lehçelerde temel anlamda ‘sabretmek, tahammül etmek’ anlamlarıyla yaşadığını ifade edebiliriz.

(1) *Cıldızkan okuyanın ayağın biluugö çıdamsızdanıp suroo berdi.*

“Cıldızkan, hadisenin sonunu bilmek için sabırsızlanarak soru sordu.” (KTS: 1347)

Çıdamsızdan- fiili, deneyimcinin sabırsızlanması, istediği bir olayın veya durumun bir an önce gerçekleşmesini istemesi sonucunda ortaya çıkan durumu betimler. Tümcede deneyimci özne, zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı tümcede açık şekilde işaretlenmemiş olsa da cümle dilbilgisel anlamda uyarıcı tamlayıcıya gereksinim duymamaktadır. Sürerlilik özelliği yönünden (-) son noktalı olarak, isteklilik açısından istemli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemin ifade ettiği durum değişken olduğu için sabit değerlerle anlatılamamaktadır.

4.4.14 çımırkan-

Kırgız Türkçesinde hem durum hem de devinim görünüşüne sahip olan *çımırkan-* fiili, “1. gergin ve heyecanlı olmak 2. şiddetle dayamak, göğüs germek” (KRS: 888) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeniyle ilgili olarak K. Seydakmatov (1988:256-257), *çım* yansıma kelimesindeki /m/ sesinin /ñ/ sesine dönüşmesiyle *çıñ* (>*çım*) şeklinde dönüştüğünü, kelimenin sonradan +(I)r isimden isim yapan eki alarak *çımır* ‘kuvvetli, sağlam’ kelimesinden türeyerek biçimlendiğini ifade eder. Kırgız Türkçesinde çok yaygın şekilde kullanılmayan bu fiilin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kıyınçılıkka çımırkanıp, özuñö etiyat bol.*

Zorluklara göğüs gerip kendini kaybetmemeye çalış. (KTS: 1353)

(2) *Kakeley özunö calğız körungön sırdı canga uguzboogo çımırkandı.*

Kakeley sadece kendisine görünen sırrı kimseye duyurmayıp gerginleşti. (KTS: 1353)

Yukarıda verdiğimiz örnek alıntılarda yer alan *çımırkan-* eylemi sözcüksel anlamda farklı anlamsal durumları betimlemektedir. Örnek (1)’de eylem deneyimcinin zorluklara göğüs germe durumunu ifade ederken, örnek (2)’de aynı eylem gerginleşmek gibi daha farklı bir anlamda kullanılmıştır. Cümlelerde deneyimci özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin iki anlamda da kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından her iki kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum

görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemin ifade ettiği durum değişken olduğu için sabit değerlerle anlatılamamaktadır.

4.4.15 çoçu-

Kırgız Türkçesinde *çoçu-* fiili, “1. ürkmek, korkmak 2. şişmek (şiş hakkında); bez çoçudu: bez kabardı, şiş belirdi.” (KRS: 869) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin etimolojisiyle ilgili yapılan sözcüksel çalışmalara baktığımızda Räsänen, sözlüğünde bu kelimenin “Mogolcadan türetilerek biçimlendiğini belirtir. Ayrıca Räsänen fiilin, “Tel. *çoçu-*; Şor. *şocu-*; Hak. *çoçu-*; Kzk. *şoşu-*; Yak. *sosuy-* < Moğ. *çoçi-*, *soçi-*” şekillerinde bu modern şivelerde yaşadığını ifade etmektedir.” (VEWT 1969:113) Korkunun psikolojisiyle ilgili olarak Gençgöz (1998:9), “Korkunun kişinin kendi düşüncelerinin sebep olduğu bir duygu olduğunu ve bu düşüncelerin içeriğinde ‘tehlike’ olduğu için korku reaksiyonunun verildiğini ifade eder. Bu yüzden aynı durumla karşılaşan değişik kişiler, farklı düşünceleri neticesinde farklı reaksiyonlar verebilmektedir. Gençgöz, çoğu zaman korkuyu yaşayan kişiler bunun kendi düşüncelerinden kaynaklandığını bilmedikleri için etkili bir çözüm üretme yoluna gitmezler ve çaresizlik yaşayarak, korkularını kriz boyutlarına ulaştırdıklarını ifade eder.” (Gençgöz 1998:9) Kırgız Türkçesinde bu fiil, kişinin korku duygusunu ve verdiği reaksiyonu betimlemektedir. Kırgızcada *çoçu-* fiiline +*LA-* fiilden fiil yapım ekinin eklenmesiyle türemiş olan *çoçu-* > *çoçu+la-* “oldukça korkmak” (KRS: 869), *çoçula-* fiilinden türetilen *çoçula-gan+sı* “hafifçe ürkmek” (KRS:869), işteşlik eki alarak biçimlenen *çoçula* > *çoçula-ş-* (KRS: 869), dönüşlülük fiil çatısı almış eke gelen *-kUrA-* fiilden fiil yapan ekle biçimlenen *çoçu-* > *çoçu-ñ-kura-* ‘azıcık korkmak’(KRS: 869) fiilleri de benzer anlamları karşılamakta ve *çoçu-* fiilinden türetilen duygu durumu fiilleri grubuna girmektedir. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Oşol ele tünü Sıdıktın tüşünö bir çoñ karala mışık kirdi. Al kuyruk maydı cep catkan eken. Sıdık «mış»! degençe oñbogur sekirip kelip betin tıtip ketti, çoçup oygongon Sıdık eki saat köz irmebey cattı.*

“Aynı gece, Sıdık rüyasında kocaman kara kediyi gördü. Kedi, kuyruk yağını yiyordu. Sıdık “git” demeye kalmadan sıçrayarak gelip yüzünü tırmaladı. Ürkerek uyanan Sıdık iki saat boyunca gözüne uyku girmede.” (MB: 14)

(2) *Eşik tars cabıldı. Kız oşondo çoçup, ün çıkkan caktı calt karap aldı.*

“Kapı şiddetli bir şekilde kapandı. Kız, korkarak, sesin çıktığı tarafa baktı.” (Kİ: 55)

(3) *Baldar tigil berendey ormoygon aybattuu karının sürünön çoçulaştı.*

“Çocuklar o kartal gibi heybetli kocaman yaşlının azametinden korktular.” (KTS: 42)

(4) *Çokçoñdop keede al dagı/ Çoçugansıp sın cazgan.*

“Zaman zaman oda/ ürpermiş gibi tenkit yazardı.” (KTS: 383)

(5) *Karıya çoçugansıp, caltangansıp, kirpigin ulam-ulam irmep aldı.*

“Yaşlı ürkerek çekingen gibi kirpiğini gittikçe kıpıyordu.” (KTS: 402)

(6) *Tabıldıdan çoçulap/ Çarçagandan darttaıp.*

“Tabıldı’dan korkarak Usandığından dolayı hastalandı.” (KTS: 333)

(7) *Bedelin körgön çoçuñkuradı, köz baylagan sıykırdı Köburöök daana okugan.*

“İtibarını görerek korkaklaştı, gözleri bağlayarak efsunlanıp daha tanınmış hale geldi.” (KTS: 757)

Alıntılardan da görüleceği üzere *çoçu-* fiili ve bu fiilin türevlerinden oluşan deneyimcinin korku halini betimlemektedir. Duygu durumu bağlamında fiil, zorunlu ve seçimli tek istem gerektiren (+) son noktalı görünüştedir. Seçimli istem yüzey yapıda kimden hâliyle sorgulanabilir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı gerçekleşmediği için isteklilik dışsal olarak başlatılmıştır.

4.4.16 delöörü-

Kırgız Türkçesinde *delöörü-* fiili, “delirmek, aklını yitirmek; hırslanmak, adamakıllı kızışmak” (KRS: 191) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü Clauson’un (1972:493) eserinde Dis. DLB maddesinin *télve: (d-)* ‘deli, çılgın’ alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, kelimenin anlamını *télve: (d-)* ‘deli, çılgın’ olarak

vermiş, Eski Türkçe dönemimden günümüz çağdaş Türk lehçelerine kadar yazılı metinlerde görülen örneklerini vermeye çalışmıştır. (Clauson 1972:493) Gülensoy'da (2007:274) incelediğimiz bu fiil, “*delir*- ‘delirmek’ = ET. *telür*- < **tēlve*+*r*-” olarak verilmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili Moldalieva, “Kırgızcadaki *delöörü*- şeklinin DLT’deki *telwe* “*deli*” (<**tēlve*) köküne dayandığı ve buna isimden fiil türeten -*r*- ve fiilden fiil türeten -*U*- eklerinin eklenmesiyle meydana geldiğini dile getirmiştir.” (Moldalieva 227:2010) Kırgız Türkçesinde bu fiil, temel anlamda ‘bireyin aklını kaybetme’ durumunu karşılarken ‘hırslanmak, kızmak’ vb. soyut anlamları mecazlaşma yoluyla kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Cılkılar ottoboston delöörsüp öyüz taraptı karaştı.*

“Yılkılar otlamadan kızışarak nehir tarafa baktılar.” (KTS: 340)

(2) *Emnegedir Bezrukovdun sanaası tınbay, delöörüp turup aldı.*

“Nedendir Bezrukov rahatsızlanarak şaşırdı, hırslanarak durdu.” (KTS: 340)

İncelediğimiz bu duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. Bu cümlelerde isteklilik içsel ve dışsal başlatılması yönüyle değişkenlik göstermektedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için de sürerlilik (-) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumsuz değer taşımaktır.

4.4.17 ısı-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünümlü özellik gösteren *ısı*- fiili, “ısınmak, kızmak” (KRS: 939) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil Sevortyan’da (1974:668-670), *ısı*, *ıssi* isimleriyle ilişkili bir şekilde ikili kök olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte Sevortyan’ın *ısı*...ve *ıssi*-/*ısı*- < **ıs* ~ **ıs*- görüşünü destekleyen yeterli bir delili bulunmamaktadır. Sevortyan, V. Bang ve M. Räsänen’in görüşlerine yer vermiştir. V. Bang’a göre *ısı*- kelimesi *ısı* < **ıssi* < **ıs*+ -*si*- biçiminde şekillenmiştir. M. Räsänen ise, kelimenin *issig* < **ıs*-*sig* şeklinde ayırmanın mümkün olabileceğini dile getirmiştir. (Sevortyan 1974:670) Clauson’da bu fiil, Dis. V. ASA- başlıklı maddenin *isi*:- “sıcak olmak” alt maddesinde kayıtlıdır. Clauson, fiilin Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki örneklerini sözlüğünde

kaydetmiştir. (Clauson 1972:241) Gülensoy, ısı- fiilini, “ısı- ‘sıcak olmak, ısınmak’ = OT. isi- (DLT) < *is-i- ~ itiy- ‘sıcak olmak’ < *isī-, itī ‘sıcak’ < *isig ~ āsā ‘sıcak’ (Çuv.)” şeklinde incelemiştir. (Gülensoy 2007:419) İncelediğimiz bu kaynaklardan da görüldüğü üzere fiilin temel anlamı ‘sıcak olmak, ısınmak’ olarak kayıtlıdır. Ancak bu fiil Kırgız Türkçesinde mecazlaşma yoluna giderek ‘kızmak, öfkelenmek, rahat yüzü görmemek’ gibi anlamlar kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. Fiilin bu şekilde mecazlaşma yoluna giderek bu anlamı almasıyla ilgili olarak Lakoff (1987:383), “Kızgınlığın, öfkenin artması, öfkenin vücut üzerindeki fizyolojik tesirlerinin artmasıyla doğru orantılı olduğunu, deneyimcinin kızgınlığını ölçmek istediğimizde büyük ölçüde halk teorisinin genel metonimik prensiplerine başvurduğumuzu ifade eder. Bir duygunun fizyolojik tesirlerinin o duyguyu yansıttığını, verilen prensipler, halk teorileri üzerinde öfke için metonimi sistemini oluşturan prensipler olduğunu ve bunların: vücut hareketi, iç basınç, yüzün kızarması, heyecan, ellerin titremesi, saçların dikleşmesi şeklinde görülebileceğini dile getirir. Halk teorisi, bu fizyolojik tesirlerden özellikle vücut hareketi üzerinde durur, yani öfke için en temel metafor hararet ile ortaya çıkar. ÖFKE (KIZGINLIK) SICAKTIR metaforunun katılara ve sıvılara uygulandığı yerler olmak üzere iki versiyonu vardır. Sıvılara uygulandığında öfke, kapsayıcıdaki bir sıvının hareketi olur ve öfke ‘öfke kapsayıcı içindeki bir sıvının sıcaklığıdır.’ metaforu oluşur. Katılara uygulandığında öfke, ateş olur ve ‘öfke (kızgınlık) ateştir.’ metaforu meydana çıkar.” (Lakoff 1987:383) Kırgız Türkçesinde duygu durumu anlamıyla çok yaygın şekilde kullanılmayan incelediğimiz fiilin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Baya kelgen abışkaga içim abdan ısıp kaldı.*

“Demin gelen yaşlı kadına gerçekten içim ısındı.” (KRS: 440)

(2) *Üyündö adaldan tügü çok cigitke ortoçu tüşkön kişi çekesi ısıbası belgilüü.*

“Evinde helal sayılabilecek hiçbir şeyi olmayan adama, ara buluculuk eden kişinin rahat yüzü görmemesi aşikârdır.” (KTS: 26)

Alıntıladığımız cümlelerde ısı- eylemi, (1). cümlede olumlu duygusal bir durumu betimler ve ifade edilmek istenen durum yazın alanda iki zorunlu isteme bağlı olarak deneyimci özne ister. Cümle (2)’de ise, aynı fiilin olumsuz bir durumu betimlediği

görülmektedir. Her iki kullanımda da eylemin betimlediği duygu durumu dereceli bir görünüşe sahip olduğu için sürerlilik açısından (-) son noktalı özellik göstermektedir. Fiilin belirttiği durum isteğe bağlı olarak gerçekleştiği için isteklilik içsel görünüşe sahiptir.

4.4.18 ızırın-

Kırgız Türkçesinde *ızırın-* fiili hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. KRS’de *ızırın-* fiili, “1. hiddetle üzerine atılmak 2. yumrukla saldırmak 3. dövüşe hazır durumda olmak 4. aşırı derecede hiddetlenmek, sinirlenmek” (KRS: 924) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiilin kökeniyle ilgili etimolojik sözlüklerde kesin bir bilgiye rastlamadık. Bize göre, kelimenin kökü muhtemelen ses takildi bir sözcük olan <*ızı ‘kütle halinde uçan böceklerin çıkardığı vızıltı sesi’ (KRS: 924) kelimesine dayanmaktadır. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Bul çölkömdön köçüp cogol, - dedi ızırına.*

Bu bölgeden göç, defol, dedi sinirlenerek. (KA: 64)

(2) *Osokem cindenip: “Azır barıp, atañdın oozun urayındardı, baarın tayak menen caylap kelsembi?!” dep ızırındı.*

“Osokem delirerek: Şimdi gidip babasına sövdüğüm kurtların hepsini bastonumla öldürsem mi? - diye sinirlendi.” (KA: 27)

(3) *Kabaktardın tüyüp, ızırındı.* “Kaşlarını çattı ve aşırı derecede kızarak kendinden geçti.” (KRS: 924)

İncelediğimiz fiili belirlediğimiz farklı kriterler açısından değerlendirecek olursak, deneyimci öznenin zorunlu istem pozisyonunda olduğunu söyleyebiliriz. Duygu durumunu yansıtan ‘öfkelenmek, hiddetlenmek veya sinirlenmek’ anlamlarında kullanıldığında deneyimci öznenin tek zorunlu istem olduğunu görürüz. Eylemimiz, istemli bir şekilde başlatıldığı için İB sınıfına yakın, sürerlilik açısından bu fiil (-) son noktalı durum görünüşüne sahiptir. Kırgız kültürel değerleri açısından taşıdığı değer itibarıyla olumsuz duygu değeriyle işaretlenir.

4.4.19 kaardan-

Kırgız Türkçesinde *kaardan-* fiili, “kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek” (KRS: 309) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni Arapça *kahır*>*kaar* “1. zorlama, zorla bir iş gördürme 2. üstün gelerek mahvetme, helak etme, batırma, ezme 3. çok kederlenme, çok üzüntü duyma” (FD: 481) anlamlarında kullanılan kelimeye dayanmaktadır. Kırgız Türkçesine Arapçadan geçen bu kelime Kırgız Türkçesinde ‘gazap, hiddet’ (KRS: 309) anlamlarını işaret ederek anlam kaymasına uğramış, Arapçadaki anlamından uzaklaşmıştır. Fiilin biçimlenişi ile ilgili Kasap Çengel (2005:102), “Kırgız Türkçesinde alıntı kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunan /h/ sesi genellikle düştüğünü belirtmektedir. İncelediğimiz bu fiilde de /h/ sesi düşerek *kaar* sözcüğü üzerine getirilen *+da-n-* isimden fiil yapan ekle *kaar* > *kaar+dan-* şeklinde biçimlenmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Baldarım! Keñeşip kesken barmak oorubayt. Akıl kalçaylı. Teñiribiz kaardanıp, cutta kaldık.*

“Oğullarım! Danışılarak kesilen parmak ağrımaz derler. Akıl yürütelim. Tanrı’nın gazabına uğrayıp açlıkta kaldık.” (MB: 167)

(2) *Mamaşarıp saal kaardanıp, kabagın tüyö süylödü.*

“Mamaşarıp biraz öfkelenip somurtarak konuştu.” (KTS: 606)

(3) *Imtıragan itter, kamçıga saptık biri cok - dep korbaşı kaardanıp cattı.*

“İşe yaramayan köpekler, ‘İşe yarayan kimse yok’ diyerek önderleri öfkeleniyordu.” (KTS: 624)

Deneyimcinin olumsuz duygusal durumunu aktaran bu fiil durum görünüşüne sahiptir. Zorunlu istem deneyimcidir ve özne pozisyonunda yer alır. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemimiz olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.4.20 kabar-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü eylemler sınıfına giren *kabar-* fiili, “1. kabarmak, şişmek 2. *mec.* öfkelenmek” (KRS: 310) anlamlarında kullanılmaktadır. Sevortyan’da (1997:165) incelediğimiz *kabar-* fiilin anlamları “1. kabarmak, kabartmak, şişmek, şişirmek, şişkinlik oluşturmak 2. kabarcıklar oluşturmak, deri değiştirmek, kabartmak (tüylü şeyleri) 3. arttırmak, abartmak (sözü) 4. sinirden patlamak, öfkelenmek, hiddetlenmek, kendinden geçmek, heyecana gelmek” şeklinde kayıtlıdır. Sevortyan, fiilin muhtemelen **ka:b(a)-* ‘şiş’ fiil kökünden türemiş olabileceğini belirtir. (Sevortyan 1997:166) Tekin’de (1975:252) bu fiil, “< **kāba* ‘kaba, iri, büyük’, *kāpar-* ‘kabarmak’ *kaba* kelimesinin ettirgen şekli olarak verilmiştir.” Gülensoy’da *kabar-* fiili, “*kabar-* I ‘ağırlığı artmadan hacmi büyümek’ = ET. *kapar-* (EUTS, 166) ~ OT. *ķabar-* (DLT) < **kāp+ar*” ve “*kabar-* II (hlk) ‘1. gururlanmak 2. birisine kafa tutmak, horozlanmak’ < *kab-* [*<kāp*]+*ar-*” anlamlarıyla iki başlık altında ele alınmıştır. (Gülensoy 2007:447) Kırgız Türkçesinde *kabar-* fiili, temel anlamda ‘kabarmak, şişmek’ gibi anlamları karşılarken mecazlaşma yoluyla ‘sinirlenmek, hiddetlenmek’ gibi anlamları da kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Izaga uugup namıska çıyralgan kazak tištenip kabarıp arañ cürdü.*

“Oldukça darılan Kazak, pişman olup öfkelenerek zar zor durdu.” (KTS: 581)

(2) *Atası, mınça emnege kabardıñ, men iştin cönün aytıp catam.*

“Babası niçin öyle kızdın, ben iş hakkında konuşuyorum”. (KTS: 581)

(3) *Kaardanıp düpöldöp/ Kabarıp, töröñ turganı.*

“Efendin cin çarpmış gibi/ Gazaplanıp öfkelenip duruyor.” (KTS:581)

Duygu durumu bağlamında fiil, zorunlu ve seçimli tek istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Seçimli istem yüzey yapıda kime hâliyle sorgulanabilir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır.

4.4.21 kamık-

Kırgız Türkçesinde durum ve devinim görünüşlerine sahip olan *kamsık-* fiili, “1. havasızlıktan sıkıntı hissetmek, bunalmak 2. üzülmek, telaşlanmak, endişelenmek” anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz *kamsık-* fiiliyle semantik ve yapı bakımından benzerlik gösteren bu fiil, Arapça kökenli *gamm* > *kam* sözcüğüne getirilen *+(i)k-* isimden fiil yapan eki alarak biçimlenmiştir (bkz. bölüm 4.1.12). Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Emnege kamıgam da cabıgam? Kansıraym da alsıraym? Mınça ne kıynalam, özüm bilbeym.*

“Neden kederleniyor ve tasalanıyorum? Niye kansız ve güçsüzüm? Niye bu kadar zorlanıyorum, ben de bilmiyorum.” (KSA: 57)

(2) *Armanduu Kanış kamıgıp/ Ar kimge ıylayt calınp.*

“Kederli Kanış üzülüp herkese yalvararak ağladı.” (KTS: 624)

(3) *Kapa bolup atası kamıgıp ıylap kaygırdı.*

“Telâşlanıp babası üzüntüden ağladı.” (KTS: 624)

Duygu durumu bağlamında fiil, zorunlu ve seçimli tek istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Uyarıcı tümcede açık şekilde işaretlenmemiş olsa da cümle dil bilgisel anlamda uyarıcı tamlayıcıya gereksinim duymamaktadır. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin duygu durumu anlamında kullanımı (-) son noktalı olarak, isteklilik açısından istemli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylem olumsuz değerle işaretlenir.

4.4.22 kansar-

Kırgız Türkçesinde *kansar-* fiili, “kudurmak, öfkelenmek, hiddetten benzi atmak” (KRS: 309) anlamlarında kullanılmaktadır. Clauson’da (1972:629-630) fiilin kökeni olabileceğini düşündüğümüz *ka:n* kelimesinin anlamını ‘kan’ olarak verir. Ayrıca bu kelimenin, “Uyg. *kan iriñ* kan, irin’; Hak. *ka:n* ‘kan’; Çağ. *kan* ‘kan’; Kıp. *ka:n*, *ka:n a:lıçı* ‘kan alıcı’ şekillerinde yaşadığını belirtir.” (Clauson 1972:629) Sevortyan’da

(1997:251) kelime, “1. kan 2. öç 3. kanlı sucuk” anlamlarıyla kayıtlıdır. Kırgız Türkçesinde çok fazla işlek olamayan bu fiil ilk bakışta ettirgen yapıli bir fiil gibi gözükse de etimolojik olarak bunu destekler nitelikte ikna edici bir önermenin taradığımız sözlüklerde ortaya konulmadığını tespit etmekteyiz. Muhtemelen bu fiilin *kan* isim kelimesinin kök halinden biçimlenebileceği anlam bakımından bir ilişkinin mecazlaşma yoluna giderek sağlanabileceğini düşünmekteyiz. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlemiz şöyledir:

(1) *Kansarup açuusu keldi.* “Hiddetinden kudurmuşa döndü” (KRS: 340)

İncelediğimiz fiili belirlediğimiz farklı ölçütler açısından değerlendirecek olursak, deneyimci öznenin zorunlu istem pozisyonunda olduğunu söyleyebiliriz. Fiilimiz seçimli olarak uyarıcı istemiyle de kullanılabilir. Bu istem yüzey yapıda kime hâliyle sorgulanabilir. İstemli bir şekilde başlatıldığı için İB sınıfına daha yakın olan *kansar-* fiili, (-) son noktalı durum görünüşüne sahiptir.

4.4.23 kasapta- II

Kırgız Türkçesinde *kasapta-* II fiili, “öfkelenmek, gazaba gelmek” (KRS: 357) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil, Arapça kökenli *gazab>kazap* “dargınlık, kızgınlık, darılma, kıзма, hiddet, öfke” (FD: 283) kelimesi üzerine getirilen *+ta-* isimden fiil yapan ekle *gazab > kazap+ta-* şeklinde biçimlenmiştir. Fiilin biçimlenmesinde görülen ses hadisesiyle ilgili olarak Kasap Çengel (2005:87), “Arapça alıntı kelimelerin sonundaki /b/ sesinin Kırgız Türkçesinde tonsuzlaşarak /p/ sesine, ön seste bulunan /g/ ünsüzünün de genellikle /k/ veya /q/ seslerine dönüştüğünü ifade eder.” İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlemiz şöyledir:

(1) *Kança kasaptansa da maksatka cetpey, sanaası orundalbay, armanda kalar zaman nebak ötpödübü.*

“Ne kadar hiddetlensen de amaca kavuşamadığı, beklenti gerçekleşmediği için üzüldüğümüz zaman çoktan geçmedi mi?” (AK: 34)

Duygu durumu bağlamında *kasapta-* fiil, zorunlu ve seçimli tek istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik

içsel olarak başlatılmıştır. Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemimiz olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.4.24 *katuulan-*

Kırgız Türkçesinde karmaşık görünüşe sahip olan *katuulan-* fiili, “1. dayanıklı olmak, sertleşmek, katılaşmak 2. öfkelenmek” (KRS: 360) anlamlarında kullanılmaktadır. Clauson’da fiilin kökü (1972:597) *kat-* ‘sertleşmek, katılaşmak’ anlamlarıyla yer almaktadır. Ayrıca söz konusu fiil, Tris. V. ĞDĞ- başlıklı maddenin *katıĝlan-* ‘1. kendini sertleştirmek 2. kendini kuvvetlendirmek 3. çabalamak, uğraşmak’ anlamlarıyla alt maddesinde kayıtlıdır. (Clauson 1972:600) İncelediğimiz bu fiil Sevortyan’da (1974:668-670), *kat-* ~ *kat* şeklinde ikili kök olarak ele alınmıştır. Sevortyan, *katıg*, *katu*, *katı* kelimelerinin (<*kat-*: ‘katılaşmak’) fiilinden türemiş isim olduklarını bu kelimelere gelen -g > -u ~ -ı ekleriyle biçimlendiklerini ifade eder. (Sevortyan 1974:670) Günümüz Kırgız Türkçesinde *katuu* ‘sert, kaba, gaddar’ (KRS: 360) kelimesi +*la-n-* ekini alarak mecazlaşma yoluyla ‘sinirlenmek, hiddetlenmek’ gibi anlamları kazanmış ve böylelikle anlam dairesini genişletmiştir. Fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlemiz şöyledir:

(1) *Katulanıp ne çakırdıñ, tansır kan nege açuuñ?*

“Hiddetlenerek çağırdın, neden gazaba geldin, han hazretleri?” (KRS:360)

Söz diziminde deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden özne konumundadır. İsteklilik yönüyle, istemli (bağımlı), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için de sürerlilik (-) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam duygu durumu bağlamında olumsuz değer taşımadır.

4.4.25 *kekte-*

Kırgız Türkçesinde *kekte-* fiili, “kin duymak, intikam duymak” (KRS: 368) anlamlarında kullanılmaktadır. Daha önce incelediğimiz *kekey-* fiiliyle aynı kökten türeyen bu fiil, *kek* ‘öfke, hiddet, gazap, nefret, kin’ sözcüğüne getirilen +*te-* isimden fiil yapma ekiyle *kekte-* (<*kek-te-*) şeklinde biçimlenmiştir (bkz. bölüm 4.2.18). İncelediğimiz bu fiil, Sevortyan’da (1997:25) *kek* maddesinin /-te/-le/ yapım ekiyle türetilen fiiller bölümünde ele alınmış, *kekte-* fiilinin Kırgızca, Kazakça ve bazı modern lehçelerdeki örnekleri kaydedilmiştir. Ayrıca Kırgız Türkçesinde *kekte-*

fiiline -n- dönüşlülük çatı eki getirilerek türetilen *kekten-* > (*kek-te-n-*) (KRS: 824) fiili de *kek* isim kökünden türemiş duygu fiilidir. Genel anlamda incelediğimiz fiilin kökünün, günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz.

Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Akılsız adam köp ıgat/ Ötkön işti kektegen/ Akırına cetpegen.*

“Akılsız insana çok rastlanır/ Geçmişteki işe kin besleyen/ Sonuna kadar yapmayan.” (KTS: 459)

(2) *Sen dep koysoñ, segiz cıl kekteyt/ Kököyünön ketpeyt.*

“Sen dersen, sekiz yıl boyu kin bağlar/ Aklından çıkmaz.” (KTS: 774)

(3) *Münözü cumşak, keñ peyli açık/ Kektebeyt içke sırların katıp.*

“Tabiatı yumuşak, yüce gönüllü/ Kin beslemez, içine atar sırlarını.” (KTS: 491)

İncelediğimiz *kekte-* duygu fiili durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. Uyarıcı söz diziminde seçimli istem konumundadır ve yüzey yapıda ‘*ışti*’ sözcüğü üzerine işaretlenen belirtme hâliyle sorgulanabilir. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumsuz değer taşımaktır.

4.4.26 *kızañda-/kızırñda-*

Kırgız Türkçesinde *kızañda-/kızırñda-* fiili hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam açısından eylem kütüğü Yudahin’de, “1. kızarmak, kızmak, hırslanmak, darılmak, kendini hakarete uğramış saymak; 2. gözükmek (giyimi veya ayakkabının yırttığından gözüken ten hakkında); *sogonçoğu kızanğdap cüröt*: (yırtık çizme giyerek) ökçesi meydanda; *eti kızanğdap körünüp cüröt*: teni kızarıp gözükp duruyor (elbisesi yırtık pırtık)” (KRS: 476-478) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni Clauson’un eserinde Mon. V. ĞZ- maddesinin *kız-* alt başlığında ele

alınmıştır. Clauson *kız-* fiili hakkında şu açıklamayı yapar: “1. kızarmak 2. kızmak 3. kırmızı olmak (sinir, utanç vb. nedenlerle) ayrıca genelde ‘ısınmak’ olarak GD Türkçesinde *kızı-*; G. Özb. *kizi-*; fakat KD Tuv. ‘utanmak’; GB Osm. ‘sinirle alevlenmek’ şekillerinde modern şivelerde yaşar bununla birlikte Osm XV. yy.da ‘ısınmak; kırmızı olmak’ anlamlarını kazandığını görmekteyiz.” (Clauson 1972:681) Diğer dilbilimci Sevortyan’da (1997:189) bu fiil, “1. ısın, kızmak, kırmızı olmak, alevlenmek, kızarmak 2. yanmak, canlanmak, alevlenmek, ilgilenmek, çabalamak, gayret etmek, heyecanlı olmak, coşkuya girmek, sinirlenmek, kızmak 3. Kızmak, gıcıklanmak 4. ateşi çıkmak (sağlık anlamında) 5. sarhoş olmak 6. yanmak, pişmek, çürümek (ot ve bitkiler için)” anlamlarıyla kayıtlıdır. Şerbak, fiilin Eski Türkçedeki şeklinin **kīs-* ‘kız-, kırmızı ol’ olarak vermiş ve Yakut Türkçesinden verdiği örneklerle bu görüşünü açıklamaya çalışmıştır. (Sevortyan 1997:189-190) Gülensoy’da ise incelediğimiz bu fiil iki ayrı madde ele alınmıştır: “*kız* I ‘kızmak, öfkelenmek’ = OT. *kızğa-* ~ *kırğa-* (DLT): *kızğut*, *kızğutlan*, *kızıl-* < *kız*” ve “*kız* II ‘ateşlenmek, hararetlenmek’ < *kız-*” olarak kaydedilmiştir. (Gülensoy 2007:522) Kırgız Türkçesinde *kız-* ve türevleri ‘maddenin ısıtılması sonucu sıcaklığının artması’ anlamının yanında ‘kızmak, öfkelenmek’ gibi anlamları da kazanarak anlam dairesini soyut yolla genişletmiştir.

(1) ‘*E, aylanayın carıktıktar, Karaladan başka mal çok beken?*’ dedi Almürök *kızañdap*

“Hey kurban olduklarım, Karala’dan başka hayvan yok muymuş?” dedi Almürök kızarak.” (KA: 364)

(2) *Kalmurzaev tiştenip, kızırañdap, tegerek-çetine şıbıstayt.*

“Kalmurzaev hırslanarak, sinirlenerek, etrafındakilere fısıldıyor.” (KA: 58)

Yukarıdaki tümcelerde *kızañda-/kızırıñda-* fiilinde deneyicimci yani duyguyu hisseden kişi olarak zorunlu istemdir. Duygu durumunu ifade etmeyen cümlelerde uyarıcı bulunma hâliyle seçimli istem rolünde olabilir ancak bu anlamsal durum çalışmamızın kapsamımızın dışındadır. Deneyimcide eylemin oluşturduğu duygu durumu dereceli bir görünüşe sahiptir. Bu anlamda fiil, sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır.

Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.4.27 kızırkan-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *kızırkan-* fiili, “sinirlenmek, kızmak, hiddetlenmek, hırslanmak” (KRS: 478) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni, tıpkı *kızañda-/kızırıñda-* fiil gövdelerinde verdiğimiz gibi *kız-* fiiline dayanmaktadır. (bkz. bölüm 4.4.27.) Ercilasun (2007:340), “Kâşgarî (1999:IV-326) Divanı’nda *er-* ekinin fiilden geldiğini belirtilmektedir. *Kızardı* eyleminin aslında *kızıl erdi* ‘kızıl oldu’ anlamında kullanıldığını ifade eder.” Kırgız Türkçesinde ettirgen çatı yapma özelliği olan bu ekin *er-* ~ *-ar-* ~ *-r-* şeklinde çoğunlukla tek heceli kelimelere gelerek *kız-* > (*kız-ı-r-*) şeklinde geçişsiz fiillerden geçişli fiiller yapmaktadır. Fiilin yapısı *kızır-* üzerine getirilen geçmiş zaman sıfat-fiil eki olan *-gAn,-gOn; -kAn, -kOn* eklerinin kaynaşmasıyla oluşturulmuştur.

(1) *Kızırkanıp, er Kıyaz mıktap kirip bardı ele.*

“Hiddetlenerek kahraman Kıyaz tüm gücüyle mücadeleye girdi.” (KRS: 478)

(2) *Kızırkanıp toogo çıgıp akırdı.*

“Hiddetlinip dağa çıkıp haykırdı.” (KTS: 551)

Duygu durumu bağlamında fiil, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumsuz değerle işaretlenir.

4.4.28 koopton-

Kırgızcada *koopton-* fiili, “korkmak, ürkmek” (KRS: 405) anlamlarında kullanılan Arapça kökenli bir duygu fiilidir. İncelediğimiz bu fiil, Arapça *havf* > *koop* “korku, korkma” (FD: 345) sözcüğü üzerine getirilen *+to-* isimden fiil yapan ekin *-n-* dönüşlülük ekiyle birleşip kaynaşmasıyla biçimlenmiştir. *Havf* > *koop* kelimesi, Arapça kelimelerde görülen kelime başı, kelime sonu ve kelime içinde yer alan diş dudak ünsüzü olan /f/ sesinin Kırgızcada /p/ sesine ve Arapçadaki /h/ sesi Kırgızcada düzenli olarak /k/ art damak ünsüzüne dönüşmesinin temayülü sonucunda

biçimlenmiştir. (Kasapoğlu 2005:91) Bir duygu göstergesi olarak *koopton-* fiili taradığımız metinlerde korku hissini yaşayan deneyimcinin duygu durumunu betimlemektedir.

(1) *Komuzçuluk önörpozdugu için alardı da Ayhandın cigitteri ce muncu kılıp, ce öltürüp salçuday kooptonuştu.*

“Kopuz çalabilme hünerine sahip oldukları için, Ayhan’ın yiğitleri onları ya sakat bırakacak ya da öldürecek diye korktular.” (Kİ: 34).

(2) *Men bir çağı tañırkay, bir çağı kooptono ayalıma tigildim.*

“Ben bir yandan şaşırarak bir yandan da korkarak eşime baktım” (KA: 311)

İncelediğimiz fiili belirlediğimiz ölçütler açısından değerlendirecek olursak, deneyimci öznenin zorunlu istem pozisyonunda olduğunu söyleyebiliriz. İstemli bir şekilde başlatılmadığı için DB sınıfına daha yakın olan *koopton-* fiili (+) son noktalı durum görünüşüne sahiptir.

4.4.29 kork-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *kork-* fiili, “korkmak, dehşete kapılmak” (KRS: 407) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiil, Clauson’un eserinde Mon. ĞRĞ- maddesinin *kork-* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, fiilin temel anlamını *kork-* ‘korkmak (birinden veya bir şeyden) olarak almış ve Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerdeki örneklerini vermeye çalışmıştır. (Clauson 1972:651-652) Sevortyan’da (1997:77-78), *kork-* ‘korkmak’ fiili tarihi ve modern şivelerdeki şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. Sevortyan fiilin kökenini bazı dilbilimcilerin görüşlerine de yer vererek açıklamaya çalışmıştır: “Bang, kesin olmamakla birlikte *kork-* fiili eski Türkçede -k- pekiştirme ekiyle biçimlenebileceği gibi, fiil kökü **kor(u)-* > **kort-* ‘korkut’ fiiliyle de ilişkilendirilebileceğini ifade eder. Doerfer, **korı-* ~ **koru-* ‘korumak’ ve *kork-* ‘korkmak’ fiillerinin bağlantılı olabileceği ihtimalini öne sürmüştür. Ramstedt, Eski Türkçeden beri bilinen **gor-* ile Kalmukçadaki **hor-* ‘korkmak’ fiili arasında bir ilişki olabileceğini dile getirmiştir.” (Sevortyan 1997:77-79) Gülensoy’da (2007:542) incelediğimiz fiil, “*kork-* ‘korku duymak, ürkmek, dehşete kapılmak’ = ET. (KT., Uyg.), OT. (DLT) **kor-(ı)k-* > *kork-* ~ *gorh* (Az.) ~ *gorkmak* (Trkm.) ~ *kork-* (Kzk.,

Kırg., Özb., Uyg.) ~ *kurk-* (Bşk., TatK.)” anlam ve şekil listesiyle verilmiştir. İncelediğimiz kaynaklardan da anlaşılacağı üzere, Kırgız Türkçesinde bu fiilin Eski Türkçedeki ‘korkmak’ temel anlamını korunduğunu görülmektedir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Aksakal, men bul cerde işteğenden korkup catam, - dedi.*

“Aksakal, ben burada çalışmaya korkuyorum, dedi.” (KAA: 62)

(2) *Oorusunan korkup közün karap kalgan Tatına uulunun kebin buzgan cok.*
“Hastalığından korkup ona özenle bakan Tatına oğlunun sözünü kesmedi.” (KTS: 765)

(3) *Körünö kaçıp kete albay/ Menden korkup cürgönüñ.*

“Açıkça kaçıp gidemeyip / Benden korkarak geziyorsun.” (KTS: 793)

Kork- fiili, iki istemli fiildir. Deneyimci duyguyu hissedenden öznedir. Deneyimci zorunlu istem, uyarıcı ise bir kişi, nesne veya olay olarak seçimli istemdir. Uyarıcı çıkma ve araç durum halleriyle söz diziminde sorgulanabilir. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin kullanımı (+) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylem isteklilik açısından istemli bir şekilde başlatılmadığı için DB durum görünüşündedir. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylem olumsuz değerle işaretlenir.

4.4.30 küykölöktö-

Kırgız dilinde deneyimcinin öfkeli durumunu ifade eden *küykölöktö-* fiili, “öfkelenmek, kızmak, hiddetlenmek, hırslanmak” (KRS: 460) anlamlarında kullanılmaktadır. Sevortyan’da (1997:133-135) bu fiilin kökeni *küykö* kelimesinin alt maddelerinde, “doğaniller familyasına ait olan kuş türlerine verilen ortak ad (doğan, kerkenez vb.)” anlamıyla ele almış, kelimenin Kırgız Türkçesinde *küykö*, Özbek Türkçesinde *küyke* şeklinde yaşadığını belirtmiştir. “Sevortyan *küykö* kelimesinin kökeniyle ilgili Räsänen ve Ramsted gibi dilbilimclerce ortaya koyulan görüşlerden hareketle kelime kökünün muhtemelen **köge>*köke>kökü ~ göv°e ~ küyge ~ küyke* şeklinden geldiğini belirtir. Ancak Sevortyan, *küyke* ? < **köge* kelimeleri arasındaki ilişkinin tam anlamıyla henüz açıklanamadığını ifade eder.” (Sevortyan 1997: 134-

135) Kırgız Türkçesinde *küykö* kelimesi yırtıcı kuşlara verilen ortak bir isimken +*Llk*/+*Luk* isimden isim yapma ekini alarak *küykölök* (<*küykö*+*lök*) ‘1. çabuk kızan 2. dokunaklı, incitici’ (KRS: 460) sözcüğüne dönüşmüş; *küykölök* ismine getirilen +*to*-/+*tö*- isimden fiil yapma ekiyle de fiilimiz *küykölöktö*- (<*küykö*-*lök*-*tö*-) şeklinde biçimlenmiştir.

İncelediğimiz bu fiil, görüldüğü üzere başka anlama geçiş yoluyla mecazlaşarak duygu durumunu betimleyen anlam göstergelerini kazanmıştır. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlemiz şöyledir:

(1) *Bala geçikti go dep koburap, enesi küykölöktöy berdi.*

“Oğlan geç kaldı diye söylenerek annesi hiddetlenmeye devam ediyordu.” (KTS: 834)

Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümlemizde deneyimci özne, zorunlu istem konumunda olup etkiyi ortaya çıkaran uyarıcının söz dizimsel düzeyde bir boşluk doğurmadığı görülmektedir. Yani *küykölöktö*- fiili kime tamlayıcısıyla kullanılsa da veya başka bir deyişle yüzey yapıdan silinse de, dil bilgisel açıdan fiil istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımaz. Cümleyi okuyan veya dinleyen kişi istem boşluğunu zihninde diğer tamlayıcılar yardımıyla doldurabilir. Sözcüksel anlam bilim açısından belirlediğimiz kriterlere göre, *küykölöktö*- fiili durum görünüşüne sahip, (-) son noktalı, içsel başlatılmış bir fiildir. Kırgız kültürel değerleri göz önünü aldığımızda anlamsal yönden olumsuz duygu değeri taşımaktadır.

4.4.31 öçöş- II

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *öçöş*- II fiili, “kin beslemek, kızmak” (KRS: 603) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiil, Clauson’un eserinde DİS. V. ACŞ- maddesinin D *öçeş*- alt başlığında ele alınmıştır. Clauson *öçeş*- fiilinin iki farklı anlamda kullanıldığını belirterek şu açıklamayı yapar: “*öçeş*- (*öçeş*-) I ‘birine düşmanlık beslemek, düşman olmak’ *öçeş*- (**öçe*-) II ‘riske atmak, biriyle bahse girmek’ anlamlarında modern şivelerde yaşar. Bununla birlikte fiilin -c’li şeklinin Oğuzcada kullanıldığını belirtir.” (Clauson 1972:32) Gülensoy’da (2007:647) incelediğimiz fiilin kökeni, “*öç* ‘intikam, hınç, kin’ < ET. (Uyg.) *ööç*; *öç* (EUTS, 145: *öçäşçi* ‘intikamcı, öççü’; *öçäş*- ‘kin beslemek, çekişmek’) ~ OT. *ö:ç* ~

öçüt- (DLT) CC.: *öç* (KLS, 149) < **hö:ç* ~ *öç-* (Trkm.) ~ *öç-* (Kırg., Özb., Uyg.) > *öçöş-* ‘sinirlenmek, öfkelenmek’ ~ *ö:(>ö, ü) ç (>ş, s)*” anlam ve şekil listesiyle verilmiştir. Araştırdığımız kaynaklardan da yola çıkarak bu fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Şadievge öçöşüp küñümdük işti öksütüşkö akısı cok.*

“Şadiyev’e kin besleyeceğim diye günlük çalışmayı kesmeye hakkı yok.” (KAK: 71).

(2) *Özüñ aytkanday bul düynögö keede turup tükürüp turup basıp ketkim da kelet. Birok, kimge taarınıp:... Kimge öçöşüp?*

“Senin de dediğin gibi, bazen bu dünyanın yüzüne tükürüp gitmek istiyorum. Ancak kime darılır, kime kızarım? (KSA: 67)

Duygu durumu bağlamında fiil, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Uyarıcı kime hâliyle söz diziminde sorgulanabilir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumsuz değerle işaretlenir.

4.4.32 *öçük-*

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *öçük-* fiili, “kin beslemek, kin duymak” (KRS: 603) anlamına gelmektedir. İnceldiğimiz bu fiil, *öçöş-* fiiliyle semantik ve yapı anlamında benzerlik gösteren bu fiil, *öç* sözcüğüne getirilen *+(ü)k-* isimden fiil yapma ekini alarak biçimlenmiştir (bkz. bölüm 4.4.32). Kasapoğlu Çengel’e (2005:138) göre, “Tarihi yazı dillerinde de kullanılan bu ek, modern Türk lehçelerinde daha canlıdır. Sonu ünsüzle biten çoğunlukla tek heceli isim ve ön adlara /ı/, /i/, /u/, /ü/ yardımcı seslerini alarak fiil türeten bu ek, Kırgızcada oldukça işlektir.” İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Öçukkön coonu kıyratıp/ Ölköñdün antın aktagın.*

“Kin besleyen düşmanı yenerek/ Ülkeye verdiği andı yerine getir.” (KTS: 1030)

(2) *Dagı bayagı öçükkön kırgız kıpçak!*

“Yine kin besleyen Kırgız, Kıpçak!”

Öçük- fiili, duygu durumu bağlamında tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumsuz değerle işaretlenir.

4.4.33 öyü-

Kırgız Türkçesinde *öyü-* fiili, “endişelenmek, kötü hissetmek” (KRS: 589) anlamlarında kullanılmaktadır. Kulamshaev (2010:238), “Ana Türkçedeki *öy-* ‘oymak’ anlamı ile *öy-* ‘dikmek’ anlamında kullanılan fiillerin birbirleriyle bağlantılı olduğu ve bunların ortak bir *ō-* [$\langle(h/f/p)u(1/ä/o/ü)\rangle$]-+*-R-* ‘paçalamak; öğütme; vurmak vb.’ köküne dayandığını ve incelediğimiz bu fiilin de aynı kökten gelmesinin mümkün olabileceğini ifade eder.” Ayrıca Kulamshaev (2010:220-251), “AT. *ūki-* > *ūkit-* ‘öğütme, üvütme’ > ET. **ūgi-* ~ *ūgü-* > Krg. **ūgi-* ‘öğütme, toz haline getirmek’ (KRS: 816) anlamlarında kullanılan fiilin mecazlaşması sonucunda ‘endişelenmek, kötü hissetme’ anlamlarını kazanarak anlam dairesini genişlettiğini, *ūgü-* ‘ufalamak’ fiilinin daha Eski Türkçe döneminde türemiş fiil olduğunu ve bu fiilin kökünün **ūg-* ~ *ūk-* olabileceği ile ilgili Sevortyan’ın görüşünün isabetli olabileceğini belirtmektedir.” (Kulamshaev 2010:220) Nitekim Sevortyan eserinde, *ūgü-* fiilinin, **ūg-* ~ *ūk-* kökünden, (yapım eki veya harekete tezlik işlevi kazandıran ek) /-a/, /-ı/ ekleriyle kaynaşmasıyla biçimlendiğini dile getirmektedir. (Sevortyan 1974:618-620) İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kümön kişilerdin cürögün öytüt.*

“Şüphe insanların kalplerini huzursuz eder (kötü hissettirir).” (KRS: 589)

(2) *Emnegedir cürögüm öyüyt.*

“Nedense yüreğim endişeleniyor.” (KRS: 589)

(3) *Cürögüm saal öyüyt.*

“Bir parça endişe duymaktayım.” (KRS: 589)

İncelediğimiz bu duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek zorunlu istem gerektirir. Cümle (1)’de uyarıcı yalın halde seçimli istem konumundadır. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik yönüyle, istemli (bağımlı), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için de sürerlilik (-) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumsuz değer taşımaktır.

4.4.34 sabırsızdan-

Kırgız Türkçesinde *sabırsızdan-* fiili, “sabırsızlanmak, sabırsızlık göstermek” (KRS: 619) anlamlarında kullanılmaktadır. Fiilin kökeni, Arapça *şabr>sabır* “dayanma kendini tutma” (FD: 905) sözcüğünden gelmektedir. Kelimenin biçimlenmesinde yaşanan ses hadisesi hakkında Kasap Çengel (2005:82), “çift ünsüzle biten alıntı kelimelerde bu ünsüzlerin arasında /ı/ sesi türediği belirtmektedir.” İncelediğimiz bu fiil, *sabır* ismine getirilen ve Kırgız Türkçesinde *+sız/+siz* şeklinde hem damak hem de dudak uyumuna bağlı olarak kullanılan ekle kaynaşarak *sabır+sız > sabırsız* “sabırsız” vasıf ismine dönüşmüştür. Daha sonra *sabırsız* vasıf ismi üzerine getirilen *+da-* isimden fiil yapan ek ve *-n-* fiilden fiil yapan ekle kaynaşarak *sabırsızdan-* halinde biçimlenmiştir. Genel anlamda Kırgızcadaki Arapça alıntı kelimenin, anlam bilgisi düzeyinde de değişikliğe uğramadığı görülmektedir.

İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kalgandarı da ar kimisi özdörünçö naarazılığın aytışıp sabırsızdandı.*

“Kalanlar da her biri kendince hoşnutsuzluklarını söyleyip sabırsızlandı.” (ÖK: 14)

(2) *İsxak ireñi kubarıp, aytkanı celdey taragan akılmandın oozunan emne çıgıp keter eken dep, tuncurap, sabırsızdandı.*

“İshak’ın yüzü bembeyaz kesilip, söylediği yel gibi dağılan bilgenin ağzından ne çıkar diye sessizce önüne bakarak sabırsızlandı.” (TKSK: 368)

Alıntıladığımız tümcelerden de anlaşılacağı üzere, deneyimci yani duygu hisseden kişi, özne konumunda olup tek zorunlu istemle sözdiziminde yer alır. Sürerlilik özelliği yönünden *sabırsızdan-* fiilin kullanımı (-) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumsuz değerle işaretlenir.

4.4.35 *sesten-/sezten-*

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü eylemler sınıfına giren *sesten-/sezten-* fiili, “tehdit edilmek, korkutulmak, ürmek” (KRS: 646) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü olan *sez-* fiili, Clauson’un (1972:860-861) eserinde MON. V. SZ- maddesinin *séz-* (*sé:z-*) alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, fiilin şekil ve anlam listesini, “Kuzey-Batı (?) Türk lehçeleri dışında oldukça geniş anlam yelpazesi ile ‘sezmek, hissetmek, anlamak, tahmin etmek vb.’; Oğuz grubu Türk lehçeleri, Az. *séz-*; Osm. *sez-*; Trkm. *sız-* (*sic*); ‘düşünmek, şüphe etmek’vb.” olarak vermiştir. (Clauson 1972:860-861) Gülensoy’da incelediğimiz fiilin kökü, “*sez-* ‘açık bir kanıt olmaksızın, olmuş veya olacak bir şeyi anlamak, kestirmek, hissetmek’ = ET. (KT., Uyg.) *sezin-* ‘endişelenmek, şüphelenmek’ ~ OT. *sezin-* ‘sezinmek, sanmak’ (DLT: *sézik* ‘sezme, seziş’; *sézik-* ‘sezmek’) < **sē-* ‘seçmek, ayırmak’ +*-z-*” şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. (Gülensoy 2007:760) Kırgız Türkçesinde *sesten-/sezten-* fiilinin, fiil köküne eklenen ekler aracılığıyla ‘korkutulmak, korkmak, hiddetlenmek’ gibi soyut anlamda anlam genişlemesine uğrayarak anlam dairesini genişlettiğini düşünmekteyiz. Fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Toktosundun aldınan too carılıp ketkendey sestendi.*

Toktosun’un altındaki dağ patlamışçasına hiddetlendi. (KAA:127)

(2) *Ooba, Mukambet Paygambardın ısmın ukkanda Çıñğızıxandın özü da sestenip turgan deşet.*

Evet, Muhammed Peygamber’in ismini duyunca Cengiz Han bile korkup ürperirdi derler. (Kİ: 21)

(3) *Kapilet sen dep süylöp iyip, sestendirip alambı dep çooçulaym.*

“Ansızın sen diye konuşur, ürkütürüm diye korkarım.” (KSA: 61)

Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerde deneyimci özne, zorunlu istem konumunda olup etkiyi ortaya çıkaran uyarıcının söz dizimsel düzeyde bir boşluk doğurmadığı görülmektedir. Uyarıcı, kimi hâliyle söz diziminde sorgulanabilir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (+) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.36 sesken-/sezgen-

Kırgız Türkçesinde *sezgen-/sezgen-* fiili, “korkmak, çekinmek, ürmek” (KRS: 309) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü *sez-* fiiline dayanmaktadır. (bkz. bölüm 4.4.36.) Deneyimcinin korku, endişe halini betimleyen bu fiil diğer çağdaş Türk lehçelerinde, “Karay. *sesken-* ‘korkmak’ (Baskakov, 1974:470); KKlp. *sesken-* ‘1. korkmak 2. irkilmek’ (Baskakov, 1958:576); Kzk. *sesken-* ‘1. korkutmak 2. tehdit etmek, iğrendirmek’ (Bolganbayev, 1999:570); KTat. *sesken-* ‘irkilmeye başlamak’ (Useyinov, 2005:223); Tat. *siskän-* ‘korkudan irkilmek’ (Ganiyev, 2004:277); Kum. *sesgen-* ‘korkudan irkilmek’ (Bammatov, 1969:282)” anlamlarıyla kayıtlıdır. Kırgız Türkçesinde genellikle ‘korkmak, irkilmek, ürpermek’ gibi anlam göstergelerini karşılayan bu fiil, *sez-* ‘sezmek, hissetmek’ fiiline Kırgızcada çok işlek olmayan *-gAn-* fiilden fiil yapma ekini almasıyla biçimlenmiştir. (Orozobaev 2004:214) İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlemiz şöyledir:

(1) *Baatır bolsoñ, coogo kir, közündü cumup sezgenbey.*

“Eğer kahramansan savaşa katıl gözünü yumup korkma.” (KRS: 640)

Deneyimcinin korku durumunu betimleyen *sesken-/sezgen* fiili, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem, uyarıcı ise, kimden hâliyle söz diziminde seçimli istem konumundadır. İsteklilik kriteri açısından, istemsiz (bağımsız) DB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (+) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumsuz değer taşımaktır.

4.4.37 sirkilde-/zirkilde-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü eylemler sınıfına giren *sirkilde-/zirkilde-* fiili, “1. titremek 2. *mec.* aşırı derecede öfkelenmek, hiddetlenmek” (KRS: 291) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü, Clauson’un (1972:826) eserinde Mon. V. SLG- maddesinin *silk-* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, fiilin şekil ve anlam listesini, “*silk-* ‘sallamak, silmek (birini veya bir şeyi)’ ~ *silk-/silik-/silki-*”olarak vermiştir. (Clauson 1972:826) Sevortyan’da (2003:277), *silk-* ‘sallamak, titremek, sarsmak’ fiili tarihi ve modern şivelerdeki şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. Ayrıca fiilin muhtemelen **sil-* ‘silme, temizlemek’ > *sil+k-* kökünden türemiş olabileceğini belirtir. (Sevortyan 2003:277-278) Kırgız dilinde bu fiil, Yudahin’in de sözlüğünde belirttiği gibi temel anlamda *sirkilde-/zirkilde-* ‘titremek’ anlamıyla kullanılan bu fiil, mecazlaşma yoluna giderek ‘hiddetlenmek, öfkelenmek’ gibi anlamları kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlemiz şu şekildedir:

(1) *Seni azır calpı eldin aldına uşul boydon alıp barıp... -dep zirkildededi üy eesi.*

“Seni şimdi tüm halkın önünde şu hâlinde götürüp... - diyerek hiddetlendi ev sahibi.” (OK: 268)

Söz diziminde deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hissedilen özne konumundadır. İsteklilik yönüyle, istemli (bağımlı), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için de sürerlilik (-) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam duygu durumu bağlamında olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.38 siygelekte-

Kırgız Türkçesinde *siygelekte-* fiili hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam açısından eylem kütüğü, “1. tekrar tekrar, sık sık işemek 2. *mec.* aşırı derecede hiddetlenmek, acı acı bağırarak sövmek” (KRS: 647) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiilin kökü Kırgız Türkçesinde *siy-* ‘işemek’ (KRS: 640) fiiline dayanmaktadır. Kırgızcada *siy-* fiiline getirilen *-gAk* fiilden isim yapım ekinin eklenmesiyle biçimlenen *siygek* sözcüğü ‘idrarını tutamayan, sürekli altına yapan’ (KRS: 640) anlamlarını karşılamaktadır. Kelimeyle ilgili olarak Mukambayev

(2009:806), “Kırgız Türkçesinin Isıkköl ağzında *siygek* kelimesinin yerine *siygelek* sözcüğünün yaygın olarak kullanıldığını belirtmektedir.” İncelediğimiz fiil, *siygelekte-* (<*siy-GAlAk+ta-/te-*) şeklinde mecazlaşma yoluna giderek ‘öfkelenmek, hiddetlenmek’ gibi anlam göstergeçleri de içine alarak anlam dairesini genişletmiştir. Fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Çıdamı ketip, siygelektep turgan eken, kara neme tilmeçti lep candap, üy artınan narı dağı oboço baştadı.*

“Artık dayanamıyor, işlemek istiyormuş, siyahî tercümanı yanına alarak, evin arka tarafına, biraz daha ileriye yöneldi.” (TKSK: 429)

(2) *Kana, ake, — dedi Almambetke, alakan caya, — oyunga bata berip koyolu, bekter siygelektep kılçıldap turuşat!*

“Hadi ağabey dedi Almambet’e, elini kaldırarak, - oyuna dua edelim, yoksa beyler sinirden hiddetlenmeye başladılar.” (TKSK: 90)

Alıntılarımız (1). cümlede *siygelekte-* fiili, yapılan devinimi betimleyen hareket fiili iken (2). cümlede ise bir duygu durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla cümle (1)’de (Eden+Etkilenen) semantik rol yapısı, cümle (2)’de (Deneyimci+Uyarıcı) rol yapısının yerini almıştır. Duygu durumu kapsamında *siygelekte-* fiilinde deneyimci yani duyguyu hisseden kişi zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay kime hâliyle seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden duygu bağlamında fiilimiz bu cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.39 taarın-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *taarın-* fiili, “darılmak” (KRS: 685) anlamında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil Gülensoy’un (2007:267) eserinde, “*darıl-* ‘darılmak, küsmek’ < **tārın-*” olarak kayıtlıdır. Sevortyan (1980:162), bu fiilin kökenin *da:r~dar~tar* şeklinde olabileceğini sonradan da yeni

anlamlar kazanarak *tarı~taru~darı* haline dönüştüğünü, fiilin köken bağlantısını bu şekilde açıklamaya çalışmıştır. (bkz. bölüm 4.1.35) Fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Anday bolso emne taarındıñız? Emnege Alaydı taştap bul tarapka oop kettiñiz?*

“Öyleyse neye darıldınız? Niye Alay’ı bırakıp bu tarafa göç etiniz?” (Kİ: 16)

(2) *Ayal aldın Munduzdun aman ekendigine ayabay kubandı, anan kadimkidey taarındı.*

“Kadın ilk başta Munduz’un sağ olmasına çok sevindi, sonra gerçekten darıldı.” (CO: 173)

İncelediğimiz bu fiil, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı, kime hâliyle söz diziminde zorunlu istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin menuniyetini ifade ettiğinden olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.40 *taca-*

Kırızcada *taca-* fiili, “1. nefret etmek, iğrenmek 2. bıkkınlık, halsizlik göstermek” (KRS: 687) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiil semantik ve yapı bakımından *cada-* fiiliyle benzerlikler göstermektedir. (bkz. bölüm 4.4.5) K. Seydakmatov’a (1988:79) göre bu fiil, “*cada-* eylemini oluşturan /c/ ve /d/ fonemlerinin yer değiştirmesiyle biçimlenmiştir. Ayrıca Seydakmatov, *taca-* fiilini morfemlerine ayırmanın mümkün olmadığını, *cada-* şeklinin *taca-* fiilinden daha eski ve köklü geçmişe sahip olduğunu belirtmektedir. (Seydakmatov 1988:79) Esasen Kırız Türkçesinde duygu durumu bağlamında her iki şeklinin de yaygın şekilde kullanıldığı gözlemlenmektedir.

(1) *Kolxozubuzdun cetekçilerine ayta berip özubuz da tacadık, alardı da tacattık.*

“Kolhozun amirlerine söylemekten biz de bıķıp usandık, onları da usandırdık.” (KTS: 1128)

(2) *Koňkargaev baladan tacap, eç söz taap ayta albayt.*

“Konkargayev, çocuktan nefret duyup, hiç söz bulup söyleyemedi.” (KTS: 1128)

Taca- fiili, duygu grameri bağlamında iki istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne konumundaki tamlayıcıdır. Uyarıcı, kimi veya kimden hâliyle söz diziminde zorunlu istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiğı duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğı için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediğı sözcüksel anlam kişinin menuniyetini ifade ettiğinden olumsuz değeri taşımaktadır.

4.4.41 tırala-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *tırala-* fiili, “öfkelenmek, sinirlenmek” (KRS: 793) anlamlarını karşılamaktadır. Tuncer Gülensoy’un sözlüğünde (2207:295) incelediğimiz bu fiilin kökü, yansıma kelime <*tī ‘yansıma’ şeklinde verilmiştir. Gülensoy’da fiilin şekil ve anlam listesi, “*tırla-* ‘(hlk.) gizliden gitmek, kaçmak’ <*tī ‘yansıma kelime’+r+la- ~ An. ağıl.: *tırla-* ‘1. birdenbire öfkelenmek, kızmak 2. erkek deve dişisini kovalamak’ (DD.X. 3923)” olarak vermiştir. (Gülensoy 2007:895) İncelediğimiz *tırala-* fiili, Kırgız Türkçesinde mecazlaşma yoluyla deneyimcinin çok hiddetli ve sinirli olma durumunu betimlemektedir. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlemiz şu şekildedir:

(1) *Demek Kadıbek Bektı körö albagandıktan tıraladı dep şekşiniügö negiz cok.*

“Demek Kadıbek Bey’i göremediğinden öfkeleni diye bir şüpheye gerek yok.” (KTS: 1244)

Duygu durumu bağlamında fiil, tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Uyarıcı kimden hâliyle söz diziminde sorgulanabilir. Eylemin belirttiğı durum isteğe bağı olduğı için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değeri de göz önüne alındığında eylem olumsuz değeri işaretlenir.

4.4.42 tırçı-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *tırçı-* fiili, “alınmak, öfkelenmek, sinirlenmek” (KRS: 793) anlamlarını karşılamaktadır. Araştırdığımız etimolojik sözlüklerde fiilin şekil ve anlam bilgisine dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Tuncer Gülensoy’un sözlüğünde (2207:295) <*t̃ ‘yansımaya’ kelime olarak verilmiştir. Muhtemelen incelediğimiz bu fiilin de *t̃ ‘yansımaya’ kelimesine getirilen isimden fiil yapma ekiyle *tırçı-* (<*t̃+r-çt̃-) şeklinde biçimlenmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Fiilin sözcüksel anlamını betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Coldoş mayor, men cön cürgön cokmun, soguşup keldim, – dedi kabagınan kar caap turgan Elebesov da tırçıya.*

“Yoldaş albay, ben boş boş gezmedim, savaşıp geldim, dedi kaşlarını çatan Elebesov kızarak.” (CO: 162)

(2) *Coldoş leytenant, ce cönele Mişa bayke, siz köptön beri soguşup cürösüzbü? Özüñüz tuuraluu ayıp berbeysizbi? – dep surap kaldı, Aleksey Burkov, leytenantın suz kabıl alğanına tırçıp kalganday.*

“Yoldaş teğmen ya da öylesine Mişa Abi, siz çoktandır savaşıyor musunuz? Kendinizi anlatır mısınız? - diye sordu Aleksey Burkov, teğmenin soğuk davranışlarına öfkelenip durdu.” (CO: 40)

Yukarıdaki tümcelerde *tırçı-* fiilinde deneyicimci yani duyguyu hissedenden kişi olarak zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay kime hâliyle seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Deneyimcide eylemin oluşturduğu duygu durumu dereceli bir görünüşe sahiptir. Bu anlamda fiil, sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.4.43 tişten-

Kırgız Türkçesinde *tişten-* fiili hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam yönüyle eylem kütüğü, “1. dişleri sıkmak 2. *mec.* sinirlenmek, çok fazla

hiddetlenmek” (KRS: 739) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiilin kökü *tiş* ‘diş’ (KRS: 739) ismine dayanmaktadır. Fiilin kökü Clauson’un (1972:557) eserinde MON. DŞ maddesinin *ti:ş-* (*d*) alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, kelimenin şekil ve anlam listesini şu şekilde verir: “Kelime ET. > ‘diş’ temel anlamında birçok modern şivelerde yaşar. Hakasçada ünlü harfin kesinlikle –i- sesi olduğunu ancak değişiminin ne zaman olduğu bilinmemekle birlikte çoğu yazılı metinlerde –i-/i:- ünlüsüyle görüldüğü bilinmektedir.” (Clauson 1972:557) Gülensoy’da (2007:289) incelediğimiz fiilin kökeni, “*diş* ‘diş’ < KT., Uyg., OT. *tiş*, *ti:ş* (DLT) [< **ti:ş* (Talat Tekin) / *tīş* (Räsänen, V) *di:ş* (Trkm., Özb., Har.) ~ *diş* (Az., Krm., Tuva) ~ *tiş* (Çağ., Kmk., Kırg., Alt.) ~ *T(>d, ç, ş)İ(<i:, ī, a)Ş(>s, l)*” anlam ve şekil listesiyle kayıtlıdır. Kırgızcada bu fiil, temel anlamda ‘dişlerini sıkmak’ anlamında kullanılsa da eylem mecazlaşma yoluna giderek ‘öfkelenmek, hiddetlenmek’ gibi anlam göstergergelerini de içine alarak anlam dairesini genişletmiştir. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamlarını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Petka tištenip çıdadı. Birok Çapay–Yusup kelbedi, anın «uraa» degen ünü da ugulbadı.*

“Petka dişlerini sıkarak dayandı. Ancak Çapat-Yusuf gelmedi, onun “hurra” naraları duyulmadı.” (MB: 37)

(2) *Kalmurzaev tištenip, kızırañdap, tegerek-çetine şıbıstayt.*

“Kalmurzaev hırslanarak, sinirlenerek, etrafındakilere fısıldıyor.” (KAA: 58)

(3) *Koluñarda kural turganda, andan eç ayanağıla! Cakşısı anın közüñ tazaloo kerek. Oşondo canıñız tınç bolot, – dedi başçı tištene.*

“Elinizde silah varsa kullanmaktan çekinmeyin! En iyisi onu öldürmek lazım. O zaman canımız huzur bulacak, dedi başkan hiddetlenerek.” (CO: 194)

Alıntıladığımız cümlelerde *tišten-* eylemi, (1). cümlede yapılan devinimi betimleyen hareket fiili iken (2) ve (3). cümlelerde ise bir duygu durumunu ifade etmektedir. Bu bağlamda, cümle (1)’de (Eden+Etkilenen) semantik rol yapısı, cümle (2)’de (Deneyimci+Uyarıcı) rol yapısının yerini almıştır. Duygu durumu kapsamında *tišten-* fiilinde deneyimci yani duyguyu hisseden kişi zorunlu istem; uyarıcı neden olan

durum, kişi, olay kime hâliyle seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden duygu bağlamında fiilimiz bu cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.44 tutalan-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *tutalan-* fiili, “öfkelenmek, sinirlenmek” (KRS: 770) anlamlarını karşılamaktadır. K. Seydakmatov’a (1988:228) göre incelediğimiz bu fiil, *tut-* ‘tutmak’ fiiline getirilen fiilden fiil yapma eki –*AlA-* ve dönüşlü çatı eki olarak kullanılan *-n-* ekinin kaynaşp kalıplaşmasıyla *tutalan-* (<*tut-AlA-n-*) şeklinde biçimlenmiştir. Gülensoy’da incelediğimiz fiil kökünün anlam ve şekil listesi, “*tut-* ‘1. elde bulundurmak, ele almak 2. ele geçirmek 3. avlamak 4. anlamak, farkına varmak 5. tevkif etmek 6. kaplamak vb.’ = ET., OT. *tut-* (EUTS, DLT) < *tut-* [~ *tuta-*] KB.: *tutçı, tuçı* (pek çok kez; *tutaşı* < *tutaç-ı-* < *tut-, tuta-*) ~ *tut-* (Az., Kzk., Özb., Trkm., Uyg.) ~ *tot-* (Bşk., TatK.) ~ *tut-* (Çuv.: *tutış-* < *tut-uç-*)” olarak kayıtlıdır. (Gülensoy 2007:935) İncelediğimiz bu fiilin mecazlaşma yoluna giderek anlam dairesini genişlettiğini söyleyebiliriz. Fiilimizin sözcüksel anlamlarını betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Amantur birde tuktuyup, birde kabagın tuyüp surdanıp tutalana berdi.*

“Amantur, kâh yüzünü asarak, kâh kaşlarını çatarak öfkelenmeye devam etti.” (KTS: 1222)

(2) *Daşa tutalanıp aytışa ketti.* “Daşa, hırslanarak cevap verdi.” (KTS: 1222)

(3) *Bettlz açuusuna çıdabay kıcırı kaynap, tutalanıp ketti.*

“Bettlz, sinirden delirmişçesine öfkelenildi.” (ÖK: 11)

(4) *Koş, -dep, emi özü aşığıp, bardık oysanaası ordo karmaşına oop, özü tutalanıp, koş aytıştı.*

“Hoşça kal, dedi. Artık kendisi acele ediyor, aklını tamamen ordo kavgasına vermiş vaziyette, kendince öfkelenerek vedalaştı.” (TKSK: 154)

Duygu durumu bağlamında *tutalan-* fiil, zorunlu ve seçimli tek istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden duygu bağlamında fiilimiz bu cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.45 *tuuralan-* II

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *tuuralan-* II fiili, “hiddetlenmek, sinirlenmek” (KRS: 773) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiilin türediği sözcükler Yudahin’de (KRS: 772-773), *tuura* “1. doğru 2. dürüst, 3. sahi 4. düz, 5. adil, namuslu” ve *tuura-* “1. doğramak, kıymak 2. taklit etmek, yansılamak” isim~fiil şeklinde kayıtlıdır. Fiilin şekil ve anlam bilgisiyle ilgili olarak ‘sinirlenmek, hiddetlenmek’ gibi duygu durumunu açıklayan ve etimolojik olarak da bunu destekler nitelikte ikna edici bir önermeye veya bilgiye rastlamadık. Kırgız dilinde bu fiilin muhtemelen *tuura-* ‘doğramak’ kelimesinin kök halinden türediğini ve anlam bakımından bir ilişkinin ancak mecazlaşma yoluna giderek sağlanabileceğini düşünmekteyiz. Kırgız Türkçesinde çok yaygın şekilde kullanılmayan bu eylemimizin semantik anlamını betimleyen örnek cümlelerimiz şöyledir:

(1) *Talaada catkan mal barbı, -dep bayın caktırbay tuuralandı baybiçe.*

“Tarlada yatan hayvan var mı? -diyerek kadın, hoşlanmadığı zengin adama hiddetlendi.” (OK: 215)

Duygu durumu bağlamında incelediğimiz eylemimiz tek zorunlu istem gerektiren (-) son noktalı görünüştedir. Uyarıcı kime hâliyle söz diziminde sorgulanabilir. Eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel olarak başlatılmıştır. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri de göz önüne alındığında eylem olumsuz değerle işaretlenir.

4.4.46 *tüksüy-/tüksöy-*

Kırgız Türkçesinde *tüksüy-/tüksöy-* fiili, karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam açısından KRS’de eylem kütüğü, “1. tüylü gözükmek, tüylü yüzlü olmak 2. *mec.* kin beslemek, nefret duymak” (KRS: 779) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiilin kökü, Clauson’un (1972:433)

sözlüğünde Mon. DA maddesinin *tü:* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, bu kelimenin şekil ve anlam listesiyle ilgili görüşü şöyledir: “Temelde ‘vücutta bulunan kıl’ (*saç* ‘baş üzerinde bulunan kıl’; *kıl* ‘sert tüy, kıl’ ve *yü:g* ‘yün’ kelimelerine karşılık) ama aynı zamanda Hakaşçada bazen ‘yün’ anlamıyla da kullanılmaktadır. Kaşgarlı ve diğer çeviri eserlerde kendine özgü anlamları da bulunmaktadır. Uygurca metinlerde kelimenin sıklıkla *tuu* şeklinde görüldüğünü, Orta Döneme gelindiğinde muhtemelen kelimenin *tüg* haline dönüştüğünü, ayrıca and birçok modern ve tarihi şivelerde *tüg/tük*; SW Osm., Tkm. *tüy* şekillerinde kayıtlı olduğunu ifade eder.” (Clauson 1972:433) Gülensoy’da (2007:951) incelediğimiz fiilin kökü, “*tüy* ‘insan ve hayvanların üzerinde bulunan kıl’ = ET. *tü ~ tük ~ tüü ~ tüy* (EUTS, 256) ~OT. *tük* ‘tür, kıl, saç’ (DLT) < *tū* [k/y] ~ *tüy* (Trkm.) ~ *tük* (Az., Kırg., Özb., Uyg., Ker.) vb.” anlam ve şekil listesiyle verilmiştir. Kırgız Türkçesinde bu fiil, temel anlamda ‘tüylü gözükmek, tüylü olmak’ gibi anlamları karşılarken mecazlaşma yoluyla fiil, ‘nefret duymak, kin beslemek’ gibi anlamları kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Tüksüyüp- tüktöyüp, çaçın cıyalbay cüröt.*

“Saçlarını toplayıp taramadan perişan halde geziyor.” (KRS: 779)

(2) *Kaardanıp tüksüyüp/ Kökdöönün cini karmadı.*

“Kahırlanıp, kinlenerek/ Kökdöön’ün cinleri tepsine çıktı.” (KTS: 1231)

Taramalardan alıntıladığımız (1). cümlede *tüksüy-/tüksöy-* fiili, yapılan devinimi betimleyen hareket fiili iken (2). cümlede ise bir duygu durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla cümle (1)’de (Eden+Etkilenen) semantik rol yapısı, cümle (2)’de (Deneyimci+Uyarıcı) rol yapısının yerini almıştır. Duygu durumu kapsamında *siygelekte-* fiilinde deneyimci yani duyguyu hisseden kişi zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay kime hâliyle seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden duygu bağlamında fiilimiz bu cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.4.47 ürpöndö-

Kırgız Türkçesinde *ürpöndö*- hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam açısından eylem kütüğü, “1. tüyleri kabartmak (kuş vb.) 2. *mec.* hiddetlenmek, kızgın olmak” (KRS: 824) anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan’da (1974:637) incelediğimiz bu fiil, *ürper*-/ *ürpöy*- fiillerinin alt maddelerinde, “1. yukarı doğru kalmak, dikleşmek (saç, kıl vb.) 2. dağınık, taranmamış, yapışık olmak (saç vb.) 3. *mec.* tepesi atmak, öfkelenmek, hiddetlenmek 4. ürpermek, titremek, üşümek, ürperti duymak” anlamlarıyla kaydedilmiştir. Sevortyan, “*ürper*- ~ *ürpöy*- ve bu fiillerin türevlerinin -(a)r-/-ay- gibi eklerle biçimlendiğini, fiilin kökünün muhtemelen **ürp* taklidi sesinden türemiş olabileceğini ve bu taklidi sözden türeyen fiilin sadece Kırgız Türkçesinde *ürpö*- < **ürp* + -a- ‘kızmak, öfkelenmek’ anlamlarıyla yaşadığını belirtir.” (1974:637) Gülensoy’un eserinde bu fiil, “*ürper*- ‘1. korku, tiksinti, üşüme vb. yüzünden tüylerin dikilip derinin nokta nokta kabarmasıyla görülen ani titreme’ = OT. *ürpek*-, *ürper*-, *örpeş*-, *orpat*- ‘(tüy) ürpermek’ (DLT: *ürpek* ‘tüyleri ürpermiş insan veya hayvan’; *örpeş*- birbirine karşı kabarmak) < *ür*-/*ör*-/*or*- ‘yükselmek’+ -p-(e)r-” şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. (Gülensoy 2007:996) Kırgızcada bu fiil, temel anlamda ‘korku vb. sebeplerle tüylerin kabarması’ anlamında kullanılsa da eylem mecazlaşma yoluna giderek ‘öfkelenmek, hiddetlenmek’ gibi anlam göstergeçlerini de içine alarak anlam dairesini genişletmiştir. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamlarını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Men bierge kaydan kelip cüröm? - dedim adegende ele başka sözgö kelbey ürpöndöp.*

“Ben buraya nasıl geldim?- dedim, daha sohbete başlamadan hiddetlenerek.” (KA: 410)

(2) *Erten beri özü katarduu adamdarga ürpöndöp turat.*

“Sabahtan beri kendi yaşındaki kişileri hiddetlenip duruyor.” (KTS: 1279)

Alıntıladığımız tümcelerde *ürpöndö*- fiilinde deneyicimci yani duyguyu hisseden kişi olarak zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay kime hâliyle seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz.

Deneyimcide eylemin oluşturduğu duygu durumu dereceli bir görünüşe sahiptir. Bu anlamda fiil, sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.4.48 zaarkan-

Kırgız Türkçesinde geniş anlam yelpazesine sahip olan *zaarkan-* fiili, “1. iğrenmek, huysuzlanmak, kudurmak; nefret hissetmek 2. korkmak” (KRS: 520) anlamlarında kullanılan Farsça kökenli duygu fiilidir. Farsça *zehr* “zehir, ağı” (FD: 1175) anlamlarına gelen bu sözcük, Kırgızcaya geçerken anlam bilgisi yönüyle bir değişikliğe uğramamıştır. Ancak bazı fonetikselsel değişimler sonucunda iç seste bulunan /h/ sesi düşmesi ve damak uyumu neticesinde /e/ ünlüsü kalınlaşmasıyla kelime Far. *zehr* >> Kırg. *zaar* şeklinde biçimsel değişikliğe uğramıştır. (Kasapoğlu Çengel 2005:75-102) İncelediğimiz bu fiil, *zaar* ismine getirilen Kırgızcada çok işlek olmayan *-gAn-* fiilden fiil yapma ekini almasıyla *zaarkan-* (<*zaar-kan-*) şeklinde biçimlenmiştir. Bir duygu göstergesi olarak *zaarkan-* fiili taradığımız metinlerde deneyimcinin hoşuna gitmeyen, durumlar veya düşüncelerin sebep olduğu duygu durumlarını karşılamaktadır:

(1) *Arzıkul emi mintip kanı kaynap, Akuncanga zaarkanıp, tişterin kıcıratıp oturat.*

“Arzıkul şimdi böyle kendini kaybedip Akuncan’a öfkelenerek dişlerini gıcırdatıyor.” (KTS: 524)

(2) *Askar tamekisin udaa-udaa sorup catsa, öz denem uulanıp catkanday zaarkanıp oturdum.*

“Askar, sigarasından art arda fırt çektiğinde, sigaradan kendi vücudum zehirleniyormuş gibi nefret ettim.” (KTS: 524)

(3) *Bul bıkı-çıkı maşına tetiklerine akılım kantip cetet dep zaarkandım.*

“Bu çerçöp makine parçalarına nasıl aklım yeter diye iğrendim.” (KTS: 524)

İncelediğimiz bu fiil, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı, kime veya kimden hâliyle söz diziminde zorunlu istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik yönüyle eylem söz diziminde taşıdığı anlama bağlı olarak, istemli (bağımlı) İB ve istemsiz DB görünüşleriyle bulunabilir. Fiilin belirttiği duygu durumunda sürerlilik birinci anlamıyla (-) son noktalı, ikinci anlamıyla ise (+) son noktalıdır. Eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin menhuniyetsizliğini ifade ettiğinden olumsuz değer taşımaktadır.

4.5 Deneyimci Öznenin Özerkliğe Karşı Kuşku, Utanç, Çekinme, Heyecan, Özgüven Eksikliği Durumunu İfade Eden Duygu Fiilleri

4.5.1 ardan-

Kırgız Türkçesinde *ardan-* fiili, “1. utanmak, arlanmak 2. sinirlenmek, öfkelenmek, darılmak” (KRS: 66) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni, Arapça *âr > ar* “utanma” (FD: 34) anlamında kullanılan kelimeye dayanmaktadır. Kırgızcada bu fiil, isimden fiil yapma eki olan *+da-* ekinin fiilden fiil yapma eki olan *-n-* ekiyle kaynaşmasıyla *ardan-* (<*ar+da-n-*) şeklinde biçimlenmiştir. Genel anlamda Kırgızcadaki Arapça alıntı kelime kökünün, anlam bilgisi düzeyinde de değişikliğe uğramadığı görülmektedir. Deneyimcinin utanma duygusunu betimleyen fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Raykomdun sekretarı Kalmurzaevdi oşentip çakırıssa, al kişi ardanıp turgan.*

“Bölge komitesinin sekreteri Kalmurzaev’i öyle çağırssa, o utanıp dururdu.” (KAA: 62)

(2) *Özü basıp kelip uçuraşkandan ardanıp catkan go!*

“Kendisi gelip selâmlaştığından utanmış olabilir!” (KTS: 111)

(3) *“Taz!” dep tamaşalap koyso ele ardana tüştü.*

“Kel!” diye şakalarsa hemen güceniverdi.” (KTS: 111)

Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerde deneyimci özne, zorunlu istem konumunda olup etkiyi çıkaran uyarıcının söz dizimsel düzeyde bir boşluk doğurmadığı görülmektedir. Şöyle ki *ardan-* eylemi neyden, kimden gibi tamlayıcılarla kullanılmasa da veya başka bir deyişle yüzey yapıdan silinse de, dil bilgisel açıdan fiil istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımaz. Cümleyi okuyan veya dinleyen kişi istem boşluğunu zihninde diğer tamlayıcılar yardımıyla doldurabilir. Sözcüksel anlam bilim açısından belirlediğimiz kriterlere göre, *ardan* - fiili durum görünüşüne sahip, (-) son noktalı, içsel başlatılmış bir fiildir. Kırgız kültürel değerleri göz önünü aldığımızda semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.5.2 ardık- II

Durum görünüşüne sahip olan *ardık-* II fiili, Kırgız dilinde “utanmak, utanç duymak, pişmanlık hissetmek” (KRS: 67) anlamlarında kullanılmaktadır. Bu fiil, Arapça kökenli olup (bkz. bölüm 4.5.1.) *ar* ismi üzerine getirilen /ı/ yardımcı sesi ve +*k-* isimden fiil yapan ekle biçimlenmiştir. Fiilin biçimlenmesinde rol oynayan ekle ilgili Kasapoğlu Çengel (2005:128), “Bu ekin tarihi yazı dillerinde ve Türk lehçelerinde canlı bir kullanıma sahip olduğunu, Kırgız dilinde Türkçe kelimelerle ve alınma sözcüklere eklenerek daha işlek bir kullanım gösterdiğini ifade eder.” Fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Bütkün boyum dürüldöp, ardıgıp, cürögüm dük dük sogup turganın gana sezdim.*

“Bütün bedenim ürperip, utanıp yalnızca yüreğimin şiddetli çarptığını hissettim. (KTS: 367)

(2) *Ardıkkın Abdike balkim ayılña cakpayt münösün.*

“Utanın Abdike, belki çevrenin hoşuna gitmez karakterin.” (KTS: 112)

(3) *Okuudan çığıp kalıp, ardıgıp cüröt.*

“Çalışmalarında geride kalmıştır ve şimdi pişmanlık duymaktadır.” (KRS: 67)

Alıntıladığımız cümlelerde *ardık-* eylemi duygusal bir durumu betimler ve ifade edilmek istenen durum yazın alanda tek zorunlu isteme bağı olarak deneyimci özne ister. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumsuz değer taşımaktır.

4.5.3 *arsarsı-*

Kırgız Türkçesinde *arsarsı-* duygu fiili, “şüphe içinde olmak, kuşkulananmak, kararsızlık içinde bulunmak, tahminler içinde bocalamak” (KRS: 69) anlamlarına gelmektedir. Taradığımız etimolojik sözlüklerde incelediğimiz fiile ve bu fiilin kökenine dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak Yudahin’in sözlüğünde *arsarsı-* fiilinin *arsar* “şaşkın, tereddüt ve şühpe içinde bulunan” (KRS: 69) kelimesinden türetilerek biçimlendiği kaydedilmiştir. Durum görünüşüne sahip olan fiilimiz Tarihi yazı dillerinde çok az örneği bulunan ancak Kırgızcada işlek bir kullanıma sahip olan, ünlü uyumuna girerek isimlere eklenen *+sı-/+si* ekiyle *arsar > arsar+sı-* şeklinde biçimlenmiştir. (Kasap Çengel 2005: 133) Kırgız Türkçesinde çok yaygın şekilde kullanılmayan bu eylemimizin semantik anlamını betimleyen örnek cümlelerimiz şöyledir:

(1) *Mani Yaso mandayındagı akniyet adamdı cıluu köz menen karap, birok saal arsarsıp turdu.*

“Mani Yaso, önünde oturan iyi niyetli kişiye güzel gözle bakıyor, ama az da olsa tereddüt ediyordu.” (AK: 321)

(2) *Stanislavskiy teatrdın tarbiyalık maselelerin çeçüüdö eç ubakta arsarsıgan emes.*

“Stanislavskiy, tiyatronun terbiye problemlerini çözme konusunda hiçbir zaman kuşkuya düşmemiştir.” (KTS: 116)

(3) *Öz coobuna özünün işenimi cetpey. Dinara arsarsıp toktoldu.*

“Kendi cevabına kendisinin bile güveni yok. Dinara kuşkulananarak durdu.” (KTS: 116)

Metinlerden alıntılادیımız örnek cümlelerde deneyimci özne, zorunlu istem konumunda olup etkiyi ortaya çıkaran uyarıcının söz dizimsel düzeyde bir boşluk doğurmadığı görölmektedir. Yani *arsarsı-* fiili uyarıcı istemiyle kullanılmasa da dil bilgisel açıdan fiil istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımaz. Sözcüksel anlam bilim açısından belirlediğimiz kriterlere göre fiilimiz, durum görünüşüne sahip, (-) son noktalı, içsel başlatılmıştır. Kırgız kültürel değerleri göz önünü aldığımızda anlamsal yönden fiilimiz genel olarak olumsuz duygu değeri taşımaktadır.

4.5.4 aybık-

Kırgız Türkçesinde *aybık-* fiili, “utanmak, sıkılmak, çekinmek” (KRS: 29) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni, Arapça “*ayb* ‘utanılacak şey, kusur, ayıp, leke’ (FD: 55) anlamlarında kullanılan kelimeye dayanmaktadır. Kırgızcada Arapça alıntı kelimelerin sonundaki /b/ sesi Kırgız Türkçesinde tonsuzlaşarak /p/ sesine dönmektedir. Ancak bu ünsüz ek alıp iki ünlü arasında kaldığı zaman tekrar tonlularak /b/ye dönmektedir. İncelediğimiz bu fiilde tonsuzlaşma hadisesi görölmemektedir. Alıntı kelime olan *ayb* sözcüğü üzerine getirilen /ı/ yardımcı sesi ve +k- isimden fiil yapan ekle fiilimiz *aybık-* (< *ay(ı)b-ı-k*) şeklinde biçimlenmiştir. Deneyimcinin utanma, sıkılma duygusunu betimleyen fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntılادیımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Sara berki ayaldan aybıgıp unçukpadı.*

“Sara, öbür kadından çekindiği için ses etmedi.” (KA: 329)

(2) *Coldoşu Abdıkasımdan aybıgıştıbtı, aytör uşak tıyıldı.*

“Eşi Abılkasım’dan mı utandılar, kim bilir, kısacası dedikodu kesildi.” (KSA: 20)

(3) *Arı aybıgıp, arı canday körgön atanı ayoo sebebinen Batiyna da biraz cumşargansıdı.*

“Hem çekindiği hem sevdiği babasına acımasından dolayı Baiyna da biraz yumuşamış gibiydi.” (KTS: 42)

(4) *Atay da baruudan aybıktı.* “Atay da gitmeğe cesaret edemedi.” (KTS: 42)

İncelediğimiz bu fiil, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı, kimden hâliyle söz diziminde zorunlu istem pozisyonunda olup, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalıdır. Eylem tümcedeki anlama bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit duygu değeriyle işaretlenememektedir.

4.5.5 caltayla-

Kırgız Türkçesinde *caltayla-* fiili, “kararsız olmak, şaşırmaq; mahcup olmak, utanmak, sıkılmak, biraz korkmak, çekinmek” (KRS: 223) anlamlarına gelmektedir. Sevortyan’da (1989:101) incelediğimiz bu fiil, “duygu durumu anlamıyla Kazakça, Karakalpakça ve Kırgızcada ‘şaşırmak, korkmak, unutulmak’ gibi anlamlarıyla da yaşamaktadır.” Fiilin betimlediği diğer anlamları çeşitli varyantlarda diğer çağdaş Türk lehçelerinde varlığını korumuştur. Sevortyan, fiilin kökünün muhtemelen *calt ~ yalt* ses taklidi kelimelerden türemiş olabileceğini belirtmektedir. (Sevortyan 1989:101-102) Kırgız Türkçesinde ünlüyle biten isimlere +y-; ünsüzle biten isimlere de ünlü uyumuna göre +(i)y-/(i)y, +ay-/ +ey-, +oy-/ +öy- eklerinden biri gelmektedir. (Kasap Çengel 2005:135-136) Benzer şekilde incelediğimiz bu fiil, +ay- ekininin +la- fiilden fiil yapma ekiyle kaynaşması sonucunda biçimlenmiştir. Fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kapsalañdın kagacutkan sözdörün ugup Kerez caltayladı.*

“Kapsalan’ ın korkutan sözlerini dinleyerek Kerez çekindi.” (KTS: 401)

(2) *Al, menden caltaylap, kele albayt.*

“O, benden utanıp gelmiyor.” (KRS: 223)

(3) *Kakeley calgız Sayradan caltayladı.*

“Kakeley, sadece Sayradan çekiniyor.”

(4) *Sottun aldında, sözün aytalbay, caltaylay kaldı.*

“Mahkeme (hâkim) önünde, sözünü söyleyemedi, şaşırıp kaldı.” (KRS: 223)

Yukarıda (1), (2) ve (3). örnek alıntılarda yer alan *caltayla-* eylemi, iki zorunlu isteme bağılı olarak deneyimci özne ve uyarıcıyla sözdiziminde yer alır ve farklı anlamsal durumları betimler. Örnek (4)'te ise eylem deneyimci özne konumunda olan tek zorunlu isteme ihtiyaç duyar. Süreklilik özelliği yönünden fiilin ilk üç almamda anlamda da kullanımı (-) son noktalı iken, (4). örnekte ise (+) son noktalı olarak değerlendirilir. Aynı şekilde eylemin isteklilik açısından ilk üç örnekteki kullanımı istekli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşünde iken (4). Örnekteki kullanımı ise dışsal başlatılmış DB görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında verilen ilk üç örnek cümlede eylem olumsuz değer taşıırken (4). Cümle olumlu veya olumsuz bir değer taşımamaktadır.

4.5.6 *çooçurka-*

Kırgız Türkçesinde oldukça geniş anlam dairesine sahip olan *çooçurka-* fiili, “çekinmek, kaçınmak, utanmak, sıkılmak, yabancılaşmak” (KRS: 868) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil, *çoçu-* (bkz. bölüm 4.4.16.) fiilinden *çoçu-* ~ *çooçu-* ‘korkmak, ürkmek’ > **çooç+(u)rka-* şeklinde gelişim göstererek biçimlenmiştir. A. Von Gabain, *Eski Türkçe Grameri* adlı eserinde; “Eski Türkçede bazen esas fiil bazen tasviri fiil olarak kullanılan *er-* fiilinin Karahanlı ve Harezmi sahalarında da aynı biçimde kullanıldığını, Çağatay Türkçesinde kök hecede *e>ê* değişmesi sonucu *êr-* ve *ê-* biçimlerinde yazılı metinlerde kayıtlı olduğunu belirtir. Batı Türkçesinde ise tam tersine *i-* şeklinde kullanılan *ekin* çekim sahasının daraldığını dile getirir.” (Gabain 1988:248) Kasap Çengel (2005:132), “ünlüyle biten isimlere doğrudan eklenen *+rka-* ekinin Eski Türkçe döneminden itibaren örneğine rastlandığını ve Kırgız Türkçesinde çok fazla işlek olmadığını ifade etmektedir.” Kırgız Türkçesinde çok yaygın şekilde kullanılmayan bu eylemimizin semantik anlamını betimleyen örnek cümlelerimiz şöyledir:

(1) *Uulum bizden çoçurkap kalıptır. Anı Kadı ecem bağıp catpadıdı. Eç nerse emes, akırındık menen könüp catat.*

“Oğlum bize yabancılaşmış. Ona Kadı ablam bakıyordu ya. Neyse, önemli değil, yavaş yavaş alışıyor” (CO: 222)

(2) *Anın öksüy tüşkötün körgön eki politsya çoçurkap eki caka çetty berişti.*

“Onun gücünün gittiğini gören iki polis, ürkerek iki kenara çekildi.” (AK: 124)

Taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerde *çooçurka-* fiili genel anlamda deneyimcinin çekinme, korku, yabancılık duygu halini betimlemektedir. Duygu durumu bağlamında fiil, zorunlu ve seçimli tek istem gerektiren cümledeki anlamına göre (+) son noktalı veya (-) son noktalı görünüş özelliği göstermektedir. Seçimli istem yüzey yapıda kimden hâliyle sorgulanabilir. Eylemin belirttiği durum cümledeki anlamına göre kimi zaman isteğe bağlı gerçekleştiği için isteklilik işçsel, kimi durumlarda da dışsal şekilde başlatılmıştır.

4.5.7 *iyen-*

Kırgız Türkçesinde *iyen-* fiili, “utanmak, sıkılmak” (KRS: 297) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil Clauson’un eserinde Dis. V. AYM-maddesinin *eymen-* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, *eymen-* fiili hakkında şu açıklamayı yapar: “*eymen-* ‘utangaç olmak, utanmak (bir şeyden veya birinden, Datif veya Ablatif)’; Uygurcada nadirde olsa *ay-* şeklinde yazımının görülmesi bu kelimenin *imen* şeklinde okunmadığının kanıtı olarak görülebileceğini ifade eder. Çağ. XV. yy.da *eymen-* ‘utanç duymak, sıkılmak, ihtiyatlı olmak ve utanmak’; *inmen-* şeklinde yazımının hatalı olduğunu belirtirek, kelimenin Kom. XIV. yy.da ‘utanmak’ *emen-/imen-* şekillerinde görüldüğünü dile getirir. Osm. XIV. yy.da *eymen-* ‘sıkılğan olmak, utanmak’ anlamlarını karşıladığını kaydetmiştir.” (Clauson 1972:273) Kırgız Türkçesinde kelime başındaki /i/ sesinin yerini /e/ sesi alarak *eymen* ~ *iyen* haline dönüşmüştür. Genel anlamda incelediğimiz kaynaklardan da yola çıkarak bu fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Başkalar Tagay biydin közün karagandan iymense Kiraanı gana tike tiktey alçu.*

“Başkaları Tagay Biy’in gözlerine bakmaktan çekinirken, bir tek Kiraan ona dimdik bakardı.” (Kİ: 68)

(2) *Canagı kişini taanyt beleñ? Ooba,-dedi Sara iymene. Uyatı cok kişi go. Uşu saga okşogon caş kızga köz artıp cürgön.*

“Onu tanıyor muydun? Evet, dedi, Sayra utanarak. Yüzsüz biri sanırım, senin gibi genç kıza göz diktiğine göre.” (KA: 329)

Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerde *iyen-* eylemi, duygusal bir durumu betimler ve ifade edilmek istenen durum yazın alanda iki zorunlu isteme bağlı olarak deneyimci özne ve uyarı ister. Uyarıcı istem yüzey yapıda kimden veya neyden hâliyle sorgulanabilir. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumsuz değer taşımaktır.

4.5.8 kopulda-

Kırgız Türkçesinde *kopulda-* fiili, “telâşlanmak, huzuru kaçmak, huzursuzlanmak” (KRS: 405) anlamlarında kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde çok fazla işlek olamayan bu fiil ilk bakışta Arapçadan alıntı kelimeden (*havf* > *koop* ‘korku’) edilgen çatıyla türetilen bir fiil gibi gözüксе de etimolojik olarak bunu destekler nitelikte ikna edici bir önermenin taradığımız etimolojik sözlüklerde ortaya konulmadığını tespit etmekteyiz. (bkz. bölüm 4.4.29.) Kırgız Türkçesinde deneyimcinin içinde bulunduğu sıkıntılı, huzursuz, kötü durumu betimleyen incelediğimiz bu fiil taradığımız metinlerde ‘rahatsız, huzursuz olmak’ anlamında kullanıldığı sadece 1 cümle tespit edilmiştir:

(1) *Alıs bolgonduktan samolyotlordu acırata albay, biz kopulday başladık.*

“Uzak olduğu için uçakları ayırt edemedi, biz huzursuzlanmaya başladık.” (KTS: 743)

Alıntıladığımız tümcede deneyimci özne, zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı tümcede açık şekilde işaretlenmemiş olsa da cümle dilbilgisel anlamda uyarıcı tamlayıcıya gereksinim duymamaktadır. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin kullanımı (-) son noktalı olarak, isteklilik açısından istemli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemin ifade ettiği durum olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.5.9 namıstan-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü özellik gösteren *namıstan*-fiili, “1. utanmak 2. gücenmek, küsmek” (KRS: 551) anlamlarında kullanılan Arapça kökenli duygu fiilidir. Arapçada, “1. kanun, nizam 2. ar, edep, hayâ, ırz 3. temizlik, doğruluk 4. Allah’a yakın olan bir melek” (FD: 805) anlamlarına gelen *nāmūs*>*namıs* sözcüğü üzerine getirilen *+ta-* isimden fiil yapan ekin *-n-* dönüşlülük ekiyle birleşip kaynaşmasıyla biçimlenmiştir. Ayrıca Arapçadan Kırgızcaya geçen bu kelimenin ikinci hecesinde yer alan /ū/ sesi ünlü düzleşmesine uğrayarak /ū/ > /ı/ şekline dönüşmüştür. Kırgız Türkçesinde *namıs* “namus, şöhret, iyi nam, soy, şeref 2. incitme” (KRS: 551) anlamlarını karşılamaktadır. Semantik anlamda incelediğimiz bu fiilde de görüldüğü gibi Kırgızcadaki Arapça alıntı kelimeler, ses olaylarının yanında bazen anlam bilgisi düzeyinde de değişikliğe uğramaktadır. Bu kelimelerin bazıları Arapçadaki birçok anlamından sadece birine işaret eder duruma gelmekte, bazıları ise Arapçadaki anlamının yanında başka bir anlama da işaret etmeye başlamıştır. Bazıları da Arapçadakinden tamamen farklı anlama veya anlamlara işaret ederek anlam kaymasına uğramakta eski anlamından tamamen uzaklaşabilmektedir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kandın başın attayt dep/ Namıstanıp kalganda.* “Han’ı çiğnedi diye, gücenip kaldığında.” (KTS: 961)

(2) *Birok adam özünön özü cıgilganı turgan ölmösök emege bekerinen cem bolğusu kelbey, katuu namıstandı.*

“Ama o (kişi), kendi kendine düşecek gibi duran hâlsiz birine, boşuna yem olmak istemiyor, çok utanıyordu.” (ÖK: 51)

(3) *Noruzbayga küyütü küç Kalpak baatırdın cesiri kol salğanda, kök cal eren ‘oo kırğızdar, erkegiñer cokpu’ degeninen ulam, namıstangan Tölöbay degen cigit ayaldın kolunan kılıçtı alıp, Noruzbaydın suroosun orundaptır, dep kanaattangan tarizde Ormon handı karadı Cantay biy.*

“Kalpak Bahadır’ın acısı büyük dolu Noruzbay’a saldırınca kök yeleli eren; “Hey Kırgızlar, erkeğiniz yok muydu (bana saldıracak)” demiş. Utanan Tölöbay adlı

yiğit, kadının elindeki kılıcı alıp, Noruzbay'ın sualine cevap vermiş, dedi memnuniyet duyarcasına Ormon Han'a bakan Cantay Bey.” (OK: 145)

İncelediğimiz *namıstan-* eylemi, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hissedenden öznedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktır.

4.5.10 öröpkü-

Kırgız Türkçesinde *öröpkü-* fiili, “heyecana gelmek, heyecanlanmak” (KRS: 297) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Taradığımız etimolojik sözlüklerde incelediğimiz fiile ve bu fiilin kökenine dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Dolayısıyla fiille ilgili etimolojik sözcüklerden ulaştığımız kesin bir bilgiden bahsetmemiz mümkün değildir. Kırgız dilinde bu fiilin Eski Türkçeden beri kullanılan *ör-* I ‘örmek’ (DLT, IV:462) ve *ör-* II ‘yukarı çıkmak, yükselmek, kopmak, belirmek, ayağa kalkmak, ayaklanmak’ (OA: 126) fiillerinden *ör-* II fiiliyle semantik ve fonetik açıdan bir ilişkisi olduğunu düşünmekteyiz. Sevortyan, *ö:r/ör ~ ör-/ör-* biçimlerinde ele aldığı ikili kökün Türkçe ve Moğolca için ortak bir kök olabileceğini ifade etmekte ve fiilin ‘yükselmek, çıkmak, dimdik durmak (saç, kıl), yükseklik vb.’ sözcüklerle ilişkili olduğunu düşünmektedir. (Sevortyan 1974:544) Muhtemelen Kırgız Türkçesinde bu fiil, ‘yükseklik, yüksek bir yere çıkma, tırmanma’ gibi durumlarda görülen korku ve bu korkunun heyecana dönüşmesiyle kişinin verdiği tepkilerle bağlantılı bir şekilde anlam genişlemesine uğrayarak anlam dairesini genişletmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Öröpküy kaşgan cüröğü emdigiçe basılğan emes.*

“Heyecanlanan yüreği henüz sakinleşmedi (dinmedi).” (KRS: 297)

(2) *Kulağı birdemeni çalıp kalsa, anı ar kimderge ayta bergisi kelip, öröpkup turgan adamdar da bolboy koyboyt.*

Bir şeyler duysa, onu birilerine söylemek isteyen, heyecanlanan insanlar da vardır. (KTS: 1029)

(3) *Adilet köpkö deyre bayeksinin kuçağınan çıkpay öröpküy turdu.*

Adilet, uzun süre abisinin kucağından çıkmadan heyecanlanarak durdu.” (KA: 62)

İncelediğimiz bu duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hissedenden öznedir. İsteklilik yönüyle, istemsiz (bağımsız), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olmadığı için de sürerlilik (+) son noktalıdır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.5.11 sürdö-

Kırgız Türkçesinde oldukça geniş anlam dairesine sahip olan *süрдө*- fiili, “utanmak, kaçınmak, sıkılmak, tereddüt etmek, şaşırmak” (KRS: 868) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Taradığımız etimolojik sözlüklerde incelediğimiz fiile ve bu fiilin kökenine dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Tarihi yazı dillerinde birkaç fiilde görülen, Kırgızcada herhangi bir değişikliğe uğramadan asli şeklini *+da-/+dö-* olarak devam ettiren, isimden fiil yapan bu ekin incelediğimiz fiili biçimlendirdiğini düşünmekteyiz. İncelenen bu fiil, Yudahin’in sözlüğünde de kayıtlı olan, *sür* I. “heybet; heybetli ve kurumlu görünüş, azamet, kurum, kurulma; sürü bar kişi: heybetli ve kendisine karşı başkalarının ihtiramını telkin eden çehreye malik olan adam” ve *sür* II. “açık havada kurutulmuş (et, balık); sür et: açık havada kurutulmuş et.” (KRS: 672) eş sesli sözcüklerden olan *sür* I kelimesinin anlam kötüleşmesine uğraması sonucunda anlam dairesine ‘utanmak, kaçınmak, sıkılmak’ gibi olumsuz yeni anlamlar katmıştır. Kırgız Türkçesinde çok yaygın şekilde kullanılmayan bu eylemimizin semantik anlamını betimleyen örnek cümlelerimiz şöyledir:

(1) *Kantse da er Tagay emespi, andan süрдөгөнүн bilgizbey, tamagı oorup atkan kişiçe bir cötkürüp aldı.*

“Ne de olsa Tagay Bey ya, mahçup olduğunu belli etmeden, boğazı ağrıyormuşçasına öksürdü.” (Kİ: 38)

(2) *Ortodogu cımcırttıк köбүн сүрдөттү.* “Ortadaki sessizlik çoğunu afallattı.” (CO:55)

Alıntıladığımız cümlelerde *sürdö-* eylemi duygusal bir durumu betimler ve ifade edilmek istenen durum yazın alanda zorunlu isteme bağı olarak deneyimci özne ister. Fiilin betimlediği duygu durumu dereceli bir görünüşe sahip olmadığı için her iki anlamda kullanımı sürerlilik (+) son noktalı görünümündedir. Fiilin belirttiği durum istemsiz bir şekilde gerçekleştiği için isteklilik dışsal görünüşe sahiptir. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit bir değerlerle işaretlenememektedir.

4.5.12 şeksi-

Kırgız dilinde durum görünüşüne sahip olan *şeksi-* fiili, “şüphelenmek, şüphe içinde olmak, kuşkulananmak” (KRS: 905) anlamlarında kullanılan Arapça kökenli duygu fiilidir. Arapçada *şakk* “1. yarma, yarıma, çatlama; yırtma, paralama; kırma 2. yarı, çatlak” (FD: 977) anlamlarına gelen bu sözcüğün ikinci hecesindeki /a/ sesi Kırgızcaya geçerken inceliş /e/ sesine dönüşmüştür. Fonetik anlamda değişikliğe uğrayan kelime Ar. *şakk* > Kırg. *šek* ‘şüphe’ (KRS: 905) anlamıyla anlam bilgisi yönüyle de Arapçadaki anlamından uzaklaşmıştır. İncelediğimiz bu fiil, Eski Türkçede az örneği bulunan +sı-/+si- isimden fiil yapma ekini alarak biçimlenmiştir. Bu ek eklendiği isme “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamlarına gelen eylemler türetmektedir. (Kasapoğlu Çengel 2005:133) Diğer birçok alıntı kelime de görüldüğü gibi semantik anlamda incelediğimiz bu fiilde de ses olayının yanında anlam bilgisi düzeyinde de bazı değişiklikler görülmektedir. Arapçadakinden tamamen farklı anlamları işaret ederek anlam kaymasına uğramıştır.

Fiilimizin semantik yönünün daha iyi anlaşılması için taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümleler şunlardır:

(1) *Umutu kulunuñdun esep cetkis, sen da şeksintpey adal emgek kıl.*

“Oğlunun ümitleri hadsiz hesapsız, sen da şüphelenme (kuşku duyma) helal yolla geçimini sağla.” (KTS: 1376)

(2) *Oşol cerde şayx-ul-İslam Sagizaadadan başkası, munu bilip kelğen, Alimbek datkanı şeksintpey ortogo alıp turuş vazıyfası tapşırılğan öñköy kutumdar eken.*

“Oraya Şeyhülislam Sagizade dışındaki herkes bunu bilerek gelmiş, (onlar) Alimbek Datka’yı şüphelendirmeden ortalarına alma vazifesi alan hainlermiş.” (TKSK: 155)

İncelediğimiz *şeksi-* duygu fiili, durum görünüşüne sahip iki istemli eylemdir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hissedenden öznedir. Uyarıcı söz diziminde kimi hâliyle seçimli istem konumundadır. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumlu veya olumsuz sabit bir değerlerle işaretlenememektedir.

4.5.13 *şekten-*

Kırgız Türkçesinde *şekten-* fiili, “kuşkulanmak, şüphelenmek” (KRS: 905) anlamlarıyla köken ve anlam bilgisi ve sözcüksel görünüş yönüyle *şeksi-* fiiliyle benzerlik göstermektedir. (bkz. bölüm 4.5.13.) Kırgız Türkçesinde bu fiil, Arapça kökenli *şakk* > *şek* ismine getirilen *+ta-n-/te-n-* isimden fiil yapma ekinin */-n-/* dönüşlülük ekiyle kaynaşmasıyla *şek* > *şek+te-n-* halini almıştır. İncelediğimiz bu fiil Arapçadaki anlamından uzaklaşarak anlam genişlemesi yoluyla deneyimcinin ‘kuşkulu, şüpheli’ duygu durumunu ifade etmektedir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Bul kim? — Karı keñeşçi şektenip tiktedi. bala kezden birge öskön kurdaş, sırdaş Camilaga şektenip tiktep, aga da batına albay, kaysalanıp, kıncılıp çekesin bastı.*”

“Bu da kim? Yaşlı danışman şüphelenerek baktı. Çocukluğundan beri birlikte büyüdüğü arkadaş, sırdaş Camila’ya şüphelenerek bakıp, ona da cesaret edemeyip şaşırarak, isteksizce alnına eline koydu.”

(2) *Alardın çoğulğan üyünö adep kirip kelğende bardığı teñ anı Diastın caldanma tıñçılarının biröübü dep şekteniştı*

“Onların toplandığı eve ilk girdiğinde, herkes ondan, Diyas’ın paralı casuslarından biri mi acaba diye şüphelendiler.” (ÖK: 91)

4.5.14 tayman-

Durum görünüşüne sahip olan *tayman-* fiili, Kırgız dilinde “kuşkulanmak, korkmak, tereddütlü bir hal içinde olmak” (KRS: 67) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü, Clauson’un (1972:567) sözlüğünde Mon. V. DY-maddesinin *tay-* (?ta:y-) alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, bu kelimenin şekil ve anlam listesini, “*tay-* (?ta:y-) ‘kaymak, sıvışmak, kaydırmak, yanılmak’ vb. SW. Türkmence *ta:y-*, Uyg. Bud. Sanskrit metinlerinde *cyūta* ‘batmak’ (temel anlamda batma, aşağı kayma hissine kapılmak’, *ıya taya* ‘korkuya kapılmak’, Çağ. XV. yy. ve Kıp. XV. yy.da *tay-* ‘kaymak’ şeklinde vermiştir.” (Clauson 1972:567) Gülensoy’un etimolojik sözlüğünde ise bu fiil, “*tay-* (hlk.) ‘kaymak’ = OT. *tay-* ‘kaymak’ (DLT: *tayıg* ‘kaygın’; *tayış-* ‘kaymakta yarış etmek’; *tayıt-* ‘kaydırmak’ ~ *tay-* *tur-*) An.ağl.: *taytak* ‘ayakları içine doğru basan, yana eğilerek yürüyen (kimse)’ (DS.X, 3853) < *tay-* ‘kaymak’+*-ta-k*” şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. Eski Türkçeden itibaren temel anlamda ‘kaymak’ anlamıyla kullanılan bu fiil, bize göre muhtemelen Kırgız Türkçesinde, kuşku duygusuyla (kayıp kaymama vb.) ortaya çıkan bir durumun bilinmemezliğinin korkuya dönüşmesi ve kişinin verdiği olumsuz tepkilerle bağlantılı bir şekilde mecazlaşarak ‘kuşku, korku’ gibi anlamları içine alıp anlam dairesini genişletmiştir. Fiilimizin sözcüksel anlamlarını betimleyen örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Taymanbay cüyöölüü kalıstıgı el içinde kadır-bark tutturup turat.*

“Kuşku bırakmayan adil yönü ile halk arasında saygıya, hürmete mazhardır.”
(OK: 102)

(2) *Açuusu kelgendikten uluu metistin kara toru beti kızarıp, ordunan şart tura kaldı da, eñ aldıñkı itti kubalap oturup, zordukturup, anan karga teep taştay turgandığın naçalnigine taymanbastan açık ayttı.*

“O kadar sinirlenmişti ki, melezin siyaha çalan yüzü kızararak, yerinden fırladı ve en öndeki köpeği kovalama yoluyla zora sokarak, sonunda tekme atarak karın üzerine düşüreceğini çekinmeden başkanına söyledi.” (ÖK: 9)

(3) *Çın berilgendigin caşırbaganday Lindeydi taymanbay tikte.*

“Kalpten inandığını saklamıyormuşçasına Lindey’e korkmadan baktı.” (ÖK: 121)

(4) *Kıçan taymanbastan moynun, betin, kulaktarın kar menen cışa başadı.*

“Kıçan, hiç çekinmeden boynunu, yüzünü, kulaklarını karla ovmağa başladı.” (KTS: 522)

Taradığımız metinlerden alıntıladığımız bu cümlelerde *tayman-* eylemi, iki istemli fiildir. Deneyimci duyguyu hisseden öznedir. Deneyimci zorunlu istem, uyarıcı ise bir kişi, nesne veya olay olarak seçimli istemdir. Uyarıcı kimden hâliyle söz diziminde sorgulanabilir. Sürerlilik özelliği yönünden fiilin kullanımı (+) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylem isteklilik açısından istemli bir şekilde başlatılmadığı için DB durum görünüşündedir. Semantik açıdan Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylem genel olarak olumsuz değerle işaretlenir.

4.5.15 uyal-

Kırgız dilinde durum görünüşüne sahip olan *uyal-* fiili, “utanmak, hayâ duymak” (KRS: 815) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil Sevortyan’da (1974:668-670), “*uyal-* 1. utanmak, utanç duygusunu hissetmek 2. utangaç olmak, tereddütlü olmak, mahcup olmak 3. rezil olmak” anlamlarıyla kayıtlıdır.” Sevortyan, “*uyal-* fiilindeki /-l-/’nin türetme eki olup olmadığıyla ilgili kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını, kimi dilbilimcilerce /-l-/’nin morfogenez ek olarak kabul edildiğini belirtirerek bu fiilin, **uy* ‘utanç’ (*uyluk*) + - (*a*)*l* veya **uya-* + -*l-*” iki şekilde biçimlenebileceğini belirtmektedir. (Sevortyan 1974:576-577) İncelediğimiz bu fiil, Clauson’un eserinde Dis. V. AYD- maddesinin *uya:-* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, “fiilin temel anlamını *uya:d-* ‘utanmak (birinden veya bir şeyden)’ olarak kaydetmiştir. İncelenen fiilin XV. yüzyıla kadar Kuzeydoğu lehçelerinde *uyat-* nadiren *ıyat-* ve bazı Özbek diyalektlerinde *uyat-* olarak görüldüğünü belirtir. Ayrıca Clauson, sözlüğünde bu fiilin Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerde geçen örneklerini ele almaya çalışmıştır.” (Clauson 1972:269) Gülensoy’da incelenen fiilin şekil ve anlam listesi, “*uyal-* ‘(hlk) utanmak’ = OT. *uyal-* ‘çekinmek, utanmak’ (DLT: *uyadsılık* ‘utanan, çekinen’; *uyad-* /*uyat-* ‘utanmak’) < **ud/ut* ‘haya, utanma’ + (*a*)*l-*” halinde verilmiştir. Genel

itibariyle günümüz Kırgız Türkçesinde bu fiilin Eski Türkçedeki temel anlamıyla yaşadığını ifade edebiliriz.

İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Alıp koyuñuz, apa, – dedi kelin uyalıp. – Siz, maga köp cardam berdiñiz.*

Kabul edin, anne, dedi gelin utanarak. Siz bana çok yardım ettiniz. (MB: 123)

(2) *Antken menen Zarlık öz kılğan künöösün moynuna alıp, içinen katuu uyalıp kaldı.*

“Neyse ki Zarlık, yaptığı suçu kabul edip, içinden çok utandı.” (KA: 259)

(3) *Brigadir özünün kuudul sözünö özü cırgap küldü, berkiler da cılmaydı. Men uyalıp kıpkızıl bolup kettim.*

“Kolhoz başçısı kendi şakasına bayıla bayıla güldü, öbürleri de gülümsedi. Ben ise utanıp kıpkırmızı kesildim.” (MB: 31)

(4) *Özünön uluu kişiden/ Adep saktap uyalat.*

“Kendisinden büyük kişilerden/ Töreye uyarak utanır.” (KTS: 29)

İncelediğimiz bu fiil, durum görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. Uyarıcı, kimden hâliyle söz diziminde seçimli istem pozisyonunda olup, (4). Örnek cümlede dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlemektedir. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumsuz değer taşımaktır.

4.5.16 uyalgansı-

Kırgız Türkçesinde *uyalgansı-* fiili, “utanır gibi gözükmek, utanmak” (KRS: 815) anlamlarıyla köken, semantik ve sözcüksel görünüş yönüyle *uyal-* fiiliyle benzerlik göstermektedir. (bkz. bölüm 4.5.15.) Deneyimcinin utanma duygu durumunu betimleyen incelediğimiz bu fiilin yapısı *uyal-* ‘utanmak’ fiiline getirilen geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılan *-gAn* ekinin kaynaşmasıyla biçimlenir. Fiilin sonuna eklenen *+sı-* eki ise, fiile ‘gibi olmak, gibi gözükmek’ anlamlarını katar. Bir

duygu göstergesi olarak *uyalgansız*- fiili taradığımız metinlerde utanç durumunu yaşayan deneyimcinin hissettiği durumları veya bu düşüncenin sebep olduğu duygu durumlarını karşılamaktadır. Deneyimcinin utanma, sıkılma duygusunu betimleyen fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kaşanıp kalgan Saltanat/ Uyalgansız ırdagan.*

“Yavaşlayan saltanat/ Utanmış gibi şarkı söyleyen.” (MD: 603)

(2) *Cerge kirip ceti ömür/ Uyalgansız ölbödü.*

“Yere girip yedi ömür/ Utanarak ölmedi.” (KTS: 465)

İncelediğimiz bu fiil, örnek cümlelerimizde de görüldüğü üzere tek istemli fiildir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. İsteklilik kriteri yönünden fiil, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumlu veya olumsuz sabit bir değerle işaretlenememektedir.

4.6 Deneyimci Öznenin Genel Uyarılmışlık Durumundan Normal Uyarılmışlık Durumuna Geçişini Anlatan Duygu Fiilleri

4.6.1 bolukşu-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü özellik gösteren *bolukşu*-fiili, “1. gevşeklik gelmek, gevşemek, zevk almak 2. rehavet basmak” (KRS: 143) anlamlarını karşılamaktadır. Sevortyan’da (1978:184-185) incelediğimiz bu fiilin kökü, “*bol* 1. bol, dolu 2. bereket, bolluk 3. geniş, enli 4. zenginlik, kazançlı 5. muhtaç, fakir” anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, “*bol* kelimesinin Eski Türkçe kaynaklarında bulunmadığı bu sebeple kökeniyle ilgili ikna edici bir önermenin henüz dil bilimcilerce ortaya konulmadığını dile getirir.” (Sevortyan: 1978:184-185) Tietze’de (2002:367) kelime “*bol* I ‘kıtın aksı, yetecek kadar, hatta artacak kadar’ anlamlarıyla verilmiştir. Tietze, “kelimenin kökeniyle ilgili Sevortyan’ın görüşünü destekler nitelikte kelimenin Eski Türkçe metinlerinde yer almadığından kelimenin etimolojisiyle ilgili olan meselenin şimdiye kadar çözüme kavuşmadığını, ‘Farsça

bul a.m. Türkçeden mi alınmış yoksa Türkçesi Farsça mı?’ bu türden sorulara yanıt vermenin mümkün olmadığını dile getirir.” (Tietze: 2002:367) Kırgız Türkçesinde incelediğimiz bu fiil, daha çok yansıma kelimelere, isimlere, bazen de sıfatlara gelerek onları geçişsiz fiil yapan +*şI/-şU-* isimden fiil yapma ekiyle türetilmiştir. (Kasapoğlu Çengel 2005:135) Fiilimiz mecazlaşma yoluyla kişinin kendini rahat ve serbest hissetmesi anlamlarını kazanmıştır. Ayrıca bu fiilin, geniş ve ferah ortamların deneyimciye huzur ve rahatlık vermesi bununla birlikte kişinin daha rahat nefes alıp vermesiyle vücutta görülen genişlemenin ve rahatlamanın içinde bulunulan duygu durumunu karşılamada rol oynayabileceğini söyleyebiliriz. Fiilin semantik anlamını betimleyen örnek cümlelerimiz şöyledir:

(1) *Bolukşup ıylap baatırlar/ Kol karmaşıp körüşüp.*

“Gevşeyerek ağlayıp kahramanlar/ Ellerini tutuşarak karşılaşıp.” (KTS: 245)

(2) *Emgektin caşıl talaa eesin kütüp/ Bolukşup nurga balkıp, tursa işenip.*

“Emeğin yeşil tarla sahibini bekleyip/ Gevşeyip nurdan zevk alıp inanıyorsa” (KTS: 245)

İncelediğimiz bu duygu fiili, durum ve devinim görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik yönüyle, istemli (bağımlı), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için de sürerlilik (-) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktır.

4.6.2 boşo-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü özellik gösteren *boşo-* fiili, “1. boşalmak 2. ilişkisini kesmek (iş yerinden vb.) 3. hürriyetine kavuşmak, serbest olmak 4. gevşeklik gelmek, gevşemek, rahat kesbetmek” (KRS: 149) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sevortyan’da (1978:203) incelediğimiz bu fiilin kökü, “*boş* ‘1. boş, dolu değil, meşgul değil, içi boş, yüklü değil 2. boş zaman 3. doldurulmamış, dolu olmayan 4. hür, bağımsız 5. boşanmış (eşler hakkında) 6. dul kadın 7. boşanma ayrılma 8. zayıf, sabit olmayan, gevşek 9. iradesi olmayan 10. bedava, geri ödemesiz 11. rezil, korkak, iğrenç 12. alçaklık yapan, korkak 13. çirkin yapılmış 14. tamamen, bütünü’ anlamlarıyla kaydedilmiştir.” İncelediğimiz bu fiilin kökü Clauson’un

(1972:376) eserinde MON. BŞ maddesinin *boş/?bo:ş* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, “kelimenin temelde ‘dış kontrole göre olmayan, boş’ (*erklik*’den çok farklı anlamda değil) genişletilmiş anlamlarıyla ‘dolu’ya zıt olarak ‘boş’ ve sert’te zıt olarak ‘yumuşak’ gibi anlamlar kazandığını, ünlünün orijinal uzunluğunu belirsiz olduğunu Kâşgarlı’da her iki şekilde kayıtlı olduğu belirtir.” (Clauson 1972:376) Gülensoy’da (2007:162) kelime, “*boş* ‘içinde, üstünde hiç kimse veya hiçbir şey bulunmayan’ = **bōš* ‘boş, hür, ergin’ < **bōš*” şekil ve anlamlarıyla verilmiştir. Kırgızcada geniş anlam dairesine sahip olan *boş* ismine işteşlik eki getirilerek biçimlenen *boş-o-ş-* (<*boş-o*) ‘gevşemek, rehavet kesbetmek’ (KRS: 149), dönüşlülük fiil çatısıyla biçimlenen *boş-o- >boş-o-n-* ‘boş kalmak, kurtulmak’(KRS: 149) fiilleri de tam anlamıyla duygu durumunu yansıtmaları da mecazlaşma yoluyla *boş* isminden türetilen eylemlerdir. Kırgız Türkçesinde çok yaygın şekilde kullanılan bu eylemimizin semantik anlamını betimleyen örnek cümlelerimiz şöyledir:

(1) *Zındandın içindegilerdin keesi eger abaktan boşonsok dele uşu aybandarga cem bolobuz go dep oylodu.*

“Zindandakilerin bazıları, hapisten serbest kaldığımızda bile bu hayvanlara yem olacağız diye düşünmeye başladılar.” (Kİ: 53)

(2) *Bala kezinen kalıp alıp kalğan cana bir künü oşol kıymılınan tansa, künü boyu talıkşıp, tula boyu boşop, tamaktı carıtıp içpey beymaza boldu dey ber*

“Çocukluğundan beri alışkanlık olmuş, olur da bir gün o hareketi yapmazsa gün boyunca sersemler, tüm vücudu gevşer, yemeği de doğru dürüst yiyemez” (KAA: 7)

(3) *Rahman, balta menen bilekti çaap sal, boşonoyun. – Toktosundun öñü kubarıp çıktı.*

“Rahman, balta ile bileğime vur, kurtulayım. Toktosun’un yüzü beyazlaştı” (KAK: 45)

(4) *Bu mıkaaçılık ekinçi kaytalanbaşı kerek. Künöö kimde bolup catat, dağı ele biz tarapta, sebebi “Biz ceñişke toluk cettik, faşistterdi toluk talkaladık!”– dep özübüzdü erkin sezip, boşoşup catkanıbizdan bolup catat.*

“Böyle zorbalık bir daha tekrarlanmamalı. Suç kimde dersiniz? Yine biz tarafta, “biz, zafere ulaştık, faşistleri tamamıyla yok ettik” diye kendimizi serbest bıraktığımız ve gevşediğimiz için oluyor bütün bunlar.” (CO: 116)

(5) *Mişa bayke boşoşup, közdörünön kuyulğan ısıq caştı aarçıy albay kayra uruksat surap iydi.*

“Mişa ağabey, kendini bırakıp gevşedi, gözlerinden aşağı doğru süzülen sıcak gözyaşlarını silemeyince tekrar izin istedi.” (CO: 137)

İncelediğimiz bu fiil, cümle içindeki kullanımına göre hem durum hem de devinim görünüşünü gösterebilen tek istemli fiildir. Duygu durumu bağlamında deneyimci, zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik yönüyle, istemli (bağımlı), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için de sürerlilik (-) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktadır.

4.6.3 caylan-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü özellik gösteren *caylan*-fiili, “sakinleşmek, yumuşatmak, normale dönmek, teskin olmak” (KRS: 215) anlamlarıyla kullanılmaktadır. K. Seydakmatov (1988:80) incelediğimiz bu fiille ilgili olarak, “Eskiden efsanelerde, masallarda ve söylencelerde ‘yada taşı’ nı okuyup üfleyerek hergün kar ve yağmur yağmasına neden olan olan cadıların varlığından söz edilir. Bilindiği üzere Eski Türkler ve İranlılar ‘yat’ taşına dua okunup üflenmesiyle yağmurun yağacağına inanıyorlardı. Fiilin kökü olan *cay* kelimesi Eski Türkçede *yat* şeklindedir. (DTS: 247) Ayrıca buna dayanarak söz konusu kelimenin kökenini Farsçada ‘büyücü, cadı; büyü, sihir’ anlamlarında kullanılan *câdû* kelimesiyle de ilişkilendirmek de mümkün gözükmemektedir.” Kırgızcada genellikle *köñül* ‘gönül’ sözcüğüyle birlikte kullanılan bu fiil, *cay* sözcüğü üzerine getirilen *+la-* isimden fiil yapan ekin *-n-* dönüşlülük ekiyle birleşip kaynaşmasıyla *cayla-* (<*cay+la-n-*) olarak biçimlenmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Dastorkon cıylgandan kiyin Burulça caylanıp oturup alıp, söz baştadı.*
“Sofra toplandıktan sonra, Burulça sakinleşerek oturup konuşmaya başladı.” (KTS: 388)

(2) *Caykın catıp bir künü, caylanıp, tamak içpedik folk.*

“Bir gün bile kendimizi rahat hissetmedik, rahatça yiyeceği tatmadık.” (KRS: 215)

(3) *Bir az es alıp, köñülü caylangandı.*

“Kendine geldi ve biraz dinlendi (yüreği ferahladı).” (KRS: 215)

Bu cümlelerde deneyimci özne zorunlu istem olup eylem durum görünüşüne sahiptir. İsteklilik kriteri içsel (İB) başlatılmış olup, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-) son noktalıdır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu genel anlamda olumlu değer taşımaktadır.

4.6.4 cooşu-

Kırgız Türkçesinde geniş bir anlam dairesine sahip olan *çooşu-* fiili, “sakin olmak, yumuşamak (yavaşlık, sükûnet kesbestmek), halim olmak” (KRS: 261) anlamlarıyla kullanılmaktadır. K. Seydakmatov (1988:99) incelediğimiz bu fiille ilgili olarak, “Eski Türk dilinde **yaval-* fiilinin *cooşu-* fiiliyle aynı anlamda kullanıldığını ayrıca *yavaş* sözcüğünün de *cooş* kelimesiyle aynı anlamı taşıdığını belirtmektedir. Günümüz Türk dillerinde **yaval-* fiilinin unutulup bu sözcükten biçimlenen *yavaş* (>*cooş*) kelimesinin kullanıldığını ifade eder.” K. Seydakmatov’un bu görüşüne benzer şekilde Clauson (1972:880), “*yava:ş* kelimesinin **yava:* sözcüğünden türemiş isim olarak ele almış, kelimenin anlamlarını ise, ‘kibar, yumuşak, sakin’ vb. Osm. XIV. yy.da anlamı ‘yavaş, sakin, sabırlı, yumuşak’olarak vermiştir.” Sevortyan (1989:52-53), “incelediğimiz fiilin kökünü benzer anlamlar taşıyan, *yavaş* I, *yobaş* II, *yuvaş* III şeklinde üç maddede açıklamaya çalışmıştır. Kelimelerin temel anlamını ‘sakin, uslu, yumuşak’ olarak veren Sevortyan, sözcüğün kökeninin **yava-* ‘sakinleştirmek, teskin etmek’ sözcüğüne getirilen */-ş/*ekin kaynaşp biçimlenmesiyle **yava->* (**yava-ş*) oluştuğunu belirtir.” İncelediğimiz bu fiil, *cooş* “sakin, uslu, yavaş” ismi üzerine getirilen *+U-* isimden fiil yapan ekle *cooşu-* (*cooş-u-*) şeklinde biçimlenmiştir. Ayrıca Kırgızcada *cooşu-* fiiline *-t-* fiilden fiil yapım

ekinin eklenmesiyle türemiş olan *cooşu-* >*cooşu-t-* “teskin etmek, yatıştırmak” (KRS: 261) fiili de benzer anlamları karşılamakta ve *cooş* “sakin, uslu, yavaş” (KRS: 261) isminden türetilen duygu durumu fiilleri grubuna girmektedir. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Adegende akçırılğan kempir da bara-bara cooşup, maga köngönsüp kaldı.*

“İlk başta hakaretler yağdıran yaşlı kadın da git gide sakinleşerek, bana alışmaya başladı.” (KA: 164)

(2) *Omor küzötçülük kılğandan beri Orusbek cooşup kaldı.*

“Omor bekçi olduğundan beri Orusbek sakinleşti.” (KTS: 479)

(3) *Kutmanbek es kirgen sayın cooşup kelatat.*

“Kutmanbek büyüdükçe sakinleşiyor.” (KTS: 479)

(4) *Canagıdan ança- minça açuusu tarap, Barpı cooşuy tüştü.*

“Öncekisinden biraz siniri dağılıp Barpı yumuşadı.” (KTS: 479)

(5) *Bugimov cooşuy tüşüp portsigarın açtı.*

“Bugimov sakinleşince portsigarasını açtı. (KTS: 479)

(6) *Al Sonya süylögöndö söz kayırçu emes, kayra cooşutup calınıp - calbaruuga araket kılçu.*

“O, Sonya konuştuğunda karşılık vermezdi, tam tersine sakinleştirip yalvarmaya çaba gösterirdi.” (KTS: 479)

İncelediğimiz bu eylem, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktır.

4.6.5 cuban-

Kırgız Türkçesinde *cuban-* fiili, “teselli bulmak, sakinleşmek, avunmak” (KRS: 266) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sevortyan (1989:240), “incelediğimiz fiili benzer anlamlar taşıyan, *yuvan-* I, *yuvat-* II, *yuvun-* III, *yuvut-* IV şeklinde dört maddede ele

alıp açıklamaya çalışmıştır. Fiillerin temel anlamını ‘teselli etmek, rahatlamak, avunmak, huzurlu olmak’ olarak veren Sevortyan, sözcüğün kökeninin muhtemelen *yuva- ‘sakinleştirmek, teskin etmek’ olduğunu bu sözcüğü getirilen dönüşlülük ekiyle fiilin *yuva-> (*yuva-n-) şeklinde biçimlenmiş olabileceğini belirtir.” (Sevortyan 1989:240-241) Clauson’da (1972:12) incelediğimiz bu fiil, DIS. V. ABN- başlıklı maddenin *avin-* (<*avı-) alt maddesinde ele alınmıştır. Clauson, fiilin bazı fonetik farklılıklarla şekil ve anlam listesini “*avin-* ‘zevk almak, mutlu olmak, dost olmak, nazik olmak, hoşlanmak’ anlamlarıyla Çağ. XV. yy. *avun-* ‘sakinleşmek’, Osm. XIV. yy.da *avin-* ‘teselli bulmak, avunmak’ şeklinde vermiştir. Ayrıca fiilin diğer anlamlarını, Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerdeki örnekleriyle ayrıntılı bir şekilde kaydetmiştir. (Clauson 1972:12) Gülensoy’da incelenen fiil, “*avun-* ‘teselli bulmak’ = OT. *awun-* (DLT) < *ābin” şeklinde ele alınmıştır. (Gülensoy 2007:90) Kırgızcada *cuban-* fiiline -t- ettirgen çatı ekinin eklenmesiyle türemiş olan *cuban-* > *cuban-t-* “teselli etmek, sakinleştirmek” (KRS: 266) fiili, *cuban-* fiilinden türetilen eylemden biridir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Sayrañdap külip kubanıp/ Sızdagan cürök cubanıp.*

“Rahatça gülerek sevinip/ Sızlayan yürek avunup.” (KTS: 486)

(2) *Bir ooz aytkan kebiñe/ Kim bolso da cubangan.*

“Bir kez söyleyen sözüne/ Kim olursa da avunmuş.” (KTS: 486)

İncelediğimiz *cuban-* fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup, tümcede özne konumunda yer almaktadır. İsteklilik yönüyle eylem, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktadır.

4.6.6 cumşa- I

Kırgız Türkçesinde *cumşa-* I fiili, “yumuşamak (öfkesi geçmek), yumuşak olmak” (KRS: 269) anlamlarında kullanılmaktadır. Clauson’da (1972:12) incelediğimiz bu fiil, DIS. V. YMŞ- başlıklı maddenin *yumşa:-* (?yumşa-) alt maddesinde ele alınmıştır. Clauson, fiilin bazı fonetik farklılıklarla şekil ve anlam listesini “*yumşa:-*

(?yımşa-) ‘yumuşak olmak’ temel anlamıyla Çağ. XV. yy. *yumşa-/yumşal-* ‘yumuşamak’, Hak. XI. *yumşa:dı: neñ* ‘bir şeyin yumaşası’ (*lâna*) Kaş. III 306 (*yumşa:r, yumşa:ma:k*): KB. (kalpleri sertleştirdi) *yumşadı tili* ‘ama dilleri yumuşadı’ şeklinde vermiştir. Ayrıca fiilin diğer anlamlarını, Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerdeki örnekleriyle ayrıntılı bir şekilde kaydetmiştir.” (Clauson 1972:939) Sevortyan (1989:52-53) ise, incelediğimiz fiili *yumşa-* I maddesinde ele almış, fiilin şekil ve anlam listesini, ‘1. yumuşak olmak, yumuşatmak, gevşemek 2. yumuşaklaşmak’ olarak vermiştir. Sevortyan, sözcüğün kökeniyle ilgili dilbilimcilerce farklı önermelerin ortaya konulduğu hususuna dikkat çekerek, Yakut Türkçesinde varlığını *sım* ‘yumuşak’ şeklinde koruyan kelimenin Eski Türkçedeki **yım* sözünden **yım* > *yımşa-* > *yumşa-* şekline dönüşmüş olabileceğini ifade eder.” (Sevortyan 1989:52-53) Gülensoy (2007:1178), incelenen fiilin şekil ve anlam listesini, “*yumuşa-* ‘1. Sertliği kalmamak, yumuşak duruma gelmek 2. (mec.) öfkesi, kızgınlığı, inadı geçmek 3. (gr.) sert ünsüz, yumuşak ünsüz duruma gelmek’ = GT., ET., OT., *yumşa-* (EUTS; DLT) < *yum-şa-*’ anlamlarıyla günümüz çağdaş Türk lehçelerinde değişik fonetik farklılıklarla yaşadığını ifade eder. (Gülensoy 2007:1178) Kırgız Türkçesinde bu fiil, temel anlamda fiziksel bağlamda katı bir nesnenin yumuşaması durumunu karşılarken mecazlaşma yoluyla fiil, ‘kişinin hiddetinin dinmesi, sakinleşme’ gibi anlamları kazanarak anlam dairesini genişletmiştir.

(1) *Taştay katıp cumşabay/ Temir turdu sözündö.*

“Taş gibi sert olup yumuşamadan/ Temir sözünü tuttu.” (KTS: 491)

(2) *Obondu tıñşap, cürögüñ cumşap/ Köñüldün eşigi açılats.*

“Ezgiyi dinleyip yüreğin yumuşayıp/ Gönülün kapısı açılır.” (KTS: 491)

(3) *Asan tildededi ele, kiyin cumşay tüştü.*

“Asan, azarlayacaktı ki sonradan yumuşayıverdi.” (KTS: 491)

İncelediğimiz fiili belirlediğimiz farklı kriterler açısından değerlendirecek olursak, deneyimci özne zorunlu istem olup eylem durum görünüşüne sahiptir. İsteklilik kriteri dışsal başlatılmış olup, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-)

son noktalıdır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu olumlu değer taşımaktadır.

4.6.7 ıksıra-

Kırgız Türkçesinde *ıksıra-* fiili hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. KRS’de bu fiil, “gevşemek, rehavet basmak (mide dolgunluğundan)” (KRS: 926) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiilin kökü Sevortyan’da (1974:651), “*ık* ‘1. rüzgâr esmeyen taraf, dingin, sakin yer 2. rüzgârsız 3. barınak, sığınak 4. havasız, karanlık yer 5. sıcak 6. kıyı, alt kıyı’ anlamlarıyla kayıtlıdır.” Sevortyan, “kök halinde bulunan *ı:k/ık...* ~ *ı:k-/ık-* isim ~ fiil çiftleri arasında fonetik ve anlamsal olarak bir ilişkisinin olduğunu, muhtemelen bu köklerin Türkçenin yazıya geçmeden önceki kelime yapım modeline göre biçimlenmiş olabileceğinin belirtir.” (Sevortyan 1974:651) Kırgız Türkçesinde *+sıra-/+sire-* isimden fiil yapma ekiyle biçimlenen *ıksıra-* (<*ık+sıra-*) fiili, mecazlaşma yoluyla deneyimcinin ‘gevşemesi, rehavet hissetmesi’ gibi anlamları kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Uylar baştagıdan beş beter ıksırap, baspay kalıştı.*

“İnekler öncekiden beter gevşeyip artık yürümüyorlardı.” (KTS: 1398)

(2) *Nasirdin-xan buruldatıp çılım tartıp, közü caşıldanıp, özünön özü mılçıyıp, cumşarıp, bul düynönün köyün takır unutup, canı cay alğansıp, ıksırap oturgan ele.*

“Nasirdin Han, dumanlatıp sigarasını içerek, gözlerini yeşertip, kendi kendine gülerek, yumuşayarak, bu dünyanın sorunlarını tamamen unutmuş, vücudu esnemiş gibi gevşeyerek oturuyordu.” (TKSK: 337)

Bu tümcelerde deneyimci özne zorunlu istem olup eylem durum görünüşüne sahiptir. İsteklilik kriteri içsel (İB) başlatılmış olup, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-) son noktalıdır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu genel anlamda olumlu değer taşımaktadır.

4.6.8 ımşıy-

Kırgız Türkçesinde *ımşıy-* fiilinin sözcüksel anlam açısından eylem kütüğü, “gevşemek, rehavet içinde olmak (insan hakkında)” (KRS: 931) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni muhtemelen Farsça kökenli *ım* “nem” (KRS: 930) sözcüğüne dayanmaktadır. Farsçadan Kırgızcaya herhangi bir fonetik değişikliğe uğramadan geçen bu sözcüğü, Kasapoğlu Çengel de *Kırgız Türkçesi Grameri* adlı eserinde *ım* ‘nem’ olarak ele almıştır: “*ım-şı-* ‘hafifçe terlemek’ (*ım: nem*)” (Kasapoğlu Çengel 2005:134) Kırgız Türkçesinde mecazlaşma yoluyla ‘rahatlık içinde olma, dingin olma’ gibi yeni anlamları kazanan bu sözcük, anlam dairesini genişletmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Taksır, cesirdi bagıp alayın... - dep ımşıdı bay.*

“Bey, dul kadına sahip çıkayım...- diyerek zengin adam gevşedi.” (OK: 234)

(2) *Sorpo içkenden kiyin bir az ımşıp, çyırık kanım basıldı.*

“Çorba içtikten sonra biraz mayışıp gevşeyerek üşümem geçti.” (KTS: 1402)

Durum grameri açısından *ımşıy-* tek istem gerektiren fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktır.

4.6.9 ırakattan-

Kırgız Türkçesinde *ırakattan-* duygu fiili, “rahatlanmak, keyif duymak” (KRS: 935) anlamıyla kullanılmaktadır. Fiilin kökeni Arapça *râhat* > *ırakat* “1. üzüntüsüz, tasasız, kedersiz bir halde bulunma 2. gönlü rahat” (FD: 872) sözcüğüne dayanmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin biçimlenmesiyle ilgili olarak Kasapoğlu Çengel, “Kırgız Türkçesinde /l/, /r/ ünsüzleri söz başında bulunmadığı için bu ünsüzlerle başlayan alıntı kelimelerin önünde genellikle bir ünlü türediğini ayrıca alıntı kelimelerdeki /h/ ünsüzünün süreksizleşerek genellikle /k/ sesine dönüştüğünü ifade eder.” (Kasapoğlu Çengel 2005:81-91) Kırgız Türkçesinde *ırakattan-* fiili, bireyin arzuladığı bir şeyi elde etmesi, beklentilerinin gerçekleşmesi ya da bu

beklentilerinin gerçekleşeceğinin haberini almasıyla sakin duruma geçme, uyarıcının meydana getirdiği bir sorundan veya sıkıntıdan kurtulma anlamlarını karşılamaktadır. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Oyun-zook bolordo Adılbektin özunö ceteletip alıp aldı menen oşol kempir kelet da baldardın ırkuusunö irakattanat.*

“Eğlence olacağı zaman, ilk önce o yaşlı kadın Adılbek’in eline girerek gelir ve çocukların eğlencesiyle rahatlanır (keyiflenir).” (KTS: 81)

İncelediğimiz bu fiil, durum grameriyönüyle tek istemlidir. Deneyimci, zorunlu istem özne görevinde fiilin betimlediği durumu yaşayan tamlayıcıdır. İsteklilik açısından, istemli (bağımlı) İB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam kişinin menuniyetini ifade ettiğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.6.10 köölgü-

Kırgız Türkçesinde oldukça geniş anlam dairesine sahip olan, hem durum hem de devinim görünüş özelliği gösterebilen *köölgü-* fiili, “1. tamamıyla sâkin olmak, üstün sükûnete malik olmak 2. gönüle hoş gelecek tarzda geniş ve ferah olmak 3. bol elbise giymek 4. sesizce yıkamak, kolay şekilde akmak” (KRS: 425) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Araştırdığımız etimolojik sözlüklerde fiilin şekil ve anlam bilgisine dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Muhtemelen incelediğimiz bu fiil, Eski Türkçede iki ünlü arasında bulunan /d/, /g/ ve /n/ ünsüzlerinin /y/ ye dönüp erimesiyle oluşan ikincil uzunlukla ET. *köñül* > *köön* bağlantılı şeklide biçimlenmiştir. Ancak buna eklenen +gÜ- ekinin morfolojik yapısı konusunda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlemiz şu şekildedir:

(1) *Köölgüp catkan tınçtık, mıdır etken tabış cok.*

“Sakinliğe gömülüp yatan huzur, çıt çıkaran yok.” (KRS: 425)

Köölgü- eyleminde deneyicimci yani söz diziminde duyguyu hisseden kişi zorunlu istem rolündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı

olduğu için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz hoşla giden, istendik durumları betimlediğinden bu cümlelerde olumlu değer taşımaktadır.

4.6.11 köşü-

Kırgız Türkçesinde *köşü-* fiili, “tam bir rahatlık ve sükûnet içinde bulunmak, sükûnet bulmak, rahatlamak” (KRS: 434) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sevortyan’da (1997:127) incelediğimiz bu fiil, “*köşü-* ‘1. dondurmak, üşümek, donmak, katılaştırmak, seetleştirmek, pekiştirmek 2. sırsıklam olmak 3. mec. canlılığını kaybetmek (yorgunluk, uvuz hakkında) 4. rahatlık ve sükûnet içinde olmak 5. sükûnet bulmak, sakinleşmek 6. titremek, sarsılmak’ anlamlarıyla kayıtlıdır.” Sevortyan, “bu fiilin kökü hakkında kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını, ancak fiilin Moğolcanın etkisiyle *köši-* (<*kösi-*) şeklinden gelmesinin muhtemel olabileceğini belirtir. Ayrıca Sevortyan, *köşü-* fiilinin değişik fonetik farklılıklarla (Kzk. *köşü-*, Tuv. *köjü-*, Yak. *köhü-*, Tat., Bşk. *küşik-*) modern diyalektlerde yaşadığını ifade eder.” (Sevortyan 1997:127) Kırgız dilinde sükûnet halinde bulunmak, sakinleşmek ve bu anlam dairesi içinde yer alan durumları betimleyen *köşü-* fiili, deneyimcinin genel uyarılmışlık durumundan sakin ve dengeli duruma geçişini ifade eder. Fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Caydın ısık çildesinde köşüp catıp uktap ketiptirmin.*

“Yazın en sıcak vaktinde huzur bulup uykuya dalmışım” (KTS: 797)

Alıntılarımız bu tümcede deneyimci özne, zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı tümcede açık şekilde işaretlenmemiş olsa da cümle dilbilgisel anlamda uyarıcı tamlayıcıya gereksinim duymamaktadır. Süretilik özelliği yönünden fiilin kullanımı (-) son noktalı olarak, isteklilik açısından istemli (bağımlı) veya bir başka deyişle İB durum görünüşündedir. Anlamsal yönden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında eylemin ifade ettiği durum olumlu değerlerle işaretlenmektedir.

4.6.12 ökün-

Kırgız Türkçesinde *ökün-* fiili, “pişmanlık duymak, olan bitenler yüzünden esef duymak” (KRS: 590) anlamlarına gelmektedir. Sevortyan’da (1974:522-523) incelediğimiz bu fiil, “*ökün-* ‘1. acımak, esef duymak 2. pişman olmak, itiraf etmek

3. sıkılmak, sıkıntı yapmak, kederli olmak, üzülmek, özlemek, hasret duymak 4. öfkelenmek, kızmak 5. aranmak, gerekmek, gönlünü almak, can atmak' anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan fiilin kökenini bazı dilbilimcilerin görüşlerine de yer vererek açıklamaya çalışmıştır: Bang, kesin olmamakla birlikte fiili eski Türkçe *ö- 'düşünmek, düşünceye dalmak' fiilinden türemiş olabileceğini ifade eder. Doerfer, *kori- ~ *koru- 'korumak' ve kork- 'korkmak' fiillerinin bağlantılı olabileceği ihtimalini öne sürmüştür. Ramstedt, Eski Türkçeden beri bilinen *gor- ile Kalmukçadaki *hor- 'korkmak' fiili arasında bir ilişki olabileceğini dile getirmiştir.” (Sevortyan 1997:77-79) İncelediğimiz bu fiil, Clauson'un eserinde Tris. V. EGN-maddesinin ökün- (ökön-) alt başlığında ele alınmıştır. Clauson, “fiilin temel anlamını 'pişman olmak, pişmanlık duymak, teessüf etmek' olarak kaydetmiş, Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerdeki örnekleri vermeye çalışmıştır.” (Clauson 1972:111) Gülensoy'da (2007:657) incelediğimiz bu fiil, “ökün- 'birinin yaptıklarını, söylediklerini yineleyerek alay etmek' = OT. ökün- 'pişman olmak' (DLT: ökünç 'pişmanlık' < *ök- ~ öktön- 'taklit etmek' (Tel.)” olarak şekil ve anlam listesiyle verilmiştir. Kırgız Türkçesinde taradığımız eserlerde ökün- fiili, deneyimcinin yapılan hatanın farkına vararak çaresizlik içinde üzüntü hissetmesi, yaptığından veya geçmişten pişmanlık duyması şeklinde açıklayabileceğimiz göstergelerin, yaşanan duygu ile duygunun etkisiyle yapılan hareket arasında sebep-sonuç bağlantısı kurularak ortaya çıktığını görmekteyiz.

(1) *Men işti erteñ ele baştoogo dayarmın. Sizge kün muruntan ubadamdı berip koyoyun: Xyugi Lyuktu azaptan kutkarganıñızga eç kaçan ökünböysüz.*

“Ben hemen yarın işe başlayama hazırım. Size şimdiden söz veriyorum: Hyug Lyuk'u azaptan kurtardığınıza asla pişman olmayacaksınız.” (ÖK: 88)

(2) *Boronbay, Cantay, Cangaraç, Sake biyler kol kurap Kokongo karşı kelbegenine ökünüşti.*

“Boronbay, Cantay, Cangaraç, Sake Beğler asker toplayarak Kokon'a karşı gelmediklerine pişman oldular.” (OK: 263)

(3) *Ötkön işke ökünbö. “Olmuş iş için pişman olma.” (KTS: 1015)*

İncelediğimiz fiili belirlediğimiz farklı kriterler açısından değerlendirecek olursak, deneyimci öznenin ve uyarıcın zorunlu istem pozisyonunda olduğunu söyleyebiliriz.

Uyarıcı istemi yüzey yapıda kime hâliyle sorgulanabilir. Eylemin belirttiği duygu durumu anlık bir dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı gerçekleştiği için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.6.13 özdöş-

Kırgız Türkçesinde *özdöş-* fiili, “benimsemek, özdeşleşmek, özleşmek” (KRS: 588) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü, Clauson’un eserinde MON. AZ maddesinin *ö:z* I alt başlığında ele alınmıştır. Clauson (1972:278), *ö:z* kelimesinin temel anlamını ‘insanın maddi olmayan varlığı, ruh, esas, öz’ olarak vermiş bununla birlikte ‘kendi’ anlamını ikincil anlam olarak kaydetmiştir. Sevortyan’da (1980:506-507) fiilin kökeni, “öz 1. kendi, kişilik, şahsiyet, yüz, şahsi 2. kendininki, mülkiyet (şahsi) 3. beden, gövde, kalın ağacın gövdesi, sakızlı çam 4. iç, ağacın içi, temeli, merkez, beyin veya yaranın kökü 5. varlık, anlam, mana 6. mide, karın, kalp 7. solunum, can, hayat 8. zahire, meyvenin çekirdeği, cenin 9. yakın akraba, tanıdık, ülke 10. bir şeyin en iyisi, bir nesnenin en iyi cinsi 11. güç, kuvvet 12. kaymak, yağ (yiyecek) 13. samimi, içten” anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, kelimenin etimolojisiyle ilgili bazı dilbilimcilerin görüşlerine yer vermiştir: “Bang, kelimenin *ö-* ‘düşün’ + *-z* ‘düşünen’ şeklinde biçimlendiği ileri sürmüş ancak Sevortyan bu görüşü destekler nitelikte semantik bir ilişkinin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Bir diğer araştırmacı Doerfer, Mongolizm etkisiyle bu kelimenin **ōrē* şeklinden biçimlemiş olabileceğini belirtir.” (Sevortyan 1974:506-508) Gülensoy’un (2007:382) eserinde incelediğimiz fiilin kökü, “*öz* I ‘bir kimsenin benliği, kendi manevi varlığı, kendi’ = ET., OT. *öz* (EUTS, 155; DLT) < **ö-* ‘yükselmek’ + *-z*” şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. Kırgız Türkçesinde soyut anlamlar kazanarak mecazlaşan bu fiil, *öz* ismine getirilen *+dö-* isimden fiil yapma ekinin işteşlik belirten *-ş-* ekiyle kaynaşması sonucunda *öz+dö-ş-* şeklinde biçimlenmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

- (1) *Özülörünün cakşı adatına koşup, aralaşkan kalktın cakşı adatın özdöştürüp alat.*

“Kendilerinin iyi âdetlerine ek olarak, karıştıkları halkın güzel âdetlerini de benimserler.” (TKSK: 393)

(2) *T. Kasimbekov istorizm printsibin mıktı özdöştürgön.*

“Tölögön Kasimbekov, tarih prensibini çok iyi benimsemiştir.” (TKSK: 8)

Bu cümlelerde deneyimci özne zorunlu istem olup eylem durum görünüşüne sahiptir. İsteklilik kriteri içsel başlatılmış olup, dereceli bir duygu durumunu ifade etmesi yönüyle (-) son noktalıdır. Anlamsal yönden eylemin betimlediği duygu durumu olumlu değer taşımaktadır.

4.6.14 sooluk- III

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü özellik gösteren *sooluk-* III fiili, “1. sakinleşmek sükûnet bulma, susmak, dinmek, gevşemek 2. *mec.* aklını başına getirmek” (KRS: 654) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni Sevortyan’da (2004:319-320) *col-* I, *colu-* II, *soluh* III maddelerinde ele almıştır. Sevortyan, (2003:319) fiilin anlam listesini, “1. solmak, yitmek, kaybolmak, tükenmek 2. gevşemek, cansızlaşmak 3. rengini yitirmek, boyası akmak 4. kişiliği değişmek” olarak vermiştir. Sevortyan, Radloff’un sözlüğünde bu fiillerin aynı yapılı türdeş fiiller olarak *col-* ~ *co:l-* < *soğul-* şeklinde verildiği belirtmiş, muhtemelen fiilin kökünün de **col-* olduğunu ifade etmiştir. (Sevortyan 2003:320) Gülensoy’un (2007:795) eserinde incelediğimiz fiilin kökü, “*sol-* ‘1. rengini yitirmek, rengi uçmak 2. tazeliğini veya parlaklığını yitirmek’ = ET. (KT., Uyg.), OT. *sol-* (DLT) < *sō-l-* ~ *sōl-* (Trkm.) ~ *sol-* (Kzk., Özb., Trkm., Uyg.)” şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. Kırgız Türkçesinde soyut anlamlar kazanarak anlam dairesini genişleten bu fiil, *sool* ‘tükenmek, kurumak’ fiiline bağlantı ünlülülerinden /u/ sesinin -k- fiilden fiil yapma ekiyle kaynaşması sonucunda *sool-u-k-* şeklinde biçimlenmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Bu kuu neme kayra caykaktap sooluga tüşüp anan caybarakat süylömök boldu.*

“Bu kurnaz adam yine yaltaklanarak gevşeyip tekrar yavaş konuşmayı düşündü.” (KTS: 388)

(2) *Dep Tabıldı oolugup/ Açuusun tıyıp coolugup.*

“Deyip Tabıldı direndiğinde/ Siniri geçip sükûnet buldu.” (KTS: 1093)

İncelediğimiz bu fiil, cümle içindeki kullanımına göre hem durum hem de devinim görünüşünü gösterebilen tek istemli fiildir. Duygu durumu bağlamında deneyimci, zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik yönüyle, istemli (bağımlı), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için de sürerlilik (-) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktır.

4.6.15 sooron-

Kırgız Türkçesinde *sooron-* fiili, “sükûnet bulmak, teselli bulmak, avunmak” (KRS: 654) anlamlarını karşılamaktadır. Kırgız dilbilimci K. Seydakmatov’a (1988:205) göre, incelediğimiz bu fiil, “*coo+lon-* şeklinde biçimlenmiştir. Seydakmatov, isimden fiil yapan *+lon-* ekinin başındaki /l/ sesinin eriyip /r/ sesine dönüşmüş olabileceğini ancak bu ses hadisesinin nasıl gerçekleştiğiyle ilgili kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını, az bir ihtimal de olsa muhtemelen fiilin ‘*soo bolup kaluu*’ (sağ olup kalmak) sözüyle ilişkili bir şekilde biçimlenmiş olabileceğini belirtmektedir. Biz, Seydakmatov’un ifade ettiği gibi bu fiilin, *+lon-* ekinin başındaki /l/ sesinin eriyip /r/ sesine dönüşmesiyle biçimlenmiş olduğunu düşünmemektediriz. Biz bu fiilin, Kırgız Türkçesinde görülen /l~/r/ denkliline uygun biçimde ve Clauson’da (1972:854) kayıtlı olan *serin-* ‘sabırlı olmak, sükûnet bulmak’ anlamlarında kullanılan fiille ilişkili bir şekilde anlam genişlemesine uğradığını ve bu yolla anlam dairesini genişlettiğini düşünmekteyiz. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerimiz şu şekildedir:

(1) *Al ıylap soorundu, entige tüşüp ulutundu.*

“O yeni ağlayıp teselli buldu, derin nefes alarak dalıp gitti.” (KTS: 1093)

(2) *Iylagan bala soorundu.* “Ağlayan çocuk sükûnet buldu.” (KRS: 654)

Durum grameri açısından *soorun-* tek istem gerektiren fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik, istemli (bağımlı) İB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için

sürerlilik (-) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumlu değer taşımaktır.

4.6.16 suu- III

Kırgız Türkçesinde oldukça geniş anlam dairesine sahip olan, sözcüksel olarak da karmaşık görünümlü eylemler grubuna giren *suu-* III fiili, “1. soğumak, soğutmak, serinletmek 2. *(at sırtında yarışan kişiler hakkında)* sıırım gibi olmak, yarışa hazır olmak, esnek olmak 3. *mec. (insan hakkında)* sakinleşmek, durulmak, yabancılaşmak, hayal kırıklığına uğramak” (KRS: 667) anlamlarını karşılamaktadır. Sevortyan’da (2003:291) incelediğimiz bu fiil, “*sov°a-* ‘1. soğuk almak, soğumak, soğuklaşmak, soğuğu hissetmek 2. dayanıklı olmak, sıırım gibi olmak (at sırtında yarışırken) 3. serin olmak 4. sakinleşmek, ilgiyi kaybetmek, duygusuz olmak’ anlamlarıyla kayıtlıdır.” Fiilin kökeniyle ilgili olarak Sevortyan, “Türk dilinde görülen *sov°a-* ~ *soğı-* fiillerinin Moğolca yazılı kaynaklarda geçen *soyi-* ‘atını terini soğutmak için durdurmak, oyalanmak, zaman öldürmek, suda serinlemek, serinlemek için suya girmek’ anlamlarıyla kullanılan fiille köken olarak bağlantılı olduğunu ifade eder. Ayrıca Kırgız Türkçesinde de fiilin *su:-* olarak korunmasının bu ilişkiye kanıt olarak gösterilebileceğini düşünmektedir.” (Sevortyan 2003:291) Gülensoy’un (2007:791) eserinde incelediğimiz fiil, “*soğu-* ‘ısını hızla veya yavaş yavaş yitirerek soğuk duruma gelmek’ = ET., OT. *soğu-* (DLT: *soğuk, soğukluk, soğun-* ‘üşümek’; *soğuş-* ‘soğumaya yüz tutmak’) < *soğı-* ~ *sova-* (Trkm.), *suvu-* (Kzk.), *såvu-* (Özb.), *sovu-* (Uyg.)” şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. Kırgız Türkçesinde *suu-* fiili, temel anlamda ‘soğumak, soğutmak’ gibi anlamları karşılarken mecazlaşma yoluyla ‘sakinleşmek, durulmak, birinden veya bir şeyden soğumak’ gibi anlamları da kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. Ayrıca Kırgızcadada *suu-* fiiline işteşlik eki getirilerek biçimlenen *suu-ş-* ‘birbirinden soğumak’ (KRS: 667) fiili de benzer anlamı karşılamakta ve *suu-* fiilinden türetilen duygu durumu fiilleri grubuna girmektedir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Cakşı keñeş ugamın dep aytkan Canbolot suup, köçögö çıktı.*

“İyi tavsiye dinleyeceğim diye düşünen Canbolot’un hevesi kırılarak sokağa çıktı.” (KTS: 1107)

(2) *Enenin kızıl öñu bozorup, sabırı suuyu tuştı.* “Annenin yüzü solgunlaşarak, gönlü soğuyuverdi.”

(3) *Alardın ortosundagı cakındık bara-bara suup ketken.*

“Onların arasındaki yakın ilişki zaman zaman soğumaya başladı.” (KRS: 667)

(4) *Özünün uşunday ayıkpas dartka uçuraşın, tun kızı Cıparının ayga tolboy çarçaşın, süyüp alğan carı menen tez suuşup, otu küyüşpöy kalışın akırı mintip katın, balasız sokoloy kalışın dal uşul üyünön kördü.*

“Kendisinin şifasız hastalığa yakalanmasının, kızı Cıpar’ının bir ayı doldurmadan vefat etmesinin, severek evlendiği eşi ile (arasının) soğumasının, anlaşamazlığın sonunda böylece yârsiz, çocuksuz tek başına kalıvermesinin suçlusu olarak evini gördü.” (ASK: 31)

4.6.17 şılkıy-

Kırgız Türkçesinde *şılkıy-* fiili, “1. gayet gevşemiş durumda olmak, durgun ruh halinde olmak 2. ruhsal çöküntü yaşamak” (KRS: 919) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü Gülensoy’da (2007:842), “< **şilk* ‘oynayan, sallanan’ anlamıyla kayıtlıdır. Biz bu fiilin Gülensoy’un sözlüğünde geçen < **şıl* yansıma kelimesinden türemiş olabileceğini düşünmekteyiz. (Gülensoy 2007:842) Bilindiği üzere Kırgız Türkçesinde ünlüyle biten isimlere +y-; ünsüzle biten isimlere de ünlü uyumuna göre +(i)y-/(i)y, +ay-/ey-, +oy-/öy- ekleri getirilerek olma bildiren fiiller türetilmektedir. (Kasap Çengel 2005:135-136) Benzer yolla oluşturulan fiilimiz de *şilk* ismine getirilen +(i)y- ekiyle *şilk* > *şilk-(i)y-* şeklinde biçimlenmiştir. İsimden fiil türeten bu ekle ilgili olarak Gabain, Eski Türkçede +d- “*yağ-ı-d-: düşman olmak*”, +ad- “*qut-ad-: mutlu olmak*”/+ed- “*yig-ed-: iyileşmek*” biçiminde kullanıldığını, bir şey olmak veya yapmak anlamlarına geldiğini dile getirmektedir. (Gabain 1988:48) Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Gordeevdi kayradan çakırttım. Şılkıyıp keldi aldıma.*

“Gordeev’i tekrar çağırttım. Gevşeyerek geldi karşıma.” (KA: 434)

(2) *Kapitan işenbeske çarası cokatoy şılkıydı.*

“Kaptan inanmamaktan başka çaresi yokmuşçasına gevşedi.” (CO: 93)

(3) *Şarip ak cürök kurbularının cumşak cemesine şıktıyp bastı.*

“Şarip, iyi yürekli arkadaşlarının yumuşak serzenişlerine önem vermedi.” (KTS: 502)

İncelediğimiz bu cümlelerde, duygu durumu bağlamında deneyimci, zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. Uyarıcı seçimli istemdir ve söz diziminde kime hâliyle sorgulanabilir. İsteklilik yönüyle, istemli (bağımlı), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için de sürerlilik (-) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam olumlu veya olumsuz sabit bir değer taşımamaktır.

4.6.18 tınçı-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü özellik gösteren *tınçı-* fiili, “1. durulmak, sükûnet bulmak, sülman olmak 2. (et hakkında) dinlendirmek, marine etmek” (KRS: 792) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil, *tuñ-* fiiliyle semantik ve yapı ve köken anlamında benzerlik göstermektedir. (bkz. bölüm 4.2.34) Clauson’un eserinde bu fiil, Dis. V. DNC- başlıklı maddenin VU *tınçı-* alt maddesinde, “çürümüş olmak, bozulmak; kötü kokmak” anlamlarıyla yer almaktadır. (Clauson 1972: 516) Clauson, fiilin duygu durumunu yansıtan anlamlarını vermemiştir. Sevortyan, “*tın-/tuñ-* sözcüğüne getirilen -ç fiilden isim yapma ekiyle isimleşen *tınç* kelimesinin ‘dinlenme’ anlamının, ‘huzur, sükûnet’ anlamlarına göre daha az sıklıkla kaynaklarda geçtiğini ifade etmektedir.” (Sevortyan 1980:344) Kırgız Türkçesinde, *tınç* ismine getirilen +*I-* isimden fiil yapma ekiyle *tınç-ı-* şeklinde biçimlenen bu fiilden başka, ettirgenlik ekini alan *tınçıt-* (<*tın-ç-ı-t-*) ‘rehavet kesbetmek’ (KRS: 792), isimden fiil yapma +*ta-n-* ekiyle biçimlenen *tınçtan-* (<*tın-ç-ta-n-*) ‘sakinleşmek, sükûnet bulmak’ (KRS: 791) fiilleri de duygu durumunu yansıtan eylemlerdir. Taradığımız metinlerden alıntılarımız ve bu fiilin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Eger maga uruksat berseñiz, kırğızdardın murdağı xanı, sizdin bir tuuganıñız Sultan Halildin uulu Babasultandı alayın da, kırğızdarga karşı cürüş casap, bağıntayın. Mina oşondo cayıtıbiz keñeyip, elibiz tınçıyt.*

“Eğer bana izin verirseniz, Kırgızların önceki Hanı, sizin kardeşiniz Sultan Halil’in oğlu Babasultan’ı alayım ve Kırgızlara karşı savaş açıp, fethedeyim. İşte o zaman alanlarımız genişler, halkımız durulur, rahat eder.” (Kİ: 52)

(2) *Biri birine ayığışuudan payda bolor emes, eki agayıñdı tınçtıp koyolu.*

“Birbirine düşmenin yararı yok, iki kardeşi sakinleştirelim.” (KTS: 43)

(3) *Cogorton sokkon sızırım tıylıp, kırman tınçıdı.*

“Yukarıdan esen hafif rüzgâr durup harman sükûnet buldu.” (KTS: 468)

(4) *Mukan azırınça emne tovar taşıy turgandığın bilbese da enesinin keýilın tınçtuunun araketin casadı.*

“Mukan şimdilik ne tür mal taşıyacağını bilmese de annesinin gönlünü rahatlatmaya çalıştı.” (ÖK: 323)

(5) *Bir az tınçtanıp, söz ukkula.*

“Biraz sessiz olup, söz dinleyin.” (AK: 125)

(6) *Konoktor tınçtanıp Murattı karaştı.*

“Misafirler sükûnet kesbederek Murat’a baktılar.” (MB: 221)

(7) *Anın kebine kulak tüşöp, kolhozçular tınçtanıp oturuştı.*

“Kolhozcular onun dediğine kulak verip, sâkin oturdular.” (KTS: 809)

4.6.19 tınık-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü özellik gösteren *tınık-* fiili, “sükûnet bulmak, durulmak, dinlendirmek, iyileşmek” (KRS: 792) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiil, Sevortyan’ın sözlüğünde *dı:n-/tın-* maddesinin *tınık-* alt başlığında ele alınmıştır. Sevortyan, “*tınık-* fiilinin *tın-* fiiline getirilen *-(I)k-* fiilden fiil yapma ekiyle *tınık-* (<*tın-ık-*) şeklinde biçimlendiğini belirtmiş; ayrıca fiilin Kırgızca, Kazakça ve Karakalpakçada yaşadığını belirterek, anlam listesini ‘1. sükûnet bulmak, durulmak 2. dinlenmek 3. hastalıktan iyileşmek’ olarak kaydetmiştir.” (Sevortyan 1974:345) Kırgız Türkçesinde *tınık-* fiili, olumsuz bir duygu durumunun meydana çıkardığı etkiyle fiziksel veya ruhsal anlamda gerginleşen kişinin normal duruma geçişi sırasında görülen rahatlamayı

karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerimiz şu şekildedir:

(1) *Dostor, uşul cerge tınıgıp, bir caylanıp alalı.*

“Dostlar, burada dinlenelim, biraz atıştıralım.” (KAA: 20)

(2) *Karcalgan attardı tınıktırıp catışat.*

“Yıpranmış atları geri canlandırmaya çalışıyorlar.” (KTS: 654)

(3) *Tınıgıp kele atasıngbı?*

“Artık iyileşiyorsun değil mi? (Kendini daha rahat hissediyorsun, değil mi?)” (KRS: 792)

4.7 Beklenmedik Uyarıcının Deneyimci Öznede Bıraktığı Etkiyi Anlatan Duygu Durumu Fiilleri

4.7.1 acapsın-

Kırgız Türkçesinde *acapsın-* duygu fiili, “şaşırmak, taaccüp etmek” (KRS: 24) anlamında kullanılmaktadır. Fiilin kökeni, Arapça *acâib* > *acap* “çok tuhaf şey, anlaşılabilir” (FD: 6) sözcüğüne dayanmaktadır. Kelimenin sonunda görülen tonsuzlaşma ile ilgili olarak Kasapoğlu Çengel, “Kırgız Türkçesinde alıntı kelimelerde kelime sonunda yer alan /b/ sesinin Kırgızcada /p/ sesine dönüştüğünü ayrıca orta hece ünlüsünün kısalarak düştüğünü ifade eder.” (Kasapoğlu Çengel 2005: 77-87) İncelediğimiz bu fiil, *acap* ismine getirilen ve “gibi olmak, gibi hissetmek” anlamında fiiller türeten *+sın/+sin-* isimden fiil yapma ekiyle kaynaşarak biçimlenmiştir. Şaşıрма duygu durumu, tüm toplumlarda görülmesi yönüyle evrensel; bireyin doğumuyla beraber gelmesi bağlamında da insanoğlunun temel duygularından biridir. Ayrıca Yaylagül’e (2010:105) göre, şaşıрма ve şaşkınlığı ifade eden bu fiiller “ beklenmedik bir durum karşısında, deneyimin eksik olduğu bir alanda zihnin olgular arasında bağ kuramaması sonucunda ortaya çıkan duygu eylemleridir.” İncelediğimiz bu fiile taradığımız metinlerde rastlanılmamıştır. Kırgız Türkçesinde bireyin şaşıрма duygusunu ifade eden *acapsın-* fiilinin edebi dilde işlek kullanıma sahip olmaması önemli bir etkidir.

4.7.2 aldira-

Kırgız Türkçesinde *aldıra-* fiili hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam açısından eylem kütüğü, “1. şaşırarak, apışıp kalmak 2. gücünü, kuvvetini kaybetmek, dermansız” (KRS: 49) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiil, Kırgız Türkçesinde geniş anlam dairesine sahip olan *aldır-* “almaya emir veya sebebiyet vermek vb. < ET. *altur-*” fiilinin tabanına gelerek anlamını pekiştiren *-a-* fiilden fiil yapan ekle kaynaşarak biçimlenmiştir. (Clauson 1972:133) Tietze (2007:147), *aldır-* fiilinin semantik genişlemesinin henüz yeterli derecede araştırılmadığını, fiilin hem geçişli hem de geçişsiz hallerde kullanıldığını belirtmiştir. Fedotov (1996-II:38), kesin olmamakla beraber bu fiilin Eski Türkçeden beri kullanılan *alda-* (<*al-da-*) ‘aldatma’ fiil gövdesinden türetilmiş olabileceğini ifade etmektedir. Kırgız Türkçesinde *aldıra-* fiili, anlam değişmesine uğrayarak ‘şaşalamak, şaşkınlığa uğramak’ gibi anlamları da karşılayarak anlam dairesini genişletmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Munu körüp külçoro/ Akılı ketti, özü aldirap kaldı.*

“Bunu görünce Külçoro/ Aklını kaybetti, kendisi şaşırıp kaldı.” (AK: 34)

(2) *Aldıray tüştü kalmaktar, ne kılının bile albay.*

“Şaşkınlığa uğradı Kalmaktar/ Ne yapacaklarını bilmeden.” (KTS: 82)

Alıntıladığımız cümlelerde deneyimci yani duygu hisseden kişi, özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Süretililik özelliği yönünden *aldıra-* fiilin kullanımı (+) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı, isteksiz veya bir başka deyişle dışsal başlatılmış (DB) durum görünüşündedir. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.7.3 apkaarı-

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu fiillerinden olan *apkaarı-* “şaşırarak, korkudan afallamak, cesaretini kaybetmek” (KRS: 61) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiile

taradığımız tarihi ve etimolojik sözlüklerde rastlamadık. Biz bu fiilin *kaarı*- “(kızgın demirle) yakmak, kızartmak, kavurmak” (KRS: 309) fiilinin önüne getirilen <**ap* ‘pekiştirme ön takısı’ (Gülensoy 2007:72) ile biçimlenmiş olabileceğini, fiilin anlam genişlemesine uğrayarak ‘şaşıрма, afallama’ gibi farklı anlamlar kazandığını düşünmekteyiz. Kırgız Türkçesinde çok yaygın şekilde kullanılmayan incelediğimiz fiilin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Apiy betim, emne deysiñ? Koldoñdabay tart koluñdu, men apkaarıy tüştüm.*

“Aman ya Rabbim ne diyorsun? Sallamadan çek elini, ben çok şaşırdım.” (KTS: 104)

(2) *Apkaarıp söz aytalbay kaldı.*

“Şaşırp (afallayıp) söz söylemez oldu.” (KRS: 61)

Alıntıladığımız (1) ve (2). cümlelerde deneyimci özne zorunlu istem, uyarıcı ise seçimli istem konumundadır. Uyarıcının tümcede işaretlenmemiş olması anlamda büyük bir boşluk oluşturmaz. Örnek (2)’de, zorluğu tecrübe eden deneyimci özne o 3. tekil şahıs zamiri olarak söz diziminde yer almasa da ana cümlemin yükleminden belirlenir. Eylemin belirttiği duygu durumu anlık bir dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (+) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olmadığı için isteklilik dışsal başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.7.4 *arbay*- II

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü eylemler sınıfına giren *arbay*- II fiili, “apışık, ürpermiş halde olmak, ürpermiş bir görünümü olmak” (KRS: 65) anlamlarında kullanılmaktadır. Sevortyan’da (1997:165) incelediğimiz bu fiilin kökü “*arba*- ‘1. büyü yapmak, büyülemek, sihirlemek 2. ilham vermek, fısıldamak, hışırdama 3. baştan çıkarmak, özendirmek, kışkırtmak 4. masal okumak, azarlamak” anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, “bu fiille ilgili bazı dilbilimcilerin görüşlerine yer vererek, kesin olmamakla beraber fiilin muhtemelen **ap* > *arva*- ~ *arba*- kökünden türemiş olabileceğini ayrıca Moğolcanın ve metatezleşmenin etkisinin fiilin biçimlenmesinde önemli bir etken olduğunu belirtir.” (Sevortyan 1974:169) Kırgız

Türkçesinde bu fiil yukarıda verdiğimiz anlamlar yanında, anlam genişlemesi yoluyla ‘ürpermek, apışmak’ vb. anlamları kazanarak anlam dairesini daha da genişletmiştir. Taradığımız metinlerden fiilimizin anlamını betimleyen örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Kuurap kalgan arbayıp bala.* “Kurumuştur ürperip kalan çocuk.” (KTS: 827)

İncelediğimiz bu duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik yönüyle, dışsal başlatılmış, eylemin belirttiği duygu durumu anlık bir duygu durumu ya da bilişsel durum değişikliği olduğu için de sürerlilik (+) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumsuz değer taşımaktır.

4.7.5 böcöy-

Kırgız Türkçesinde durum görünüşüne sahip olan *böcöy-* fiili, “ürpermek, korkudan sinmek” (KRS: 150) anlamlarını karşılamaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni, Tietze’de (2002:379), “*böcü~böce~böcük* ‘kurt, canavar, böcek, umacı’ < ses taklidi kelimeleden *bö!* ‘ani ve korkutan haykırış’ anlamlarıyla kayıtlıdır.” Bu kelimenin TAS’ta ‘umacı, böcü’ “*arus-ı kec (Far.): Ol zışt ve mehip surettir ki çocuklar yanazlık eyledikte anınal korkuturlar. Türkiide böcü derler.*”) cümlesinde korku veren hayali varlık anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. (TAS: 419) Gülensoy da, Tietze’nin görüşlerini destekler şekilde kelimeyi, **bö:* ‘yansıma kelime’ > **bö:+cü* ‘kurt, böcek, umacı’ şeklinde ele alır. Kırgız Türkçesinde duygu bağlamında *böcöy-* fiili, kişinin çevredeki uyarıcılara korkuyla birlikte göstermiş olduğu ani tepkileri karşılarken bununla birlikte deneyimcinin büzülmesi, yumaklanması gibi devinimsel anlamları da kazanarak anlam dairesini daha da genişletmiştir.

(1) *Nazgül ak cakaluu cuurkan içinde böcöyüp otur.*

“Nazgül beyaz yakalı yorganın içinde ürperip oturuyor.” (KTS: 256)

Cümle (1)’de deneyimci özne konumundaki *Nazgül* durumsal anlamı ve yüklendiği özne işlevini yerine getirmesi yönüyle zorunlu istemdir. Ölçme kısıtlaması veya sürerlilik görünüşü açısından fiil (+) son noktalı özelliğe sahiptir. Semantik yönünden Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında cümle (1)’de olumsuz değerle işaretlenmektedir.

4.7.6 caltan-

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu fiillerinden olan ayrıca karmaşık görünüşlü özellik gösteren *caltan-* fiili, “ürpermek, ürkerek bir yana atılmak bir yana saplanmak; korkudan irkilmek” (KRS: 223) anlamlarını karşılamaktadır. Yudahin’in sözlüğünde fiilin kökeninin “çabuk hareketi, ani faaliyeti ifade eden taklidi söz” (KRS: 223) olarak kayıtlıdır. Sevortyan (1989: 102) da, bu görüşü destekler şekilde fiilin kökünün *calt* ~ *yalt* ses taklidi kelimelerden türemiş olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Sevortyan’da bu fiil, “*yaltan-* (? < *yalta*+n) ~ *caltan-* Kırg., *daltan-* Alt., *çaltan-* Hak., *çaltan-* ‘ürkmek, korkuyla bir yana atılıvermek’ – Kırg.; ‘sakınmak, korkmak, geri çekilmek, ayrılma, tekrar düşünmek’ – Alt.; ‘sakınmak, korkmak’ – Hak.; ‘kaçınmak, sakınmak, önlemek, kaytarmak’” şekil ve anlam listesiyle verilmiştir. İncelediğimiz bu fiilin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Badıraygan közdörü murdağı kadimki sabırdıulugun cogotup meni közdöy ot bolup çaçıradı. Çınımdı aytsam caltana tüştüm.*

“Kocaman gözleri önceki sabırlılığını kaybetmiş, bana doğru ateş püskürüyordu. Gerçeği söylemek gerekirse ürperdim.” (KAA: 184)

(2) *Almürök ömüründö eç kimden caltanıp körgön emes. Azır baldardın üldüröp nuru öçö baştagan közdörünön caltanıp ketti.*

“Almürök hayatı boyunca hiç kimseden bu kadar korkmamıştı. Şimdi çocukların nuru sönmüş gözlerini görünce ürperiverdi.” (KAK: 367)

(3) *Aytarın aytıp alıp, kayra özü caltana tüştü.*

“Söylerin söyledi de sonra utandı.” (KTS: 401)

(4) *Abdakeden mensingen bay da caltanat.*

“Abdake’den zengin adam da ürperir.” (KTS: 401)

İncelediğimiz *caltan-* fiili, karmaşık görünüşüne sahip iki istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. Uyarıcı söz diziminde seçimli istem konumundadır. İsteklilik kriteri yönünden fiil, dışsal başlatılmış DB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu duygu durumu anlık bir duygu

durumu ya da bilişsel durum değişikliği olduğu için sürerlilik (+) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumsuz değer taşımaktır.

4.7.7 celik- II

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan *celik-* II fiili, “çoşmak, taşkınlık etmek, had hudut bilmemek” (KRS: 246) anlamlarına gelmektedir. Sevortyan’ın (1989:174) eserinde incelediğimiz fiilin kökeni ikili kök halinde *yel* ‘rüzgâr, ruh, kötü ruh’ ve *yel-* ‘esmek, üflemek’ anlamlarıyla isim~fiil olarak ele alınmıştır. Fiilin bu temel anlamlar yanında Eski Türkçeden beri Türkçenin çeşitli dönem ve lehçelerinde yan ve mecaz anlamlar kazandığı belirtilmektedir. Sevortyan, “bu fiilin *yel-* ~ **yel-i-* fiiline getirilen /-k/ fiilden isim yapan ekle biçimlendiğini, bazı modern Türk lehçelerinde Kum., Nog. *yelik-* ‘öfkelenmek’; Kırg. *celik-* ‘çoşmak, galeyana gelmek’; Kzk., KKal. *jelik-* ‘heyecanlanmak’ anlamlarıyla kayıtlı olduğunu ifade etmektedir.” (Sevortyan 1989:176) Gülensoy’da (2007:1114) ise, incelediğimiz bu fiil “*yelik-* (hlk.) ‘1. şırmak, yaramazlık yapmak 2. oynamak 3. ivcenlik yapmak 4. aşermek 5. gövde, üşüyerek sızlamak’ < *yé:l+(i)k-* / *yé:l-(i)k-*” olarak verilmiştir. Yaylagül’e (2010:105) göre, bu tür fiiller “metaforik olarak fiziksel alandan duygusal alana geçişi” ifade ederler. Fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Öz atıñdı mingensip, öz tonuñdu kiygensip, emine mınça celiktiñ?*

“Atına binmiş gibi, elbiseni giymiş gibi, neden bunca coştun?” (KRS: 246)

(2) *Ceyren bolso, atalı, celikkendi basalı.*

“Ceylansa avlayalım, gövdeyi tadalım (heyecanımızı, coşkumuzu yatıştıralım).” (KRS: 246)

(3) *Celigip kalgan ekensiñ/ Ceriñden cetik kol cıyp/ Eeligip kalgan ekensiñ.*

“Kendini zaptedemez hâle gelmişsin (coşmuşsun)/ Yerinden yetecek kadar ordu alıp/ Hırslanmışsın” (KTS: 447)

(4) *Sovet ökmötü çıkkandan beri bala da, çoñ da okuu dep celiget.*

“Sovyet hükûmeti kurulduğundan beri hem çocuklar hem de büyükler okuyalım diye çoşarlar.” (KTS: 447)

İncelediğimiz bu duygu fiili, tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hissedenden öznedir. İsteklilik yönüyle, istemli (bağımlı), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için de sürerlilik (-) son noktalıdır. Semantik yönden fiil, büyük bir istekle ortaya çıkan hayranlık ve heyecan durumunu betimlediğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.7.8 çebelen-

Kırgız Türkçesinde *çepelen-* fiili, “şiddetli şekilde telaşlanmak, endişelenmek, hüzünlenmek” (KRS: 853) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz fiille ilgili olarak K. Seydakmatov (1988:249), “bu fiilin kökünün <*çep ‘yansıma kelime’ olduğunu ifade eder. Seydakmatov, “fiilin *çe(b)p yansıma kelime üzerine getirilen +ala- isimden fiil yapma ekinin -n- dönüşlülük ekiyle birleşip kaynaşmasıyla *çebelen-* (<*çep(b)+ala-n-) olarak biçimlendiğini dile getirir. Ayrıca Kırgız Türkçesinde *çepilde-* ‘koşuşmak, dört dönmek’ (KRS: 858) fiilinin de bu yansıma kökten türediğini belirtmektedir.” (Seydakmatov 1988:249) Biz, Seydakmatov’un fiilin kökeniyle ilgili ortaya koyduğu bu tespiti katılmamakla beraber eksik bulduğumuz birtakım yanlarının olduğunu düşünmekteyiz. Bilindiği üzere Kırgız Türkçesinde -AlA- eki isimlere değil, “fiillere gelerek iş veya hareketin tekrarlandığını bildirir.” (Kasapoğlu Çengel 2005:151) Dolayısıyla bu ekin isimden fiil yapan ek olmadığını, fiilin Tietze’nin (2007:461) kaydettiği gibi “*çabala-* ‘çırpınmak, debelenmek’ (R. Dankoff 1991:24) < ET. *cap-* a.m. (Clouston 1972:394) (krş. *cabla-*) + fiilin art arda tekerrür ettiğini gösteren -AlA- genişlemesi” fiiliyle bağlantılı olduğunu semantik bakımından bir ilişkinin ancak bu şekilde sağlanabileceğini düşünmekteyiz. Muhtemelen bu fiil, Kırgız Türkçesinde anlam değişmesine uğrayarak ‘telaşlanmak, endişelenmek’ gibi yeni anlamları kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kagılayın, bir ceriñ oorugan cokpu?-dep çebelendi.*

“Kurban olduğum, bir yerin acımadı değil mi, diye telaşlandı.” (KA: 53)

(2) *İt baykuş çebelenip oonap catkan adamdı turguzuunun amalın kılıp arakettenip catat.*

“Zavallı köpek, endişelenip yere serilen kişiyi kaldırmaya çalışıyor.” (ÖK: 164)

(3) *Stepan kolun cañdap, birde karoolçunu, birde tigil kelatkandı çebelenip karayt.*

“Stepan jest yapıp, bir bekçiyi bir de orada gelecek birisine endişelenerek bakıyor.” (KTS: 412)

İncelediğimiz bu duygu fiili, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. Uyarıcı ise, kimi hâliyle söz diziminde seçimli istem konumunda bulunabilir. İsteklilik yönüyle, istemsiz, eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olmadığı için de sürerlilik (+) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam genel olarak olumsuz değer taşımaktır.

4.7.9 dalday-/deldey-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak karmaşık görünüşlü özellik gösteren *dalday-/deldey-* fiili, “1. (kocaman ve biçimsiz birisi veya bir şey hakkında) sere serpe yatmak, serilmek, serilip serpilmek, elini kolunu açarak yatmak 2. şaşırarak, şaşkın bir görünüşü olmak”; *deldey-* “1. öne çıkmak, belirlemek (kulaklar hakkında) 2. şaşkına dönmek, ağzı (bir karış) açık kalmak, şaşalamak, donakalmak, put kesilmek (KRS: 182-190) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sevortyan’da (1980:138-139) incelediğimiz bu fiillerin kökeni, *dalda* maddesinde ele alınmıştır. Sevortyan, bu sözcüğün anlamlarını “1. rüzgârdan korunan yer; kuytu, gizli mekân; güneşe, yağmura dayanıklı yer 2. barınak, balkon, veranda, gölgelik, koruma, kukla gösterisi, sığınak, dayanak, yardım, destek 3. gizlice, el altından 4. arka kısım (baş, nesneler hakkında), arka taraf” olarak vermiştir. Ayrıca bu kelimenin kökünün kesin olmamakla beraber *dal* ‘sırt, arka’ (<**dal-da*) kelimesinden türemiş olabileceğini belirtmektedir.” (Sevortyan 1980:138) İnceldiğimiz bu fiille ilgili Kudaybergenov’un görüşleri Sevortyan’ın görüşlerinden oldukça farklıdır. Kudaybergenov’a (1980:453-461) göre, “Moğolca ile Türk dilleri, bunların içinden Kırgız dili biçim yansımaları kelimeler ile biçim yansımaları fiillerin yapıları açısından da birbiriyle aynıdır. İki dilde de benzer biçim yansımaları fiiller ile biçim yansımaları kelimeler (Moğol dilinde

/ŋ/ ile biter) birbirinden yapılmaz. Kendileri başka kelimelerden, çoğunlukla ölü köklerden yapılır ve en son unsurlarını bölüp aldığımızda kendi arasında akraba olarak ortaya çıkar. Kırgızca *delde+y* (biçim yansımali fiil) *delde+ŋ* (biçim yansımali kelime); krş. Moğolca *deldi+y-*, *deldey-*, *delde+ŋ*, *deldeŋ-* vb. Yukarıda da değindiğimiz üzere iki dilde de (Kırg., Mong.) benzer fiiller /n/ türündeki biçim yansımali kelimelerden oluşur: Kırg. *sekse+y* *sekseŋde-*, *serbey* *serbeŋde-*, *deldey* *deldēŋde-*, Mong. *segsii* *segseŋe-*, *servii* *serveŋe-*, *deldii* *deldeŋe-*, *deŋxii* *deŋgeŋe-* (Kırg. *deŋkey* *deŋkeŋde-*) vb.” (Kudaybergenov 1980:453-461) İncelediğimiz bu fiil, ünlüyle biten isimlere +y-; ünsüzle biten isimlere de ünlü uyumuna göre +(ı)y-(i)y, +ay-/+ey-, +oy-/+öy- ekleri getirilerek olma bildiren fiiller türetilme yoluyla *dalday-* (<*dalda-y-*) / *deldey-* (*delde-y-*) şeklinde biçimlenmiştir. Kırgızcada incelediğimiz bu fiiller temel anlamda ‘sere serpe yatmak, serilmek, öne çıkmak vb.’ anlamlarda kullanılsa da anlam genişlemesine uğrayarak ‘şaşırmak, şaşkınlığa uğramak’ gibi anlam göstergelerini de içine alarak anlam dairesini genişletmişlerdir. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiillerimizin sözcüksel anlamlarını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Alat eken burut dep/ Adamdın köbü daldaydı.*

“Alacakmış Burut diye/ Halk şaşırdı.” (KTS: 326)

(2) *Temirbolottun közdörü alayıp, oozu açılıp daldayıp tüştü.*

“Temirbolot’un ağzı açılarak gözleri korka korka bakınarak dona kaldı.” (KTS: 340)

(3) *Erkinbek çooçun ayaldın bilgiçtigine tañ kalganday deldeyip başın iykedi.*

“Ekkinbek yabancı kadının bilgili olduğuna şaşırmış gibi başını eğdi.” (KTS: 340)

(4) *Emine kılarn bilbey, öz közünö işenbey deldeyip kaldı.*

“Ne yapacağını bilemeden, kendi gözlerine inanamayıp şaşkına döndü.”

(5) *Gülñar, kep taap ayta albay, deldeyip karap kaldı.*

“Gülñar, sözünü söyleyemeden şaşırp bakakaldı.” (KRS: 190)

(6) *Atkardı ceti kaldaydı/ Al münözüün kötgön soñ/ Alat eken burut dep/ Kara sakal daldaydı.*

“Yedi amiri ata bindirdi/ O durumu gördükten sonra/ Alacakmış burut diye/ Kara sakal şaşırdı.” (KTS: 613)

İncelediğimiz fiili belirlediğimiz farklı kriterler açısından değerlendirecek olursak, deneyimci öznenin zorunlu istem, uyarıcı ise seçimli istem pozisyonunda olduğunu söyleyebiliriz. Uyarıcı istemi yüzey yapıda kime hâliyle sorgulanabilir. . Eylemin belirttiği duygu durumu anlık bir dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (+) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olmadığı için isteklilik dışsal başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.7.10 dırgı-

Kırgız Türkçesinde sözcüksel olarak devingen ve durumsal anlamları taşıyan *dırgı-* fiili, “ürküp bir yana yığılmak” (KRS: 206) anlamını karşılamaktadır. Yudahin’in sözlüğünde *dır* kelimesi taklidi söz olarak **dır > dır+gı-* ‘taklit kelime’ olarak verilmiştir. (KRS: 206) Kırgız Türkçesinde karmaşık görünüşlü fiillerden olan *dırgı-* farklı üye yapısına sahip olması ve özne rolünde yer alan tamlayıcının hem devinim hem de durumsal anlamsal özelliği göstermesi yönüyle bu sınıfa girmektedir. Bu tür fiillerin ifade ettiği durumsal anlam söz diziminde başka tamlayıcılar birlikte kullanılarak duygu boyutunu içinde barındırır. Kırgız Türkçesinde soyut anlamlar kazanarak anlam dairesini genişleten bu fiile ettirgen çatısı eklenerek *dırgıt-* (<*dırgı-t-*) şeklinde biçimlenmiştir. Fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntılarımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Bir azdan kiyin koroodogu koylor dırgıy tüştü.*

“Birazdan sonra ağıldaki koyunlar ürküverdi.” (KTS: 373)

(2) *Koyduñ bir çeti, dırgıp, ürküp kaldı.*

“Koyunların bir kısmı ürküp bir yana atılıverdi.” (KRS: 206)

Alıntıladığımız cümlelerde deneyimci özne, zorunlu istem konumundadır. Uyarıcının cümlede işaretlenmemiş olması anlamda büyük bir boşluk oluşturmamaktadır. Eylemin belirttiği duygu durumu anlık bir dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (+) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olmadığı için isteklilik dışsal başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz cümlelerde olumsuz değer taşımaktadır.

4.7.11 dürbö-/dürbü-

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu fiili *dürbö-/dürbü-* “heyecanlanmak, endişelenmek, telaşlanmak” (KRS: 204) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Yudahin, incelediğimiz bu fiilin kökünü *dür* I “beklenmedik bir hareketi ifade eden yansıma kelime” (KRS: 204) olarak vermiştir. Fiilin biçimlenmesiyle ilgili Koca (2008:207), “**dür* yansıma kelimesine üretken olmayan başka bir deyişle günümüz Kırgız Türkçesinde sadece tek bir kökten fiil türetebilen +*bö-* morfeminin eklenmesiyle fiilin biçimlendiğini ifade eder.” Abduvaliyev (2008:24), “Kırgız Türkçesinde üretkenliğini yitirmiş bu eklerden ‘-kel, -daç, -kıs, -tık vb.’ eklerinin tek bir köke gelerek *etkel* ‘şişman, dolgun’, *kırdaç* ‘ince yüksek burun’, *tañkıs* ‘taaccübe değer, nadir olan, şiddetle arzu eden’, *cantık* ‘çürük, yamuk, yatık’ anlamlarında kullanılan kelimeler türetebildiğini belirtir.” Ayrıca, Kırgızcada *dür* yansıma kelimesinden türediği bilinen *dürböl-* (<**dür-bö-l-*) “koşuşmak, dörtnele yüpürmek, heyecana kapılmak”, *dürbölöñdö-* (<*dürböl-ö-ñ+dö-*) “heyecana, endişeye kapılmak”, *dürbölöñdöt-* (<*dürböl-ö-ñ+dö-t-*) “telaş ettirmek, heyecanlandırmak, endişe ettirmek” gibi fiilleri de beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu eylemleri grubuna girmektedir. (KRS: 204) İncelediğimiz bu fiille ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Arkay cerde dürböşüp kalmak kıtay altyandap.*

“Her yanda şaşkınlığa kapıldı, Kalmak, Çinli şaşırıp” (KTS: 87)

(2) *Eç nerseden kaparsız, beykut oynop-külüp es alıp catışkanda kargaşa bolup mintip soguş çıgıp, el içi dürböp kaldı.*

“Hiçbir şeye kaygı duymadan, huzur içinde eğlence düzenleyip dinleniyorlardı, ama engel olarak ortaya savaş çıktı ve halk paniğe kapıldı.” (KTS: 208)

(3) *Taň agarıp atkanda/ Kırk cigit dürböp catkanda/ Karlığaç ketip kalıptır.*

“Şafak söktüğünde/ Kırk yiğit şaşkınlığa kapıldığında/ Karlığaç gitmiş.” (KTS: 370)

(4) *Emne şumduk boldu degensip ayıl dürböp kalıştı.*

“Ne olduğunu merak edip, yaygara çıkarınca köy halkı şaşırıp kaldı.” (KTS: 370)

(5) *Dep çındıştın segiz uulu/ Dürbölöndöyt kaldastap.*

“Deyip çingışın sekiz oğlu/ Şaşkınlığa kapıldı telâş edip.” (KTS: 370)

İncelediğimiz bu fiil, anlamsal durum, sözcüksel görünüş ve istem kuramı yönüyle *çebelen-* fiiliyle benzerlik göstermektedir. (bkz. bölüm 4.7.8)

4.7.12 dürdük-

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu fiillerinden *dürdük-* “telaşa düşmek, şaşırmak, ürmek, korkuya kapılmak, birbirine girmek” (KRS: 204) anlamlarını karşılamaktadır. Yudahin’de incelediğimiz bu fiilin kökü, *dürt* “infilak, patlama, patlayış seslerinin yansıması” (KRS: 205) olarak kayıtlıdır. Akartürk Karahan’ın (2006), “Memlûk-Kıpçak Türkçesi Sözcükleri: Yansıma Fiiller Üzerine Bir İnceleme” adlı araştırmasında, *düird* ~ *dürt* sözcüğü insanın yaptığı ya da etkilendiği şeylerin betimlenmesiyle oluşan yansıma kelimeler grubunda ele alınmıştır. (Karahan 2006:115) Kırgız dilinde *düirdük-* fiili, <**dürt* yansıma kelimesine +(U)k-/+(Ü)k- isimden fiil yapma ekinin eklenmesiyle biçimlenmiştir. Taradığımız metinlerden alıntılarımız fiilimizin sözcüksel anlamlarını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Mına bul cer - El düirdügüp kaçkan cer.*

“İşte bu yer - Halkın şaşkınlığa kapılıp kaçtığı yer.” (KTS: 370)

(3) *Oturgandar düirdügüp sırtka bet alıştı.*

“Oturanlar şaşırıp dışarıya gittiler.” (KTS: 370)

Alıntılardığımız cümlelerde *dürdük-* eyleminin ifade etmek istediği durum yazın alanında zorunlu isteme bağlı olarak deneyimci özne ister. Fiilin betimlediği duygu durumu dereceli bir görünüşe sahip olduğu için her iki anlamda kullanımı sürerlilik (+) son noktalı görünümündedir. Fiilin belirttiği durum isteğe bağlı olarak gerçekleşmediği için isteklilik dışsal başlatılmıştır.

4.7.13 düülük-

Kırgızcada beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu fiili *düülük-* “kuvvetli heyecan, coşku göstermek” (KRS: 205) anlamlarını karşılamaktadır. Kırgız Türkçesinin söz varlığı içerisinde yer alan bu fiile diğer çeşitli tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde rastlanılmamaktadır. İncelediğimiz bu fiil, muhtemelen *düül-* (<**düü* “yansıma kök”) fiiline fiilden fiil yapan *-(Ü)k-* ekinin eklenmesiyle biçimlenmiştir. Bununla birlikte Naskali, “*düül-* fiilinin Hakaşçada görülen *tüül-* ‘1. nefret etmek, tiksirmek, soğumak; 2. hayal kırıklığına uğramak, hayali yıkılmak’ fiiliyle bağlantılı olabileceğini dile getirmiştir.” (Naskali 2007:540) Ancak biz, Naskali’nin işaret ettiği bu bağlantının, *tüül-* fiilin anlam bilgisi göz önüne alındığında pek mümkün gözükmediğini düşünmekteyiz. İncelediğimiz fiilin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Şaxtyorlor düülüğüp oktolup candana tüştü.*

“Maden kuyusunun işçileri heyecanlanıp, ileri atılarak canlandılar.” (KTS: 371)

(2) *Keç küzdö şabırdın cekenine ot carmaşkanday ayıñ düülüktü.*

“Geç güzde kamışın ucuna ateş tutuşturmuş gibi dedikodu şiddetlendi.” (KTS: 371)

(3) *Tuura, ırdasın, ır-da-sın!- dep kızdar düülüğüp da, celdenip da alıştı.*

“Doğru, şarkı söylesin, diye kızlar kudurmaya ve heyecanlanmaya başladılar.” (KAK: 21)

(4) *İşim bayağı ele. Birok Kadır Aytieviçtin aldında mış bolğonum eske tüşköndö, bolboso a kişi közümö uruna kalğanda emne kılarımdı bilbey aylam ketip, sezimim düülüğüp, betim çımıray tüşöt.*

“Aynı işte çalışıyorum. Ama Kadır Aytiyeviç’in önünde rezil olduğumu hatırlayınca veya onunla göz göze geldiğimiz zaman ne yapacağımı şaşırtıyor, duygularım heyecanlanıyor ve yüzüm kızarıyor.” (KAA: 221)

İncelediğimiz bu duygu fiili, tek istemli fiil özelliği göstermektedir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik yönüyle, istem dışı (bağımsız), eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olmadığı için de sürerlilik (+) son noktalıdır. Semantik yönden fiil, büyük bir istekle ortaya çıkan hayranlık ve heyecan durumunu betimlediğinden olumlu değer taşımaktadır.

4.7.14 entele-

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu fiillerinden olan *entele-* “şaşırmak, şaşkın bir hale düşmek, afallamak, telaş içinde olmak” (KRS: 954) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sevortyan’da (1974:283) incelediğimiz bu fiilin kökeni, “*ent-* ‘şaşırmak, cesaretini kaybetmek, hayret etmek, donakalmak (taş kesilmek)’ anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, “Radloff, Brockelmann gibi bilim adamlarının görüşlerine yer vererek henüz dilbilimcilerce kesin bir bulgu ortaya konulmasa da sanılanın aksine *ent-* fiilinin kök halinde olmadığına muhtemelliğine dikkat çekerek, kelimenin Eski Türkçedeki **in-* > **en-* fiilleriyle bağlantılı olabileceğini, ayrıca bu fiilin *ayt-*, *sürt-* vb. fiillerle karşılaştırılabileceğini belirtmiştir.” (Sevortyan 1974:283-284) Kırgız Türkçesinde soyut anlamlar kazanarak anlam dairesini genişleten bu fiil, *entele-* (<*ent-ALA-*) şeklinde biçimlenmiştir. Taradığımız metinlerden alıntılarımız fiilimizin sözcüksel anlamlarını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kügüm ele, taanış bala dayıma uşu maalda kelçü, bu saam al enteleñdep üygö şaşıp kirdi.*

“Akşamüzeriydi, tanıdık çocuk her zaman bu saatlerde gelirdi, bu sefer o telaş ederek eve girdi.” (ÖK: 151)

(2) *Lama Busmen bul kargaşaluu sözdördön Mani Yasonu tez alıp kaçam dep şaşkandıktan kaynatasına rahmatın da aytpay, koştoşpoy dağı jipti közdöy enteledi.*

“Lama Busmen, Mani Yaso’yu kötü sözlerden tez kaçıracağım diye telaşa düştüğünden kaynatasına teşekkür bile etmeden, vedalaşmadan jipi gözleyerek telaşlandı.” (AK: 160)

Alıntıladığımız cümlelerde deneyimci yani duygu hisseden kişi, özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Sürerlilik özelliği yönünden *entele-* fiilinin kullanımı (+) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı, isteksiz veya bir başka deyişle dışsal başlatılmış (DB) durum görünüşündedir. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.7.15 içirken-

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu fiillerinden olan *içirken-* “ürpermek, ürkmek, elinde olmadan irkilmek” (KRS: 306) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin köken ve analımıyla ilgili K. Seydakmatov (1988:119), “*itir-* fiilindeki /t/ sesinin /ç/ sesine dönüşerek, fiilin *içirken-* (<*it-ir-ke-n-*) şeklinde biçimlendiğini ifade etmektedir. Seydakmatov, bu görüşüne dayanak olarak, Eski Türkçede *it-* fiilinin *türt-* ‘dürt’ (DTS: 215) anlamında kullanıldığını, ‘dürtmek’ ve ‘ürpermek’ fiilleri arasında anlamsal bir ilişkinin olabileceğini ancak günümüz Kırgız Türkçesinde ise, *it-* fiilinin bu anlamından uzaklaşarak farklı anlamları karşıladığını belirtmektedir.” Bize göre, Seydakmatov’un ifade ettiği gibi bu fiil, *it-ir->içir-* (*t>ç*) şeklinden biçimlenmemiştir. Biz, bu fiilin ‘*iç (dış kelimesinin karşıtı)*’ sözcüğüyle *ürk-* ~ *irk* ‘ürkmek’ (Sevortyan 1974:636) fiilinin kaynaşmasıyla biçimlenmiş olabileceğini düşünmekteyiz. (krş. bölüm 4.7.27) Kırgız Türkçesinin sözvarlığı içerisinde yer alan bu fiile diğer çeşitli tarihi Türk lehçelerinde rastlanılmamaktadır. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Oşonu oylosom azır бүткөн boyum дүркүрөп, içиркенip ketem.*

“Onu (o günü) düşündüğümde şimdi bile irkilir, ürperirim.” (KA: 27)

(2) *Tañ celi içirkentip betke soktu.*

“Tan yeli yüzüme dokununca ürpermeye başladı.” (KTS: 571)

(3) *Cigittin acarlangan cüzü kızdın kakaarınan içirkegen çok.*

“Delikanlının sevimli (hoş) yüzü kızın merhametsizliğinden ürpermedi.” (KTS: 571)

İncelediğimiz bu fiil, durum görünüşüne sahip tek istemli fiildir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik kriteri yönünden fiil, dışsal başlatılmış DB görünüşündedir. Eylemin belirttiği duygu durumu duygu durumu anlık bir duygu durumu ya da bilişsel durum değişikliği olduğu için sürerlilik (+) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumsuz değer taşımaktır.

4.7.16 itirke-/itirken-

Kırgız Türkçesinde karmaşık görünümlü özellik gösteren ayrıca beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan *itirke-/itirken-* fiili, “ürpermek, tiksinererek titremek, irkilmek” (KRS: 305) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sevortyan (1974:388), incelediğimiz fiili *itirke-* maddesinde ele almış, fiilin anlam listesini, “1. İğrenme duymak, alıngan olmak 2. sinirlenmek, öflenmek” olarak vermiştir. Sevortyan, bu fiilin tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla anlam katmanlarını kaydetmiştir. Fiilin kökeninin muhtemelen *iti* ‘tuzlanmış, pis, kötü, tatsız’ veya bu sözcükle semantik anlamda ilişkili olan *iti-* ‘yağlanmış’ fiiline dayandığını belirtmiştir.” (Sevortyan 1974:388) Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerimiz şunlardır:

(1) *Uluu kişinin sözün demöör kılğan Aykümüş kız boyun toktotup, multıktı cazdıktın astına soylottu. Bul araketti Boronçu daroo sezip itirkenip-itirkenip aldı.*

“Yaşlının sözünden kuvvet alan Aykümüş kız, kendine gelip, tabancayı yastığın altına itti. Bu hareketi anında sezinleyen Booroncu irkildi.” (ÖK: 244)

(2) *Özümön-özüüm itirkeyim kelip dulduyup burçta oturdum.*

“Kendi kendime kızarak köşede oturdum.” (KTS 567)

İncelediğimiz bu fiil, anlamsal durum, sözcüksel görünüş ve istem kuramı yönüyle *içirke-* fiiliyle benzerlik göstermektedir. (bkz. bölüm 4.7.15)

4.7.17 kañgıra-

Kırgız Türkçesinde *kañgıra-* fiili, hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam açısından eylem kütüğü, “1. çınlamak 2. şaşırarak, afallamak” (KRS: 341) anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan’da (1997:259) incelediğimiz bu fiilin kökeni *kañ* kelimesinin alt maddelerinde, “1. metal (kalay), teneke ve benzeri nesneleri bitleştirme 2. lehim yeri, bağlantı (tenekeden yapılmış nesneler hakkında)” anlamlarıyla verilmiştir. Sevortyan kelimenin kökeniyle ilgili, Räsänen, Şagirov gibi bilim adamlarının görüşlerine yer vererek, Moğolca *yang* ‘çelik’ kelimesi ile *kañ* kelimesi arasında bir ilişki olabileceğini, **kañ* kelimesinin muhtemelen yansıma kelime olduğunu ifade eder. (Sevortyan 1997:259) Sevortyan’ın köken görüşünden hareketle Kırgız Türkçesinde bu fiilin anlam genişlemesine uğrayarak anlam dairesini genişlettiğini böylelikle *<*kañ ‘yansıma’+ {Gİr-/+Kİr-} ‘yansıma isimden fiil türeten ek’* (Gülensoy 2007:451) ~ *kañkır-* (*<kañ+kır-a-*) şeklinde biçimlendiğini düşünmekteyiz. Ayrıca Kırgızcada *kañgıra-* fiiliyle fonetik ve anlamsal yönden ilişkili olan *keñgire-* ‘şaşalamak, ne yapacağını bilememek’ (KRS:372) fiili de beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi ifade etmektedir. Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kaytsak beken dep oyloym, kañgırap beker cürgüçö.*

“Şaşıp, afallayıp dolaşacağımıza geri dönsek mi diye düşünüyorum.” (KTS: 634)

(2) *Ayrılğan ceñiñ celbirep/ Cönödüñ kayda keñgirep.*

“Yırtılan yerini rüzgâra tutturup/ Şaşıp (şaşkın halde olarak) nereye gidiyorsun?” (KTS: 690)

(3) *Kayda bararım dılbey, keñgirep turup kaldım.*

“Nereye gideceğimi bilmeden afallayarak şaşkınlıkla öylece kaldım.” (KTS: 690)

Taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz örnek cümlelerde deneyimci özne, zorunlu istem konumunda olup etkiyi ortaya çıkaran uyarıcının olmamasının söz dizimsel

düzeyde bir boşluk doğurmadığı görülmektedir. İsteklilik, istemsiz (bağımsız) DB görünüşüne yakındır. Fiilin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için sürerlilik (+) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumsuz değer taşımaktadır.

4.7.18 kızıulan-

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin beklenmedik uyarıcıya verdiği tepkiyi betimleyen *kızıulan-* fiili, “heyecana gelmek, telaş ve coşkuya kapılmak, kızışmak” (KRS:477) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü birçok eş gösterenli anlamları ve türevleri olan, *kız-* fiiline dayanmaktadır. (bkz. bölüm 4.4.27; bölüm 4.4.28) Eski Türkçeden günümüz çağdaş Türk lehçelerinde farklı varyantlar ve türevlerde yaşayan bu kelime, temel anlamda ‘maddenin ısıtılması sonucu sıcaklığının artması’ anlamının yanında ‘heyecanlanmak, kızışmak, öfkelenmek’ gibi anlamları da kazanarak anlam dairesini hem soyut hem de somut yolla genişletmiştir. Kırgız Türkçesinde bu fiil, iş veya hareketin tekrarlandığını bildiren *-la-* fiilden fiil yapma ekinin *-n-* dönüşlü çatı ekiyle kaynaşması sonucunda *kız-> kızı~kızıuu->kızıuu-la-n-* şeklinde biçimlenmiştir. (Kasap Çengel 2005:149) Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamlarını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) “*Emi mına, eki-üç cıldan kiyin uulum okuşu kerek, -deyt atam bir az kızıulanıp.*”

“Şimdi de, iki üç sene sonra oğlum okumalı, diyor babam az da olsa heyecana kapılıp.” (KA: 20)

(2) “*Emnegedir kızıulanganıp catat, birdi-carım tutkundardı aydap, soldattar cüröt.*”

“Nedense heyecanlanıp duruyor, askerler sayıca az olan esirleri sürüyerek yürüyor.” (KAK: 113)

Metinlerden taradığımız bu cümlelerde deneyimci öznenin zorunlu istem konumunda olduğu görülmektedir. Uyarıcının cümlede işaretlenmemiş olması anlamda büyük bir boşluk oluşturmamaktadır. Eylemin belirttiği duygu durumu dereceli bir görünüşte olduğu için her iki kullanımda sürerlilik (-) son noktalı, eylemin belirttiği durum

isteğe bağlı olmadığı için isteklilik içsel başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz cümlelerde olumlu veya olumsuz bir değerle işaretlenememektedir.

4.7.19 seldey-/seley-

Kırgız Türkçesinde *seldey-/seley-* fiili, hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüme sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam açısından eylem kütüğü, “1. baygın bir halde bulunmak, şuurunu kaybetmek 2. donakalmak, hayrete düşmek, şaşalamak 3. hiçbir şeye ehemmiyet vermez halde bulunmak” (KRS: 642) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni Arapça kökenli *seyl* > *sel* “1. sel 2. yağmurdan hâsıl olup şiddetle akan su” (FD: 947) sözcüğüne dayanmaktadır. İncelediğimiz etimolojik kaynaklarda bu fiilin yapı ve kökenine dair herhangi bir bilgiye ratlamadık. Ancak biz, bu fiilin işaret ettiği duygu anlamlarını muhtemelen anlam genişlemesi yoluyla kazanmış olabileceğini düşünmekteyiz. “Kırgız Türkçesinde ünlüyle biten isimlere +y-; ünsüzle biten isimlere de ünlü uyumuna göre +(ı)y/(i)y, +ay-/+ey-, +oy-/+öy- ekleri getirilerek olma bildiren fiiller türetilmektedir.” (Kasap Çengel 2005:135-136) İncelediğimiz bu eylemimiz de yukarıda verdiğimiz açıklamaya uygun şekilde, *sel>sel-(e)y-/seld-(e)-y-* şeklinde biçimlenmiştir. Fiilimizle ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kelindin üröyün körgön Batma seldee tüştü.*

“Gelinin hâlini gören Batma, hayrete düştü/donakaldı.” (KTS: 1081)

(2) *Kımka ene şıprıgısın karmagan boyunça seldeydi.*

“Kımka Anne, süpürgüsünü eline tutmuş hâlde donakaldı.” (KTS: 1081)

(3) *Eceke, tigi cigit emne üçün paxtasın terbey seldeydi?*

“Abla, bu genç ne diye pamuk toplamayıp donakaldı.” (KTS: 1081)

Alıntıladığımız cümlelerde deneyimci yani duygu hisseden kişi, özne konumunda olup zorunlu istem rolündedir. Sürerlilik özelliği yönünden *seldey-/seley-* fiilinin kullanımı (+) son noktalı olarak değerlendirilir. Eylemin isteklilik açısından kullanımı, isteksiz veya bir başka deyişle dışsal başlatılmış (DB) durum görünüşündedir. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak

değişkenlik gösterebileceğinden olumlu veya olumsuz sabit değerlerle işaretlenememektedir.

4.7.20 sestey-/sezdey-

Kırgız dilinde durum ve devinim görünüşüne sahip olan *sestey-/sezdey-* fiili, “afallamak, donakalmak, korkuyla şaşırma” (KRS: 646) anlamlarında kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökü birçok eş gösterenli anlamları ve türevleri olan, *sez-* fiiline dayanmaktadır. (bkz. bölüm 4.4.36) Kırgız Türkçesinde bu fiil, iş veya hareketin tekrarlandığını bildiren *-te-* fiilden fiil yapma ekinin fiileri genişleten *-y-* dönüşlü ekiyle kaynaşması sonucunda *sez->ses-te-y-/sez-de-y-* şeklinde biçimlenmiştir. (Ceritoğlu 1998:168) Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamlarını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Alımkul kaçan ketti? — dep Karıp sestey tüştü.*

“Alımkul ne zaman gitti? - diyerek gariban afalladı.” (KTS: 1085)

(2) *Kelinder bir az sestey tüşüşup, anan sır berbeske salıştı.*

“Gelinler biraz korkudan afalladılar, sonra bunu çaktırmamaya çalıştılar.” (KTS: 1085)

Yukarıdaki tümcelerde deneyicimci yani duyguyu hissedeni kişi olarak zorunlu istem rolündedir. Uyarıcı söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Deneyimcide eylemin oluşturduğu duygu durumu dereceli bir görünüşe sahiptir. Bu anlamda fiil, sürerlilik (+) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olmadığı için isteklilik dışsal başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.7.21 sonurka-

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan *sonurka-* fiili, “1. şaşma kalmak, taaccüp etmek 2. bir şeyi olağanüstü, tuhaf ve acayip saymak” (KRS: 703) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz bu fiile taradığımız etimolojik sözlüklerde rastlamadık. Kırgız dilbilimci İbrahim Abduvaliev, “Kırgız

Tili: Morfologiya” (Kırgız Dili Morfolojisi, 1997) adlı eserinde bu fiilin +rka- isimden fiil yapma ekiyle *sonurka-* (*son-(u)-rka-*) şeklinde biçimlendiğini dile getirir. (Abduvaliev 1997:275) Bu ekle ilgili olarak Kasap Çengel (2005:132), “Eski Türkçeden beri örneğine rastlandığını, Kırgız Türkçesinde ise, çok fazla işlek olmadığını ifade eder. Ayrıca ünlüyle biten isimlere doğrudan doğruya; ünsüzle biten isimlere ise bağlantı ünlüsü alarak eklendiğini dile getirir.” Kırgızcada, kontrol kaybı şeklinde ifade edebileceğimiz, yaşanan duygunun etkisiyle deneyimcinin bu uyarıcıya karşı nasıl tepki vereceğini kestirememek şeklinde kendini gösteren şaşırmaş duygu göstergelerinin kullanıldığı örnek cümlelerimizden bazıları şunlardır:

(1) *Kök menen kuçaktaşkan üylörüñdö/ Sonurkap çarçabadım karagandan.*

“Gök ile kucaklaşan evleri/ Hayret edip yorulmadan izledim.” (KTS: 1092)

(2) *Sonurkap canına barsa cip şamalga dirildep, keremet ün çıkarıp turat, abaylap karasa cip emes, içkere kurgagan içegi eken.*

“Şaşırarak yanına gidince görmüş ki, rüzgârla sallanan iplik muhteşem ses çıkarıyor, dikkatlice baktığında iplik değil de, incelererek kuruyan şeyin bağırsak olduğunu anlamış.” (OK: 35)

İncelediğimiz fiili belirlediğimiz farklı kriterler açısından değerlendirecek olursak, deneyimci öznenin zorunlu istem pozisyonunda olduğunu söyleyebiliriz. Fiilmiz seçimli olarak uyarıcı istemiyle de kullanılabilir. Bu istem yüzey yapıda kime hâliyle sorgulanabilir. İstemli bir şekilde başlatılmadığı için DB sınıfına daha yakın olan *sonurka-* fiili (+) son noktalı durum görünüşüne sahiptir. Kırgız kültürel değerleri açısından taşıdığı değer itibarıyla olumlu veya olumsuz sabit bir değerle işaretlenememektedir.

4.7.22 şaş-

Kırgızcada beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu fiili *şaş-* “1. acele etmek, telaş etmek 2. şaşmak, afallamak, şaşırarak” (KRS: 904) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Gülensoy’un eserinde incelediğimiz bu fiil, “*şaş-* ‘1. umulmayan, beklenmeyen veya olağanüstü bir olay, bir olgunun karşısında şaşkın duruma gelmek, hayret etmek’ = OT. *şaş-ur-* ‘arasını ayırmak’ (DLT: *saş* ‘ürkek’) < *sāš* (Mak. I, 51) ~ *şaş-* (Kırg., Az., Bşk., TatK., Uyg.) ~ *şāš-* (Özb.) ~ *sas-* (Kzk.) ~

çāş-, çāşı- (Trkm.) Ş(>s,ç)A(>ā)Ş(>s)- ~ Moğ. *salga-* ‘şaşırmak’, *sal-*, *salu-*” olarak şekil ve anlam listesiyle kaydedilmiştir. (Gülensoy 2007:840) Kırgız Türkçesinde deneyimcinin ‘şaşkınlık, hayret’ gibi duygu durumlarını betimleyen bu fiil, çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda bazı fonetik farklılıklarla yaşamaktadır. Kırgızcada *şaş-* fiiline *+kalak-* fiilden isim yapım eki ve *+da-/+dö-*; *+ta-/+tö-* isimden fiil türeten eklerin eklenmesiyle türemiş olan *şaş-* >*şaş-kalak-ta/şaş-kalak-da* “telaş etmek, afallamak” (KRS: 906) fiilleri de benzer anlamları karşılamakta beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu fiilleri grubuna girmektedir. Kırgız Türkçesinde bu fiilin Eski Türkçedeki ‘şaşırmak’ temel anlamıyla varlığını koruduğunu, bu temel anlamının yanında yan anlamlar da kazanarak anlam dairesini genişlettiğini söyleyebiliriz.

Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Caken oyundağı sözdu baykoosuzdan açık aytıp ciberip, şaşıp kaldı.*

“Caken aklındaki düşüncüyü farkında olmadan açıkça söyleyiverince, ne yapacağını şaşırdı.” (KTS: 1374)

(2) *Erdi izdegenin tabuuga, közdögönünö cetuugö şaşıp barat.*

“Berdi aradığını bulmaya, maksadına ulaşmaya aceleyle ediyor.” (KTS: 1374)

(3) *Cıldızkan, emne deerin bilbey kaldı. Birok ötö şaşıp ketpey: -Oşondoybu, kızım?- dedi da, Bala tışka çurkadı.*

“Cıldızkan, ne diyeceğini bilmeden öylece kaldı. Ama çok fazla şaşırmadan: Öyle mi kızım? -deyip çocuk dışarı koştu.” (KAK:24)

(4) *Canbolot koştostu da, şaşkalaktap Aynanın uyun közdöy cönödu.*

“Canbolot vedalaştıktan sonra, telaş ederek Ayna’nın evinin yolunu tuttu.” (KTS: 1374)

(5) *Uşunday şamal ubağında şaşkalaktap sapırık sapırıp catkan eç kim körünböyt.*

“Böyle rüzgâr estiği zamanda, telaşlanan, harman savuran hiç kimse gözükmüyor.” (KTS: 1374)

İncelediğimiz bu fiil tek istemlidir. Deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden öznedir. İsteklilik yönüyle dışsal başlatılmış, eylemin belirttiği duygu durumu için de sürerlilik (+) son noktalıdır. Fiilin betimlediği sözcüksel anlam olumlu veya olumsuz sabit bir değer taşımamaktır.

4.7.23 tañdan-

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan *tañdan-* fiili, “şaşa kalmak, taaccüp etmek, hayret etmek” (KRS: 703) anlamlarına gelmektedir. İncelediğimiz bu fiilin kökeni, Clauson’un (1972:510-511) eserinde Mon. DN maddesinin *tañ (?ta:ñ)* II alt başlığında ele alınmıştır. Clauson *tañ* kelimesinin tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla anlam katmanlarını vererek şu açıklamayı yapar: “*tañ (?ta:ñ)* II ‘şaşmak, hayret etmek, şaşırtmak’ Kuzey-Doğu Türk lehçeleri dışında bu anlamlarında modern şivelerde yaşar. Bununla birlikte fiilin *tañ kalmak* ‘-e hayret etmek’ anlamıyla anlamca kaynaşmış (deyimleşmiş) birleşik fiil olarak Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde kayıtlı olduğunu belirtir.” (Clauson 1972:510-511) Gülensoy’da (2007:647) incelediğimiz fiil, “*tanla-* ‘şaşmak, şaşırmak’ = OT. *tangla-* ‘şaşırmak’ (DLT *tanglaş-* ‘şaşmak’; *tanglat-* ‘şaşırtmak’; *tangsuk* ‘şaşılacak, acayip’) < *tang* ‘olağan üstü, az rastlanılan’+la-’ An.ağl.: *tanla-*, *tan-* ‘kınamak, ayıplama’ (DS.X, 3821)” anlam ve şekil listesiyle kaydedilmiştir. Ayrıca Kırgızcada *tañdan-* fiiliyle fonetik ve anlamsal yönden ilişkili olan *tañdandır-* ‘hayrete düşmek, şaşkınlığa uğramak’ (KRS:703) fiili de *tañ* sözcüğünden türetilen, beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi ifade eden eylemdir. İncelediğimiz bu fiillerle ilgili taradığımız metinlerden alıntıladığımız örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Toktosun oozunan “ak bata” cana “aylanayın” degen söz kapıstan çığıp ketkenine tañdandı.*

“Toktosun, ağzından “dua” ve “kurban olduğum” sözlerinin aniden dökülüvermesine hayret etti.” (KAA: 126)

(2) *Emi Zarlıktın mintip kaadaluu kişi öñdöntüp mamile casap catışı Tüyümkandı bir eseden tañdandırsa, bir eseden düpöyül kıldı.*

“Şimdi Zarlık’ın saygı duyuyormuşçasına ilgi göstermesi Tüyümkan’ı bir yandan hayrete düşürürken diğer yandan şüphelenedirdi.” (KA: 219)

(3) *Ubaktısız atılğan zambirek ünü eldin bardığın tañdandırıp, kulaktarın deldeytti.*

“Beklemeksizin atılan top sesi halkı şaşırttı, halkın kulakları dimdik oldu.” (KTS: 340)

(4) *Demeyde koñşuga çık tatırbas Bukendin mınçalık ak körpö cayıl boluşuna Zuurakan aldırtan tañdanıp oturdu.*

“Özellikle komşuya hiçbir şey vermeyen Buken’in cömert olmasına Zuurakan çok şaşırdı.” (KTS: 390)

İncelediğimiz bu eylemde, deneyimci öznenin zorunlu istem pozisyonunda kullanıldığını söyleyebiliriz. Fiilimiz seçimli olarak uyarıcı istemiyle de kullanılabilir. Bu istem yüzey yapıda kimi veya kime halleriyle sorgulanabilir. İstemli bir şekilde başlatılmadığı için DB sınıfına daha yakın olan *tañdan-* fiili (+) son noktalı durum görünüşüne sahiptir. Kırgız kültürel değerleri açısından taşıdığı değer itibarıyla olumlu veya olumsuz sabit bir değerle işaretlenememektedir.

4.7.24 tañırka-

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan *tañırka-* fiili, “taaccüp etmek, hayrete kapılmak, şaşırmak” (KRS: 703) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni tıpkı *tandan-* fiilinde olduğu gibi *tañ* kelimesine dayanmaktadır. (bkz. bölüm 4.7.22.) Clauson’un (1972:525) eserinde bu fiil, Tris.V. DNR- maddesinin D *tañırka-* alt başlığında ele alınmıştır. Clauson “*tañırka-* fiilinin *tañ* kelimesinden türediğini belirterek bu fiilin tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla anlam katmanlarını vererek şu açıklamayı yapar: “*tañırka* ‘şaşmak, hayret etmek’ fiili, Kuzey-Doğu Türk lehçelerinden Alt., Tel.; merkezi Kuzey Türk lehçelerinden Kırg., Kzk.; Çağ. XV. yy.da *tañırğa-*, *tañızğa-* olarak yaşamaktadır.” (Clauson 1972:525) Kırgızcada *tañırka-* fiilinden genişleyerek bu fiille anlamsal yönden bağlantılı olan *tañırkat-* ‘hayrete, şaşkınlığa uğramak’ (KRS:703) *tañırka-* (<*tañ-(ı)-rka-t-*) fiili de *tañ* sözcüğünden türeyen, beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi ifade eden eylemdir. Taradığımız metinlerden

alınıldığımız fiilimizin sözcüksel anlamlarını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kömkörösünön oodarılıp çıkanaktap catkanda bıskırık ugula kaldı, bet mañdayında öziñ tañırkap adırayıp karap turgan bir çoñ bugunu kördü.*

“Yüzüstü dönerek iki dirseğinin üzerinde yatarken bir ses geldi, tam önünde kendisine hayretle bakmakta olan kocaman biri maralı/geyiği gördü.” (ÖK: 44)

(2) *Özünö taanış emes suunun ağımın köşüün, eç kaday ıklassız tañırkap, közü cetken cerge çeyin eerçip karap barıp, anan carkırgan tunuk deñizde kuyup catkanın közü çaldı.*

“Kendisine tanıdık olmayan (daha önce görmediği) suyun akıntısına, hiç şüphesiz hayret ederek, gözünün ulaştığı yere kadar baktı, suyun tertemiz denize döktüğünü gördü.” (ÖK: 49)

(3) *Tañırkagan bala eki cagın eleñdep karayt.* “Hayrete düşen çocuk etrafına korkuyla göz gezdiriyor.” (KTS: 1144)

(4) *Erçit bizdi, biz da birge barabız/ Cerdin cüzün tañırkatıp salabız/ Oşonçoluk kerekşiñ, bir kemçil bar/ Ceti kündö kolgo zorgo alabız.*

“Bizi de al, biz de birlikte gideriz/ Yeryüzünü hayrete düşürürüz/ O kadar gereklisin, (ama) bir eksik var/ Yedi günde zorla ele alırsın.” (ASK: 54)

(5) *İsidoranın körünböy kalğanı tañırkatıp dümöktöndürüp çoçuttu.*

“İsidora’nın gözükmüyor olması, hayrete düşürüp, şüphelendirerek ürküttü.” (ASK: 217)

İncelediğimiz bu fiil, anlamsal durum, sözcüksel görünüş ve istem kuramı yönüyle *tañdan-* fiiliyle benzerlik göstermektedir. (bkz. bölüm 4.4.48)

4.7.25 *topoloñdo-*

Kırgız Türkçesinde beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan *topoloñdo-* fiili, “paniğe kapılamak, telaşlanmak” (KRS: 703) anlamlarını karşılamaktadır. Taradığımız etimolojik sözlüklerden Gülensoy’un (2007:912) eserinde incelediğimiz fiille bağlantılı olan *topalan* kelimesi, “(hlk.) ‘karında top gibi olan şişlik.’ = OT. *topulgaş* ‘kulunç’ (DLT) < *to-p+al-an* An.ağl.: *topalan* ‘1.

hazımsızlıktan ileri gelen mide ve karın ağrısı 2. uzun yapraklı bir çayır otu 3. tesbih böceği' (DS. X, 3963)" şekil ve anlam listesiyle kayıtlıdır. Yudahin'de *topoloñ* kelimesi "1. bir koyun hastalığının adı 2. telaş, endişe, karışıklık, panik" (KRS: 703) anlamlarını karşılamaktadır. Ayrıca bu kelimenin tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları anlam katmanları, "Kıp. *topalan* 'kalın bağırsağa arız olan bir hastalık' (Toparlı 2003:280); *topalañ* '1. telaş, endişe, panik 2. isyan, başkaldırı 3. koyunlarda görülen salgın bir hastalığının adı" (Baskakov 1958:648) olarak kayıtlıdır. İncelenen kaynaklardan da anlaşılabacağı üzere, "temel anlamda 'hastalık' adı olarak kayıtlı olan *topoloñ* kelimesi muhtemelen sonradan anlam genişlemesine uğrayarak 'endişe, telaş' gibi soyut anlamları kazanarak anlam dairesini genişletmiştir." (Moldalieva 191:2010) Kırgız Türkçesinde +do- isimden fiil yapma ekiyle biçimlenen *topoloñdo-* fiiliyle ilgili dugu durumunu yansıtan örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Keçmelikte heyecanlanan İbraim bek, dağı bir ired maşaa koyup, udaa-udaa atılğan multık oktoru dağı bir neçe kokonduktun ömürün alıp ketti.*

"Geçitte telaşlanan İbrahim Bey, bir kez daha mermi doldurup, ard arda çekilen tetikle, birkaç Kokon'un hayatını aldı." (ÖK: 173)

(2) *Vagondun tigi eşigi taraptan topoloñdogon bir top ayal, erkektin unü uguldu.*

"Vagon'un diğer kapısı tarafından telaş eden birkaç kadın ve erkeğin sesi geldi." (KTS: 1199)

(3) *Topoloñdop carışıp, Toygo keldi, karaçı.*

"Telaş edip yarışarak, düğüne geldi baksana!" (KTS: 1199)

İncelediğimiz tümcelerde deneyimci zorunlu istem olup duygusal etkiyi hisseden tamlayıcı öznedir. İsteklilik kriteri yönünden fiil, bağımsız dışsal başlatılmıştır. Eylemin belirttiği duygu durumu duygu durumu anlık bir duygu durumu ya da bilişsel durum değişikliği olduğu için sürerlilik (+) son noktalı, eylemin betimlediği sözcüksel anlam olumlu veya olumsuz sabit bir değerle işaretlenememektedir.

4.7.26 ukmuştan-

Kırgızcada beklenmedik uyarıcının deneyimcide bıraktığı etkiyi anlatan duygu durumu fiili *ukmuştan*- “hayrete düşmek, taaccüp etmek, şaşırmak” (KRS: 800) anlamlarıyla kullanılmaktadır. İncelediğimiz bu fiilin kökeni *uk*- ‘dinlemek, işitmek; duymak, anlamak’ (KRS: 800) fiiline dayanmaktadır. (bkz. Kasapoğlu Çengel 2005:147) Sevortyan (1974:584), incelediğimiz bu fiilin kökünü *uk*- I maddesinde ele almış; bu fiilin ‘1. kavramak, düşünmek 2. dinlemek, duymak’ olarak iki farklı anlamı karşıladığını belirtmiştir. Ancak bu fiilin tarihi açıdan daha eski anlamının ‘anlamak’ olabileceğini belirtmiş; bu görüşüne dayanak olarak da *uk*- fiilinin eski türevlerinden olan *uquş*, *uquy* ‘idrak ve idrak etme’ anlamlarında kullanılan kelimelerin varlığını göstermiştir. Clauson’un (1972:77-78) eserinde *uk*- fiili ‘anlamak, dinlemek’ olarak kayıtlıdır. Clauson, “bu fiilin Moğolca *uka*- biçimiyle Eski Türkçede *okı* kelimesiyle karşılaştırıldığını, Kuzeydoğu ve Güneydoğu Türk lehçelerinde asli varlığını koruduğunu, bazı modern diyalektlerde ise ‘öğrenmek’ anlamlarıyla yaşadığını belirtmiştir.” (Clauson 1972:77-78) Kulamshaev (2010:238), “Kırgız Türkçesindeki *uk*- fiilinin Eski Türkçedeki *uk*- fiiliyle aynı fiil olduğunu belirtmektedir.” *Uk*- fiilinin türevlerinden olan incelediğimiz bu fiil, anlam genişlemesine uğrayarak, partisip eki olduğu halde kalıcı isimler yapan *-mUş* ekini alarak *uk->uk-muş* ‘şaşılacak haber’ (KRS: 800) ismine dönüşmüş; *ukmuş* ismine *+ta-n-* isimden fiil yapma ekini getirilerek de *uk->uk-muş-ta-n-* şeklinde biçimlenmiştir. (Kasapoğlu Çengel 2005:147) Taradığımız metinlerden alıntılarımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kün kürküröp, çağılıp, ukmuştandı şamalı.*

“Hava gürleyip şimşekler çakılınca hayrete kapıldı rüzgârı.” (KRS: 800)

(2) *Mınday baatır erlerdi/ Ulam demep kelğendi/ Tirüü kalmak ömürü/ ukmuştandı toruk ay.*

“Böyle kahraman erleri/ Sürekli yine gelmeli/ Diri Kalmak hayatı/ hayrete düştü dermansız ay.” (ES: 222)

İncelediğimiz bu fiil, anlamsal durum, sözcüksel görünüş ve istem kuramı yönüyle *topoloñdo*- fiiliyle benzerlik göstermektedir. (bkz. bölüm 4.4.25)

4.7.27 ürk-

Kırgız Türkçesinde deneyimcinin beklenmedik uyarıcıya verdiği tepkiyi anlatan *ürk-* fiili, “ürkmek, korkudan üç buçuk atmak, paniğe kapılmak, saldırı karşısında başka yere sığınmak” (KRS: 824) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Clauson’un (1972:221) eserinde incelediğimiz bu fiil, Mon. V. ERG- başlıklı maddenin *ürk-* alt maddesinde ele alınmıştır. Clauson, “fiilin temel anlamlarını *ürk-* ‘irkilmek, ürkmek, korkmak’ olarak vermiş; ayrıca bu fiilin *ürki-/ürük-* vb. şekillerde tüm tarihi ve modern Türk lehçelerinde korunduğunu dile getirmiştir.” (Clauson 1972:221) Sevortyan’da (1974:635-637) bu fiil, “*ürk-* ürkmek, korkmak, irkilmek” temel anlamlarıyla kayıtlıdır. Sevortyan, “ayrıca bu fiilin eş biçimli *ürk* isim şeklinin de varlığına işaret ederek dilbilimci Bang’ın görüşünden hareketle fiil şeklinin isim şekline göre daha eski olduğunu *ürk-* < **ür-* + *-(i)q-* ~ *ir-* + *-(i)q-* olarak bu iki şeklin birincil diğer tüm varyantların ise ikincil olduğunu ifade eder. Sevortyan, fiil köküne eklenen – *(i)q-* ekinin muhtemelen pekiştirme eki olabileceğini düşünmektedir.” (Sevortyan 1974:636) Gülensoy’un sözlüğünde incelenen fiil, “*ürk-* ‘1. Bir şeyden korkup birden sıçramak 2. Şaşkınlık ve korku duymak 3. (ağaç) meyve vermemek’ = ET. (KT, Uyg.), OT. (DLT) *ürk-* ‘korkmak, ürkmek’ < **hürk-* (< **pürk-*) ~ *ürük-* (Kzk., Tob), *ürk-* (Az., Kzk., Kırg., Trkm.), *ürkü-* (Tel.), *ürki-* (Uyg.), *irik-* (Kzk.), *örk-* (Osm., Bşk., TatK.)” şekil ve anlam listesiyle kaydedilmiştir. (Gülensoy 2007:994) İncelediğimiz bu kaynaklardan yola çıkarak, Kırgız Türkçesindeki *ürk-* fiilinin Eski Türkçedeki *ürk-* ~ *irk-* fiiliyle aynı anlamda kullanılarak korunduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Kırgız Türkçesinde *ürk-* fiil köküne -t- ettirgenlik çatı eki getirelerek türetilen *ürk-> (ürk-(ü)-t)* ‘ürkütme, korkutarak bir yana sıçratmak’ (KRS: 824) fiili de duygu durumu fiilleri grubunda yer almaktadır. Genel anlamda incelediğimiz kaynaklardan da yola çıkarak bu fiilin günümüz Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki temel anlamını koruyarak yaşadığını ifade edebiliriz.

Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Birdemeni közüñ çalsa ele, maşineni birinçi colu körgön kunañça kulagıñdı tikçiytip ürkösüñ.*

“Bir şey gördüğün zaman, ilk defa araba gören at gibi kulaklarını diker, ürker durursun.” (MB: 22)

(2) *Cakşıga salam berseñ can düynöñö kubat bütöröt, camanga salam berseñ can düynöñdü ürkütöt.*

“İyiye selam verirsen iç dünyana kuvvet verir, kötüye selam verirsen iç dünyanı ürkütür.” (KAA: 44)

(3) *Kıtaydın kızıl çoktoru kılıçın calañdatıp, kamçısın üyrüp, cep iççüdöy tür menen korkutup, ürkütüp, koykoñdop dele attarın alçañdatıp kelişti.*

“Çin’in alev gibi askerleri kılıçlarını çekip, kırbaçlarını dolandırıp, sanki yiyeckmişlercesine korkutarak, ürküterek, atlarını dörnala koşturarak geldiler.” (GKS: 458)

(4) *Mahabatka buyruk menen korkutup, ürkütüp, satıp alıp, basıp alıp cetüügö mümkün emes.*

“Aşkî buyruklarla korkutup, ürkütüp, satın alıp, zoraki bir vasıla ulaşmak mümkün değildir.” (ASK: 120)

(5) *Cerdegi tört ayaktuu/ Asmandagı kanattuu/ Neme koyboy ürküttü.*

“Yerdeki dört ayaklı/ Gökteki kanatlı/ Ne diye bırakmayıp ürküttü.” (GKS: 393)

Örnek tümcelerde deneyicimci yani duyguyu hissedeni kişi olarak zorunlu istem; uyarıcı neden olan durum, kişi, olay çıkma hâliyle seçimli istem rolündedir. Söz diziminde yer almasa da anlamda büyük boşluk oluşturmaz. Deneyimcide eylemin oluşturduğu duygu durumu anlık görünüşe sahiptir. Bu anlamda fiil, sürerlilik (+) son noktalı, eylemin belirttiği durumu isteği dışında olduğu için isteklilik dışsal başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

4.7.28 ürpöy-/ürpüy-

Kırgız Türkçesinde *ürpöy-/ürpüy-* fiili, hem durumsal hem de devinimsel özellikleri ifade etmesi açısından karmaşık görünüşe sahip eylem görünümündedir. Sözcüksel anlam açısından eylem kütüğü, “1. tüylerini kabartmak, 2. mec. korkudan ürpermek” (KRS: 824) anlamlarıyla kayıtlıdır. İncelediğimiz bu fiille ilgili, Sevortyan

(1974:637), “*ürper-* ~ *ürpöy-* ve bu fiillerin türevlerinin *-(a)r/-ay-* gibi eklerle biçimlendiğini, fiilin kökünün muhtemelen **ürp* taklidi sesinden türemiş olabileceğini belirtmektedir. (bzk. bölüm 3.4.38) Taradığımız metinlerden alıntıladığımız fiilimizin sözcüksel anlamlarını gösteren örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

(1) *Kagılayın Çargın! - deşti eşiktin al-dında ürpöyüp turuşkan Ayımcın menen Kaniş.*

“Kurban olayım Çargın, dediler kapı önünde ürpererek duran Ayımcın ile Kaniş.” (KTS: 1279)

(2) *Düşön menin urpöygön türümdü körup, caloorup kulul koydu.*

“Düşön, benim ürpermiş hâlimi görünce, acıyarak güldü.”

(3) *Oşentip koysom, abışkam ürpöyüp, oozun açıp kalıptır.*

“Öyle dediğimde, eşim korkudan ürperip ağzı açık kalakaldı.” (KAK: 573)

Alıntıladığımız tümcelerde *ürpöy-/ürpüy-* fiilinde deneyicimci yani duyguyu hisseden kişi olarak zorunlu istem rolündedir. Deneyimcide eylemin oluşturduğu duygu durumu anlık görünüşe sahiptir. Bu anlamda fiil, sürerlilik (+) son noktalı, eylemin belirttiği durum isteğe bağlı olmadığı için isteklilik dışsal başlatılmıştır. Semantik yönden fiilimiz tümcedeki anlamına bağlı olarak Kırgız kültürel değerleri göz önüne alındığında olumsuz değerlerle işaretlenmektedir.

BÖLÜM V

SONUÇ

Duygular, insan hayatını doğrudan etkileyen ve uyumsal fonksiyonlara bağlı olarak bir uyarının yol açtığı genel bir uyarılma hâlinin, mental süreçler tarafından değerlendirilmiş şekli olarak zihinde anlamlandırılır ve dilin yardımıyla ifade edilir. Geçmişten günümüze hemen hemen her dilin söz varlığında duygusal deneyimi tanımlayan sayısız duygu fiili vardır. Dilbilimi açısından duygu fiillerini en iyi tanımanın yollarından biri belli bir bakış açısına göre kategorize ederek sınıflara ayırmaktır.

Bu çalışmamızda, Kırgız Türkçesindeki duygu fiilleri semantik yönüyle sınıflandırılmaya çalışılmış ve bu fiiller sözcüksel anlambilim, durum grameri ve köken bilgisi bakımından incelenmiştir. Bu lehçenin ağızları ve birleşik fiil yapıdaki kelime grupları, deneyimleyeni özne üyesi olmayan fiiller, araştırmamızın dışında tutularak, sadece edebi dilde kullanılan duygu fiilleri ele alınmıştır. Araştırmamızda Kırgız Türkçesinde deneyimleyeni özne üyesi olan 221 duygu fiilli, K. K. Yudahin'in *Kirgizsko-Ruskiy Slovar* adlı sözlüğünün 1999'da yapılan 4. baskısından tespit edilmiştir. İlk baskısı 1940 yılında yapılan bu sözlük, Kırgız Türkçesinin en kapsamlı sözlüğü olarak dilbilimciler tarafından kabul görmektedir.

Duygunun öznel niteliği, nedeni, hedefi, içerdiği anlamların birbirine yakınlığı gibi birçok faktör, duygu fiillerinin semantik yönden sınıflara ayrılmasını güçleştirmektedir. Biz, fiillerle ilgili yapılan tasnif çalışmalarını incelerken diğer çalışmalara nazaran daha kapsamlı ve ayrıntılı bir çalışma olduğunu düşündüğümüz Kuliyev'in sınıflandırmasını temel almayı uygun gördük. Ancak bizim sunduğumuz sınıflama önerisiyle Kuliyev'in sınıflandırma çalışması arasında bazı farklı hususlar bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin semantik yönden tasnif edilmesiyle ilgili ortaya koyduğumuz sınıflama önerimiz ve incelemeye aldığımız fiillerin sayısı şu şekildedir:

1. Deneyimci Öznenin Olumsuz Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller: 42 fiil; 2. Deneyimcinin Özerklik, Coşku, Kendine Güven, Kibir, Kararlılık Durumunu İfade Eden Fiiller: 36 fiil; 3. Deneyimci Öznenin Olumlu Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller: 32 fiil; 4. Deneyimci Öznenin Endişe, Korku, Öfke, Hoşnutsuzluk Durumunu Anlatan Fiiller: 48 fiil; 5. Deneyimci Öznenin Özerkliğe Karşı Kuşku, Utanç, Çekinme, Heyecan, Özgüven Eksikliği Durumunu İfade Eden Duygu Fiilleri: 16 fiil; 6. Deneyimci Öznenin Genel Uyarılmışlık Durumundan Normal Uyarılmışlık Durumuna Geçişini Anlatan Duygu Fiilleri: 19 fiil; 7. Beklenmedik Uyarıcının Deneyimci Öznede Bıraktığı Etkiyi Anlatan Duygu Durumu Fiilleri: 28 fiil olmak üzere, toplam **221** duygu fiilinin, sözcüksel anlambilim ve duygu grameri temelinde belirlediğimiz ölçütlere uygun şekilde biçimsel, anlamsal analizleri yapılmış, bu fiillerin kökeni art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırmalı yöntemle incelenmiş, duygu fiillerinin özellikleri ortaya konulmuş, bu yolla da modern Kırgız dilbiliminin sözcüksel anlambilim çalışmalarına katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Çalışmamızın incelemeler bölümünde elde ettiğimiz bulgular ışığında aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Yaptığımız incelemeler sonucunda 90 duygu fiilinin kökünün Eski Türkçe döneminden korunarak günümüz Kırgız Türkçesine ulaştığı tespit edilmiştir. (*argasızdan-*, *batkansı*, *buuruk-*, *erik-*, *sana-* vb.) İncelemeye aldığımız fiil köklerinin büyük çoğunluğunun temel anlamlarının Eski Türkçedeki varyantlarıyla aynı olduğu, bu fiil köklerinin yapısal özellikler ve yapı birimi olan ekler vasıtasıyla duygu durumunu yansıttıkları anlam yönünden geçirdikleri değişim ve gelişimin Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin biçimlenmesinde önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, fiil köklerinin işaret ettiği ‘temel, gerçek’ anlamın fiillerin uğradığı morfolojik ve semantik değişmelere bağlı olarak Kırgız Türkçesinde duygu durumu anlamını kazandıkları söylenebilir.

Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin önemli kısmının alıntı kelimelerden türetilmiş olması dikkat çekicidir. Bilindiği üzere Kırgız halkı diğer Türk boyları gibi X. yüzyıldan itibaren İslam dinini kabul etmeye başlamış, bunun neticesinde Kırgız Türkçesi İslamiyetin etkisiyle Arapçanın ve dolaylı olarak da Farsçanın tesirinde

kalmıştır. Sonuç olarak Kırgız Türkçesine Arapça ve Farsçadan pek çok alıntı kelime girmiştir. Çalışmamızda duygu fiillerinin 32'sinin Arapça kökenli olduğu tespit edilmiştir. (*acapsın-, adamsın-, azaptan-, cabırka-, cetimsire-, cindilen-, kaardan-, kanaattan-* vb.) İncelediğimiz duygu fiillerin 15'inin ise, Farsça kökenli olduğu, bu duygu fiillerinin büyük kısmının olumlu anlam taşıdıkları belirlenmiştir. (*baalan-, candan-, dartta-, kemsin-, kerbezden-, kordol-, korsun-, kudaysı-* vb.) Kırgızcadaki Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin, ses olaylarının yanında bazen anlam bilgisi düzeyinde de değişikliğe uğradığı görülmüştür. Bu kelimelerin bazılarının Arapça ve Farsçadaki birçok anlamından sadece birine işaret eder duruma geldiği görülmüştür. Bazı alıntı kelimelerin Arapça ve Farsça anlamının yanında başka bir anlama da işaret etmeye başladığı, bazılarının ise, Arapça ve Farsçadan tamamen farklı anlama veya anlamları karşıladığı tespit edilmiştir.

Çalışmamızda Kırgız dilinin Moğolcayla etkileşim içinde olduğu, bazı Moğolca kökenli duygu fiillerinin yapı birimi olan ekler vasıtasıyla anlam değişmesine uğrayarak Kırgız Türkçesi söz varlığında yaşadığı ve bu fiillerin sayısının 10 olduğu tespit edilmiştir. (*baatırsı-, cırğa-, çoçu-, degde-, köşü-, mamıra-/memire-* vb.)

Kırgız Türkçesine giren alıntı kelimelerden türetilen *çoñsun-* duygu fiilinin Çince kökenli olması, bu iki dilin köken bakımından ilişkileri göz önüne alındığında, Kırgız dilinde bu alıntı kelimeye rastlanması dikkat çekici bulunmuştur.

Yaptığımız taramalarda Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin 20'sinin yansıma (onomatopée) kelimelerden türetilerek oluşturulduğu tespit edilmiş, ayrıca bazı yansıma kelimelerin Kırgız diliyle birlikte diğer tarihi ve modern Türk lehçelerinde görülen ortak kelimelerden biçimlendiği belirlenmiştir. Bu ortaklığın görülmesi yansıma kelimelerin taklit ve tasvir yoluyla teşekkül ettiğini göstermektedir. (bkz. *çakçarıl, çırtıy-, dırgı-, dürdük-, kırtıy-, kımıy-, şıktan-, şılkıy-, tırala-, ürpöñdö-* vb.)

Duygu fiillerinin işaret ettiği anlamları daha iyi anlayabilmek, onları doğru şekilde sınıflayıp tasnif etmek, fiillerin geçirdikleri değişim ve gelişimi göstermek amacıyla belli başlı etimolojik kaynak eserlerden faylandık. Ancak incelediğimiz duygu fiillerinden 24'ünün kökeni ve yapılarıyla ilgili bu eserlerde kesin bir bulgunun ortaya konulmadığı tespit edilmiştir. (bkz. *arsarsı-, degde-, ızırın-, kesirlen-, tuuralan-* vb.)

Kırgız Türkçesi söz varlığındaki duygu fiilleri çalışma kapsamımızda yapı bilgisi bakımından ele alınmış, bu fiillerin büyük çoğunluğunun yapı birimi olan ekler aracılığıyla türetilmiş olduğu, fiillerin duygu durumunu yansıtan anlamlarının oluşmasında bu eklerin önemli bir yer tuttuğu sonucuna ulaşılmıştır. Yaptığımız incelemede isimden fiil yapma ekiyle oluşturulan fiillerinin sayısının 156, fiilden fiil yapma ekiyle türetilen fiillerin 20 olduğu tespit edilmiştir. İsimden fiil yapma ekiyle türetilen fiillerin sayıca fazlalığının Kırgız dilinin kendine has yapısı ve duygunun devinimsel bir olaydan ziyade durumsallığı betimlemesi yönüyle açıklanabileceğini düşünmekteyiz. Ayrıca Kırgız dilindeki 21 duygu fiilinin kök halindeki bazı varyantlarının Eski Türkçedeki şekil ve temel anlamlarıyla korunduğu, duygunun taşıdığı anlamsal bağın nesilden nesile muhafaza edilerek günümüze ulaştığı tespit edilmiştir. (bkz. *kork-*, *şaş-*, *ürk-*, *tıñ- cak-*, *bat-,ısı-* vb.)

Yaptığımız çalışmada Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin yapısal türevleri vasıtasıyla geniş anlam dairesine sahip oldukları, fiillerin kendi anlam çeşitliliklerinin ve anlam değişmelerinin bazılarında Kırgız halkının yaşayışından, sosyal ve kültürel izler taşıdığını düşünmekteyiz. (bkz. *cindilen-*, *erlen-* vb.) Ayrıca Kırgız Türkçesindeki duygu fiillerinin anlam değişmelerine, dilin iç yapısındaki değişim, dilin zamana bağlı gelişimi ve ödünç alınan kelimelerin dile uyum süreci gösterilebilir. (bkz. *kökölö-*, *kabar-*, *cada-*, *celik-* *kañgıra-* vb.) Eski Türkçe döneminden gelen veya başka dillerden ödünç alınan kelimelerin yeni oluşturulan yapısal formlarla uğradığı duygu durumu bağlamındaki semantik değişimlerin temelinde metaforların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Araştırmamızda Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin anlam olayları ve değişiklikleriyle ilgili, 102 fiilin mecazlaştığı, 2 fiilin anlamının daraldığı, 42 fiilin anlamının genişlediği, 10 fiilin ise, başka anlama geçtiği tespit edilmiştir.

Kırgız Türkçesindeki duygu fiillerinin semantik yönünün esas alındığı KRS’de, bu fiillerin verilen anlam boyutlarının birden fazla olduğu saptanmıştır. Örneğin Kırgız Türkçesinde *süy-* fiilinin eylem kütüğü, “1. sevmek 2. öpmek 3. okşamak” (KRS: 699) anlamlarıyla kayıtlıdır. KRS’de verilen bu anlamlara baktığımızda *süy-* fiilinin ‘sevmek’ anlamıyla duygu durumunu yansıttığını, ‘öpmek, okşamak’ anlamlarıyla da devinimsel bir olayı betimlediği görülmektedir. Araştırmamızda Kırgız dilinde 57 duygu eyleminin anlam boyutlarında birden fazla anlamı işaret ettiği tespit edilmiştir.

Çalışmamızda Kırgız Türkçesinde duygu fiillerinin sözcüksel anlambilim açısından çözümlenmesinde öngörülen anlamsal özellikler ve ölçütlerden yola çıkarak bu fiillerin bir ya da iki zorunlu isteme sahip olduğu tespit edilmiştir. İstem farklılıklarının veya değişikliklerinin eylemin anlamının değişmesinde belirleyici olduğu görülmüştür. (*süy-*, *kötörül-*, *tiñ-*, *uluksun-* vb.) Bu çalışmada incelediğimiz fiillerin yalnızca duygu durumu belirten kullanımları ele alınmıştır. Zira incelediğimiz bazı fiillerin duygu durumunu betimlemeyen anlamlarının da eylem kütüğünde kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Kırgız Türkçesinde incelediğimiz bütün duygu eylemlerinin bir deneyimciye ihtiyaç duyduğu görülmüştür. Deneyimcilerin, çoğunlukla insanlar, nadiren de olsa hayvanlar olduğu tespit edilmiştir. (bkz. *dırgı-*, *erkinde-* *oyno-* vb.) Bu üyelerin duygusal yanıtı hissettikleri, tecrübe edip söz dizimi içinde özne konumunda bulundukları belirlenmiştir. İncelediğimiz bazı duygu fiillerinin uyarıcının etkisiyle ortaya çıktığı görülmüştür. Uyarıcı konumundaki üyelerin, bir kişi, olay veya nesne olabildikleri saptanmıştır. Bu tür duygu fiillerinde uyarıcının, zorunlu istem veya seçimli istem rolünde olması fiilin belirttiği anlam ve istem çerçevesine göre değişkenlik gösterdiği belirlenmiştir. Uyarıcının seçimli veya zorunlu istem olduğu durumlarda, uyarıcı tamlayıcısının, yalın, belirtme, yönelme, çıkma, araç hallerinden biriyle söz diziminde işaretlendiği, dil bilgisel açıdan fiilin istem potansiyeli yönünden belirsizlik taşımasını önlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Duygu durumunu yansıtan eylemlerinin kavramsal boyutundaki karmaşıklık, duygu fiilleriyle ilgili araştırmacılarca uzlaşılan ortak bir sınıflama önerisinin ortaya konulmasını güçleştirmektedir. Bu bağlamda duygu fiilleri üzerinde yaptığımız bu araştırmamızla birlikte, Kırgız Türkçesi söz varlığında duygu fiilleri semantik yönden sınıflandırılıp, durum grameri temelinde ele alınmış; Kırgız Türkçesinde bu fiillerin kökenine dair bilgilerin verilmesiyle alıntı kelimeler dışında her bir fiilin kendi içinde zamana bağlı olarak gösterdiği değişimler ve gelişmeler ortaya konulmuştur.

KAYNAKLAR

- ABDIŞEV, Kazakbay : *Kum Döbölör*, Bişkek: Universitet 2012.
- ABDİEVA, R. : *Türkçe ve Kırgızcada Eylemlerin Üye Yapısına İlişkin Bir Karşılaştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2009.
- ABDULDAYEV, E., İSAYEV, D., : *Kırgız Tilinin Tüştürmө Sөzdüğü*, Frunze 1984.
- ABDUVALİEV, İ., SADIKOV, T. : *Azırkı Kırgız Tili*, Bişkek, Soros 1997.
- ABDUVALİEV, İ. : *Kırgız Tilinin Morfologiyası*, Bişkek 2008.
- ADLER, A. : *İnsan Doğasını Anlamak*, (çev: Deniz Başkaya), İlya Yayınevi, İzmir 2013.
- AĞAKAY, M. A. : “Fiillerin Sınıflanması Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dili-B Yay.*, Seri 2, Sayı 16-17, ss. 84-90 Ankara 1942.
- AKERSON, Fatma Erkman ve MAHMUT K. : “Yazın Yapıtlarında Göstergeler”, *Dilbilim Araştırmaları*, İstanbul 1993.
- AKMATALİYEV, Abdılcan : *Er Soltonoy*, Şam Basması, Bişkek 2002.
- AKMATALİYEV, Abdılcan : *Gülgaaki Kız Saykal*, Bişkek 2003.
- AKMATOV, Kazat : *Arhat*, Devlet Dil ve Ansiklopedi Merkezi Yayınları, Bişkek 2007.
- AKSAN, Doğan : Her Yönüyle Dil: Ana çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- AKSAN, Doğan : *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınları, Ankara 1998.
- AKSAN, Doğan : *Türkçenin Sözcüğü*, Engin Yayınları, Ankara 1996.
- ALLİK, J., REALO, A. : Emotional experience and its relation to the five-factor model Estonian, *Journal of Personality*, 65, 3 1987.
- ALTUN, Mustafa : *İbrahim İbn-Bali'nin Hikmetnâme'si*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2003.
- ANDERSON, J. M. : *The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory*, Cambridge: Cambridge Universty Press 1971.
- ARNAZAROV, Seyitnazar : “Türkmen ve Türkiye Türkçesinin Ortak Fiillerinin Anlam Bakımından Genel Bir Mukayesesi”, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, TDK Yayınları, Ankara 2004.

- AŞIMBAEV, Kalkanbay : *Akılmandıın Kauhar Taş*, Bişkek 2008.
- AŞIMBAEV, Kalkanbay : *Küyümdüü Curök*, Bişkek: Uçkun 2007.
- ATALAY, Besim : *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I, II, III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- AYDEMİR, Yasemin : *Sözcüksel Görünüş ve Türkçe Eylemlerin Anlambilimsel Sınıflandırılması: Sözlükçe Sözdizim Etkileşimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2006.
- BAMMATOV, E. E. : *Kumıksko-Russkiy Slovar*, Moskva 1969.
- BASKAKOV, N. A. : *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*, Moskva 1958.
- BASKAKOV, N. A. : *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar, İzdatel'stvo "Russkiy Yazık*, Moskva 1974.
- BAYCİEV, Mar : *Añgemeler Cana Povestter*, Bişkek 2005.
- BECK, J. : *Bilişsel terapi, temel ilkeler ve ötesi*, (çev: N. H. Şahin)Türk Psikologlar Derneği Yayınları, Ankara 2000.
- BERBERCAN, M. T. : "Eski Türkçeden Yeni Türkçeye 'Sa-' Fiili ve Türevleri", *International Journal of Language Academy*, Volume 2/1 Spring 2014 p. 17/29.
- BİBER, D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. : *Grammar of Spoken and Written English*, Longman, 1999.
- BOLGANBAYEV, A. : *Kazak Tiliniñ Sözdigi*, "Dayk-Press" Baspası, Almatı 1999.
- BUDAGOV, R. A. : *Tolkovye Slovari v Natsionalnoi Kulture Naradov*, Moskva 1989.
- BUDAK, S. : *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000.
- CAFEROĞLU, Ahmet : *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968.
- CARUSO, D., SALOVEY, P. : *The emotionally intelligent manager: How to develop and use the four key emotional skills of lidear ship*, San Francisco: Jossey- Boss 2004.
- CARVER, C. S., SCHEİER, M. F. : *Origins and functions of positive and negative affect: A control-process view*, *Psychological Review*, 97, 1990.
- CERİTOĞLU, Murat : *Kırgız Türkçesinin Şekil Bilgisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 1998.
- CHAFE, Wallace L. : *Meaning and The Structure of Language*, Chicago and London: The University of Chicago Press 1970.
- CHOMSKY, Noam : *The Logical Structure of Linguistic Theory*, Plenum Press., New York 1975.
- CHOMSKY, Noam : *Dil ve Zihin*, (çev: Ahmet Kocaman), Ankara 2001.
- CLAUSON, Sir Gerard : *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century*

Turkish, Oxford, 1972.

COOPER, H.M. : Why emotions are felt. In P. Ekman & R. J. Davidson (Eds.), *The Nature of Emotion: Fundamental Questions* New York: Oxford University Press. (pp. 103-111), 1999.

CORGA, Ezgi : *Kutadgu Bilig’de Addan Türemiş Eylemlerin Sözcüksel Görünüşlerinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2011.

CROFT, W. : *Case Marking and The Semantics of Mental Verbs*, (Edt. J.Pustejovsky), Dordrecht/Boston/London 1993.

CÜCELOĞLU, Doğan : *İnsan ve Davranışı*, Evrim Matbaacılık Ltd. Şti. İstanbul 1992.

DEVELİOĞLU, Ferit : *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.

DIYKANOV, K. : *Kırgız Tilinin Tarihçesi*, Frunze 1980.

DOĞAN, Aksan : “Anlambilim, İlgili Alanlar ve Türkçe” *A.Ü. TÖMER Dil Dergisi*, Doğan Aksan Özel Sayısı, s. 16, Şubat 1994.

DOĞAN, Nuh : *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2011.

DÖKMEN, Ü. : “Empatinin Yeni Bir Modele Dayandırılarak Ölçülmesi ve Psikodrama İle Geliştirilmesi”, *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 21(1/2), 1988.

DÖKMEN, Ü. : *Sosyometri Ve Psikodrama: Kuramsal Temeller, Uygulamalardan Örnekler*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1995.

DÖKMEN, Ü. : *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Varolmak, Gelişmek ve Uzlaşmak*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2000.

DREVNETYURKSKIY SLOVAR, SSCB Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü, Izdatelstvo ‘Nauka’, Leningrad 1969.

EİSENBERG, S., DELANEY, D. J. : *Psikolojik danışma süreci*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

ERCİLASUN, Ahmet Bican: *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

ERCİLASUN, Ahmet Bican : *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

ERDEM, Mehmet Dursun : “Dilbilimsel Eleştiri”, *Hece Yayınları*, Mayıs-Haziran-Temmuz, Özel Sayı: 6, Ankara 2003.

ERDEM, Melek : “Türkmen Türkçesinde Metaforlar”, *Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi:6*, Ankara 2003.

- ERDEM, Melek : “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişimleri”, V. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Ankara, TDK Yayınları*, 2004, s.939-949.
- ERDEM, Melek : “Mağrupi’nin Şiirlerinde Metonimi” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Kasım, ss. 55-63, 2004b
- ERDEM, Melek : “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin “İstem”e Göre Anlam Değişimleri”, V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara 2004a.
- ERGİN, E. : *Üniversite Öğrencilerinin Sahip Oldukları Duygusal Zeka Düzeyleri İle 16 Kişilik Özelliği Arasında İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2000.
- ERGİN, Muharrem : *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 1988.
- ERMATOV, Saydakmat : *Ömür Kızık*, Kırgız Memleketтик Basması, Frunze 1960.
- FEDOTOV, M. R. : *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıkı, I-II*, Çuvaşskiy Gosudarstvennıy Institut Gumanitarnıh Nauk, Çeboksarı 1996.
- FİLİP, Hana : *Psychological predicates and the syntax semantics interface*. In Adele E. Goldberg (ed.), *Conceptual structure, discourse and language*, Stanford, CA: CSLI Publications 1996.
- FİLLMORE, C.J. : *Some Problems for case grammar*, Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics, Washington D.C., Georgetown University Press, 35-56, 1971.
- FRIJDA, N. H. : *The Emotions*, Cambridge University Press, 1986.
- GABAİN, A. Von : *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- GANIYEV, Fuat : *Tatarça-Türkçe Sözlük*, İnsan Yayınevi, Kazan-Moskova 1997.
- GENÇGÖZ, Tülin : “Korku: Sebepleri, Sonuçları ve Başetme Yolları”, *Kriz Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998.
- GİPPER, H. : *Sprachwissenschaftliche Grundbegriffe und Forschungrichtungen*, München 1978.
- GOATLY, A. : *The Languages of Methapors*, London and New York 1997.
- GOLDBERG, L. R. : The structure of phenotypic personality traits. *American Psychologist*, 48, 1980.
- GOLEMAN, D. : *Duygusal zeka neden IQ’dan daha önemlidir?*, Varlık Yayınları, İstanbul 1996.
- GÖDELEKLİ, Kamuran : *Zihin Felsefesi*, Anadolu Üniversitesi Yayını: 2337, Eskişehir 2011.
- GRAHAM, J. W., GENTRY, K. W., GEEN, J. : The self presentational nature of emotional expression: Some evidence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 7, 467-474, 1981.
- GUİRAUD, P. : *Anlambilim*, (çev: Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul 1999.

- GÜLENSOY, Tuncer : Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- GÜNER, Galip : “Andreas Tietze, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (Cilt 2, F-J, WIEN 2009)’na Katkıları” *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Belleten Dergisi*, Ankara 2010.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin : *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1984.
- HELBİG, G., WOLGANG, S. : *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, Max Niemeyer Verlag, Germany: Tübingen 1991.
- HERBST, T., SUSEN S. : *Indroduction to Syntactic Analysis: A Valency Approach*, Germany Tübingen: Gunter Narr Verlag 2008.
- HERBST, T. : *A Valency Dictionary of English: A Corpus-Based Anaysis of the Complementatation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*, Berlin/ New York: Mouton de Gruyter 2004.
- HÖKELEKLİ, Hayati : *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitap Kırtasiye Yayın Dağıtım, İstanbul 2008.
- İMANALİEV, Kanıbek : *Tagay biy (Muxammed Kırgız)*, Bişkek 2010.
- İSABAEVA, Cıpar : *Alıkuldu Süygön Kız*, Bişkek 2011.
- JACKENDOFF, R. : *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, MIT Press:Cambridge, MA 1972.
- KANAR, Mehmet : *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları İstanbul 2010.
- KARAHAN, Akartürk : “Memlûk-Kıpçak Türkçesi Sözcükvarlığı: Yansıma Fiiller Üzerine Bir İnceleme”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Niğde 2006.
- KARAKUŞÇU, M. N. : *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, Pelin Ofset, Ankara 1999.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya : *Kırgız Türkçesi Grameri: Ses ve Şekil Bilgisi*, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- KASIMBEKOV, Tölögön : *Sıngan Kılıç*, Kayradan İşteli, 5-bas. Kırgızstan-Bişkek 1998.
- KOCA, Ergün : *Kırgız Cana Türk Tillerindeki Etis Casooçu Kurandılar*, Bişkek 2010.
- KOCAMAN, A. : *Dilbilimsel Anlambilim: Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980.
- KORKMAZ, Zeynep : *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- KÖKNEL, Ö. : *Kaygıdan Kişiliğe Mutluluk*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1997.
- KÖKNEL, Özcan : *Genel ve Klinik Psikiyatri*, Nobel Tıp Kitabevi, Ankara 1989.
- KRONGAUZ, Maksim : *Semantika: Uchebnik dlya studentov lingvisticheskikh fakultetov vısshih uchebnih zavedenii*, Akedema, Moskva 2005.

- KUDAYBERGENOV, C. : *Kırgız Tilinde Etiştin Casalışı*, Mektep Basması, Frunze 1979.
- KULAMSHAEV, Kalmamat: *Kırgız Türkçesindeki Ünlü İle Başlayan Fiiller Üzerine Etimolojik Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 2010.
- KULİEV, G. K. : *Semantika Glagola v Tyukskih Yazıkah*, Baku 1998.
- KURAL, M. : *Verb Incorporation and elementary Predicates*, Ph.D. Dissertation. UCLA 1996.
- LAKOFF, George; JOHNSON M. : *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press 1980.
- LAZARUS R. S. : *Emotion and Adaptation*, New York: Oxford University Press 1991.
- LAZARUS, R. S. : Progress on a cognitive-motivational-relational theory of emotion, *American Psychologist*, 46, 1994.
- LEECH, Geoffrey: *Semantics, The Study of Meaning*, USA, Penguin Books, 1981.
- LESSİNG, Ferdinand, D. : *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (çev: Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- LEVİN, B., M. RAPPAPORT H. : *From Lexical Semantics to Argument Realization*, Ms 1996.
- LEVİN, B. : *Lexical Semantics and Syntactic Structure, The Handbook of Contemporary Semantic Theory*, Shalom Lappin (ed.), Oxford: Blackwell 1997.
- LEVİN, Beth : *English Verb Classes and Alternations*, Chicago: University of Chicago Press, 1993.
- LOCK, G. : *Functional English Grammar: an introduction for second language teachers*, Cambridge: Cambridge Universty Press, 1997.
- LYONS, J. : *Kuramsal Dilbilime Giriş*, (çev: Ahmet Kocaman), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- MANAV, Faruk : “Kaygı Kavramı”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ankara 2011.
- MATTHEWS, P. : “The Scope of Valency in Grammar”, *Valency Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues*, Thomas Herbest, Katrin Götz-Votteler (eds.), Berlin, New York: Mouton de Guyter 2007.
- MCCMAHON, B., MCHAHON J. : *W. Psychology: The Hybrid Science*. Chicago: The dorsen press 1986.
- MEB : *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi (Duygusal Gelişim)*, Ankara 2013.
- MOLDALİEVA, N. : *Kırgız Türkçesinin Sağlıkla İlgili Söz Varlığı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 2010.
- MORGAN, T. : *Psikolojiye Giriş*, (Ed. Sirel Karakaş), Meteksan A. Ş., Ankara 1984.
- MUKAMBAYEV, C. : *Kırgız Tilinin Diyalektolojyalık Sözdüğü*, Bışkek 2009.

- NASKALİ, Emine Gürsoy : *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- NİIRANEN, L. : *Effects of Learning Contexts on Knowledge of Verbs Lexical and Inflectional Knowledge of Verbs among Pupils Learning Finnish in Northern Norway*, University of Tromsø Faculty of Humanities Department of Language and Linguistics, July, 2008.
- OROZOBÆV, Mayrambek : *Eski Türkçe ve Kırgızcadaki Yapım Ekleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2004.
- ORTONY, A., CLORE, G.L., COLLİNS, A. : *The cognitive structure of emotions*. Cambridge, U.K., Cambridge University Press 1988.
- ORTONY, A., CLORE, G.L., COLLİNS, A. : *Cognitive Structure of Emotions*. New York:Cambridge University Press 1994.
- OSMONKULOV, Caparali : *Toolor Çakırığı*, Bişkek 2013.
- ÖLMEZ, Mehmet : “Kırgızca ve Eski Türkçe Arasında Sözlüksel Karşılaştırmalar: 1. Ünlüler”, *II. Uluslar arası Büyük Türk Dili Kurultayı (İhsan Doğramacı 'ya Armağan)*, s. 423-430, Ankara 2007.
- ÖNER, Mustafa : *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- ÖZER, K. : *Kaygı: Sınanma Duygusuyla Baş Edebilme*, İstanbul: Sistem Yayıncılık, İstanbul 2008.
- ÖZÖNDER, B. S. : “Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi”, Türk Gramerinin Sorunları II, 56-64, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara.
- PADUCEVA, E.V. : *K Strukture Semanticheskogo Polia 'Vospriatie' : Na Materiale Glagolov Vospriatia v Russkom Yazike*, Voprosy Yazikoznania 2001.
- PLOTNİK, R. : *Psikolojiye Giriş*, (çev: Tamer Geniş), Kaktüs Yayınları, İstanbul 2009.
- PLUTCHİK, R. : *Emotions and life: Perspectives from psychology, biology, and evolution*. WA: American Psychological Association 2003.
- PLUTCHİK, R. (2009) *Psikolojiye Giriş*, (çev: T. Geniş) Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- POKROVSKY, M. M., : *O Metodah Semasiologii, İzbranniye Raboti po Yazikoznaniyu*, Moskva 1959.
- RÄSÄNEN, Martti : *Versuch eines etimologishen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.
- RİCHARD C., Atkinson ve Ernest R., Hilgard : *Psikolojiye Giriş*, (çev. Yavuz Alogan), Arkadaş Yayınları, Ankara 1999.
- RUSSELL, J.A. : “A circumplex model of affect”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 1980.
- RUZİCKA R. : *Three Aspect of Valence”, Valence, Semantic Case, and Grammatical Relations*, Werner Abraham (ed.), Amsterdam: Jhon Benjamins B. V., 1978.

- SAKARYA, S. : “Doğurgan Deneyim Farkındalık”, *Temas: Gestalt Terapi Dergisi*, Sayı: 1(2), 3-18, Ankara 2003.
- SAWICKI, L. : *Verb-valency in contemporary Polish: A study of the major valency-types*, Tübingen: Gunter Narr Verlag 1988.
- SAPİR, E. : *The collected works of Edwar Sapir*, Ed. by Sapir, Philip, Mouton de Gruyter, Berlin 1999.
- SCHWARZ M., CHUR J. : *Semantik, Ein Arbeitsbuch* (narr studienbücher), Gunter Narr Verlag; pp. 223.Tübingen 1993.
- SEVORTYAN, E. V. : *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskva: Nauka 1974.
- SEVORTYAN, E. V. : *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov, B*, Moskva: Nauka 1978.
- SEVORTYAN, E. V. : *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov, V,G,D* Moskva: Nauka 1980.
- SEVORTYAN, E. V. : *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskva 1989.
- SEVORTYAN, E.V. : *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskva 1997.
- SEVORTYAN, E.V. : *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskva 2000.
- SEVORTYAN, E.V. : *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskva 2003.
- SEYDAKMATOV, K. : *Kırgız Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü*, Frunze 1988.
- SIDIKOVA, Kalen : *Asıldar*, Biyiktik, Bişkek 2002.
- SIDIKOVA, Kalen : *Küç Küyöö*, Biyiktik, Bişkek 2003.
- SIDIKOVA, Kalen : *Er izdöö*, Biyiktik, Bişkek 2002.
- SMİTH, C. S. : *The Parameter of Aspect*. Kluwer: Dordrecht 1991.
- SMİTH, C. S. : *The Parameter of Aspect*, 2nd ed, London: Kluwer Academic Publishers 1997.
- STRONGMAN, K.T. : *The psychology of emotion*. (Fifth edition). New Zealand: Wiley 2003.
- ŞAHİN, S. : *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 2012.
- TAMBA-MECZ, Irene : *Anlambilim*, (çev: Necmettin Sevil), İstanbul 1998.
- TARAMA SÖZLÜĞÜ : *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla*, Vols. I-VIII, TDK Yayınları, Ankara 1996.
- TATARİNTSEV, B. İ. : *Etimologičeski Slovar Tuvinskogo Yazıka*, Nauka: Novosibirsk 2000.
- TAVKUL, Ufuk : *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- TEKİN, Talat : *Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975.

- TİETZE, Andreas : *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati: Birinci Cilt A-E*, Simurg Yayınları, İstanbul 2002.
- TİETZE, Andreas : *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati: İkinci Cilt F-J*, Wien 2009.
- TOKTONALİEV, Caparkul : *Xan Orman*, Bışkek 2005.
- TOPARLI, Recep, ÇÖGENLİ M. S., YANIK N. H. : *El-Kavânînü'l-Küllîye Li- Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:728, Ankara 1999.
- TOPARLI, R., VURAL, H. ve KARAATLI, R. : *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2003.
- TUNA, Y. : *Birey ve Davranış*, Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir 2013.
- USER, Şirin Hatice : *Köktürk ve Ötüken Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya 2009.
- ULLMAN, S. : *The Principles of Semantics*, Glasgow 1959.
- USEYİNOV, Seyran Memetoviç : *Krımşkotatarsko-Ruskiy Slovar*, Simferopol 2005.
- VARDAR, B. : *Dilimiz Temel Kavram ve İlkeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- VENDLER, Z. : *Verbs and Times*. In *Linguistics in Philosophy*, pp 97–121. Ithaca, N.Y: Cornell University Press 1967.
- VESTER, Frederic : *Düşünmek, Öğrenmek, Unutmak*, (çev: Aydın Arıtan), İstanbul, Arıtan Yayınevi, 1997.
- WATSON, D., CLARK, L. A. : Negative affectivity: The disposition to experience aversive emotional states. *Psychological Bulletin*, 96, 1984.
- WERTH, P. : “Tired and Emotional: On the semantic and pragmatics of emotion verb complementation”, *In speaking of emotions*, Berlin: Mouton de Gruyter, 1998.
- WILLİAM, L. G. : *Mind and Cognition: an antology*, Blackwell Publishing, 2nd edition, USA 2009.
- YAYLAGÜL, Özen : “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 17-51, Ankara 2005.
- YAYLAGÜL, Özen; “Türk Türkçesinde Duygu Fiilleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 4, Ankara, 2010.
- YUDAHİN, K. K., : *Kirgizsko-Ruskiy Slovar*, Moskva, 1965.
- YÜCE, N. : *Ez-Zamahşarî El-Hvârizmi, Mukaddimet'ül-Edeb*, (Giriş, Dil özellikleri, Metin, İndeks), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

EKLER

Tablo 1. Deneyimcinin Olumsuz Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller

Tablo 2. Deneyimcinin Özerklik, Coşku, Kendine Güven, Kibir, Kararlılık Durumunu İfade Eden Fiiller

Tablo 3. Deneyimci Öznenin Olumlu Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller

Tablo 4. Deneyimci Öznenin Endişe, Korku, Öfke, Hoşnutsuzluk Durumunu Anlatan Fiiller

Tablo 5. Deneyimci Öznenin Özerkliğe Karşı Kuşku, Utanç, Çekinme, Heyecan, Özgüven Eksikliği Durumunu İfade Eden Duygu Fiilleri

Tablo 6. Deneyimci Öznenin Genel Uyarılmışlık Durumundan Normal Uyarılmışlık Durumuna Geçişini Anlatan Duygu Fiilleri

Tablo 7. Beklenmedik Uyarıcının Deneyimci Öznede Bıraktığı Etkiyi Anlatan Duygu Durumu Fiilleri

Tablo 1. Deneyimcinin Olumsuz Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller

FİİLLER	DENEYİMCİ		UYARICI							İSTEM TÜRÜ		ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEKLİK		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ			KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	
	HAYVAN	İNSAN	NESNE/KİŞİ	OLAY/DURUM	YALIN	BELİRTME	YÖNELME	ÇIKMA	ARAÇ	ZORUNLU	SEÇİMLİ	(+) SON N.	(-) SON N.	İÇSEL B.	DIŞSAL B.	DURUMSAL	DEVİNİMSSEL	KARMAŞIK	OLUMLU	OLUMSUZ
argasızdan-	+	+	+	+	+					D	U		+	+		+				+
azaptan-	+		+	+	+		+	+		D	U									+
batkansı-	+		+	+			+			D	U									+
buuruk-/buuluk-	+		+	+	+		+			D	U									+
cabırka-	+		+	+	+		+			D	U									+
calgızsıra-	+			+						D	U									+

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+	OLUMLU	
	KARMAŞIK		+	
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	DEVİNİSEL		+	
	DURUMSAL	+		
İSTEKLİKİK	DİŞSAL B.			
	İÇSEL B.	+	+	
ÖLÇME K. SÜRERLİLİK	(-) SON N.	+	+	
	(+) SON N.			
İSTEM TÜRÜ	SEÇİMLİ	U	U	
	ZORONLU	D	D	
UYARICI	ARAÇ			
	ÇIKMA			
	YÖNELME	+	+	
	BELİRTME	+	+	
	YALIN			
	OLAY/DURUM	+		
	NESNE/KİŞİ	+	+	
DENEYİMCİ	HAYVAN			
	İNSAN	+	+	
FİİLLER	sanaalan-			
	suktan-			
	taasirlen-			
	takıl-			
	tarı-			
	tarık-			

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+	OLUMLU	
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK		+	
	DEVİNİSEL			
	DURUMSAL	+	+	
	DİŞSAL B.			
İSTEKLİKİK	İÇSEL B.	+	+	
ÖLÇME K. SÜRERLİLİK	(-) SON N.	+	+	
	(+) SON N.			
İSTEM TÜRÜ	SEÇİMLİ	U	U	
	ZORONLU	D	D	
UYARICI	ARAÇ			
	ÇIKMA	+		
	YÖNELME	+	+	
	BELİRTME			
	YALIN		+	
	OLAY/DURUM	+	+	
	NESNE/KİŞİ	+	+	
DENEYİMCİ	HAYVAN	+		
	İNSAN	+	+	
FİİLLER	ubayımda-			
	tuldan-			
	zabırka-			
	zarlan-			
	zarık-			
	zarıl-			

Tablo 2. Deneyimcinin Özerklik, Coşku, Kendine Güven, Kibir, Kararlılık Durumunu İfade Eden Fiiller

FİİLLER	DENEYİMCİ		UYARICI							İSTEM TÜRÜ		ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEKLİK		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ			KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	
	İNSAN	HAYVAN	NESNE/KİŞİ	OLAY/DURUM	YALIN	BELİRTME	YÖNELME	ÇIKMA	ARAÇ	ZORUNLU	SEÇİMLİ	(+) SON N.	(-) SON N.	İÇSEL B.	DIŞSAL B.	DURUMSAL	DEVİNİMSAL	KARMAŞIK	OLUMLU	OLUMSUZ
adamsın-	+		+	+			+			D	U		+	+		+				+
adırañda-	+		+	+			+	+		D	U		+	+		+			±	±
baalan-	+		+							D			+	+		+			±	±
baatırsı-	+		+				+			D	U		+	+		+			+	
bat-	+		+				+			D	U		+	+		+	+	+	+	
batın-	+		+				+			D	U		+	+		+			+	

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	OLUMLU	SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	DURUMSAL	DEVİNİSEL	KARMAŞIK	İSTEKLİKİK	DİŞSAL B.	İÇSEL B.	ÖLÇME K. SÜRETLİK	(-) SON N.	(+) SON N.	İSTEM TÜRÜ	SEÇİMLİ	ZORONLU	ARAÇ	ÇIKMA	YÖNELME	BELİRTME	YALIN	OLAY/DURUM	NESNE/KİŞİ	DENEYİMCİ	HAYVAN	İNSAN	FİİLLER
																										biyikte-
		+		+					+		+		U	U	D	+					+				+	candan-
		+		+					+		+		U	U	D			+				+			+	cigitsin-
	±	±		+					+		+		U	U	D			+				+			+	coonsu-
	+		+						+		+		U	U	D			+				+			+	çirtıy-
	+			+					+		+		U	U	D			+				+			+	çoñsun-

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	DURUMSAL	DEVİNİSEL	KARMAŞIK	İSTEKLİKİK	DIŞSAL B.	İÇSEL B.	ÖLÇME K. SÜRERLİLİK	(-) SON N.	(+) SON N.	İSTEM TÜRÜ	SEÇİMLİ	ZORONLU	ARAÇ	ÇIKMA	YÖNELME	BELİRTME	YALIN	OLAY/DURUM	NESNE/KİŞİ	DENEYİMCİ	HAYVAN	İNSAN	FİİLLER
	OLUMLU																									
	+	+		+	+	+			+		+		D		D									+		keñirsi-
	+	+		+	+	+			+		+		D		D									+		kerbezden-
	+	+		+					+		+		D		D									+		kersey-
	+	+		+					+		+		D	U	D			+	+		+			+		kesirlen-
	+	+		+					+		+		D	U	D			+				+		+		kıyınsı-
	+	+		+					+		+		D		D								+		+	korozdon-

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+
	OLUMLU	+
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK	+
	DEVİNİSEL	+
İSTEKLİKİK	DURUMSAL	+
	DIŞSAL B.	+
ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	İÇSEL B.	+
	(-) SON N.	+
İSTEM TÜRÜ	(+) SON N.	+
	SEÇİMLİ	+
UYARICI	ZORONLU	D
	ARAÇ	+
	ÇIKMA	+
	YÖNELME	+
	BELİRTME	+
	YALIN	+
	OLAY/DURUM	+
	NESNE/KİŞİ	+
	HAYVAN	+
	İNSAN	+
FİİLLER	köpsün-	+
	kötörül-	+
	kudaysı-	+
	mıktısın-	+
	söölöttön-	+
	sıymıktan-	+

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK		İSTEKLİKİK	İÇSEL B.		ÖLÇME K. SÜRERLİLİK	(-) SON N.	+	İSTEM TÜRÜ	SEÇİMLİ		UYARICI	ARAÇ		ÇIKMA		YÖNELME		BELİRTME		YALIN		OLAY/DURUM		NESNE/KİŞİ	DENEYİMCİ	HAYVAN		İNSAN	+	FİİLLER
	OLUMLU	+					DURUMSAL	+			DİŞSAL B.			(+) SON N.			ZORONLU	D																
							+			+		D																						şerden-
							+			+		D																						şıktan-
	+						+			+		D	U							+								+						teñirsi-
		+					+			+		D																						tiñ- II
							+			+		D																						törösü-/törösün-
	+						+			+		D																						uluksun-

Tablo 3. Deneyimci Öznenin Olumlu Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller

FİİLLER	DENEYİMCİ		UYARICI							İSTEM TÜRÜ		ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEKLİK		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ			KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	
	İNSAN	HAYVAN	NESNE/KİŞİ	OLAY/DURUM	YALIN	BELİRTME	YÖNELME	ÇIKMA	ARAÇ	ZORONLU	SEÇİMLİ	(+) SON N.	(-) SON N.	İÇSEL B.	DIŞSAL B.	DURUMSAL	DEVİNİMSAL	KARMAŞIK	OLUMLU	OLUMSUZ
acardan-	+									D			+	+		+	+	+	+	
alımsın-	+		+	+			+			D	U					+			+	
badırañda-	+									D			+	+		+			+	
barbalakta- /barbañda-	+									D			+	+		+	+	+	+	
cadıra-	+									D			+	+		+			+	

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	OLUMLU	SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ			İSTEKLİKİK		ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEM TÜRÜ		UYARICI							DENEYİMCİ		FİİLLER
			KARMAŞIK	DEVİNİSEL	DURUMSAL	DIŞSAL B.	İÇSEL B.	(-) SON N.	(+) SON N.	SEÇİMLİ	ZORONLU	ARAÇ	ÇIKMA	YÖNELME	BELİRTME	YALIN	OLAY/DURUM	NESNE/KİŞİ	HAYVAN	İNSAN	
		+	+	+	+		+	+		U	D			+	+		+	+		+	cak-
		+	+	+	+		+	+		U	D			+	+		+	+		+	cara- II
		+	+	+	+		+	+		U	D			+	+		+	+		+	carat-
		+	+	+	+		+	+		U	D									+	cari-
		+			+		+	+			D									+	cirga-
		+			+		+	+		U	D			+	+		+	+		+	degde-

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	OLUMLU	SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK	DEVİNİSEL	DURUMSAL	İSTEKLİKİK	İÇSEL B.	DIŞSAL B.	ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	(-) SON N.	(+) SON N.	İSTEM TÜRÜ	SEÇİMLİ	ZORONLU	ARAÇ	ÇIKMA	YÖNELME	BELİRTME	YALIN	OLAY/DURUM	NESNE/KİŞİ	DENEYİMCİ	HAYVAN	İNSAN	FİİLLER
		+				+		+			+		U	D					+		+			+		eñse-
		+				+		+			+			D										+		erkinde-
		+				+		+			+		D,U		D,U			+	+		+	+		+		işen-
		+				+		+			+		U	D				+	+		+	+		+		kanaattan-
		+				+		+			+			D										+		kımıy-
		+		+		+		+			+			D										+		kökölö-

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	OLUMLU	SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	DURUMSAL	KARMAŞIK	DEVİNİSEL	İSTEKLİK	DİŞSAL B.	İÇSEL B.	ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	İSTEM TÜRÜ	UYARICI	DENEYİMCİ	FİLLER
	OLAY/DURUM	İNSAN												
		+		+					+		D			köñüldön-
		+		+					+		D	U		kuban-
		+		+					+		D,U			kumardan-
		+		+					+		D			kuuna-
		+		+					+		D			mamıra-/memire-
		+		+	+				+		D			oşton-

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	OLUMLU	SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ			İSTEKLİKİK		ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEM TÜRÜ		UYARICI								DENEYİMCİ		FİİLLER
			DURUMSAL	DEVİNİSEL	KARMAŞIK	DİŞSAL B.	İÇSEL B.	(-) SON N.	(+) SON N.	SEÇİMLİ	ZORONLU	ARAÇ	ÇIKMA	YÖNELME	BELİRTME	YALIN	OLAY/DURUM	NESNE/KİŞİ	HAYVAN	İNSAN		
		+	+	+	+		+	+			D								+	+	+	oyno-
		+	+				+	+			D,U				+					+	+	sama-
		+	+	+	+		+	+			D									+	+	sayranda-
		+	+	+	+		+	+			D,U			+	+		+	+	+	+	+	süy-
		+	+				+	+			D,U			+	+		+			+	+	süyün-
		+	+				+	+			D									+	+	şattan-

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+		
	OLUMLU	+	+	+
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK			
	DEVİNİSEL			
	DURUMSAL	+	+	+
	DIŞSAL B.			
İSTEKLİKİK	İÇSEL B.	+	+	+
	ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	(-) SON N.	+	+
İSTEM TÜRÜ	SEÇİMLİ		U	U
	ZORONLU	D	D	D
UYARICI	ARAÇ			
	ÇIKMA		+	
	YÖNELME		+	+
	BELİRTME			
	YALIN			
	OLAY/DURUM			
	NESNE/KİŞİ		+	+
DENEYİMCİ	HAYVAN			
	İNSAN	+	+	+
FİİLLER		umsun-	ümtöt-/ümütöt-	una-

Tablo 4. Deneyimci Öznenin Endişe, Korku, Öfke, Hoşnutsuzluk Durumunu Anlatan Fiiller

FİİLLER	DENEYİMCİ		UYARICI							İSTEM TÜRÜ		ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEKLİK		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ			KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	
	İNSAN	HAYVAN	NESNE/KİŞİ	OLAY/DURUM	YALIN	BELİRTME	YÖNELME	ÇIKMA	ARAÇ	ZORUNLU	SEÇİMLİ	(+) SON N.	(-) SON N.	İÇSEL B.	DIŞSAL B.	DURUMSAL	DEVİNİMSAL	KARMAŞIK	OLUMLU	OLUMSUZ
açuulan-	+		+	+			+			D	U		+	+		+				+
bultulda-	+									D			+	+		+	+			+
burkulda-	+									D			+	+		+	+			+
cada-	+		+	+		+		+		D	U		+	+		+		+		+
calk-	+							+		D	U	+			+	+				+
catırka-	+									D			+		+	+				+

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+	OLUMLU	
	KARMAŞIK		DEVİNİSEL	DURUMSAL
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	DİŞSAL B.		İÇSEL B.	
	(-) SON N.	+	(+) SON N.	
İSTEKLİKİK	SEÇİMLİ		ZORONLU	D
	ARAÇ		ÇIKMA	
UYARIICI	YÖNELME		BELİRTME	
	YALIN		OLAY/DURUM	
	NESNE/KİŞİ		HAYVAN	
	İNŞAN	+	İNŞAN	+
		+		+
		+		+
FİİLLER	cayıldan-		cindilen-	
	ciyirken-	+	cüröksü-/cüröksün-	
	çakçarıl-	+	çiçala-	+
		+		+
		+		+
		+		+

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+
	OLUMLU	±
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK	
	DEVİNİSEL	
İSTEKLİKİK	DURUMSAL	+
	DIŞSAL B.	
ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	İÇSEL B.	+
	(-) SON N.	+
İSTEM TÜRÜ	(+) SON N.	
	SEÇİMLİ	
UYARICI	ZORONLU	D
	ARAÇ	
	ÇIKMA	
	YÖNELME	
	BELİRTME	
	YALIN	
	OLAY/DURUM	
	NESNE/KİŞİ	
	HAYVAN	
	İNSAN	+
FİİLLER	çıldamsızdan-	+
	çımırkan-	+
	çoçu-	+
	delöörü-	+
	ısı-	+
	ızırın-	+

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+
	OLUMLU	
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK	+
	DEVİNİMSSEL	
İSTEKLİKİK	DURUMSAL	+
	DIŞSAL B.	
ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	İÇSEL B.	+
	(-) SON N.	+
İSTEM TÜRÜ	(+) SON N.	
	SEÇİMLİ	U
UYARICI	ZORONLU	D
	ARAÇ	
	ÇIKMA	
	YÖNELME	+
	BELİRTME	
	YALIN	
	OLAY/DURUM	+
	NESNE/KİŞİ	+
DENEYİMCİ	HAYVAN	
	İNSAN	+
FİLLER	kaardan-	+
	kabar-	+
	kamık-	+
	kansar-	+
	kasapta- II	+
	katuulan-	+

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	OLUMLU		+													
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK		+													
	DEVİNİSEL		+	+												
İSTEKLİKİK	DURUMSAL	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	DIŞSAL B.															
ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	İÇSEL B.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	(-) SON N.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
İSTEM TÜRÜ	(+) SON N.															
	SEÇİMLİ	U														
UYARICI	ZORONLU	D	D	D	D	D	D	D	D	D	D	D	D	D	D	D
	ARAÇ															
	ÇIKMA															
	YÖNELME															
	BELİRTME	+														
	YALIN															
	OLAY/DURUM															
	NESNE/KİŞİ	+														
	HAYVAN															
	İNSAN	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
FİİLLER	kekte-															
	Kızañda-/kızırıñda-															
	kızırkan-															
	koop-ton-															
	kork-															
	küykölöktö-															

FİLLER	KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ							İSTEKLİKİK	ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEM TÜRÜ	UYARICI								DENEYİMCİ	
	OLUMSUZ	OLUMLU	KARMAŞIK	DEVİNİSEL	DURUMSAL	DIŞSAL B.	İÇSEL B.	(-) SON N.	(+) SON N.		SEÇİMLİ	ZORONLU	ARAÇ	ÇIKMA	YÖNELME	BELİRTME	YALIN	OLAY/DURUM	NESNE/KİŞİ	HAYVAN	İNSAN		
sirkilde-/zirkilde-	+		+	+	+		+	+			U	D			+				+		+		
siygelekte-	+	+	+	+	+		+	+			U	D			+				+		+		
taarın-	+				+		+	+				D,U						+	+		+		
taca-	+				+		+	+				D,U			+				+		+		
tırala-	+				+		+	+			U	D		+							+		
tırçı-	+				+		+	+			U	D			+			+	+		+		

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	OLUMLU	SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ			İSTEKLİKİK		ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEM TÜRÜ	UYARICI								DENEYİMCİ		FİİLLER
			KARMAŞIK	DEVİNİSEL	DURUMSAL	DIŞSAL B.	İÇSEL B.	(-) SON N.	(+) SON N.	SEÇİMLİ	ZORONLU	ARAÇ	ÇIKMA	YÖNELME	BELİRTME	YALIN	OLAY/DURUM	NESNE/KİŞİ	HAYVAN	İNSAN	
	+	±	+	+	+		+	+		U	D				+			+		+	tişten-
	+				+		+	+			D									+	tutalan-
	+				+		+	+		U	D			+				+		+	tuuralan- II
	+	±	+	+	+		+	+		U	D			+				+		+	tüksüy-/tüksöy-
	+	±	+	+	+		+	+		U	D			+			+	+		+	ürpöndö-
	+				+	±	±	±	±	U	D			+				+		+	zaarkan-

Tablo 5. Deneyimci Öznenin Özerkliğe Karşı Kuşku, Çekinme, Heyecan, Özgüven Eksikliği Durumunu İfade Eden Duygu Fiilleri

FİİLLER	DENEYİMCİ		UYARICI							İSTEM TÜRÜ		ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEKLİK		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ			KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	
	İNSAN	HAYVAN	NESNE/KİŞİ	OLAY/DURUM	YALIN	BELİRTME	YÖNELME	ÇIKMA	ARAÇ	ZORUNLU	SEÇİMLİ	(+) SON N.	(-) SON N.	İÇSEL B.	DIŞSAL B.	DURUMSAL	DEVİNİMSAL	KARMAŞIK	OLUMLU	OLUMSUZ
ardan-	+		+	+			+	+		D	U		+	+		+			±	±
ardık- II	+									D			+	+		+				+
arsarsı-	+		+	+		+				D	U		+	+		+				+
aybık-	+		+	+				+		D,U			+	+		+			±	±
caltayla-	+		+					+		D,U	U	±	±	±	±	+			±	±
çooçurka-	+		+	+			+	+		D,U	U	±	±	±	±	+				+

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+
	OLUMLU	
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK	
	DEVİNİMSSEL	
İSTEKLİKİK	DURUMSAL	+
	DIŞSAL B.	
ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	İÇSEL B.	+
	(-) SON N.	+
İSTEM TÜRÜ	(+) SON N.	
	SEÇİMLİ	U
UYARICI	ZORONLU	D
	ARAÇ	
	ÇIKMA	+
	YÖNELME	
	BELİRTME	
	YALIN	
	OLAY/DURUM	+
	NESNE/KİŞİ	+
	HAYVAN	
	İNSAN	+
FİİLLER	iyemen-	
	kopulda-	
	namıstan-	
	öröpkü-	±
	sürdö-	+
	şeksi-	±

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+
	OLUMLU	+
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK	
	DEVİNİSEL	
	DURUMSAL	+
	DİŞSAL B.	+
İSTEKLİKİK	İÇSEL B.	+
	İÇSEL B.	+
ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	(-) SON N.	+
	(+) SON N.	+
	SEÇİMLİ	U
İSTEM TÜRÜ	ZORONLU	D
	ARAÇ	
	ÇIKMA	+
	YÖNELME	
	BELİRTME	+
	YALIN	
	OLAY/DURUM	
UYARICI	NESNE/KİŞİ	+
	HAYVAN	
	İNSAN	+
	İNSAN	+
FİİLLER	şekten-	
	tayman-	
	uyal-	
	uyalgansı-	

Tablo 6. Deneyimci Öznenin Genel Uyarılmışlık Durumundan Normal Uyarılmışlık Durumuna Geçişini Anlatan Duygu Fiilleri

FİİLLER	DENEYİMCİ		UYARICI							İSTEM TÜRÜ		ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEKLİK		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ			KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	
	İNSAN	HAYVAN	NESNE/KİŞİ	OLAY/DURUM	YALIN	BELİRTME	YÖNELME	ÇIKMA	ARAÇ	ZORUNLU	SEÇİMLİ	(+) SON N.	(-) SON N.	İÇSEL B.	DIŞSAL B.	DURUMSAL	DEVİNİMSAL	KARMAŞIK	OLUMLU	OLUMSUZ
bolukşu-	+									D			+	+		+	+	+	+	
boşo-	+									D			+	+		+	+	+	+	
caylan-	+	+								D			+	+		+			+	
çooşu-	+									D			+	+		+			+	
cuban-	+									D			+	+		+			+	
cumşa- I	+									D			+	+		+			+	

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	OLUMLU	SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	DURUMSAL	DEVİNİSEL	KARMAŞIK	İSTEKLİKİK	DİŞSAL B.	İÇSEL B.	ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	(-) SON N.	(+) SON N.	İSTEM TÜRÜ	SEÇİMLİ	ZORONLU	ARAÇ	ÇIKMA	YÖNELME	BELİRTME	YALIN	OLAY/DURUM	NESNE/KİŞİ	DENEYİMCİ	HAYVAN	İNSAN	FİİLLER
		+		+		+			+		+				D									+	+	ıksıra-
		+		+					+		+				D										+	ımşıy-
		+		+					+		+				D										+	ırakattan-
		+		+	+	+			+		+				D									+	+	köölgü-
		+		+					+		+				D									+	+	köşü-
		±											D,U					+			+			+	+	ökün-

FİİLLER	DENEYİMCİ		UYARICI										İSTEM TÜRÜ		ÖLÇME K. SÜREKLİLİK		İSTEKLİKİK		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ			KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	
OLUMSUZ	OLUMLU	KARMAŞIK	DEVİNİSEL	DURUMSAL	DIŞSAL B.	İÇSEL B.	(-) SON N.	(+) SON N.	SEÇİMLİ	ZORONLU	ARAÇ	ÇIKMA	YÖNELME	BELİRTME	YALIN	OLAY/DURUM	NESNE/KİŞİ	HAYVAN	İNSAN				
özdöş-		+		+		+	+			D,U				+		+			+				
sooluk- III		+	+	+		+	+			D									+				
sooron-	±	±			+	+	+			D									+				
suu- III	±	±	+	+	+	+	+		U	D	+					+	+		+				
şılkiy-	±	±			+	+	+		U	D			+						+				
tınçı-		+	+	+	+	+	+		U	D				+					+				
tınık-		+	+	+	+	+	+		U	D				+				+	+				

Tablo 7. Beklenmedik Uyarıcının Deneyimci Öznede Bıraktığı Etkiyi Anlatan Duygu Durumu Fiilleri

FİİLLER	DENEYİMCİ	UYARICI	İSTEM TÜRÜ	ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	İSTEKLİLİK	SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ													
							OLUMLU	OLUMSUZ												
acapsın- aldıra- apkaarı- arbay- II böcöy- caltan-	İNSAN	HAYVAN	NESNE/KİŞİ	OLAY/DURUM	YALIN	BELİRTME	YÖNELME	ÇIKMA	ARAÇ	ZORUNLU	SEÇİMLİ	(+) SON N.	(-) SON N.	İÇSEL B.	DIŞSAL B.	DURUMSAL	DEVİNİMSEL	KARMAŞIK	OLUMLU	OLUMLU
	+									D		+			+	+		±	±	
	+									D		+			+	+	+	±	±	
	+									D		+			+				+	
	+									D		+			+	+			+	
	+		+					+		D	U	+			+	+	+			+

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ		SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK		DEVİNİSEL	DURUMSAL	+	İÇSEL B.	DİŞSAL B.	+	İSTEKLİKİK	ÖLÇME K. SÜRERLİLİK	(-) SON N.	+	(+) SON N.	İSTEM TÜRÜ	SEÇİMLİ		ZORONLU	D	UYARICI	ARAÇ		ÇIKMA		YÖNELME		BELİRTME		YALIN		OLAY/DURUM	+	NESNE/KİŞİ	+	HAYVAN		İNSAN	+	FİİLLER	
	OLUMLU	+					+			+			+		+			U	U	D	D		U	D	D	+																
		celik- II					+				+				+					D																						
	+	çepelen-					+			+					+			U		D									+			+										
	±	dalday-/deldey-	±	+			+			+					+			U		D							+						+									
	+	dırgı-		+		+	+			+					+					D															+							
	+	dürbö-/durbü-					+			+					+			U		D							+						+									
	+	dürdük-					+			+					+					D																						

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	OLUMLU	SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK	DEVİNİSEL	DURUMSAL	DIŞSAL B.	İÇSEL B.	İSTEKLİKİK	ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	İSTEM TÜRÜ	UYARICI	DENEYİMCİ	FİİLLER
	OLAY/DURUM	İNSAN												
		+				+	+			(-) SON N.	SEÇİMLİ	ARAÇ	HAYVAN	düülük-
		±				+	+			(+) SON N.	ZORONLU	YALIN	İNSAN	entele-
		+				+	+					OLAY/DURUM		ıçirken-
						+	+					NESNE/KİŞİ		itirke-/itirken-
						+	+					OLAY/DURUM		kañğıra-
		±				+	+			+	D	OLAY/DURUM		kızıuulan-

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+	OLUMLU	±	SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK	+	DEVİNİSEL	+	DURUMSAL	+	DIŞSAL B.	+	İÇSEL B.	İSTEKLİKİK	ÖLÇME K. SÜRERLİLİK	İSTEM TÜRÜ	UYARICI							DENEYİMCİ	FİİLLER
	ARAÇ		ÇIKMA			YÖNELME		BELİRTME		YALIN		OLAY/DURUM		NESNE/KİŞİ					HAYVAN		İNSAN					
	seldey-/seley-	+																								
	sestey-/sezdey	+																								
	sonurka-	+																								
	şaş-	+																								
	tañdan-	+																								
	tañırka-	+																								

KIRGIZ KÜLTÜREL DUYGU DEĞERİ	OLUMSUZ	+
	OLUMLU	+
SÖZCÜKSEL GÖRÜNÜŞ	KARMAŞIK	
	DEVİNİSEL	
	DURUMSAL	+
	DIŞSAL B.	+
İSTEKLİKİK	İÇSEL B.	
	ÖLÇME K. SÜREKLİLİK	(-) SON N. (+) SON N.
İSTEM TÜRÜ	SEÇİMLİ	
	ZORONLU	D
	ARAÇ	
	ÇIKMA	
	YÖNELME	
	BELİRTME	
	YALIN	
	OLAY/DURUM	
UYARICI	NESNE/KİŞİ	
	HAYVAN	
	İNSAN	+
	DENEYİMCİ	
FİİLLER	topoloñdo-	+
	ukmuştan-	+
	ürk-	+
	ürpöy-/ürpüy-	+

